

Тема 1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки

План

1. Предмет і методологія історії економіки та економічної думки, її місце в системі економічних наук
2. Проблеми періодизації історії розвитку економіки та економічної думки. Цивілізаційна парадигма суспільного розвитку
3. Мета і завдання навчальної дисципліни «Історія економіки та економічної думки»

1. Предмет і методологія історії економіки та економічної думки, її місце в системі економічних наук

Історія економіки та економічної думки є складовою системи економічних наук, загальним науковим об'єктом дослідження яких є економіка. Поняття «економіка», похідне від грецького «οικονομία», використовується для визначення сфери суспільного життя, де створюються, розподіляються та споживаються життєві (матеріальні та духовні) блага для задоволення потреб людини та суспільства. Це сфера господарської діяльності людини, сфера господарювання.

Предметом історії економіки та економічної думки є

- становлення, функціонування та розвиток економіки у процесі історичної еволюції на мікро-, мезо-, макро- і глобальному рівнях; конкретні форми становлення, розвитку і функціонування економічних систем у різні історичні епохи з урахуванням національних, природних, політичних, духовних та інших особливостей конкретних країн, їх угруповань, міжнародної економіки, системоутворюючі зв'язки економічних систем;
- системний погляд на історичний процес виникнення, розвитку, змагання та зміни економічної думки, закономірностей її еволюції та ролі в розвитку цивілізацій. етапні внески видатних особистостей, основних шкіл, течій та напрямів; аналіз фундаментальної бази хрестоматійних позицій економічної науки та сучасних економічних вчень; адекватність, повнота та достовірність теоретичного відображення закономірностей перебігу господарських процесів на певному етапі історичного розвитку;
- встановлення та дослідження методологічних засад історико-економічного аналізу, еволюції методів пізнання економічної дійсності.

В українській історико-економічній літературі поряд з поняттям «економічна система» використовують також поняття «господарська система». Існує два основних підходи до його ідентифікації у певних критеріальних аспектах. Господарська система розглядається як ціле з такими складовими як територіальний і демографічний компонент, особливості соціально-економічних відносин, галузі матеріального виробництва, сфери фінансів, грошового обігу та кредиту, внутрішній та зовнішній ринки, підсистема державного регулювання економіки.¹ Господарська система аналізується на основі системності як цілісне утворення, визначальними характеристиками якого є рівень техніки та технології у процесі виробництва суспільних благ і функції людей; наявні у суспільстві форми власності на засоби виробництва; суспільна зрілість людей та форми їх суспільної залежності, свідомо організована господарська діяльність людей, зокрема зміна ролі держави у господарській системі.² Спільним у дослідженні економічних систем є аналіз системоутворюючих зв'язків її складових.

У системі економічних наук та економічної освіти історія економіки та економічної думки — самостійна фундаментальна наука та навчальна дисципліна.

Історія економіки та економічної думки логічно доповнює та поглиблює знання з політичної економії, мікро- та макроекономіки, функціональних і галузевих економічних наук, систематизує та аналізує економічні знання. У ній сконцентровано пізнавальний досвід поколінь з дослідження соціально-економічних проблем, який використовують для формування сучасної політики, теорії та практики. Історико-економічні знання є у структурі кожної економічної науки у формі її історії, вони дають змогу отримати інформацію про напрямки, темпи та проблеми розвитку, пізнати методологічні підходи дослідження. Історико-економічна наука забезпечує синтез історико-економічних і теоретичних знань сучасних економічних наук, відіграє роль пропагандиста інтеграції наукового принципу розвитку в галузевих і функціональних науках, є ініціатором постановки міждисциплінарних проблем, сприяє гуманізації наукового змісту економічних знань. Вона тісно пов'язана з історією, філософією, географією, соціологією, політологією та іншими суспільними науками.

Вивчення історії економіки та економічної думки є умовою для визначення об'єктивних закономірностей розвитку світової економіки, дозволяє розкрити взаємозв'язок теорій та умов їх виникнення, з потребами економічної практики. Вивчення господарського досвіду та сучасних проблем економічної теорії, проведення порівняльного історико-економічного аналізу дають змогу забезпечити єдність теорії, історії та соціально-економічної практики, ефективний вихід економічної науки в сучасність.

Історія економіки та економічної думки виконує такі функції:

- *світоглядну* — формування наукової картини світового процесу господарської еволюції людства;
- *аккумулятивну* (нагромадження) — збір, вивчення та узагальнення господарського досвіду людства;

¹ Економічна історія України: Навчальний посібник / Уперенко М.О., Кузнецов Е.А., Парієнко Г.К. та ін. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. – С. 11–12.

² Історія економіки та економічної думки: Навч.-метод. посіб. для самостійного вивчення дисципліни / С.В. Степа-ненко, В.М. Фещенко, Н.О. Тимочко та ін. – К.: КНЕУ, 2008. – С. 32–34.

- *пропедевтичну* (підготовча) — визначення змісту базових економічних термінів на основі конкретних фактів з економічної історії;
- *формування реалізму економічного мислення* — вивчення й аналіз позитивних і негативних факторів, що впливають на досвід господарської діяльності людства;
- *методологічну* — історична ілюстрація та критика економічних законів і теорій економічної теорії, наукове обґрунтування нових економічних теорій;
- *прогнозування* — на основі використання досвіду, передбачення майбутнього розвитку;
- *виховну (гуманістичну)* — уміння приймати рішення, враховуючи політичні та моральні чинники.

*Сучасна наука виокремлює такі науково-організаційні форми історико-економічних досліджень як економічна думка, економічне вчення, школа, течія та напрями економічної думки, концепція та теорія.*³ Поділ на школи, течії та напрями умовний і залежить від критеріїв, проблематики і методології, що кладуться дослідниками в основу їх визначення.

Економічна думка є найзагальнішим, широким і багатоплановим поняттям, яке охоплює сукупність усіх поглядів і побажань з економічних питань, які існували та існують у суспільній свідомості.

Погляд — це напрям думок, точка зору, переконання.

Економічне вчення — це система упорядкованих і пов'язаних між собою поглядів і думок, в яких сконцентровано теоретико-методологічне відображення історичного процесу пізнання економічних явищ і процесів, система поглядів у певний період розвитку знань.

Школа економічної думки — сукупність економічних учень, об'єднаних базовими ідейними принципами, спільністю та наступністю методів.

Течія економічної думки — сукупність шкіл, які пропонують альтернативні варіанти або модифікації розвитку єдиних вихідних принципів економічних досліджень.

Напрямок економічної думки — наймасштабніше утворення в історії економічної думки, яке охоплює сукупність течій, які відстоюють базові принципи положення та еволюціонує протягом тривалого історичного періоду.

Теорія — це структурована за допомогою наукових категорій, понять і законів система достовірних теоретичних та емпіричних знань, яка дає цілісне пояснення всього різноманіття фактів і подій господарського життя певної економічної системи. *Концепція* — сукупність або система поглядів, спосіб розуміння, тлумачення певного предмету, провідний задум, що визначає стратегію дослідження.

Методологія історії економіки та економічної думки. Прогрес наукового знання досягається як в теоретичному пізнанні, так і в методах, що використовують дослідники. Теорія та методологія утворюють внутрішню єдність. Співвідношення теоретичних і методологічних аспектів реалізується у положенні, що кожна попередня економічна теорія в міру своєї фундаментальності та наукової значущості володіє потенціалом і функцією методу для наступних теорій, що зумовлює спадкоємність економічних теорій. Якщо предмет науки розкриває, що пізнається, то метод — як пізнається. Науковий метод — це шлях пізнання, сукупність взаємопов'язаних засобів і правил дослідження та здобуття знань, їх обґрунтування. Застосування окремих методів не може бути довільним, вони повинні відповідати особливостям предмету дослідження. Вивчення методів пізнання як системи займається наука методологія. *Функціональна роль методу та методології полягає у побудові певного теоретичного обґрунтування, виявленні принципів і внутрішньої логіки формування системи теоретичного знання, взаємозв'язку її структури та механізму функціонування.*

Методологічні засади історії економіки та економічної думки ґрунтуються на використанні загальнонаукових і спеціальних методів економічної науки. Українські дослідники вважають, що *метод історико-економічного аналізу є системною конструкцією, до якої належать сукупність методів наукового пізнання.*

Сучасна економічна теорія та історико-економічна наука ґрунтуються на цивілізаційно-еволюційній парадигмі⁴. Еволюційна економічна теорія розглядає економічну систему як динамічну, в зростанні, розвитку та вдосконаленні, як природно-історичний процес. Методологія еволюційної економіки спирається на діалектичну філософію та логіку, розкриття причинно-наслідкових зв'язків і залежностей у розвитку економічних систем, єдність теорії та практики, закони еволюції органічної системи. Цивілізаційна парадигма пізнання суспільних процесів використовує системно-синергетичний метод. Згідно *загальної теорії систем*, розробленої в 30-х рр. ХХ ст., по-перше, система аналізується як множинність взаємодіючих елементів, об'єднаних структурою зв'язків, що забезпечують взаємосприяння та взаємообмеженість їх властивостей і функцій; по-друге, використовуються принципи диференціації та інтеграції, коли визнається об'єктивна необхідність поділу конкретної системи на частини з наступною інтеграцією їх у цілісність, що має нові якості; по-третє, як стимул розглядається не причина (минула подія), а робиться наголос на результат. *Основою синергетики є теорія відкритих систем далеких від рівноваги*, створена в середині ХХ ст. брюссельською школою І. Пригожина, остання дала назву нового наукового напрямку — синергетика. Вона поєднує структурно-функціональність системного підходу з дослідженням системи в її розвитку через діалектику порядку та хаосу. Синергетика — це концепція самоорганізації систем, зокрема людського

³ Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. — Ч. 1 / За ред. В.Д. Базилевича. — 3-тє вид. випр. і доп. — К, 2006. — С. 10–11.

⁴ З грецької *paradigma* — приклад, зразок. Трагується як матриця, програма дослідження, фундаментальна картина предмета наукового аналізу.

суспільства, вона відкидає запрограмованість розвитку початковими умовами, визнає об'єктивні причинно-наслідкові зв'язки та випадковість і спонтанність, можливість і дійсність, багатоваріантність розвитку із періодами стабільності та нестабільності в «точці біфуркації», яка означає кризу системи та вузловий момент історії. Виходячи на новий рівень самоорганізації, система вибирає один з декількох варіантів руху. Відмова від єдиного критерію та визнання багатоваріантності розвитку системи є базовим принципом сучасного наукового мислення.

Системно-синергетичний метод дослідження формує нові погляди щодо фундаментальних проблем усієї науки, в тому числі історії економіки та економічної думки. Поєднання системно-синергетичного підходу з теорією цивілізаційного розвитку є сучасною концептуально-теоретичною основою праць економістів.

Метод наукової абстракції дозволяє відобразити загальні та найсуттєвіші властивості економічного життя суспільства, що узагальнюються поняттям «економічні категорії».

*Метод емпіричного (грецьк. *emperia* — досвід) дослідження* (спостереження, порівняння, вимірювання, систематизація подій і фактів) дозволяють описати, порівняти, дослідити та узагальнити реальні економічні явища, сформулювати знання про економічну дійсність. Цей метод спирається на філософію позитивізму, критерієм істини є два головних принципи: верифікація (перевірка гіпотези, теорії) та фальсифікація (заперечення гіпотези, теорії). Емпіричний метод використовує *економічна компаративістика*, що досліджує розвиток економічних систем та його соціально-економічні наслідки в різних зіставленнях у національному, регіональному та світовому масштабах, тенденції та особливості розвитку економічних систем постсоціалістичних країн в умовах ринкових перетворень. В оцінці історичних фактів і подій значну роль відіграють *кліометричні дослідження*, що використовують статистичні методи дослідження за допомогою ЕОМ, моделювання, аналогії й альтернативи для пояснення минулого, економічну теорію для вивчення економічної історії.

Історико-економічний аналіз — це поглиблене дослідження системності, рівня інтегрованості та причинно-наслідкового механізму процесу економічного розвитку, відмова від догматичного розуміння історії розвитку економіки та визнання плюралізму форм теоретичного відображення економічної дійсності.

Вирішальне значення у методологічному арсеналі має *системно-структурний (системно-функціональний) метод*, згідно з яким економіка вивчається як система з широкими функціональними зв'язками, коли ціле та його частини взаємопов'язані різноманітністю внутрішніх і зовнішніх зв'язків, структурних елементів та рівнів.

Історико-генетичний метод дає змогу з'ясувати послідовний аналіз фактів і процесів генезису та еволюції об'єктів дослідження, розкриття причинно-наслідкового механізму розвитку економіки, визначити місце і роль теорії у сукупному системному знанні певної історичної доби, розкрити зв'язок між теоріями минулого та сучасного, взаємозв'язок ідей з політикою та практикою.

Історико-порівняльний метод порівнює об'єкти історико-економічного дослідження у часі та просторі, виявляє взаємодію загального, особливого та одиничного в економічному розвитку.

Історико-типологічний метод виявляє однотипні властивості та ознаки у різних явищах і подіях економічного життя. *Порівняльно-статистичний* — отримання, обробка, збирання і відбір, класифікація і аналіз історико-статистичної інформації. *Монографічно-дедуктивний метод* встановлює загальні закономірності через вивчення окремих економічних структур.

Проблемно-логічний метод дослідження розкриває глибинні сутнісні характеристики на основі виявлення внутрішньої логіки, дає змогу представити розвиток економіки та економічної науки як об'єктивно-зумовлену історію.

Історико-економічна наука використовує *метод економічного моделювання*, що здійснює пошук найбільш ефективних, оптимальних схем організації економічних систем, є формалізованим описом і кількісним виразом економічних процесів і явищ. *Метод ідеальних типів* є теоретичною моделлю, що найповніше відбиває певний стан господарської системи, її ідеальний тип, використовується для розкриття особливостей господарської сфери конкретного суспільства на відповідному етапі його історичного розвитку. *Метод контрфактичних моделей* визначає можливості альтернативних шляхів розвитку, висвітлення невикористаних можливостей, позитивних і негативних сторін реального процесу. *Абсолютистський (від лат. «самостійний») підхід* полягає у розгляді теорії як безперервного прогресу від помилкових тверджень до істини, яка зводиться в «абсолют». Цей підхід виключає можливість існування інших методологічних підходів. *Кумулятивний підхід (від лат. «накопичення»)* припускає, що нові за часом теорії є беззаперечно краще «старих», отже, вивчати останні необов'язково. *Релятивістський підхід (від лат. «відносний»)* відкидає можливості пізнання об'єктивної істини взагалі на підставі повної відносності усіх людських знань.

Серед методів історико-економічної науки особливе значення мають організаційний підхід та процесний аналіз господарської системи. *Організаційний підхід* передбачає встановлення цілісних (емерджентних) характеристик господарської системи, її цілей, господарських форм, мотивів діяльності та характеру взаємодії між ними. *Процесний аналіз* передбачає вивчення необхідних суспільних умов (економічних інститутів) та перебігу процесів господарської взаємодії. *Математичний метод* — це складання системи числових характеристик досліджуваних об'єктів. Використовують також *метод соціологічних дослідів і соціальної психології*.

В історико-економічній літературі використовують спеціальні історичні методи дослідження: *хронологічний, синхронний, дихронний (метод періодизації), історичне моделювання*.

2. Проблеми періодизації історії економіки та економічної думки. Цивілізаційна парадигма суспільного розвитку

Наукова періодизація — це узагальнена характеристика об'єкта дослідження через поділ процесу розвитку на якісно відмінні періоди, усвідомлення його структурної еволюції в кожний конкретний період розвитку. Питання періодизації історичного розвитку господарських систем є дискусійним у вітчизняній і зарубіжній історико-економічній науці. На сьогоднішній день загальновизнаної обґрунтованої концепції періодизації, що охопила б всю історію людства, не існує.

Функціонально-пізнавальне значення *періодизації історії економіки* полягає у визначенні логіки історичного розвитку господарських систем суспільства, характеристиці їхніх ключових періодів та етапів розвитку, якісних змін в них, процес зростання цілісності системи, *періодизації історії економічної думки* — у відтворенні особливості економічних ідей у кожний конкретний період їх розвитку, врахуванні спадкоємності економічних знань, виявленні основних віх її поступального розвитку.

Виявлення критеріїв періодизації розвитку економіки та економічної науки стало важливою науковою проблемою. Більшість сучасних дослідників наголошують на відмінності періодизації історико-економічної науки від періодизації загальної історії. Предметом останньої є певні часові та просторові межі, в яких відбувається розвиток людського суспільства, перебіг історичного процесу. Тому події визначаються історичною ретроспективою, відповідно до історичної послідовності їх виникнення та розвитку (роками, століттями, тисячоліттями). Історико-економічна наука досліджує якісні зміни в господарській системі та економічній думці, яка відображає ці зрушення, в історичній еволюції. Отже, визначальними критеріями періодизації є зміни в процесі розвитку економіки та економічної науки з урахуванням історико-хронологічного підходу.

Базовою основою сучасних концепцій періодизації є розгляд даної проблеми, *по-перше*, в контексті цілісного осмислення всесвітньо-історичного розвитку як соціокультурного процесу, що розглядається як система, підсистемами (складовими) якої є економічна, соціально-політична, культурно-інформаційна сфери людської життєдіяльності, їх взаємопов'язана якісна трансформація, *по-друге*, через визнання ідеї багатofакторності соціокультурного, у тому числі історико-економічного процесу (відносин економічної власності, технологічного способу виробництва, рівня розвитку товарно-грошових відносин, способу управління та координації економічної діяльності тощо), *по-третє*, на основі системно-синергетичної концепції.

Історично сформувалися два основних підходи до осмислення еволюційного розвитку людства.

Лінійно-поетапний (стадіальний) підхід трактує історію людства як сходження від нижчого до вищого, простого до складного, однієї стадії до іншої, передбачуваний лінійний розвиток. Головна увага приділяється вивченню історичних процесів в часі, на основі внутрішніх ендогенних механізмів розвитку. Це погляди авторів Стародавнього Риму, доби Відродження⁵ та Просвітительства⁶ (Д. Віко, А. Джевонезі, Ж.-Ж. Руссо, А.-Р. Тюрго, Д. Юм., А. Фергюссон), представників еволюційно-прогресивістської парадигми Ж. А. Кондорсе, К. А. Сен-Сімона, Г. Гегеля, О. Конта, С. Десницького, Ф. Ліста, Б. Гільдебранта, Г. Шмоллера, А. Вагнера, Л. Брентано, К. Бюхера, М. Костомарова, М. Грушевського, В. Винниченка, М. Драгоманова, І. Франка, М. Ковалевського, К. Поланьї, У. Ростоу, Р. Арона, Д. Белла, О. Тоффлера), формаційної парадигми (К. Маркса, В. І. Леніна, радянських вчених), а також модернізаційної та постмодернізаційної парадигм.

Циклічна модель історичного розвитку або історичного кругообігу акцентує увагу на просторовому аналізі історії, своєрідності просторово-тимчасових культур-цивілізацій, заперечує єдність, послідовність і закономірність розвитку людства. Зародилася в давніх цивілізаціях на ґрунті землеробства в Індії та Китаї, розвивалася в античні часи (Платон, стоїки), арабським мислителем середньовіччя Ібн-Хальдуном, відродилася в добу Відродження (М. Макіавеллі, Т. Кампанелла, Дж. Віко), сформувалася в кінці XIX ст. – на початку XX ст. (концепції І. Гердера, Е. Мейєра, М. Данилевського, К. Леонтьєва, О. Шпенглера, Ф. Ніцше).

Погляди про поступальний рух економічного життя висловлювали давньоримські мислителі Овідій, Лукрецій Кар, Вітрувій. Так, Вітрувій зазначав, що господарська діяльність людини характеризується такими стадіями, як освоєння вогню, перехід до будівництва житла, приручення тварин, нагромадження досвіду та знань, винахід і вдосконалення знарядь праці для виробництва життєво необхідних благ. У XV–XVI ст. у працях Ф. Патріці, І. Барбаро, Г. Аґріколи, А. Рамеллі та ін. формується ідея значення промисловості (ремесла) як джерела розвитку суспільства.

У добу комерціалізації економіки та Просвітительства другої половини XVIII ст. сформувалася *еволюційна парадигма*, що обґрунтовує повільний, лінійний, безконечний, необоротний і висхідний розвиток людства, прогрес як загальний закон еволюції, критерієм періодизації історії було використано суспільний поділ праці. Так, **А.-Р. Тюрго** вперше впровадив у наукове використання поняття «прогрес» як розвиток більш досконалого із менш досконалого, писав про науково-технічний і суспільно-моральний прогрес людства на

⁵ Відродження (Ренесанс) – період у культурному розвитку країн Західної та Центральної Європи, зумовлений становленням ринкових відносин у XIV–XVII ст.

⁶ Просвітительство – культура та ідеологія XVIII ст., спрямована на поширення освіти, наукових знань, світський характер суспільного життя.

чолі з країнами Західної Європи. Історію економіки розглядав як розвиток таких етапів: 1) дикунство з мисливством, 2) приручення тварин, 3) освоєння землеробства, будівництво міст, 4) поява «механічних мистецтв» (ремесел), торгівлі, суспільного життя. **А. Сміт** розглядав чотири стадії економічного розвитку людства: полювання, збиральництво, сільське господарство, комерційне суспільство. **Ж. А. Кондорсе** визнавав безконечність і незворотність еволюції людського суспільства, десять історичних епох від риболовства, збиральництва та полювання до прогресу людського розуму. В працях **А. Фергюссона** виокремлено три стадії господарського розвитку від мисливства і збиральництва до скотарства і землеробства, які вперше отримали назви дикунства, варварства та цивілізації⁷. Він обґрунтував зв'язок між формами господарювання, майновими відносинами та типами суспільної організації.

У XIX ст. – середині XX ст. у лінійно-стадіальній моделі людського розвитку найвпливовішими були еволюційно-прогресивістська та формаційна парадигми. Відбувалося уточнення концепції стадійності історичного розвитку.

Представники еволюційного позитивізму XIX ст. філософи К.-А. Сен-Сімон, О. Конт і Г. Спенсер, культурологи і економісти Л.Г. Морган, Лавернь-Пегільєн, Р. Джонс, Ф. Ліст, Ф. Теніс сформуливали загальну теорію еволюції людства та концепцію основоположної ролі матеріального виробництва в суспільному житті. Наприклад, **Ф. Ліст** поділив історію економічного розвитку на п'ять стадій: дикунства, розвитку скотарства, землеробства, землеробсько-мануфактурну, землеробсько-мануфактурно-комерційну. У другій чверті XIX ст. археологи **Х. Томсен** і **Й. Ворсо** розробили періодизацію археологічних пам'яток: кам'яний, бронзовий і залізний віки, яку науковці надалі використовували для характеристики історичної еволюції, досліджуючи суспільний і технологічний розвиток. **Л. Морган** на основі аналізу окремих елементів матеріальної культури описав такі стадії первісного суспільства як дикунство (поява людини, заняття рибальством, використання вогню, лук і стріл), варварство (відкриття гончарного виробництва, зародження тваринництва і землеробства, відкриття заліза). Він стверджував, що цивілізацію започаткували винахід алфавіту та писемності. **Р. Джонс** сформулював поняття «економічна структура нації» як основу історико-економічного аналізу. На думку **Ф. Теніса** історична еволюція відбувалася від первісної громади до аграрного та індустріального суспільства. Російський вчений **Л. І. Мечников** історію народного господарства поділяв на річковий, середземноморський та океанський періоди.

Представники історичної школи (40-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) основним критерієм розвитку господарства визначали рівень відносної відокремленості господарських одиниць, спосіб розподілу та обміну життєвих благ (так звана мінова концепція). **Б. Гільдебрант** виокремив три стадії в історії господарства: «природне» натуральне господарство середніх віків, в умовах якого відсутній грошовий обіг і практикується обмін товару на товар; грошове господарство мануфактурного періоду, що характеризується поширенням грошей як посередника обміну; розвинене кредитне господарство, в якому обмін здійснюється переважно через кредит. Основу періодизації **К. Бюхера** становила довжина шляху товару від виробника до споживача: самодостатнє (домашнє) натуральне господарство; міське господарство, в умовах якого продукт переходить безпосередньо від виробника до споживача через місцевий ринок; народне господарство, де панує національний ринок. Згідно з концепцією **В. Зомбарта** і **М. Вебера** еволюцію економіки визначали індивідуальне, перехідне та соціальне господарства. Вчені обґрунтовували соціальний плюралізм (плюралізм факторів), що поєднує техніко-економічні, соціально-організаційні та соціально-психологічні чинники, проте надавали перевагу позаекономічним чинникам. Визначальним фактором формування капіталістичного суспільства М. Вебер вважав протестантську релігію, В. Зомбарт — війни, етнічні конфлікти, розкоші.

Представники американо-європейського неоеволюціонізму (Г.В. Чайлд, Е.П. Чейні, Л. Уайт, Дж. Стюард) в 20–40-х рр. XX ст. пояснювали стадіальний розвиток господарства, використовуючи системний підхід і сучасні наукові досягнення, зокрема археології. Британський археолог **Г.В. Чайлд** обґрунтував поняття «неолітичної революції» як перехідний період від стадії привласнюючого господарства (дикунства) до відтворюючої економіки (варварства), від мисливства і збиральництва до землеробства, скотарства і палеометалургії, та поняття урбаністичної «міської революції», змістом якої є поява перших міст як осередків цивілізаційного життя. Міська революція знаменувала перехід від первісності (варварства) до цивілізації. Вирішальним чинником еволюції суспільства вчені вважали технічний та технологічний поступ. Принципово важливою була ідея полілінійності (поліваріантності) загальної еволюції, взаємозв'язку розвитку суспільства і умов зовнішнього середовища, формування різних типів технолого-екологічних систем.

Постеволюціоністи 50–90-х рр. XX ст. історію людства розглядали як стадійний односпрямований соціокультурний поступ, що пройшов стадії доіндустріального та індустріального суспільств, основою розвитку яких є прогрес розуму, науки, техніки та економіки. Вчені зосереджували увагу переважно на двох проблемах: 1) механізмах переходу від привласнюючого до відтворюючого господарства і цивілізації, 2) концепції індустріального суспільства.

Американський економіст, історик і антрополог **К. Поланьї**, досліджуючи економічні системи докапіталістичного і капіталістичного суспільств, зробив висновок, що економічний розвиток необхідно розглядати в контексті єдності з культурними, політичними і соціальними суспільними традиціями. Він

⁷ Цивілізація — латинською вихований, громадянський, те, що характеризує громадянина. Вперше термін цивілізація, що означав високий рівень громадянського та культурного розвитку, використав француз В. Мірабо в 1757 р.

обґрунтував, що:

- у докапіталістичних суспільствах економічні відносини існують як складова соціокультурної системи, не мають базового значення. Детермінують авторитет і соціальний престиж, які забезпечують провідне місце людини в суспільному житті. Соціальні відносини визначають відносини власності. Економічний процес організований через посередництво соціальних інститутів (родинні зв'язки, брак, вік, вірність, покровительство тощо), а не економічних. Поведінку людини визначають не індивідуальні економічні інтереси, а соціальні мотиви;

- в історії економіки доцільно виділити три типи (моделі) розподілу матеріальних благ («три форми інтеграції»). На стадії ранньопервісної економіки домінує *реципрокна система* (реципрокність — взаємність), коли кожний член суспільства намагається внести у спільне надбання общини максимум, із тим, щоб отримати максимум шанси і соціальних привілеїв (зміст цього поняття трактується також як обмін дарами залежно від обов'язків членів суспільства). З переходом до відтворюючого господарства на стадії пізньопервісних суспільств та ранніх цивілізацій утверджується та переважає *редистрибутивна система* (редистрибуція — перерозподіл) — централізований перерозподіл матеріальних благ, який здійснюють племінні вожді, а потім державний апарат, залишаючи дедалі більший відсоток блага представникам правлячої верхівки. З переходом до нового часу перемагає модель ринкової економіки;

- форми інтеграції (моделі) не є стадіями розвитку суспільства. Між ними немає чіткої послідовності. Їх можна використати для аналізу суспільств на всіх цивілізаційних рівнях.

Проблемами індустріального розвитку у 1960-х р. почали займатися розробники соціально-інституціональних технократичних концепцій у межах інституціоналізму (У. Ростоу, Р. Арон, Д. Белл, Дж. Гелбрейт, Е. Тоффлер, З. Бжежинський). Головним методологічним принципом періодизації суспільства вони вважають технологічний детермінізм, коли основою розвитку стадій суспільства є технологічний спосіб виробництва (рівень розвитку техніки, технології, організації, галузевої і професійної поділ праці), незалежно від форм власності та суспільних відносин. Всесвітня історія розглядається як перехід від первісності до доіндустріального (аграрно-ремісничого) суспільства, далі до індустріального, а від нього до постіндустріального суспільства. Суспільне виробництво структурізоване, поділено на три сектори: первинний (сільське господарство, гірничодобувна промисловість, лісництво і рибальство), вторинний (промисловість і будівництво), третинний (сфера послуг). Оскільки при такому розумінні капіталізм і соціалізм є лише стадіями індустріального суспільства, концепція індустріального суспільства була доповнена ідеєю конвергентності (наближення) капіталізму та комунізму як варіантних шляхів його розвитку.

У 1960–1970-і рр. почалася розробка теорії постіндустріального суспільства, яка охоплює концепції постіндустріалізму (Дж. Гелбрейт, Р. Арон, Д. Белл), інформаційного суспільства (М. Кастельс, К. Кумар, Ф. Махлуп, Й. Масуда, Дж. Несбіт, У. Хадсон, У. Мартін), суспільство знань (П. Дракер, Р. Кройфорд), технотронного, загальносвітової соціально-економічно-культурної систем, структурних зрушень (К. Кларк, Ж. Фурастьє).

Представники німецького неолібералізму В. Ойкен і Ф. Бьом створили теорію господарського порядку. Виходячи з особливостей сфери обігу і ступенів конкуренції, визначали два «ідеальних типи господарства» як стадії історичного та економічного розвитку: централізовано керована (примусова) економіка або «мінове господарство» та ринкове господарство, в якому економічний прогрес регулюється власне суб'єктами ринкового господарства. В. Ойкен підкреслював, що у чистому вигляді ні один з ідеальних типів не існує. Сучасні економічні системи поєднують ці типи. Пошуки оптимального соціально-економічного порядку привели до опрацювання моделі «соціально-ринкового господарства», яке поєднує ринкові механізми та державне регулювання.

У другій половині ХХ ст. у розумінні всесвітньої історії в рамках стадіальної парадигми утвердився цивілізаційний підхід. Провідною стала ідея полілінійності соціокультурного розвитку. Поняття «цивілізація» використовується, по-перше, як стадія соціокультурного розвитку за первісністю (таке трактування пов'язано з А. Фергюссоном), по-друге, як історично-конкретний стан суспільства (автономна соціокультурна система), що характеризується особливим способом праці, певною суспільною виробничою технологією, відповідною матеріальною та духовною культурою. Видатні філософи та історики **П.Т. де Шарден, А. Дж. Тойнбі, К. Ясперс** поділяли історію людства на первісну або передісторію, що розмежовується на два періоди неолітичною революцією; історію окремих локальних і регіональних цивілізацій; світову історію або сучасну добу загальнолюдської інтеграції на основі науково-технічних досягнень, промисловості та транспортно-комунікаційних заходів, яка починається від великих географічних відкриттів і утверджується протягом промислового перевороту ХІХ ст. **Принципово новою була концепція «осьового часу» К. Ясперса.** Вчений характеризував «осьовий час» у хронологічних межах 800–200 рр. до н. е. як певну стадію в духовному розвитку людства, загальнолюдську добу розуму і особистості, коли паралельно, незалежно один від одного в п'яти світових центрах цивілізаційного розвитку — грецькому, іудейському, іранському, індійському та китайському — виникли релігійно-філософські течії (антична, іудаїзм, зороастризм, буддизм, веданта, даосизм), які усвідомлювали конкретну особу як суб'єкта культурно-історичного процесу, яка почала представляти себе соціальній реальності та державній владі.

Модерністська парадигма аналізу суспільного розвитку (С. Блек, Д. Лернер, Ш. Ейзенштадт, С. Хантінгтон) поширилася у другій половині ХХ ст. Вона досліджує процес переходу від традиційного аграрно-

ремісничого до сучасного (модерного) суспільства. Виокремилася як складова *школа розвитку або девелопменталізму*, орієнтована на вивчення економічних аспектів модернізації.

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. лінійна перспектива історичного процесу знайшла своє продовження в глобалістичних концепціях теорії прогресу.

Формаційна періодизація, сформована німецьким вченим **К. Марксом** у 40-х рр. ХІХ ст. і переглянута в 1850-х рр., трактувала світовий економічний розвиток як процес виникнення, розвитку та послідовної зміни таких стадій-формацій: первісної, докапіталістичної з азійським, античним, германським способами виробництва, капіталістичної з мануфактурним і індустріальним періодами та комуністичної. Базисною основою переходу від однієї формації до іншої К. Маркс вважав рівень розвитку способу виробництва — історично конкретної єдності продуктивних сил і виробничих відносин, відносно яких держава, релігія, філософія, право, мораль тощо виступають як похідне, надбудовне. Марксизм характеризував економіку через відносини власності та статусу праці, що еволюціонувала від рабської до селянської та найманої. Російський вчений і політик **В. Ленін**, який продовжив розвиток марксистського вчення, підкреслював закономірність і послідовність розвитку всіх суспільств через класову боротьбу від рабовласництва та феодалізму, який ототожнював з кріпосництвом, до капіталізму і соціалізму як першої фази комунізму. **В радянській період у 1930–1980-х рр.** формаційна періодизація набула форми п'ятичленної, згідно якої послідовними соціально-економічними формаціями розвитку людства є первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична та соціалізм як перша фаза комуністичної. Доповнена визнанням різних темпів суспільного розвитку, вона була базовою парадигмою марксистсько-ленінського розуміння історичного процесу. Основними формаційними ознаками були ступінь розвитку продуктивних сил або економічного базису, що визначає надбудовні політичні, соціальні, духовні процеси, класова боротьба як рушійна сила розвитку, еволюція приватновласницьких відносин, що зумовлюють соціально-економічну нерівність та експлуатацію людини людиною.

Сучасна російська історико-філософська наука переосмислює концепцію історичного прогресу К. Маркса. Російський вчений **В. Іноземцев** заперечує використання ним поняття «суспільно-економічна формація», наголошує, що історичний розвиток розглядався як послідовність таких формацій, як доекономічної (первісної або архаїчної), економічної в діалектичній єдності азійського, античного, германського і капіталістичного способів виробництва, причому капіталізм є останньою фазою економічної формації, та постеконічної або комуністичної формації.⁸

У 70–80-х рр. ХХ ст. науковці колишнього СРСР (**Л. С. Васильєв, В. Ф. Генінг, І. М. Дяконов, В. П. Люшечкін, М. Ю. Кобищанов, Л. Кубель, Г. О. Мелікішвілі, Г. С. Померанець, А. І. Перишиць, В. В. Струве, А. М. Хазанов**) під впливом західних концепцій і на основі власних досліджень почали відмовлятися від традиційної для радянської науки п'ятичленної формаційної системи, опрацьовувати нові підходи щодо стадійності та полінійності історичного процесу⁹. Їх погляди характеризує:

- по-перше, використання технологічно-технічного критерію для поділу історії на первісність, стадію докапіталістичних станово-класових суспільств, капіталістичне класове суспільство та комунізм;
- по-друге, визнання рабовласництва і феодалізму як явищ, притаманних лише європейським суспільствам, відмова від визнання їх окремими формаціями, а також від штучних понять «давнина» і «середньовіччя». Останні традиційно співвідносилися з рабовласницькою та феодальною формаціями і не мають за межами Європи ніякого історичного змісту. Поняття «феодальна економіка» та «рабовласницьке економіка» зберігаються;
- по-третє, визнання ідеї «осьового часу» К. Ясперса філософською революцією, а власне осьового часу трансформаційною стадією в історії доіндустріальної цивілізації;
- по-четверте, приділення значної уваги проблемі полілінійності, зокрема відмінностям суспільств західного і східного цивілізаційного розвитку; визначення різних типів цивілізацій. Аналіз східного і західного типів розвитку людства як базових моделей;
- по-п'яте, виділення в історії первісного суспільства таких епох як кровноспорідненої общини, родового і племінного ладу;
- по-шосте, обґрунтування невідповідності історичним реаліям положення формаційної парадигми щодо переходу від первісності до цивілізації та держави через утвердження приватної власності та експлуатації людини людиною. Опрацьовуючи концепцію переходу від первісності до цивілізації, радянські вчені у 1970-х рр. відкрили феномен «влади-власності», згідно якого основою формування експлуаторського суспільства був процес монополізації знаттю державних посад і присвоєння нею суспільного додаткового продукту в межах підвладного колективу. В умовах пізньої первісності племінна верхівка монополізує владу і формує ранньополітичні структури, які виконують функції управління та організації економічного життя, відчують ренту-податок у населення країни і контролюють суспільні ресурси через редистрибутивну (перерозподільчу) систему. В умовах ранніх цивілізацій держава, уособленням якої є особа вождя (князя, короля, царя), продовжує використовувати редистрибутивну систему, яка є основою східного «азійського» або державницького способу виробництва, що не здатний самостійно продукувати приватну власність і капіталізм. Принципово відмінний тип суспільства, так званий західний, побудований на

⁸ Іноземцев В. А. Очерки истории экономической общественной формации: Научное издание. – М.: Таурус Альфа, Век, 1996. – С. 29–52.

⁹ Ю.В. Павленко. История мировой цивилизации. Философский анализ – К.:Феникс, 2002. – С. 38–39.

приватній власності, сформувався в античних суспільствах, де були закладені підвалини європейського шляху розвитку, що привів до капіталізму;

- по-сьоме, розроблення концепції ранньокласового та станово-класового суспільств. *Ранньокласове суспільство* аналізували як першу стадію доіндустріальної цивілізації, в системі якої відсутня приватна власність на землю, розподіл, обмін і споживання відбуваються на основі редистрибуції, характерна влада-власність соціальноприродні та трудові ресурси. *Станово-класове суспільство* — друга стадія доіндустріальної цивілізації, її характеризують розвиток особистісної самосвідомості людини, приватновласницьких відносин, індивідуальної трудової діяльності, товарно-грошових відносин як економічного укладу, поступова трансформація редистрибутивної системи у податковий апарат, поглиблення соціальної та економічної диференціації, різні форми експлуатації в рамках домогосподарств.

Циклічна схема періодизації історичного часу не має широкого поширення. Античні та давньокитайські мислителі циклічність людського життя розглядали як аспект космічного життя. В XIX–XX ст. увага дослідників концентрувалася на циклічному розвитку окремих культур або цивілізацій. Обґрунтовувалося ідея, що суспільство рухається по замкнутому колу, регулярно повертаючись до вихідного стану. Кожна цивілізація проходить етапи зародження, зростання, розквіту, занепаду і загибелі. Цивілізації існують відокремлено і не взаємодіють одна з одною. *Концепції цивілізаційно-дискретного¹⁰ історичного розвитку не дають цілісної картини соціокультурного розвитку людства, заперечують єдність всесвітньо-історичного процесу.*

Суперечливим залишається питання віку економіки. Основними є три точки зору: первісне суспільство було доекономічним періодом розвитку людства, передісторією розвитку економіки, отже, історія економіки почалася із становленням ранніх цивілізацій, створенням додаткового продукту, товару і ринкових відносин; становлення економічного суспільства збігається з віком людини сучасного типу; економіка сформувалася в процесі неолітичної революції. Сучасна західна економічна наука розглядає історію економіки як виникнення і розвиток лише ринкової економіки, починаючи з XVI ст.

Упродовж другої половини XX ст. – на початку XXI ст. утвердилося розуміння, що лише конструктивне поєднання стадіально-лінійної, поліваріантної та цивілізаційно-дискретної концепцій дозволить створити цілісну теорію історичного руху суспільства, формування сучасної глобальної макроцивілізаційної системи. Вчені відмовилися від розуміння розвитку економіки як базисної, рушійної сили всесвітньої історії, від спроб періодизації історії у відповідності з будь-яким одним критерієм. Економіка як сфера суспільного життя розглядається з точки зору системно-синергетичного підходу. Існує стійка взаємозалежність між економічною, політичною, соціальною і духовною сферами суспільного життя. Зміни в одній із складових зумовлюють зміни в інших, що знову викликає зміни в тій, де відбувався початковий імпульс. Періодизацію суспільного життя як цілісної системи та кожної складової як підсистеми необхідно будувати на основі не одного, а сукупності критеріїв.

А. Тойнбі (1889–1975) вперше поєднав стадійний і цивілізаційний підходи при вивченні історії людства, створив загальну схему і типологію розвитку людства. Він писав, що кожна цивілізація є унікальною самодостатньою соціокультурною системою, що має власні просторові та часові координати. Розробив концепцію їх стадіального розвитку (виникнення, зростання, надлом, занепад і розпад) і реалізації творчих сил окремих осіб. Наголошував, що цивілізації взаємодіють між собою. Історію слід розглядати як цілісний процес в єдності цивілізаційних, стадіальних і полілінійних принципів. *При аналізі доіндустріального суспільства він визначив перші локальні цивілізації, на основі яких сформувалися вторинні дочірні регіональні цивілізації, які створюють могутні імперії та світові релігії (антична, індійська, китайська), за ними виникли цивілізації третьої генерації або дочірні другої генерації (мусульманська, східнохристиянська, західнохристиянська) середньовічної доби.* Він вважав, що цивілізація, а не національні держави є автономною системою історичного руху. Головна визначальна риса цивілізації — релігія, головний рушій — еліта суспільства, видатні особи, життя яких є виявом волі Бога.

Українські економісти-теоретики **А. Чухно, А. Філіпенко, А. Гальчинський, І. Лукінов, Ю. Павленко** використовуючи цивілізаційну парадигму в періодизації історії економіки, вважають, що *горизонтальний аспект цивілізаційного розвитку* характеризують локальні цивілізації окремих країн і народів, що були в історично визначені часи. *Вертикальний аспект розвитку світової цивілізації* відображає історичну еволюцію суспільства, його поступальний рух від однієї стадії зрілості до іншої. Як основний використовується критерій техніко-технологічного детермінізму. На їх думку, завершення неолітичної революції (межа IV–III тис. до н. е.) започаткувало аграрну цивілізацію¹¹; перша науково-технічна революція (промисловий переворот) останньої третини XVIII ст. – середини XIX ст. утвердила індустріальну цивілізацію, в межах якої під впливом сучасної науково-технічної та технологічної революції кінця 70-х – початку 80-х рр. XX ст. відбувається становлення постіндустріальної цивілізації. Економічна криза 1873–1875 рр. і початок Другої науково-технічної революції (НТР) кінця XIX ст. – початку XX ст. завершили епоху так званої економіки вільної конкуренції та започаткували індустріальну ринкову регульовану економіку. Світові економічні кризи 1974–

¹⁰ Дискретність – розрив, преривистість.

¹¹ А. Філіпенко вважає, що аграрна цивілізація починається від неолітичної революції з VII тис. до н. е. / А.С. Філіпенко. Глобальні форми економічного розвитку: Історія і сучасність. – К.: Знання, 2007. – С. 41.

1975 рр. і 1980–1982 рр., сучасна науково-технічна і технологічна революція (СНТТР) кваліфікуються як початок вступу людства у нову постіндустріальну цивілізацію.¹²

Періодизацію, що узагальнює найновіші світові та вітчизняні дослідження соціокультурного розвитку людства, запропонував Ю.В. Павленко. Він ввів поняття «цивілізаційний процес», що охоплює історію людства від неолітичної революції та пізньопервісної доби до сучасності. Всесвітньо-історичний процес поділяє на три епохи: привласнюючу, відтворюючу та інформаційну. Згідно синергетичної парадигми визначив основний критерій — точки біфуркації (вузлові моменти історичного розвитку), коли відбувалися взаємопов'язані трансформації економічної, політичної, соціальні, культурні сфер життєдіяльності людей. Основні положення запропонованої періодизації такі.

I. Привласнююче суспільство (рання первісність). Вузлова точка — виникнення відтворюючого господарства.

II. Відтворююче господарство (пізня первісність і час цивілізації, разом цивілізаційний процес).

1. Ступінь становлення основ цивілізації (у традиційній термінології пізня первісність): а) стадія родового ладу, вузлова точка — становлення племінних органів влади і управління (структур чифдома-вождівств); б) стадія племінного ладу (чифдомів-вождівств), вузлова точка — виникнення раннецивілізаційних систем.

2. Ступінь розвитку та інтеграція окремих цивілізацій, власне цивілізаційна історія: а) стадія ранніх (локальних) цивілізацій, ранньокласових суспільств (починаючи з Єгипетської та Шумеро-Аккадської). Вузлова точка — «осьовий час», перехід від локальних до регіональних цивілізацій; б) стадія зрілих, традиційних (регіональних) цивілізацій та цивілізаційних ойкумен (станово-класові суспільства). Це регіональні цивілізації другої генерації (Антична, Індійська, Китайська тощо) та третьої генерації в умовах середньовіччя (Мусульманська, Західнохристиянська, Східнохристиянська тощо).

3. Ступінь розвитку індустріальних суспільств, формування постіндустріального (інформаційного) суспільства. Це історія Новоевропейсько-Північноатлантичної цивілізації. Вузлова точка — виникнення глобальної інформаційної цивілізації.

III. Інформаційне суспільство.

Історію економічної думки традиційно в українській науці поділяють на такі періоди:

➤ донауковий (докласичний), зміст якого визначають економічні ідеї мислителів стародавнього світу та середньовіччя, коли економічна думка не сформувалася як самостійна галузь людського знання. Підсумком цього періоду стало панування меркантилізму як першої спроби систематизації економічних поглядів;

➤ класичний етап, який хронологічно охоплює кінець XVII–XIX ст., коли економічна наука виокремилася як самостійна під назвою політична економія (political economy), сформувалася класична політична економія як перша наукова школа;

➤ неокласичний етап з кінця XIX ст. — середина XX ст. Економічна наука розвивається як «економікс» (economics), предметом якого стало дослідження проблеми ефективності використання обмежених ресурсів в умовах зростаючих людських потреб. Провідними напрямками економічної думки були неокласичний, кейнсіанський, інституціональний;

➤ посткласичний період. Сучасний період розвитку економічної думки, характерною ознакою якої є плюралізм і конкурентність, багатоваріантність економічних теорій і методів дослідження. Авторитетні економісти вважають терміни «політекономія» і «економікс» синонімічними назвами однієї економічної теоретичної науки.

Видатний економіст Й.А. Шумпетер розробив модель періодизації економічної науки на основі *класичної ситуації* — історичного часового стану в економічній науці, коли в результаті дискусії відбувається консолідація нових ідей і робіт. Він виокремив першу класичну ситуацію у другій половині XVIII ст., пов'язану з вченням А. Сміта та утвердженням економічної науки як самостійної; другу класичну ситуацію між 1790 р. і кінцем 1860-х рр., підсумком її є праці Дж. С. Міля; третю класичну ситуацію з 1870 р., яка пов'язана з науковою революцією, змістом якої є розвиток теорії граничної корисності¹³.

У підручнику «Основи економічної теорії», написаному провідними українськими економістами, *класична ситуація визначається як методологічний ключ до адекватного розкриття розвитку економічної теорії*, поворотні віхи і переломні моменти в розвитку західної економічної теорії ринкового господарювання. Характеризуються такі класичні ситуації: перша — друга половина XVIII ст. — XIX ст., знаками якої є утвердження та криза класичної школи економічної теорії; друга — 70–90-ті рр. XIX ст. — 30-ті рр. XX ст., що визначається як неокласичний етап; 30–60-ті рр. XX ст. — третя, пов'язана з кейнсіанською революцією та пануванням кейнсіансько-неокласичного синтезу; четверта — з кінця XX ст., *мейнстрімом (основною течією економічної теорії)* якої є неокласична теорія.¹⁴

Сучасна наука для визначення стадій розвитку економічної теорії використовує питання методологічних основ мейнстріму (mainstream). У стародавніх та середньовічних суспільствах до мейнстріму економічної думки відносилися праці, які розглядали економічні проблеми з нормативної точки зору, були складовою етики. У хронологічних рамках індустріальної цивілізації та індустріальної парадигми економічної теорії методологічні основи мейнстріму та його форми змінювалися. У XVIII–XIX ст. від

¹² Основи політичної теорії: політекономічний аспект: Підручник. / За ред. Г. Н. Климко. — К.: Знання-Прес, 2002. — С. 294–295.

¹³ Шумпетер Й.А. История экономического анализа: Пер. с англ. — СПб.: Экон. шк., 2001. — С. 61, 498, 991–992, 1088.

¹⁴ Основи економічної теорії: політекономічний аспект: Підручник / Відп. Ред.: Г.Н. Климко. — 4-те вид., перерд. і доп. — К.: Знання-Прес, 2002. — С. 576–577.

фізіократів до Дж.С. Міля економіка трактувалася як наука про матеріальну сферу господарства, виробництво багатства суспільства як джерела задоволення суспільних потреб, визначалася спеціальним терміном «політична економія». Праці представників німецької історичної школи розглядалися як «гетеродоксія» (неортодоксальні, «еретичні»). Із останньої третини ХІХ ст. від маржинальної революції методологічною основою мейнстріму стала неокласична економічна теорія — економікс. Економічна теорія перетворилася на науку про раціональну оптимальну поведінку людини у сфері господарства в умовах обмежених ресурсів з метою досягнення своїх цілей, використовує в економічному аналізі математичне моделювання. У середині ХХ ст. виникло таке явище як економічний імперіалізм, під яким розуміють дослідження економічною наукою негосподарських сфер суспільного життя з точки зору оптимізації поведінки людини.

В умовах переходу на нову постіндустріальну стадію цивілізаційного розвитку актуалізувалося питання значущості сучасної економічної теорії. Існуючі концепції охоплюють наступні положення:

- мейнстрімом сучасної економічної теорії залишається економікс, усі його напрями, а також неокейнсіанство, неінституціоналізм і новий інституціоналізм. У всіх моделях мейнстріму економічні функції на мікро і- макрорівнях виводяться з оптимізуючого (раціонального) вибору окремих суб'єктів і рівноважного стану економіки;

- існує криза економічної теорії (невідповідність існуючих знань умовам розвитку нової економіки, коли інформація і знання необмежені на відміну від традиційних факторів). Із кінця 80-х рр. ХХ ст. відбувається зміна парадигми, що свідчить про «революцію в економічній теорії». Її змістом, на думку частини вчених, є необхідність сприймання раціональності як інституту, раціональної поведінки як результату дотримання певних соціальних норм, на думку інших вчених, відбувається процес формування еволюційної парадигми сучасної економічної теорії, яка розглядає економіку і суспільство в процесі розвитку, процесі змін;

- визнається наявність важко класифікованих теорій і панування теоретико-методологічного плюралізму, робиться висновок про відсутність мейнстріму;

- зростає значення різних шкіл і течій сучасної гетеродоксії, представники яких досліджують неоптимізуючу поведінку людини у нестабільних і нерівноважних економічних системах. Вони стверджують, що повністю раціональна поведінка, що передбачає оптимізацію, неможлива, панують такі принципи поведінки як орієнтація на задовільний результат, дотримання звичок і стереотипів, знання щодо майбутнього невизначені. Гетеродоксальні концепції найкраще можуть пояснити сучасний стан світової економіки в умовах різних типів нерівноваги та криз.

Програма навчальної дисципліни «Історія економіки та економічної думки», розроблена вченими Київського національного економічного університету, пропонує періодизацію історичного розвитку господарських систем на основі цивілізаційної парадигми, що охоплює три стадії: 1) формування основ сучасних цивілізацій (від первісного суспільства до середини ХVІІ ст.); 2) становлення і розвиток світових цивілізацій (друга половина ХVІІ – початок ХХ ст.); 3) початок формування глобального економічного середовища (ХХ – початок ХХІ ст.).¹⁵ Історія економіки та економічної думки України вивчається в контексті світового розвитку.

Робоча програма навчальної дисципліни «Історія економіки та економічної думки», розроблена вченими кафедри економічної теорії Тернопільського національного економічного університету побудована з урахуванням найновіших досліджень українських і західних науковців.

- Вступ.
- Розділ І. Господарство первісних суспільств. Господарство та економічна думка суспільств доіндустріальних ранніх і традиційних цивілізацій (межа ІV–ІІІ тис. до н. е. – ХV ст. н. е.).
- Розділ ІІ. Становлення і розвиток індустріальної макроцивілізації (ХVІ ст. – 80-ті рр. ХХ ст.). Виникнення та розвиток ринкового господарства у суспільствах Європейської цивілізації та відображення його в економічній думці.
- Розділ ІІІ. Національні господарства провідних країн світу в глобальному економічному середовищі.

Сучасна компаративна (порівняльна економіка) визначає такі основні ознаки господарства суспільств доіндустріальної, індустріальної та постіндустріальної цивілізації.

Загальні характеристики доіндустріальної економіки:

- Низький рівень продуктивних сил, повільне економічне зростання, ручний інструментальний технологічний спосіб виробництва. Джерело енергії — людина, тварина, вода.

- Три суспільні поділи праці. Сформувалися основні сфери економіки: сільське господарство, промисловість, обіг. Переважання аграрного сектора над промисловим і торговельним (аграризм економіки). Галузевий характер сфер економіки.

- Перехід від примітивної суспільної колективної (групової) власності на засоби виробництва до приватної власності (індивідуально-трудова, рабовласницької та феодальної). Домінуючий об'єкт власності та головне знаряддя виробництва — земля.

- Позаекономічний примус як засіб організації та привласнення суспільної праці.

¹⁵ Історія економіки та економічної думки: Навч.-метод. посіб. для самостійного вивчення дисципліни. – С. 7–8, 43.

- Панування натурального господарства як першого типу економічної організації суспільного виробництва та простого відтворення, генеза товарного господарства, існування простого товарного виробництва як економічного укладу, споживчий характер ринку.

- Структура суспільства жорстко ієрархічна, становище людини визначалося такими позаекономічними чинниками як походження, влада, авторитет, сила.

- Сформувалися країни східної та західної цивілізації, моделі їх економічного розвитку.

Загальні характеристики індустріальної ринкової економіки:

- Машинний, автоматизований технологічний спосіб виробництва. Людина-виробник перетворилася на придаток до машини, частку виробничого процесу. Основний вид енергії — механічна (двигуни парові та внутрішнього згорання, різноманітні генератори), електрична, нафтова. Інтенсивний тип економічного зростання. Наука й освіта — складові продуктивних сил. Інноваційний розвиток економіки на основі науково-технічного прогресу.

Революційні форми науково-технічного прогресу охопили такі періоди:

- останню третину XVIII – середину XIX ст. — першу НТР або промисловий переворот, завершення якого знаменувало утвердження індустріальної цивілізації;

- кінець XIX – початок XX ст. — другу НТР, на основі досягнень якої відбувалася індустріалізація світової економіки до 50-х рр. XX ст.;

- 1950–1960-і рр. — сучасну науково-технічну революцію (СНТР, третя НТР), з якою пов'язано завершення індустріалізації в усіх сферах господарства, її пролонгація в сучасну науково-технічну і технологічну революцію (СНТТР (або четверту НТР));

- В організації господарської діяльності головну роль відіграє капітал — база виробничих відносин, основна форма багатства суспільства. Панування приватної власності, різноманітність її форм і видів. Багатоукладність економіки. Домінуючою є корпоративна форма власності.

- Розвинена система поділу праці. Структура народного господарства характеризується постійною зміною співвідношення сфер, секторів і галузей щодо їхнього внеску в створення валового внутрішнього продукту (ВВП) і частки в зайнятості населення. У загальному обсязі промислового та сільськогосподарського виробництва промислове становить 80–90%. У промисловості зайнято 45–65% працездатного населення.

- Стандартизація виробничих процесів та продукції, вузька спеціалізація, максимізація обсягів виробництва.

- Повна економічна самостійність і економічна відповідальність товаровиробників. Співіснування багатоваріантності організаційних видів і форм суб'єктів господарювання. Суб'єкти ринкової економіки: домашні господарства, підприємства, держава. Домінування індивідуального інтересу.

- Панування товарної форми виробництва та обігу. Система ринків і конкуренції. Розвинена ринкова інфраструктура.

- Зростаюче значення вдосконалення організації та управління економікою на макро-, мега- і мінірівнях. Розвиток менеджменту і маркетингу.

- Еволюція від об'єктивного саморегулювання економіки і вільної конкуренції до державно-монополістичної та соціально орієнтованої економіки. Держава втручається у нагромадження національного доходу і впливає на його розподіл між різними сферами економіки.

- Розвиток міжнародної економіки як системи світового господарства і міжнародних економічних відносин. Міжнародна економіка розвивається циклічно, нерівномірно за країнами та регіонами.

- Соціальна структура суспільства базується на майнових факторах і не є жорсткою ієрархічною. Зростання споживання, рівня та якості життя. Основний соціальний конфлікт — між працею та капіталом.

Загальні характеристики постіндустріальної економіки (вона не має остаточних характеристик, наука створила нові поняття: інформаційне суспільство, мережева економіка, інтелектуальне економіка, суспільство знань, нова економіка):

- розвиток технологічного способу виробництва на основі сучасної науково-технічної, технологічної, інформаційно-телекомунікаційної революції. Розвиток самовідтворювальних технологічних структур. Інноваційно-інвестиційний тип економічного зростання. Перетворення знань та інформації на визначальні необмежені фактори суспільного виробництва поряд з традиційними — землею, працею та капіталом;

- утвердження та переважання в структурі національних і світового господарства сфери послуг, всебічний розвиток інформаційного сектору суспільного виробництва;

- інтеграція сфер матеріального та духовного виробництва, їх органічне поєднання у структурну цілісність, спрямованість на всебічний розвиток особистості;

- домінуючий об'єкт власності — інформація. Домінуючий тип праці — інтелектуальна творча праця. Перетворення знань людської особистості на основну форму багатства суспільства, людини в критерій і головний фактор розвитку. Переважання частки людського капіталу в національному багатстві розвинутих країн;

- основними рисами структури власності є змішана економіка із єдністю ринкового механізму та державного регулювання, багатоманітністю форм власності. Домінуючі позиції корпоративної форми власності, зростання значення індивідуально-грудової форми власності. Використання державної форми власності у загальнонаціональних інтересах;

- формування єдиної глобальної світової економіки.

Командно-адміністративна економіка характеризується пануванням державної форми власності, одержавленням управління народним господарством, відсутністю конкуренції, неринковими господарськими зв'язками, жорсткою ієрархією суб'єктів господарювання та економічних інтересів (реалізація державного інтересу забезпечує відтворення системи), адміністративно-командними методами економіки, централізованим директивним плануванням економіки, домінуванням політики над економікою.

3. Мета і завдання навчальної дисципліни «Історія економіки та економічної думки»

Історія економіки та економічної думки як навчальна дисципліна — це навчальний курс, у процесі якого студенти оволодівають історико-економічними знаннями.

Мета вивчення дисципліни:

- забезпечення оволодіння студентами теоретичними знаннями з історії економіки на мікро-, мезо-, макро- і глобальному рівнях; формування системи знань з порівняльного історико-економічного аналізу моделей розвитку світового господарства;
- дослідження вітчизняного та зарубіжного господарського досвіду минулих поколінь у різних країнах та різні епохи. Предметом уваги є вивчення процесу становлення, розвитку та функціонування ринкової економіки для розуміння сучасної практики соціально-економічної трансформації України, формування наукового підходу до вироблення української моделі переходу до ринкового господарства;
- формування у студентів системного бачення розвитку економічної думки та методології економічної науки, виявлення найбільш суттєвих положень у структурі наукового дискурсу базових наукових течій та сучасних економічних теорій;
- забезпечення реалізації функцій економічної історії, формування стратегічного та оперативного фахового світогляду.

Завдання вивчення дисципліни:

- формування цілісного бачення історії економіки, знань про зміну форм господарського розвитку в історичній послідовності, напрямів цих змін, зв'язку сучасних господарських форм та їх історичних аналогів, економічної політики з господарським досвідом попередніх поколінь;
- оволодіння студентами навичками застосування історико-економічної інформації, методу історико-економічного аналізу процесів і явищ економічного життя суспільства в його історичному, альтернативному (багатоваріантному) розвитку, дослідження довготривалих процесів розвитку, розкриття причинно-наслідкових зв'язків;
- поглиблення та обґрунтування знань з економічної теорії, перевірка істинності економічних теорій, використання синтезу історико-економічних і теоретичних знань;
- формування у студентів принципів економічного мислення, надання йому реалізму, історизму та масштабності; сприяння підвищенню соціальної активності майбутнього спеціаліста народного господарства України;
- вдосконалення вмінь студентів щодо методики усних виступів і повідомлень, дискусій, письмового викладу матеріалу, захисту реферативних і пошукових робіт.

Рівень сформованості вмінь та знань студентів, які мають:

а) знати:

- зміст робочої програми, предмет і періодизацію, понятійний апарат економічної історії, її значення в системі економічних наук;
- сутність, основні характеристики типів економічних систем у контексті цивілізаційного процесу та залежно від різних критеріїв класифікації;
- історичний розвиток типів і моделей економічних систем, їх структурних підсистем та елементів на різних економічних рівнях і на прикладі провідних країн світу (Велика Британія, Франція, Німеччина, США, Японія) й України з урахуванням чинників політичної, соціальної та духовної сфер суспільного життя;
- історію сфер і галузей народного господарства, економічних інститутів і процесів;
- економічну політику провідних держав на різних етапах історичного розвитку, історичний досвід соціально-економічних реформ;
- історію міжнародної економіки як системи світового господарства та міжнародних економічних відносин;
- історію економіки України в контексті європейського та світового цивілізаційного процесу;

б) вміти:

- систематизувати, узагальнити, критично осмислити та адекватно оцінити нагромаджений в історії зарубіжний та вітчизняний історико-економічний досвід;
- застосовувати здобуті знання для аналізу сучасної економіки, визначення історичного походження і причинно-наслідкового механізму сучасних економічно-соціальних проблем України та світового економічного розвитку;
- аналізувати економічний розвиток як результат взаємодії з політичними, соціальними та духовними чинниками;
- аналізувати в історико-економічному аспекті наукову літературу, статистичну інформацію;
- використовувати здобуті знання при вивченні інших економічних дисциплін, у практичній діяльності.

Тема 2. Природа та еволюція господарства общинного суспільства

План

1. Господарство та господарська діяльність у первіснообщинному суспільстві. Неолітична революція
2. Господарство суспільств первісної історії України

1. Господарство та господарська діяльність у первіснообщинному суспільстві. Неолітична революція

Первісне суспільство — це найтриваліший період в історії людства від появи первісного людського стада (близько 2,5 млн. рр. до н. е.) до формування перших держав і цивілізацій (межа IV–III тис. до н. е.).

Історико-економічна періодизація розмежовує первісне суспільство на такі періоди:

- ранньопервісне суспільство (дикунство) від виникнення людини сучасного типу до неолітичної революції;
- неолітична революція як перехідний період від натурального привласнювального господарства до натурального відтворювального господарства;
- пізньопервісне суспільство (варварство) з натуральним відтворюючим господарством.

Згідно археологічної періодизації (за матеріалом і технологією виготовлення, виробничим призначенням знарядь праці) історія первісного суспільства хронологічно відповідає матеріальній культурі кам'яного віку:

- періоду палеоліту або стародавнього кам'яного віку (приблизно 2,5 млн. р. тому назад – XII тис. до н. е.);
- періоду мезоліту або середнього кам'яного віку (XII–VIII тис. до н. е.);
- періоду неоліту або нового кам'яного віку (VIII–III тис. до н. е.), складовою якого був енеоліт або мідно-кам'яна доба (IV–III тис. до н. е.).

У процесі антропогенезу¹⁶ у ранньому (верхньому) палеоліті людина пройшла шлях від зародження її як біологічного виду до сучасного фізичного типу — «людини розумної» або *Homo sapiens* (його ще називають кроманьйонцем) близько 40–35 тис. р. тому назад. Існує точка зору щодо відсунення цієї події до 150–200 тис. тому назад, що *Homo sapiens* як окремий біологічний вид сформувався та існував паралельно з неандертальцями. Цей етап визначають як найдавнішу фазу людського розвитку.

Соціальну організацію населення характеризував перехід від первісного людського стада до праобщини (біологічно-соціального об'єднання). Людство не знало саморозвитку, лише пристосовувалося до зовнішнього середовища. Зміни природно-кліматичних умов автоматично призводили до кризи соціокультурних систем, що формувалися.

Заняттям населення було колективне загінне полювання на великих стадних звірів, збирання їстівних плодів і коріння, рибальство. Вдосконалювалися кам'яні знаряддя праці: відщепи і сколи, чопери і чопінги (камені або гальки, оббиті з обох боків), нуклеуси (камені, з яких збивали відщепи), різні модифікації рубила, понад 60 типів знарядь на відщепях, у тому числі скребла, скрепки, свердла, гостроконечники. В техніці обробки каменю панувала ретуш — вторинна обробка дрібним відколонуванням. Використовували кремій, ріг і кістку, дерев'яний спис і палку-копалку, кінці останніх гартували обпалюванням. Археологи дослідили сліди освоєння вогню, що підтримувався, довгочасні поселення та стоянки-майстерні.

Ранньопервісне суспільство характеризується пануванням натурального привласнювального мисливсько-збиральницько-рибальського типу господарства. Згідно археологічної періодизації це доба пізнього палеоліту та раннього мезоліту.

Матеріальна культура пізнього палеоліту (40–35 тис. р. тому назад – XII тис. до н. е.) — це тип примітивно-привласнювального господарства з такими формами як мисливство, збиральництво і рибальство. Організація господарства передбачала рухливий спосіб життя з постійною зміною місця проживання. Відбувався процес розселення первісної людини по планеті, диференціації форм життєдіяльності та культури. Формувалися виробнича діяльність людини, виробничі функції та трудовий розподіл.

Внаслідок господарського освоєння різних природно-кліматичних зон сформувалися три основних господарсько-культурні типи ранньопервісного суспільства: 1) тропічних збирачів, 2) колективних мисливців відкритих просторів прильодовикової зони (тундростепів) Євразії, 3) мисливців і збирачів закритих ландшафтів субтропічної та поміркованої зони Середземномор'я і Передньої Азії. Наукою доведено, що перші два типи були тупиковими для визрівання умов відтворюючого господарства. На території Середземноморсько-Передньоазійського регіону відбувався господарсько-культурний прогрес, що зумовив умови неолітичної революції. Мисливці та збирачі закритих ландшафтів субтропічної та поміркованої зони полювали оленів, косуль, муфлонів, кабанів. Полювання набуло спеціалізованого та переважно індивідуалізованого характеру. Жінки займалися збиральництвом. За археологічними даними вдосконалилася техніка обробки каменю (віджимна ретуш, коли вищербинки покривали поверхню виробу). Знаряддя праці диференціюються, кількість їх типів досягла 100. Людина добувала вогонь, будувала зимові та літні типи жител.

¹⁶ Антропогенез – це формування фізичного типу людини та людського суспільства.

Приблизно в XII–X тис. до н. е. у мезоліті відбулися планетарні зміни — перехід від льодовикового періоду (плейстоцена) до сучасних післяльодовикових природно кліматичних умов (голоцена). Через танення льодовиків і підняття рівня світового океану змінилися кордони кліматичних поясів і ландшафтних зон берегової лінії. Була порушена екологічна рівновага. Почалася криза існуючих форм життєдіяльності. Людство було у точці біфуркації.

На території Середземноморсько-Передньоазійського регіону господарсько-культурний тип мисливців і збирачів субтропічної та поміркованої зони з достатнім рівнем індивідуалізації господарського життя став основою формування натурального розвинутого привласнювального господарства мисливців, рибалок і збирачів. Цей тип ранньопервісного суспільства був основою поступу людства, Середземномор'я і Передня Азія — центрами випереджаючого розвитку. Відбувалося удосконалення зрештою індивідуальної праці. Поширилися мікроліти, з'явилися макроліти. Було приручено собаку. Винайшли лук та стріли, вудки, плетені сіті й тенета. Виник водний транспорт — плоти і човни, видобані зі стовбурів дерева. З появою зрештою дистанційного використання змінилися форми мисливського господарства. Полували на нестатних тварин і птахів, що забезпечило постійне добування м'ясної їжі. Зросло значення риболовлі. У збиральництві розвивається заготівля продуктів про запас, а також річкове — ловля раків і моллюсків.

У пізньому мезоліті (протонеоліті) екологічні зрушення зумовили розвиток у Середземноморсько-Передньоазійському регіоні двох основних напрямів господарської діяльності: спеціалізованого риболовства та ранніх форм землеробства і тваринництва. На території Близького Сходу через кризу мезолітичного привласнювального господарства (зменшення промислових тварин) відбувся перехід від мисливсько-риболовсько-збиральницької господарської системи до риболовсько-збиральницько-мисливських господарських комплексів із спеціалізованим сітково-човниковим рибальством. Збільшилося значення використання харчових ресурсів водоймищ і спеціалізованого збиральництва, зокрема диких злаків. Населення концентрувалося на берегах річок, озер і морів, що сприяло осілости. Зростали його чисельність і густота. Такий тип господарства сформувався упродовж X–VIII тис. до н. е.

Освоєння європейської території було пов'язано з мисливсько-риболовсько-збиральницькою господарською системою. Стаціонарні поселення суспільств спеціалізованого рибальства виникли приблизно у VIII–VII тис. до н. е. На територіях, де були сприятливі умови, воно залишалися основою господарського життя впродовж декількох тисячоліть. На територіях із обмеженими харчовими ресурсами водоймищ в умовах зростання кількості населення почалися криза суспільств рибальської спеціалізації та процес переходу до ранніх землеробства і тваринництва, формування землеробсько-тваринницьких суспільств.

*Лише криза традиційного привласнювального господарства змушує людей переходити до землеробства і тваринництва. Якщо суспільства привласнювальної економіки живуть за рахунок природи, то суспільства відтворювального господарства вступають у співробітництво з нею. Розвиток ранньоземлеробсько-тваринницьких форм господарювання заклали основи цивілізаційного процесу.*¹⁷

У ранньопервісному суспільстві першою соціальною і господарською одиницею була родова кровноспоріднена община. Загальна чисельність коливалася в межах 25–50 осіб з нестійкими сімейними групами. У мисливців відкритих просторів загінний характер полювання передбачав спільні трудову діяльність і права на здобич. Це зумовлювало домінування громади і повільне формування сім'ї як господарської одиниці. На побутовому рівні існував статеві-віковий розподіл функцій. Внаслідок міжобщинних зв'язків формувалися протоетноси¹⁸

У суспільствах мисливців і збирачів закритих ландшафтів субтропічної та поміркованої зони (Середземномор'я і Передня Азія) запанували **реципрокні відносини**, за яких кожен чоловік роду вносив до спільного користування як можна більше продуктів своєї праці, щоб отримати також більше ніж інші, але у вигляді почесей і престижних відзнак (особливих прикрас, першості при виконанні обрядів, право мати двох і більше жінок тощо). Отже, господарство було натуральним з обміном діяльністю (статеві-віковим поділом праці) між членами суспільства, вироблений продукт споживався всередині соціальних одиниць. Все, що добував чоловік розподілялося серед членів роду, жінка працювала на забезпечення сім'ї. Реципрокна система стимулювала індивідуалізацію людської життєдіяльності, зусилля людини щодо вдосконалення зрештою праці, зацікавленість у зростанні продуктивності праці, прояв особистих якостей людини, змагальність між ними, формування людини-особистості. *Тип соціальної та господарської організації, що формує людину-індивіда, створив умови цивілізаційного процесу.*

Перехідний період від натурального привласнювального господарства до натурального відтворювального господарства з такими основними формами виробничої діяльності, як землеробство і тваринництво, що стало економічною основою поступу до цивілізації, отримав назву неолітичної революції (першої технологічної революції, вузлового моменту (точки біфуркації) в історії людства. Основними центрами становлення відтворюючого господарства були Близький Схід (X–VIII тис. до н. е.), Південно-східноазійський (VIII–VII), Північнокитайський (VI–V), Мексиканський (VII–IV), Андський (IV–II тис. до н. е.).

¹⁷ Ю. Павленко. История мировой цивилизации. Философский анализ – С. 194–195.

¹⁸ Етнос – плем'я, народ, етнічна спільність.

Об'єктивними умовами неолітичної революції були перехід до осілости з сітково-човниковим рибальством і зростаючим значенням збиральництва. *Наслідками неолітичної революції* були концентрація та трансформація регулярного додаткового продукту, зростання продуктивності праці, збільшення чисельності населення, формування общинного ремесла (ремісничої спеціалізації) та обміну, зародження соціально-майнової нерівності, розширення сфери особистої власності, поява родових общин ранніх землеробів і тваринників, започаткування племінного ладу.

Неолітичне суспільство характеризувала полілінійність соціокультурного розвитку. Суспільства з *тропічним клубнево-корнеплідним землеробством і спеціалізовані риболовецько-мисливські суспільства* не мали внутрішніх перспектив розвитку (щодо збільшення обсягів продукції, отримання регулярного додаткового продукту, його концентрації та трансформації у значимі цінності на міжобщинному рівні, зростання чисельності населення). Перспективи їх розвитку були пов'язані не з внутрішніми, а зовнішніми факторами, стимулюючим впливом цивілізаційних центрів, що як свідчить історія, призвело до майбутньої деградації та підпорядкування.

У добу неолітичної революції сформувалися патріархальна сім'я, генеалогічний рід як соціальний інститут з чітким знанням ступенів спорідненості. Декілька родів об'єднувалися в багатородову гетерогенну общину. Формувалося протоплем'я як сукупність общин, пов'язаних між собою родовими, шлюбними, господарськими та культурними зв'язками. Переважала общинно-родова форма власності, що реалізувалася із урахуванням думки всіх членів роду або общини. Родові осілі громади володіли власними територіями (землею і промисловими угіддями) на основі спадкоємності, оскільки ці землі належали їх предкам, духи яких залишалися охоронцями. Зростало господарське значення парної сім'ї.

Наукою обґрунтовано, що на рівень пізньопервісного передцивілізаційного розвитку вийшли землеробсько-тваринницькі суспільства із зерновим землеробством, тваринництвом, садівництвом, городництвом і риболовством. Зерно і свійських тварин можна було нагромаджувати, відчужувати та обмінювати, трансформувати в інші цінності. Відбулися системні трансформації в соціально-політичному, економічному та культурно-інформаційному житті.

Пізньопервісне суспільство — це період від варварства до цивілізації, від доекономічного суспільства до економічного, формування передумов цивілізаційного життя. Утвердився і панував натурально відтворювальний тип господарства з такими основними формами як землеробство і тваринництво. Виникли ранньодивілізаційні інститути. Утворилися генеалогічний рід, плем'я, великі раси (європеїдна, монголоїдна, негроїдна), індоєвропейська спільнота.

Відтворювальне господарство характеризують відокремлення тваринництва як самостійної сфери діяльності від землеробства (перший суспільний поділ праці); мотичне землеробство, вирощування кількох видів пшениці та ячменю, подрібнювання зерна кам'яними зернотерками; формування стада свійських тварин (із великої та дрібної рогатої худоби, свиней), що стали джерелом м'яса, кістки, рогу, вовни; остаточне завершення формування техніки обробки каменю (оббивання, сколювання, віджим, шліфування, пиляння, свердління), поширення сокири і тесла, вдосконалення наявних знарядь праці; виснаження запасів поверхневого кременю, що призвело до сировинної кризи і появи кремневидобувних шахт; виділення самостійної ремісничої діяльності; поява нових видів виробництва та штучних продуктів: гончарства і керамічного посуду, прядіння, ткацтва і тканини, винайдення прясла (маленького колеса) і веретена, примітивного ткацького верстата; вдосконалення водного транспорту і виникнення наземного — лиж, саней і волокуші, худоба стала тягловою силою; поглиблення спеціалізації праці та господарських занять на основі віку та статі, зародження функціональної діяльності; поява «престижної» економіки — неолітичного дарообміну, змістом якого було надання дарів як свідчення влади над тим, хто їх отримував. Відбувся демографічний вибух, населення Землі зросло до 80 млн. осіб. Посилилась соціальна та економічна диференціація населення. Сформувалися території роду, племені та етносу, система стаціонарних поселень. Принциповим моментом було формування міських центрів племінних об'єднань. Вони були центрами концентрації та трансформації суспільного додаткового продукту, поступово перетворилися на протоміста з економічними, політичними і культурно-релігійними функціями. *Утворення племінних центрів отримало назву «міська революція» (початок урбанізації).*

Умови передцивілізаційного розвитку склалися найперше в общинах із зерновим зрошувальним землеробством у районах Близького Сходу, Передньої Азії, Південної Індії, Північного Китаю, розвиток яких визначено як східний шлях цивілізаційної еволюції. Будівництво і підтримка іригаційних систем вимагали колективної праці, отже, основною господарською ланкою була община, окрема сім'я не могли існувати як самостійна господарська одиниця. На родовому та общинному рівнях виділилася група лідерів-старійшин, які виконували адміністративно-політичні, військові, культові функції. У зв'язку із ускладненням господарської діяльності вони монополізували організацію та управління процесом виробництва і розпорядження суспільним додатковим продуктом, регулярно концентруючи його в своїх руках і використовуючи не лише для суспільних потреб, але й власних у престижних цілях. Суспільство поділилося на тих, хто має владу і керує, і тих, ким керують, сформувався **«феномен влади-власності»** — фактичне право родової та общинної верхівки розпоряджатися колективною власністю у процесі організації суспільного виробництва та централізованого перерозподілу матеріальних благ. Відбувся перехід від реципрокної системи до редистрибутивної системи. **Редистрибутивна (перерозподільна) система** — це система привласнення і перерозподілу матеріальних благ, концентрація частини суспільного додаткового продукту правлячою

верхівкою общини для використання у власних, переважно престижних, цілях через монополізацію організаційно-управлінської сфери господарювання.

На внутріобщинному та міжобщинному рівні формувалася система поділу праці: територіальна виробнича спеціалізація, зумовлена природними умовами, статево-віковий поділ праці, пов'язаний з формуванням суспільно-вікових функцій чоловіків і соціальним статусом.

Утвердився інститут племені як орган влади та управління. На основі общинно-родового ладу сформувався племінний, коли об'єднувалися декілька багатородових общин, пов'язаних спільною життєдіяльністю. Це було зумовлено необхідністю загальної оборони, боротьби з сусідами за території, регулюванням соціально-культурної життєдіяльності родів та общин, зростанням значення адміністративно-господарських функцій, координації, кооперування та спеціалізації трудової діяльності. Сформувалися ієрархічно організовані племена, що отримали назву *племена-вождівства (чифдоми)* на чолі з вождем. Його функції змінювалися від релігійно-культурних (вождь-первосвященник) до правових, військових, адміністративно-господарських. Вождь керував процесом організації виробництва, контролю і перерозподілу продукту на міжобщинному рівні. Він уособлював владу і право влади-власності. *Сформувалися і стали спадковими надобщинні племінні інститути влади та управління:* 1) інститут вождя (царя, короля), влада якого була спадковою у рамках роду, пізніше — племені, 2) інститут аристократії, що охоплював адміністративний, жрецький та військовий чиновницький апарат, який об'єднався навколо вождя, 3) рада старійшин общин і племені, що поступово стала дорадчим органом, 4) зібрання общинників. Соціальні відносини визначав станово-клановий поділ (соціальна стратифікація). Ці інститути виконували організаційно-господарські, адміністративні, судові та репресивні по відношенню до населення функції. Вони були основою майбутніх державно-адміністративних структур. Утвердилися пірамідально-бюрократична ієрархія суспільства та структура влади протодержавного рівня. Почали формуватися експлуататорські відносини.

Формування системи племені-вождівства мало принципове значення для **перетворення влади-власності з колективної на корпоративну**, носієм якої були вождь та його клан, які здійснювали свої повноваження через общинну аристократію. У масштабах племені утвердилася та вдосконалилася система редистрибуції — централізованого продуктообміну, регулятора виробництва і централізованого перерозподілу додаткового продукту між общинами, зосередження частини додаткового продукту вождем й аристократією.

Редистрибутивна система у виробничій сфері сприяла поглибленню поділу праці між окремими общинами, формуванню територіально-виробничої спеціалізації в усіх виробництвах, зародженню та формуванню ремісничої виробничої діяльності, що забезпечувала потреби племені, особливо племінної верхівки. Виник міжплемінний обмін та між племенами-вождівствами. У культурно-інформаційній сфері збільшився обсяг знань, вони стали спеціалізованими і спадковими, зростали професіоналізм, обмін досвідом та інформацією. Виникли піктографія та писемність. Формувалися субкультури аристократії та різних соціально-професійних груп.

Таким чином, сукупність системних політичних, соціальних, економічних, культурно-інформаційних і територіально-поселенських зрушень була основою переходу до цивілізації.

У системі землеробсько-тваринницьких суспільств з кінця VII–VI тис. до н. е. визначилися три лінії еволюції: 1) землеробсько-тваринницька, що ґрунтувалася на колективній організації господарської діяльності з іригаційно-меліоративним землеробством і комплексним багатогалузевим господарством (східний шлях цивілізаційного розвитку), 2) землеробсько-тваринницька з парцелярно-сімейною системою господарства у межах роду та общини (західний шлях цивілізаційного розвитку), 3) скотарсько-кочівницька.

Східний шлях цивілізаційного розвитку виник в долинах річок Нілу, Тигру, Євфрату, Каруну і Кархе, Інду, в найдавнішому Китаї, Південній Америці. Землеробство було пов'язано з штучним зрошенням, з VII тис. до н. е. будували іригаційні системи (зрошувальні канали). *На межі IV–III тис. до н. е. в добу енеоліту (мідно-кам'яної) та бронзи утворилися ранні цивілізації давньосхідного типу.*

Західний шлях цивілізаційного розвитку представляли енеолітичні культури Європи (Балкано-Дунайсько-Карпатського регіону та Середньої Наддніпрянщини), соціокультурний розвиток яких упродовж VII–V тис. до н. е. характеризувався відтворюючим раннім землеробсько-зерновим і тваринницьким господарством, рівень якого не поступався суспільствам Месопотамії та Єгипту. Проте в умовах неполивного зернового господарства, що не вимагало колективної праці, сім'я (домогосподарство) утверджувалася як самостійна (автономна) економічна одиниця. Редистрибутивна система не сформувалася, відокремлення бюрократичного апарату відбувалося повільно. В V–III тис. до н. е. вони попали під владу індоєвропейських скотарських племен, загинули або переорієнтувалися на розвиток скотарства, на основі якого вихід на цивілізаційний рівень був неможливим.

Велике розселення індоєвропейських племен відбувалося упродовж IV–III тис. до н. е. в добу неоліту та енеоліту. Первісно вони займали територію між Нижнім Дніпром (археологічна маріупольська спільність), Північним Кавказом і Південним Уралом. Розселилися індоєвропейські племена у степах Східної Європи, Південного Уралу, Казахстану, дійшли до північних районів Індостану та Китаю, північно-західного Ірану. Господарське життя характеризує переважання тваринництва. (володіли кінями, великою рогатою худобою, свинями, собаками), примітивне землеробство, престижний дарообмін. Використовували золото, срібло, мідь, свинець, колісний транспорт. Формувалися *племена-вождівства*, які мали архаїчний характер, оскільки вожді виконували переважно культові та правові функції (вождь-первосвященник). Суспільство диференціювалося,

набуло станово-функціональної ієрархії. Існував поділ на знатні та незнатні роди, «невільних» і «вільних» людей, виокремлювалися професійні воїни на чолі з воєначальником. Продуктивні зміни почалися з освоєнням заліза в I тис. до н. е., відбувалися в умовах експансії кочівницьких племен Євразійських степів і встановлення торговельних зв'язків з давніми цивілізаціями греків, етрусків, карфагенян.

Ранні цивілізації західного типу розвитку сформувалися у добу пізньої бронзи та раннього заліза, коли використання залізних знарядь праці дозволило збільшити продуктивність праці та отримати додатковий продукт.

Скотарсько-кочівницька лінія розвитку формувалася впродовж кінця VII–II тис. до н. е. на Близькому Сході, в зоні степів і напівпустель Західноазійсько-Північноафрикансько-Південноєвропейського регіону. Це було пов'язано з демографічними (зростання населення) та природно-кліматичними (осушення, недостатність атмосферних опадів, складання пустель) факторами (точка біфуркації). Населення займалося розведенням дрібної рогатої худоби, одомашненням коня і верблюда, розширювало площі пасовищ. Колективна власність на пасовища поєднувалася з приватною на худобу. Цивілізаційна історія кочових суспільств скотарів починається з II тис. до н. е.

Отже, на Близькому Сході поряд з культурою зрошувального землеробства сформувалися родоплемінні суспільства кочового скотарства. Проте кочовий спосіб життя — номадизм — не забезпечує прогрес господарської діяльності. Наука визнає його цивілізаційний розвиток за умови запозичення соціокультурних елементів сусідніх цивілізацій або підпорядкування землеробського населення, проте наступний розвиток пов'язує з подоланням кочівницького способу життя.

Таким чином, хліборобсько-скотарські суспільства із зерновим землеробством вийшли на цивілізаційний рівень двома шляхами: східним і західним. Сім'я, рід, родова і багатородова (гетерогенна община), плем'я та союзи племен — первісні господарські одиниці.

Східну модель характеризують економічне зростання на основі посилення ролі племен-вождівств в організації виробництва, редистрибутивно-господарська форма концентрації суспільного додаткового продукту та перетворення його на престижні цінності, колективне виробництво, розвиток протоміст. Вона реалізувалася на території Близькосхідно-Передньоазійського регіону (так званого близькосхідного локомотиву або центру випереджаючого розвитку), Індії та Китаю. *Західна модель* реалізувалася на території Євразії в умовах неполивного землеробства і утвердження окремого домогосподарства як самостійної соціально-економічної одиниці, забезпечив вихід на цивілізаційний рівень в умовах раннього залізного віку. Відокремлення тваринництва як самостійної сфери діяльності від землеробства, скотарських племен від землеробських оцінюється як перший суспільний поділ праці.

2. Господарство суспільств первісної історії України

На території України кам'яний вік продовжувався із 1,5–1 млн. років тому по III тис. до н. е. (близько 2800/2750 рр. до н. е.). Переважна частина вчених вважає, що відтворювальне раннє землеробсько-тваринницьке господарство вже існувало в добу *протонеоліту* (VII–VI тис. до н. е.) на Середньому Подніпров'ї, Волині та Прикарпатті, де поширилася культура суспільств Балкано-Дунайсько-Карпатського регіону. Існує точка зору, що утвердження відтворювального господарства на території України відбулося в мідному віці (3300–2800/2750 рр. до н. е.). Ранні землеробсько-тваринницькі культури були підкорені або знищені експансією індоевропейських племен на зламі пізнього енеоліту та бронзового віку.

У неоліті в кінці VI–V тис. до н. е. на території Правобережної України виникла найвідоміша археологічна культура Трипілля-Кукутені (культура розписної кераміки). Вона пройшла ряд етапів у своєму розвитку, проіснувала до 2800/2750 рр. до н. е.

Трипільська культура була поширена на всій території України. Основу господарства становили землеробство і тваринництво. Вирощували майже всі зернові та садово-городні культури, що нині культивують в Україні. Землю обробляли мотикою з роговими, кістяними та кам'яними наконечниками, пізніше ралом. Збирали врожай зернових жнивними ножами, складними серпами з крем'яними вкладишами. Відомі зернотерки та зерносховища. Вважається, що на зламі III–II тис. до н. е. з'явилося перше орне знаряддя праці — дерев'яне рало, в яке впрягали биків і коней. Продуктивність праці ралом у 40–50 разів вища, ніж ручною мотикою. Тваринництво було приселищним (стадним), розводили велику та дрібну рогату худобу, коней і свиней. У харчовому асортименті з'явилися молочні продукти. Велику рогату худобу (биків) використовували як тяглову силу. Транспортним засобом був віз із суцільними колесами. Ремесло розвивалося в межах общини, набуло спеціалізованого характеру (металообробне, гончарне), сформувалися його центри. Керамічні вироби випалювали за допомогою гончарного круга. Переважала розписна кераміка із спіралевидним мотивом. Трипільці знали холодне та гаряче кування, ливарство міді, сплави міді з сріблом. Руду плавили в ямах і печах. Формувалась землеробська громада. Поселення були багатофункціональні, різних типів за територією: від малих (до 4–8 га) до великих (понад 10 га) та гігантів (до 400 га). Простежуються риси планування, виявлено місця громадського користування. Поселення мали оборонні споруди. Будинки були наземні та заглиблені, двоповерхові, глинобитні з двускатним дахом. Винайдені стіл і піч. Існували зв'язки з представниками балкано-дунайської матеріальної культури.

У процесі розселення представники германо-балто-слов'янської гілки індоевропейських племен асимілювали населення Центральної та Східної Європи. У II тис. до н. е. виокремилися балто-слов'яни, з яких сформувалися племена праслов'ян на території Лісостепової України.

Утвердження відтворювального (виробничого та переробного) господарства, перехід від варварства до аграрно-ремісничої цивілізації – найбільше досягнення первісного суспільства. Почалося формування західного та східного шляхів цивілізаційного розвитку людства.

Еволюцію господарської діяльності в умовах первісного суспільства характеризують:

➤ низький рівень розвитку продуктивних сил, повільне їх удосконалення. Панували кам'яні прості знаряддя праці, інструментальний ручний спосіб виробництва. Домінуючим об'єктом власності було природне середовище — земля, тваринний і рослинний світ, які у своїй цілісності зливалися з суб'єктом їх привласнення — первісною людиною. Людина залежала і була складовою природного середовища;

➤ полілінійність розвитку людського суспільства. Визначення в добу ранньопервісного суспільства Середземноморсько-Передньозазійського регіону територією випереджаючого розвитку. Вихід на передцивілізаційний рівень хліборобсько-скотарських суспільств. Визначилися східна і західна моделі розвитку передцивілізаційних суспільств.

➤ натуральне господарство як перший тип організації господарської діяльності. Натуральне господарство зароджувалося як обмін діяльністю в рамках замкнутого соціального організму, всередині якого споживався весь вироблений продукт. Еволюція простої або випадкової форми мінової вартості до неолітичного дарообміну і престижної економіки;

➤ панування в ранньопервісному суспільстві натурального привласнювального типу господарства з реципрокними відносинами, які еволюціонували в результаті неолітичної революції до натуральної відтворюючої (виробничої та переробної) економіки на основі редистрибутивної системи, яка утвердилася в пізньопервісному суспільстві;

➤ перехід від простої кооперації до розвитку виробничих функцій і спеціалізації праці. Трудове споживання з урахуванням особистої участі кожного в процесі праці. Перехід до територіальної землеробської громади та великої патріархальної сім'ї. Усвідомлення індивідуального матеріального інтересу та економічне відособлення виробників. Формування індивідуально-трудової приватної власності. Відбувся перший суспільний поділ праці.

Тема 3. Господарство та економічна думка суспільств ранніх цивілізацій

План

1. Становлення господарської сфери суспільств ранніх цивілізацій
2. Господарський розвиток та економічна думка в Месопотамії
3. Господарський розвиток Стародавнього Єгипту та його відображення в економічній думці
4. Суспільство Кріто-Мікенської цивілізації та особливості його господарського розвитку
5. Господарство населення доби бронзи та раннього заліза на території України

1. Становлення господарської сфери суспільств ранніх цивілізацій

Історія ранніх (локальних, ранньокласових) цивілізаційних суспільств є першою стадією доіндустріальної цивілізації.

Ранньоцивілізаційне суспільство принципово відрізняється від первісного за такими критеріями: економіка ґрунтується на можливості отримання регулярного додаткового продукту, ремісничє виробництво виділилося в окрему сферу виробничої діяльності, суспільство поділено на стани-класи, організація влади має державно-територіальний характер, територіально-поселенську структуру характеризує поділ на міста та села, культурно-інформаційні відносини здійснюються за допомогою писемності, виникло монументальне зодчество.

Становлення цивілізації досліджується як системний розвиток конкретного автономного соціального організму, що охоплює трансформацію економічної, політичної, соціальної, культурної, демографічної та територіально-поселенської складових навколо центра-столиці. *Передумови становлення цивілізації* охоплюють перехід до осілості, кількісне зростання населення та його розселення, панування відтворювально-виробничих форм ведення господарства, в першу чергу землеробства, що стимулювало виробництво і збереження додаткового продукту, наявність соціокультурних стимулів щодо суспільної потреби у зростанні ефективності виробництва. *Умовами реалізації процесу становлення цивілізації* були 1) зростання обсягів виробництва на основі вдосконалення організаційно-управлінської праці та адміністративно-господарських методів, що забезпечувало ефективність економіки; 2) поглиблення суспільного поділу праці, що зумовило ієрархію соціальної структури, обособлення окремих соціально-професійних груп, які займали різне місце у системі суспільного виробництва та мали різне відношення до засобів виробництва та розподілу додаткового продукту; 3) концентрація у руках вождя та аристократії додаткового продукту через реалізацію принципу влади-власності та редистрибутивної системи; 4) орієнтація суспільної свідомості на високий соціальний привілейований статус і престижне споживання. Формувалися експлуататорські відносини серед членів суспільства та окремими суспільствами.¹⁹

Становлення і розвиток ранніх цивілізаційних суспільств відбувалися трьома шляхами: східним, західним і скотарсько-кочівницьким.

Ранні цивілізації давньосхідного типу виникли на основі східної моделі розвитку передцивілізаційних суспільств, визначалися умовами іригаційного землеробства і колективними формами виробництва. Хронологічно вони охопили період межі IV–III тис. до н. е. – VIII ст. до н. е. Територіально — це Передньоазійський і Східносередземноморський регіони випереджаючого розвитку, Північна Індія та Північний Китай.

В епоху енеоліту виникли Месопотамська (Шумеро-Аккадська та Вавілонська), Давньоєгипетська (періоди Раннього, Древнього, Середнього і Нового царств), Харапська в долині річки Інд. У добу бронзи ранні цивілізації охопили територію Егеїди в Європі, Центральної та Східної Азії. Типовими прикладами цивілізації бронзового віку є Кріто-Мікенська (Мінойська цивілізація на о. Крит і Мікенська на території півострова Пелопоннес у Південній Греції), Хетське царство, Шань-Інська в басейні річки Хуанхе. У ранньозалізній добі локальні (архаїчні) цивілізації утворилися у Південній, Південно-Східній та Східній Азії. Найбільш дослідженими є цивілізації басейну річок Янцзи, Меконгу, Гангу, господарською основою яких було іригаційне рисоводство.

У політичному та соціальному відношенні ранні цивілізації Стародавнього Сходу характеризуються як ранньодержавні (ранньополітичні) та станові (ранньокласові). Вони виникли на базі племен-вождівств як ранньокласові міста-держави (за грецькою термінологією — номи), де правляча верхівка виконувала організаційно-господарські та релігійно-культурні функції (реалізувала владу-власність). Поступово номи об'єдналися у великі централізовані військово-політичні держави, що мали форму східної деспотії (повного безправ'я населення перед державою). Суспільство розпалося на окремі стани, пов'язані з виконанням певних функцій, набуло вигляду ступінчатої піраміди. Панівний стан представляла військово-адміністративно-жрецька верства, існування якої було традицією і одночасно важелем забезпечення стабільності суспільства. Економічні відносини всередині територіальної сусідської землеробської громади характеризували володіння громади на землю; приватна індивідуально-трудова власність великої патріархальної сім'ї на житло, рухоме

¹⁹ Ю. Павленко. История мировой цивилизации. Философский аспект – С. 256–257.

майно і присадибну земельну ділянку, користування орною землею громади та спільне користування іншими угіддями.

Сучасна наука відмовилася від категорії «рабовласництво» як стадії розвитку людства. Проте в історико-економічній літературі традиційно залишається характеристика господарства країн Стародавнього Сходу як східного рабства, азійського способу виробництва, періоду генезису (становлення, формування) рабовласницької економічної системи.

В історії господарства ранніх цивілізацій Стародавнього Сходу науковці виділяють три періоди:

- окремих номових міст-держав з двосекторним державно-общинним і державно-храмовим господарством;
- бюрократично-централізованих монархій із регламентацією всіх сторін життєдіяльності людей, панування державно-палацово-храмовий системи організації господарства з редистрибутивною системою;
- криза ранньокласової соціально-економічної системи, заснованої на централізованому управлінні виробництвом та перерозподілі матеріальних благ. Зростання економічного значення сільської громади, ремісничо-торгових корпорацій із дрібними приватними виробниками при збереженні влади-власності та контролю верховного правителя та бюрократично-чиновницького апарату. Формування приватної власності у промисловості та сфері обігу.

Економічний розвиток ранніх (локальних, «доосьових») давньосхідних цивілізацій визначають такі характеристики.

- Техніко-технологічна еволюція господарства відбувалася на основі переходу від енеолітичного техніко-технологічного рівня до використання міді та бронзи (панування доби міді у IV–III тис. до н. е., бронзи у III–II тис. до н. е.) та заліза. Першою сферою використання металів була військова. Як засоби праці в сільському господарстві та ремеслі, бронзові вироби поширилися у другій половині II тис. до н. е. Залізо почали видобувати з руди (сиродутним способом) і застосовувати хетти в XV ст. до н. е. (хеттське царство існувало в XVIII–XII ст. до н. е. на території Малої Азії, було захоплено Ассірією). Але лише в VIII–VII ст. до н. е. залізо стало повсякденним металом (виготовляли знаряддя праці) і витіснило бронзу. Технологічний спосіб виробництва базувалася на примітивній ручній інструментальній техніці. Джерелом енергії були люди, тварини.

- Економічні відносини визначала верховна власність держави на землю, влада-власність ранньодержавної панівної верстви. Приватна власність на землю, як основний засіб виробництва, не сформувалася.

- Утвердження експлуататорського суспільства через монополізацію знаттю адміністративно-управлінських посад і привласнення додаткового продукту в межах конкретного соціального організму. Господарство ранніх цивілізацій характеризується поняттям «державницький спосіб виробництва», коли держава виступає провідним суб'єктом економічної діяльності, або як державно-централізована економіка. Функціонувала тоталітарна модель господарювання з розвиненою бюрократичною системою. Влада, а не власність, відіграла вирішальну роль у суспільному житті. Держава регулювала і контролювала виробництво і розподіл не лише додаткового, але й необхідного продукту, поведінку та образ мислення громадян.

- Двосекторність економіки: державно-храмово-палацовий і державно-громадський сектора. Збереження землеробської громади як суспільного інституту та селянина як основної продуктивної сили. Консервація громади була однією з причин так званої східної стагнації.

- Панування влади-власності та редистрибуції, трансформація додаткового продукту в престижні цінності. Збільшення додаткового продукту досягалося за рахунок введення нових принципів організації праці. Еволюція редистрибутивної системи у стягування ренти-податку.

- Рабство як економічний уклад не сформувалося, існувало переважно в державній формі, матеріальне виробництво було поза рабовласницькими відносинами.

- Відбувалася другий суспільний поділ праці. Поява металургії та металообробки бронзи і заліза, ремісниче виготовлення засобів виробництва свідчило про виокремлення промислового виробництва як самостійної галузі. Промислове виробництво існувало у таких історичних формах як домашня промисловість та ремесло. *Домашня промисловість* (систематичне виробництво промислової продукції для власного споживання) поступово еволюціонувала в *ремесло* — виготовлення продукції на замовлення, для обміну та продажу. Професійне ремесло виникло із потреби обслуговування престижних запитів знаті, існувало як палацове та «общинне ремесло», забезпечувало воєнні, культові та престижні потреби, виконувало функцію трансформації сконцентрованого в руках знаті додаткового продукту в престижно значимі цінності.

- Розпочався третій суспільний поділ праці (відокремлення торгівельного, купецького та грошового лихварського капіталу). Сформувалася економіка як складова організованого суспільного життя, її основні галузі: сільське господарство, промисловість та обіг. Приватновласницькі відносини формувалися у сфері ремесла, торгівлі та лихварства.

- Домінувало натуральне господарство, повільно розвивалися товарно-грошові відносини, переважав зовнішньоторговий обіг над внутрішнім;¹

¹ Сучасні дослідники для характеристики товарних відносин давньосхідного господарства використовують поняття «примітивне товарне виробництво» як складову еволюції товарного господарства. Ознакою примітивного товарного виробництва є міновий (бартерний) обмін.

У країнах Стародавнього Сходу винайшли колесо і порох, папір, різні системи писемності, сейсмограф, компас, сонячний і місячний календар, розвинулись астрономія, математика, географія, медицина, створювалися навчальні заклади і бібліотеки.

Економічна думка цивілізації Стародавнього Сходу аналізується на основі писемних джерел, що відображають господарську практику (переписи населення, земельні кадастри, звітність) і спроби її осмислення та регулювання (закони, настанови, повчання). Ці першоджерела мають переважно нормативний характер, свідчать про зародження знань з конкретних економічних наук, зокрема статистики, обліку та аналізу, управління.

У середині I тис. до н. е. в добу «осьового часу» VIII–III ст. до н. е. давньосхідний тип ранньокласових суспільств вийшов на рівень традиційних станово-класових суспільств (традиційних регіональних цивілізацій), які розглядаються як друга стадія доіндустріальної цивілізації.

Становлення ранніх цивілізацій суспільств західної моделі розвитку хронологічно відповідає періоду раннього залізного віку — I тис. до н. е. Їх основою були пізньопервісні суспільства неполивного землеробства з автономними домогосподарствами, які були самостійними соціально-економічними одиницями. Важливим зовнішнім чинником розвитку була індоєвропеїзація скотарськими племенами впродовж кінця IV – початку I тис. до н. е., які створювали власні ранньополітичні об'єднання. Тваринництво, зокрема скотарство, індивідуалізувало економічне та соціальне життя, оскільки було власністю окремих сімей. Важливе значення мав також вплив давньосхідних цивілізацій, які зумовлювали попит на метали та сировину.

Скотарсько-кочівницькі ранньокласові суспільства (номади) склалися на території Середнього Сходу, Аравії, Північній Африці, Євразійських степів від Північного Причорномор'я до Китаю в II–I тис. до н. е. Найбільш відомими на території України є цивілізаційні суспільства кіммерійців, скіфів, сарматів, гунів. На думку вчених, в історії ранньочивілізаційних скотарсько-кочівницьких суспільств велику роль мало створення макродержавних утворень типу кочових імперій: гунського, Тюркського каганата і монгольської імперії Чингізхана і Чингізидів.

2. Господарський розвиток та економічна думка в Месопотамії

У кінці IV тис. до н. е. ранньочивілізаційна система склалася на території долин річок Тигра та Євфрату, що отримала назву Дворіччя. Греки назвали її Месопотамією. Цивілізація виникла на Півдні Месопотамії, отримала назву Шумерської (ранньодинастичної). Основу населення склали шумерські племена, які заселили ці землі в середині IV тис. до н. е.

Шумерська цивілізація була конгломератом держав-номів, що виникли на основі племен-вождівств. Їх адміністративними центрами були міста (Ур, Ерида, Ларс, Лагаш, Урук, Кіш тощо), засновані навколо храму. Сформувався адміністративний апарат із верховного жерця, жерців і дружинників. Господарство кожного нома уявляло державно-храмовий комплекс, що складався з двох секторів: державно-храмового (корпоративного) і державно-общинного. Соціально-економічне життя характеризувала корпоративна влада-власність на землю. Земля належала верховному власнику — державі. Державно-адміністративний апарат організовував колективні роботи і редистрибуцію матеріальних благ.

Землі храмів ділили на три частини. Одна використовувалася на потреби храму. На ній працювали економічно залежні робітники, які не мали власного домогосподарства та засобів виробництва, експлуатувалися храмовими органами влади, отримували «натуральне забезпечення» (22–58 кг зерна на рік). Переважали «рабині та їх діти». Частину землі наділами розміром 1/3–4 га, надавали робітникам «на прогонування». Земельні ділянки (приблизно 4–6 га) за певну частину врожаю отримували також члени громади. Серед них відбувалася майнова диференціація. Зерно храму вважалося багатством всієї громади, його використовували в голодні роки.

Державно-громадський сектор охоплював половину землі. Члени громади володіли засобами виробництва, платили храму ренту-податок, виконували громадські роботи: будували храми, палаци, міські стіни тощо. Наприклад, у м. Лагаші (XXIV ст. до н. е.) з 36 тис. населення у храмовому господарстві працювали 10–15 тис. Документи того часу свідчать, що громади продавали землю, у тому числі правителям.

Землеробство було плужним, розводили корів, дрібних домашніх тварин. Ремісники випікали хліб, варили пиво, були ковалі та мідники. Культивували фінікову пальму, садові дерева. Рабство формувалося як економічний уклад. Рабами були військовополонені, боржники. Щоб захистити поля від весняних паводків через танення снігів у горах Армянського нагір'я, будували іригаційні споруди (канали, плотини, водосховища). Це була найдавніша іригаційна цивілізація.

Розвивалися внутрішній обмін і зовнішня торгівля. Межиріччя було пов'язано дорогами, річками, каналами, караванними шляхами з різними країнами. Із Півночі привозили мідь, дорогоцінні метали, камінь, дерево, будівельні матеріали, із Півдня — худобу, сукно, шкіру, з Індії — золото, слонову кість, прянощі. Вивозили продукти землеробства, ремісничі вироби, зокрема килими, тканини, холодну зброю, глиняний посуд.

У 2369 р. номи Шумера були об'єднані в **Акадське царство**, що мало характер східної деспотії. Розгромлене племенами гутеев, воно відродилося з центром у м. Ур, відоме в історії як **період III династії Ура** (2132–2024 рр. до н. е.).

В умовах централізованої держави панувало державно-палацово-храмове господарство, що поглинуло державно-громадський, із тотальною державно-редистрибутивною організацією суспільного та економічного життя. Земля вважалася власністю держави. Фактичним розпорядником землі та трудових ресурсів був

правитель. Панувала адміністративно-бюрократична регламентація всіх сторін життєдіяльності. Чиновникам за службу надавали земельні володіння. Селяни отримували лише натуральне забезпечення. Збереглися документи щодо купівлі-продажу землі, що, на думку вчених, свідчить про формування приватного землеволодіння. Зросла кількість рабів. Джерелами рабства були війни, борги. Переважало державне рабоволодіння, поширилося приватне. У приватних володіннях раби могли мати сім'ю, викупитися на волю.

Позитивні зрушення в економіці відбувалися за рахунок поліпшення організації виробництва. Було побудовано єдину іригаційну систему. Використовували мідь і бронзу. Застосовували плуг із сіялкою. Вирощували ячмінь, пшеницю, тростину, садові та городні культури. Розвивалося тваринництво. Ремесло залишалося складовою палацового господарства. формувалося як самостійна галузь. Існували такі професії як ткачі (виготовляли сукняні та лляні тканини), пекарі, кухарі, ковалі, ювеліри, теслі, столярі, каменярі, суднобудівники, гончарі, канатники, парфумери.

Розвиток торгівлі привів до виникнення товарних грошей, роль яких виконували хутро, худоба, шкіри, мідь, поступово вона закріпилася за сріблом і ячменем. Товарні гроші функціонували як мірило вартості та засіб обігу. В XX ст. до н. е. почали використовувати монети у формі зливків з печаткою (шекелі вагою до 8 г). Розвивалося лихварство. Великими лихварями були храми, які надавали землевласникам і торговцям позики в натурі. Сформувалася аккадська система мір і ваги. Знайдені господарські документи засвідчують різні форми господарських угод.

У кінці XXI ст. Аркадське царство було зруйновано племенами Елама і амореев, останні створили нову державу, відому як *Старовавілонське царство (1895–1600 рр. до н. е.)* з столицею м. Вавілон на р. Євфрат, що мало вигідне географічне становище. Вавілонія була могутньою державою, особливо в роки правління царя Хаммурапі (1792–1730 рр. до н. е.).

Господарство Старовавілонського царства характеризує поступова трансформація державно-редистрибутивної системи у державно-приватновласницьку. Економічний розвиток досліджують на основі *Кодексу законів Хаммурапі*, що є системою суспільних правових норм для користування царських суддів, пам'яткою економічної думки та важливим джерелом знань із суспільно-господарського життя Вавілонії. Текст складався з 282 статей, з яких відомі 247.

Держава зберігала право влади-власності на землю і воду. Одночасно земля знаходилася у володінні відроджених «вторинних» сільських громад. Селян наділяли землею, за користування якою вони сплачували ренту-податок, виконували трудові повинності. Розвивалося умовно-службове землеволодіння з повним або частковим розпорядженням і доходами. Земля здавалася в оренду. Існувала система суборенди. Орендна плата визначалася у «сріблі» або частині врожаю чи реального доходу. Орендна плата за використання поля складала третину врожаю, саду — дві третини. Існують документи, що земля, крім службових наділів, була об'єктом купівлі-продажу. Земля була також приватною власністю, її продавали, передавали у спадок членам родини. Несплата податків упродовж трьох років призводила до втрати володіння. Для захисту приватної власності передбачалися покарання. Регулювалися відносини майнового найму, користування чужим майном.

В умовах іригаційного землеробства державна організація колективних робіт була необхідною. Однак, державно-редистрибутивна система не відродилася. Селяни вели самостійне господарство під контролем представників державної або храмової адміністрації.

Існувало міське і палацове ремісничє виробництво як самостійна галузь. Оскільки в умовах Вавілонії природних ресурсів не було, держава забезпечувала суспільні потреби в імпорті товарів, було замовником продукції міських ремісників.

Утвердилася правова основа рабовласництва. Раби та їх діти визнавалися майном господаря, їх продавали і карали. Джерелами рабства були війни, боргова кабала, боргове рабство обмежувалося. Наймана праця визнавалася і таксирувалася (оплата праці лікарів, вчителів, будівельників, ремісників тощо).

З'явилися перші торговельні та банківські дома. Позики оформлялися письмово, надавали під 20% річних у грошовій та 30% у натуральній формі часто під заставу нерухомості. Дозволялося приймати для покриття боргів рухоме майно. Господарські угоди, зокрема торгіві, оформлялися правовими договорами визначалися форми врегулювання будь-яких суперечок. Торгівля регулювалася спеціальними правилами. Так, при продажі власної частки спадкового майна продавець сплачував компенсацію на користь членів сім'ї. Практикувався натуральний обмін. Майже все доросле населення мало печатки замість підписів. В XX ст. до н. е. в Месопотамії було започатковано сплату податків у грошовій формі. Для їх зібрання призначали спеціальних чиновників.

Суспільні відносини з ранньокласових переростали у станово-класові. Держава зберігала панівну роль в соціально-політичному та ідеологічному житті суспільства.

Упродовж другої половини II – I тис. до н. е. в умовах іноземного загарбання та *Ново-Вавілонського царства (626–561 рр. до н. е.)* редистрибутивна система остаточно трансформувалася у державно-приватновласницьку. Економічний розвиток характеризують державна власність на землю та іригаційні споруди, зростання значення умовно-службового землеволодіння з правом розпорядження землею та частково доходами, оренда землі, використання рабської та найманої праці, розвиток товарно-грошових відносин у сфері обігу, розвиток річкової та караванної торгівлі, формування податкової система через стягнення ренти-податку.

3. Господарський розвиток стародавнього Єгипту та його відображення в економічній думці

Єгипетська цивілізація виникла на зламі IV–III тис. до н. е. на неолітичному техніко-технологічному рівні у вигляді ранньокласових номових міст-держав (додинастичний період історії). Розвиток влади-власності корпоративного змісту зумовив формування двосекторності господарства: державного (палацо-храмового) і державно-общинного. Ранньодержавні органи влади контролювали господарську діяльність, реалізуючи владу-власність через редистрибутивну систему. Прості общинники-селяни були особисто вільними та правоспроможними. Проте у державно-храмово-палацових господарських комплексах вони не володіли засобами виробництва, виступали як працівники. У державно-громадському секторі основними економічними суб'єктами були землеробська громада, що забезпечувала підтримку іригаційної системи, та селянське домогосподарство. Відбувався процес одержавлення землі. Держава була організатором виробництва та перерозподілу матеріальних благ. Виробництво і розподіл мали централізований, адміністративно-бюрократичний характер.

У III тис. до н. е. в умовах централізованих держав Раннього і Давнього царств процес одержавлення господарського життя завершився. Господарство еволюціонувало від двосекторного до загальнодержавної економічної системи. Держава (в особі фараона) була верховним власником і розпорядником землі, води та іригаційної системи. Державні інститути здійснювали організаційно-редистрибутивні функції. Держава будувала та підтримувала в технічному стані зрошувальні та осушувальні споруди (канали, шлюзи, греблі, дамби, водосховища для сезонного накопичення води). Необмежена влада та колосальний додатковий продукт дозволили непродуктивні витрати у вигляді пірамід. Основними суб'єктами господарювання були державно-палацово-храмові та умовно-службові земельні господарства.

Селян-общинників перетворили на державних землеробів. Вони працювали на царських і храмових землях, використовуючи знаряддя праці власника,

Державно-храмово-палацове господарство уявляло собою великий багатогалузевий господарський комплекс з централізованим, адміністративно-господарським бюрократичним управлінням і редистрибутивними функціями. Працювали державні селяни-землероби, які були основною продуктивною силою. Сільськогосподарська продукція, зокрема зерно, була власністю держави, потім розподілялася. Робітники державних майстерень отримували за свою працю натуральне забезпечення.

Умовно-службові землеволодіння сформувалися шляхом надання фараоном землі храмам і жрецьким, чиновникам і воєначальникам за виконання певних обов'язків, як джерело засобів до існування. Володільники землі вели господарство силами родини, або використовували працю приписних державних селян.

Рабство не сформувалося як економічний уклад. Джерела рабства — війни, боргова залежність, работоргівля. Частка рабів серед населення незначна, становила 6–7%. Раби належали переважно державі. Їх працю використовували в системі державного та храмового господарства переважно в будівництві та обслуговуванні іригаційних систем. У приватних володіннях вона мала патріархальний (домашній) характер.

Господарською основою ранніх цивілізацій було іригаційне землеробство. Будівництво іригаційних споруд (греблі, канали, шлюзи, водосховища, шадуфи) набуло великого розмаху в загальноєгипетському масштабі. Існували поземельні кадастри, в яких кожна ділянка мала певну оцінку як основу для поземельної ренти-податку. Для обробітки землі застосовували мотику із камінним наконечником та примітивний плуг з парою волів. Серпи виготовляли із дерева з кремнієвим лезом. Вирощували пшеницю, ячмінь, льон, цибулю, бобові, виноград, садові та пальмові дерева, трави для виготовлення фарб. Розводили корів, овець, кіз, віслуків, волів тощо. Поширеними були рибальство і полювання.

Розвивалися домашня промисловість та ремесло. Широко використовували мідь, з часу IV династії — бронзу. Єгиптяни знали залізо як дорогоцінний матеріал без практичного застосування. Глиняний посуд обпалювали, використовували гончарний круг. Будували з цегли-сирцю на основі кам'яної кладки.

Панувало натуральне господарство. *Обмін розвивався як міновий.* В історичному аспекті виробництво надлишкової сільськогосподарської та ремісничої продукції зумовило обмін продуктами діяльності між громадами (вважається, що обмін всередині громади був незначним), пізніше в межах країни і між країнами.

Одна з перших відомих пам'яток економічної думки цього періоду *«Повчання гераклеопольського царя своєму сину Мерікара»* (XXII ст. до н. е.) абсолютизує та прославляє божественну владу, економічну та політичну діяльність фараона як її уособлення, умови успішного царювання: централізоване управління господарством, ефективне функціонування управлінського апарату, контроль за розподілом і виробництвом, вірність і згуртованість чиновників, справедливе покарання, визнання непорушності звичаїв і традицій. Відомими пам'ятками соціально-економічної думки є *«Речення Ітусера»* і *«Пророцтво Неферті»*. Автори описують причини поступового занепаду централізованої системи управління в XXIII–XXI ст. до н. е., вказують на необхідні заходи покращення господарського життя: відродження деспотично-бюрократичного механізму регулювання господарства, системи трудових повинностей, іригаційних систем, боротьба з лихварством і торговим рабством

В останні століття III тис. до н. е. Давнє царство розпалося на окремі держави. Це було зумовлено пануванням державної бюрократії та непродуктивними видатками, зокрема будівництвом пірамід і храмів, сепаратизмом регіонів, фінансовою кризою, було закладено іригаційну систему.

Політичне та економічне відродження єгипетської держави пов'язано із Середнім царством з центром у Фіви, що існувало впродовж XXI ст. до н. е. — 1710 р. до н. е. Держава залишалася верховним

власником землі та іригаційної системи. *Відбувався процес відокремлення власності від влади.* Службове землеволодіння зросло, передавалося у спадок. Відродилося значення землеробської громади. Землю передавали в індивідуальне спадкове користування великим патріархальним сім'ям. Домогосподарства існували як первісна соціально-економічна клітина. Селяни-общинники становили більшу частину населення, були головними виробниками матеріальних благ, сплачували податки та виконували державні повинності. Відбувався процес майнового та соціального розшарування членів громади. Існують джерела щодо продажу громадою земель. Частина науковців робить висновок про формування приватної власності на землю.

У II тис. до н. е рабство залишалося економічним укладом, проте зменшилося значення державного і збільшилося приватного рабоволодіння. З'явилося боргове рабство селян-общинників, яке стало державною загрозою, в результаті держава змушена була обмежити його законодавчими заходами, в тому числі часом. Будучи особистою власністю свого господаря, раби могли мати певну господарську самостійність.

Сільське господарство: зрошувальне землеробство, тваринництво, городництво, садівництво, виноградарство, бджільництво — було провідною галуззю економіки. Його організація відбувалася в рамках землеробської громади, державних, храмових і приватних господарств. *Сільське господарство було сферою діяльності селянина.* За користування землею селяни платили податки і виконували примусові роботи на користь держави, храмів і чиновників. Селянська родина вела натуральне господарство, поєднуючи заняття сільським господарством з домашньою промисловістю. Розширилася площа меліорованих і зрошувальних земель.

Основні сільськогосподарські знаряддя еволюціонували від дерев'яних мотики, сохи та примітивного плуга до залізної сокири, мотики із залізною сапачкою, лопати із залізним рискалем, важкого плуга із залізним сошником, в який впрягали двоє волів. Вирощували зернові та технічні культури. Велике значення надавалося агротехніці. Продуктивність землеробства залежала від системи іригаційних споруд. Була поширена трипільна система рільництва, використовували органічні добрива, вели боротьбу із шкідниками сільськогосподарських рослин. На зрошувальних полях збирали два врожаї на рік. Розвивалося тваринництво.

Ремесло перетворилося на самостійну галузь господарства. Воно розвивалося в містах і селах. Основною формою організації ремісничого виробництва в містах були майстерні, котрі належали державі або приватним особам. Ремісники об'єднувалися в союзи (корпорації). Найбільше розвинулася металургійна галузь із технікою лиття, клепання, паяння, грануляції. Вдосконалювались технології різання каменю, гончарства, ткацтва, будівництва, суднобудування, ювелірної справи, виробництва військової техніки, цегли, скла, виробів із шкіри тощо. Використовували гончарний круг, вертикальний і горизонтальний ткацькі верстати, водяне колесо, кам'яну кладку, колісний та водний транспорт, виготовляли сукняні та льняні тканини, папірус.

Міста були адміністративними, культурними та господарськими центрами. Будувалися за спеціальними проектами, мали власну архітектуру, водопровід, каналізацію, захисні стіни та фортифікаційні споруди.

В умовах збереження панування натурального господарства *міновий обмін переріс у грошову торгівлю*, що розвивалася як внутрішня, зовнішня караванна і морська. Цьому сприяли формування сільського господарства та промисловості як галузей господарства, становлення приватної власності, географічний поділ праці між районами країн, економічні зв'язки між державами. Як міра вартості та засіб обігу функціонували товарні гроші: зливки золота, срібла, міді. В містах були поширені базари з постійними прилавками і складськими приміщеннями. Північ Єгипту постачав худобу, південь — зерно. Торгували соленою та сушеною рибою, нерухомістю, золотом, сріблом, ювелірними виробами, міддю, залізом, оловом, деревом, посудом, тканинами, рабами, дорогоцінними каміннями, кіньми тощо.

Обсяги зовнішньої торгівлі переважали обсяги внутрішньої. З Синайським півостровом, Нубією, Лівією єгиптяни торгували зерном і промисловими товарами, імпортували емаль, золото, шкіру, слонову кість, дерево. Розвиток суднобудування сприяв заморській торгівлі. Кедровий ліс привозили з Фінікії, свинець та олово з Малої Азії, мідь з Кіпру. З'явилися купці-професіонали, лихварі. Торгові угоди оформлялися документально. Ринкова торгівля обкладалася державними зборами. Позики надавали під 50–100%.

Селяни, як користувачі землі, та ремісники платили натуральні податки, виконували державні трудові повинності на будівництві доріг, каналів, гребель, на полях фараонів і храмів. Основним був земельний податок, його збирали в натуральній формі на основі земельних кадастрів, які складали кожні два роки.

Письмовою пам'яткою є *«Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму синові Піоні»*, відомому як «Сатира на різні професії» (XXI ст. до н. е.). У ньому описуються переваги урядової посади писарів (пошана, матеріальне забезпечення), даються рекомендації щодо можливої кар'єри в ієрархії державної системи управління, розповідається про різні професії з меншими почестями і привілеями.

Середнє царство було зруйновано кочівниками-гікосами, панування яких мало негативне значення для господарства Єгипту. *Відродження Нового царства (XVI–XI ст. до н. е.) зумовило прогресивні зміни в економіці країни.* Держава зберігала право влади-власності, залишалася верховним власником землі. Однак, пришедши процес переходу до нової системи організації виробництва на основі надільного землеволодіння, оренди землі, селянських домогосподарств, об'єднаних у громади, ремісничих і торгових корпорацій. Приватна власність утверджувалася, крім на землю. Посилилася майнова диференціація селян-общинників.

Існувало державницьке та приватне рабство, значення останнього зросло. Джерелами рабства були війни, борги, торгівля. Боргове рабство селян було загрозою для держави. Працю рабів почали використовувати в

сільському господарстві та ремеслі. Значну частину полонених перетворювали на залежних селян, а не на рабів.

Панувала техніка бронзи із збереженням кам'яного і бронзового виробництва. Залізо було дорогоцінним металом. Зросло значення торгівлі. Мірилом вартості були срібло, золото і мідь. Розвивалося лихварство. Формувалася фінансово-грошова система. Існувала одиниця вартості дебен — 91 гр. міді, що поділялася на десять рівних частин.

В XI ст. до н. е. почався період політичного та економічного занепаду Єгипту. Володарювали лівійці, ефіопи, ассирійці, перси, македонці, римляни. Виготовлення залізних знарядь праці почалося в VII–VI ст. до н. е. Горизонтальний ткацький верстат змінився вертикальним. Почали виробляти скло. Поширилися колісні повозки.

4. Суспільство Кріто-Мікенської цивілізації та особливості його господарського розвитку

Кріто-мікенська цивілізація (Егеїда) утворилася у добу бронзи (II тис. до н. е.). Її складовими вважають Критське суспільство (Мінос) як союз трьох міст-держав номового типу Малії, Феста і Каносса (перша половина II тис. до н. е.) та міста-держави материкової Греції Мікени, Тиринф, Аргос, Пилос та ін. (XV–XII ст. до н. е.). У політичному відношенні це були ранньокласові держави, Критська цивілізація — теократична монархія, Мікенська — монархія із значною роллю військової аристократії. Але господарський розвиток мав спільні ознаки. Сприятливими передумовами розвитку були можливості розвитку багатогалузевого аграрного виробництва, природні умови та м'який клімат, наявність власної металургійної бази, морське судноплавство, виробництво високотоварної експортної продукції. (вино, оливкове масло).

Економічні відносини визначала господарсько-редистрибутивна двосекторна система, що охоплювала палаци (адміністративно-релігійні, господарські комплекси) і територіальні громади. Землі були державною власністю. Палацова адміністрація контролювала всі сфери життя, організувала виробництво, облік і розподіл, військову справу. Критяни панували в Єгейському морі, володіючи найкращим флотом. Редистрибутивна система поєднувалася з данническою експлуатацією сусідніх народів. Рабство мало патріархальний характер. Вирішальну роль в економіці мало сільське господарство. Землеробство було плужним, як тяглу силу використовували биків. Вирощували пшеницю, ячмінь, боби, льон тощо. Розводили маслини, виноград, інжир, фінікові пальми. Розвивалося тваринництво і морська риболовля. Ремісники виготовляли вироби з дерева, каменю, глини, фаянсу, золота, срібла, бронзи, слонової кістки. Велике значення мало ткацтво, будівництво доріг та палаців. Рабство мало патріархальний характер. Серед рабів переважали рабині, що отримували продовольчі пайки.

Отже, східноземноморська Кріто-Мікенська ранньокласова цивілізація сформувалася у добу бронзи за відсутності іригаційного сільського господарства, але на основі централізованої організації виробництва, адміністративного і редистрибуційного державно-палацового господарства.

Руйнування критської цивілізації, на думку вчених, ахейськими племенами, а мікенської культури — грецькими племенами дорійців призвело до економічного регресу. Зникла писемність, основи якої греки через декілька століть запозичать у фінікійців. Відродження економіки відбувалося на основі технологічного вдосконалення сільського господарства в умовах ранньозалізної доби, відсутності палацової економіки, формування економічної самостійності домогосподарств і особистої ініціативи людини.

5. Господарство населення доби бронзи та раннього заліза на території України

У період бронзи (XVIII–XII ст. до н. е.) основною економічною тенденцією був розвиток тваринницько-землеробського господарства. Перехід до бронзового віку пов'язаний із зміною екологічної ситуації, що призвело до занепаду землеробських культур і поширення приселищного тваринницького господарства. Розводили велику та дрібну рогату худобу. Коней використовували для їзди верхи. Наземним транспортом були вози. Розвивалося громадське ремесло, в тому числі бронзолivarне, і виробництво зброї. Населення освоїло техніку лиття бронзи. Майже повністю зникли кам'яні знаряддя. З'явилися поселення з оборонними спорудами, навіть кам'яними. Посилилася соціальна нерівність. За умови спільного володіння землею членами землеробської громади патріархальна сім'я стала господарською одиницею.

В історичній науці поширена точка зору, що населення Європи періоду бронзи було індоєвропейським, з якого вже виокремилися германо-балто-слов'яни. Окремі вчені обґрунтовують створення у бронзовому віці на території України найдавніших держав. Так, *сабатанівську матеріальну культуру* Південного Побужжя періоду пізньої бронзи XIV–XII ст. до н. е. порівнюють із рівнем Мікенської Греції. Для сабатанівської культури характерні найбільш ранні залізні вироби на території України. Є точка зору, що представники сабатанівської культури мали економічні зв'язки з країнами Східного Середземномор'я та Малої Азії, разом з іншим населенням Центральної Європи брали участь у походах «народів моря» на Східне Середземномор'я та Єгипет. Носіїв *комарівської та тишинецької культур*, які займали територію Лісостепу та Полісся Правобережжя у пізньобронзовому періоді, традиційно вважають пращурами слов'ян (в етногенезі слов'ян цей період визначають як праслов'янський). Перша з них була землеробсько-тваринницькою, друга — тваринницько-землеробською.

Ранній залізний вік на території України останні наукові дослідження датують початком XII ст. до н. е. — V ст. н. е. (за іншою точкою зору, залізний вік у Східній Європі продовжувався до 375 р. — розгрома гуннами готського союзу в Північному Причорномор'ї). Основні господарські процеси пов'язані з розвитком

ранньоцивілізаційних скотарсько-кочівницьких суспільств Кіммерії, Скіфії, Савроматії та традиційних станово-класових суспільств — грецько-римських міст-держав у Північному Причорномор'ї, а також племінних союзів пра- і давніх слов'ян.

У першому періоді раннього залізного віку (початок XII ст. – перша половина VII ст. до н. е.) в Лісостепу та Поліссі домінувало орне землеробство із залізними знаряддями праці, тваринництво перетворилося на придомне і виникло стійлове утримання худоби. Почався другий суспільний поділ праці: ремесло відокремлювалося від сільського господарства і формувалося як самостійний вид виробничої діяльності. Почалася криза бронзоліварного і становлення залізорудного виробництва. Значну частину знарядь виготовляли з каменю. Житла були наземними та заглибленими. Зросла продуктивність господарства, нагромаджувалися надлишки продукції. В Степу панувала кіммерійська культура. З кіммерійцями — найдавнішим народом на території України пов'язують поширення залізних виробів, зброї та кінського упряжу.

Кіммерійська культура була поширена у Степовій Україні в IX–VII ст. до н. е. Кіммерійці займалися скотарством і землеробством. Провідне місце посідало конярство, що забезпечувало населення верховими кінями та значною частиною продуктів харчування. Виробляли мідні та бронзові знаряддя праці, використовували залізні вироби — мечі, кинжалі, наконечники стріл. Поширилася зброя (стременоподібні та двокільчасті вудила). Були збудовані міста Кіммерик і Кіммерій, кіммерійські поселення.

За ассирійськими джерелами, в 722–705 рр. до н. е. кіммерійці розгромили Урарту і Ассирію. З 679 р. до н. е. частина кіммерійців мігрувала на Близький Схід (воювала проти Ассирії, Лідії), інша змішалася зі скіфськими племенами.

Тема 4. Господарський розвиток та економічна думка суспільств традиційних цивілізацій у VIII ст. до н. е. – V ст. н. е. Становлення суспільств Східної та Західної цивілізацій

План

1. «Осьовий час» і формування сучасних цивілізацій
2. Східна цивілізація та її характеристика в «осьовий час»
3. Західна цивілізація та господарський розвиток античних держав
4. Господарство та економічна думка Стародавньої Греції
5. Господарство та економічна думка Стародавнього Риму
6. Господарство населення на території України в «осьовий час». Господарство давніх слов'ян

1. «Осьовий час» і формування сучасних цивілізацій

Період «осьового часу» VIII–III ст. до н. е. (800–200 рр. до н. е.) розглядається як найважливіша віха в історії доіндустріальної цивілізації. **К. Ясперс у праці «Сутність і призначення історії» визначав «осьовий час» як загальнолюдську добу розвитку розуму, людської особистості та свідомості.** В цей час одночасно незалежно один від одного проповідували основоположники релігійно-філософських течій і виникли базові основи світових релігій (джайнізм, буддизм, індуїзм, конфуціанство, даосизм, іудаїзм), конкретна людина була усвідомлена як особистість, яка має відповідальність за свої думки, слова і діяльність, суб'єкт культурно-історичного розвитку. Релігійно-філософсько-етнічна духовність почала впливати на хід історії. К. Ясперс зазначав, що ці процеси не поширилися на всі суспільства Стародавнього світу. Він поділив народи на три категорії: осьові народи, народи, що не знали прориву та первісні народи.

Сучасні дослідники «осьового часу» аналізують його як період глобальної системної трансформації духовного, політичного, економічного та соціального суспільного життя. Завершилося формування цивілізацій східного та західного типу еволюції.

Були закладені основи нової духовної культури людства, пов'язані з ідеєю вільного вибору та самореалізації людської особистості. Утверджувалося розуміння місця і ролі людини у суспільстві залежно від особистих здібностей, можливостей та рішучості. Ю Павленко зазначав, що людина відчула свободу і моральне право на незгоду з публічною владою, її осудження та непокору. Формувалася творча активність людини. Зароджувалися філософія, пророцькі релігії, авторська лірика, індивідуальний портрет. Як професійна сфера виникає наука, знання пов'язують з особистими досягненнями окремих філософів та вчених. Формуються базові ідеї основних світових релігій: буддизму, християнства, ісламу, іудаїзму, зороастризму, індуїзму, конфуціанства. Починаючи з осьового часу в історії суспільного розвитку все більшого значення набуває «суб'єктивний фактор».

Відбувся перехід від ранніх (ранньокласових, локальних) цивілізацій до традиційних (регіональних, зрілих і станово класових) цивілізацій. *Традиційні регіональні станово-класові цивілізації — це друга стадія розвитку доіндустріального суспільства.* Утворилися регіональні імперії: Новоасирійська, Нововавілонська, Ахаменідів на Близькому та Середньому Сході, Маур'їв у Індії, Цинь і Хань у Китаї, Римська у Середземномор'ї. Основні цивілізаційні центри вступають у контакт один з одним.

У технологічному відношенні це був перехід до масового використання залізних знарядь праці, що сприяло зростанню продуктивності сільського господарства, використанню додаткових сил у промислово-ремесничому виробництві.

У соціально-економічному відношенні це був час повномасштабного утвердження приватновласницьких відносин. Влада-власність на землю та інші природні ресурси зберігалася, але втрачала свої панування. Поряд з державним сектором утверджувався приватний, у першу чергу у вигляді рухомості, торговельного та фінансового капіталу як частини додаткового продукту після сплати державних зобов'язань. Пришвидшився розвиток товарно-грошових відносин. Редистрибутивна система поступово трансформувалася у фіскальний апарат.

2. Східна цивілізація та її характеристика в «осьовий час»

Традиційні цивілізації Сходу — Близькосхідна-Мусульманська, Індійсько-Південноазійська, Китайсько-Далекозахідна — розвивалися переважно на основі кризи ранніх цивілізацій і переходу в різних формах і різними темпами до станово-класових відносин.

У Східному Середземномор'ї на землі Палестини був написаний **Старий Заповіт Біблії**, що є важливим історичним джерелом з історії господарства стародавніх євреїв та іудейсько-ізраїльських держав.

Старий Заповіт є збіркою книг, написаних різними авторами впродовж XIII–II ст. до н. е., складається з 50 книг і трьох частин: Пятикнижжя Мойсееве (Тора — «Учення»), Священного Писання (поетичні та прозові тексти, історичні книги), Книги Пророків (народних проповідників та ораторів).

Ідейно-ціннісною установкою Біблії є визнання людської індивідуальності та примату особистості, як образу та подобою Божого, над соціальним статусом, національною належністю тощо. Основою Мойсеевих законів є **справедливість**, що означає визнання прав людини на життя, власність, одяг, житло, працю і відпочинок, і **праведність**, що передбачає виконання людиною своїх обов'язків відповідно до заповідей Бога.

Економічні уявлення Старого Заповіту — це захист інтересів бідних верств населення, засудження багатства і влади, заклик до відновлення земельної патріархальної громади. Засуджувалися надмірне нагромадження багатства і розкоші, лихварство, пропонувалося боргове рабство обмежити шістьма роками, заборонялося використовувати потреби ближніх для власного збагачення, затримувати плату за працю найманого робітника, обважувати та обмірювати покупців, вимагалось періодично прощати борги і відпускати на волю рабів, багатство розглядалося як знак божої прихильності за справедливість і праведність.

У I ст. н. е. у Палестині виникли перші християнські громади, зародилося християнство як релігія гноблених.

Базовими передумовами **Індійської цивілізації** I тис. до н. е. були пережитки соціокультурних структур ранніх цивілізацій в долині Інду (Харапської та Мохенджо-Даро) та індо-арійської. *Харапська цивілізація* з дравідійським населенням була типологічна землеробсько-іригаційним суспільствам Єгипетсько-Месопотамського регіону. Загибель її науковці пов'язують з внутрішньою кризою та загарбанням скотарськими індоарійськими племенами у другій половині II тис. до н. е. На думку вчених, *суспільства індо-арійської цивілізації* розвивалися в умовах іригаційного вирощування рису, домінувало дуалістичне господарство з палацово-державним сектором і сусідсько-землеробською громадою. Соціальні відносини визначала система варн-станів (жерці-брахмани, воїни-кшатрії, вайшя-землероби і скотарі), доповнена варною шудр²⁰ — слуг і ремісників. В основі експлуатації лежали право влади-власності та редистрибутивна система, що поєднувалася із стягування данини з підкорених територій.

У середині I тис. до н. е. в умовах ранньозалізного часу відбувся перехід від ранньоцивілізаційних суспільств до традиційного станово-класового суспільства. Освоєна долина річки Ганга (Північна Індія) стала центром Індійської цивілізації. Проте Давня Індія було політично роздроблено. На початок VI ст. до н. е. в Північній Індії було 16 держав-князівств. Це сприяло завоюванням перського царя Дарія I та Олександра Македонського. В кінці IV ст. до н. е. утворилася імперія Маур'їв, територія якої охопила більшу частину Індії. Вона була знищена зовнішніми вторгненнями в II ст. до н. е.

Зрошувальне землеробство та необхідність іригаційних систем, що захищали від паводків, зумовили збереження економічного значення державно-бюрократичного апарату та територіальної землеробської громади, поступове переростання редистрибутивної системи у фіскальну. Варнова система переросла у кастову. Касты спочатку були професійними групами людей, що поступово набули статусу ієрархічно підпорядкованих корпорацій. Ради старійшин регламентували та контролювали життя своїх членів, виключення людини з касты фактично ставило його поза громадою.

В VI–V ст. до н. е. виникло вчення буддизму²¹, яке виступало проти варнової системи, проповідувало реінкарнацію душ, свободу людини, обмежену кармою (результатами минулих справ) у вигляді відплати у загробному житті за земне життя. Внаслідок взаємоадаптації дравідійської та індоарійської культур у *перші століття нашої ери сформувалися ідеологічна систем а індуїзму*, складовими яких є ведичні²² релігійні уявлення, брахманізм і концепція індивідуального та світового духа (Брахми), до якого особа може наблизитися при нездійсненні поганих справ і медитації (йогівська практика). Індуїстсько-буддійські тексти є важливим джерелом дослідження господарства та соціальних відносин Стародавньої Індії. Найвідоміші — «Закони Ману» та трактат «Артхашастра».

«Закони Ману», сформовані приблизно у IX ст. до н. е. на основі священних книг (Вед), приписують міфічному родоначальнику людей Ману. Збереглася редакція законів II ст. до н. е. Вони освячували варново-кастову систему, що надавала достатні можливості для самореалізації людини в її межах. Економіка складалася із землеробства, тваринництва, торгівлі та лихварства, що були сферою діяльності вайшіїв. Домінувала поземельна громада з патріархальними сімейними домогосподарствами, формувалося приватне землеволодіння. Ймовірно господарство брахманів і кшатрійів існувало за рахунок подарків і пожертв. Використовували залізо для виготовлення знарядь праці. Землю обробляли моткою та плугом, культивували пшеницю, ячмінь, рис, цукровий тростник, льон, боби, бавовну, індіго. Корова вважалася священною твариною. Масло, молоко, кисляк були звичайною їжею населення. Ремесло було «безгрішне» та «гріховне» (ювелірне, виробництво шкіри, м'ясники тощо). Найбільшого розвитку набуло ткацтво. Домінувало натуральне господарство. Податки та повинності стягували у натуральній формі. Всі ремісники та шудри щорічно один день працювали на царя. Торгівля і лихварство вважалися законним заняттям. Існувало професійне купецтво. На окремі товари існувала державна монополія, порушення якої каралося конфіскацією майна купця. Основною грошовою одиницею було мідна киршпана, використовували також золото і срібло. Сплата боргу вважалася обов'язковою. Норма відсотка становила 2% для брахманів, 3% — для кшатрійів, 4% — для вайшії, 5% — для шудр. Декларувалося, що боргова сума сплачувалася, якщо відсотки дорівнювали подвійній сумі. Натуральна позика сплачувалася у 5-кратному розмірі. Закони визначали певні права та обов'язки землеробської громади, представників каст і царя. Власність і багатство були необхідні для служіння богам. Рабство визначали як природне явище, прирівнювали до суспільного обов'язку, визначалися

²⁰ Шудри – нащадки дравидомовного населення Індії, неарії.

²¹ Засновник буддизму – Сиддхартха Гаутама – принц з кшатрійського військово-аристократичного роду порвав із своїм соціальним колом і першим досяг нірвани (вищий стан, блаженство людської душі, яка звільняється від страждань, життєвих радощів і зливається з духовною, божественною першоосновою світу). Будда – «Просвітлений».

²² Веди – священні книги індо-аріїв, що складаються з давніх молитов, релігійних гімнів, магичних заклинань.

його джерела, зокрема — борг. Варну-касту шудр визнавали колективною власністю вищих каст. Рабство мало патріархальний характер.

Трактат «Артхашастра» («Наука про політику», вчення про користь, вигоду) написаний брахманом Каутілья Вішнагупта, радником царя Чандрагупти, засновника імперії Маур'їв (IV ст. до н. е.). На думку вчених, «Артхашастру» можна вважати вченням про господарство. Трактат розповідає про суспільно-економічне життя Індії у вигляді настанов царю з метою ефективного державного управління.

Правитель держави, як намісник богів, повинен бути освіченим, володіти політикою створення, збереження та примноження багатства. Оскільки багатство держави створює все населення, обов'язок правителя та його адміністрації захищати землю та її людей, не допускати зловживання владою, особливо боротися проти голоду та зловживання владою.

Завданням царської адміністрації є колонізація земель, будівництво іригаційних споруд, доріг, мостів і міст, організація царського господарства, допомога селянам грошима, зерном, худобою. Цар (раджа) уособлював верховну власність на землю, отже, мав контролювати надання земельних наділів за службу, земельні привілеї брахманів, які не платили податки, конфіскацію необробленої землі і передачу її іншим особам.

У фінансовій політиці держави головним завданням і обов'язком кожного царського чиновника є наповнення скарбниці. Дохідну частину склали натуральні та грошові податки (земельний, із садів, городів, домашніх тварин), митні платежі, доходи царського господарства, торгівля. Селяни сплачували податки-ренду в розмірі 1/8–1/16 зібраного врожаю, відробляли декілька днів на рік у палацовому господарстві. Ремісники також віддавали частину виробленої продукції, відробляли один день на користь царської скарбниці. Особа, яка проводила зрешувальні роботи за свій рахунок, звільнялася від оподаткування. Переважали видатки на богослужіння, гарем і кухню.

Торгівельну діяльність регламентували нормами торговельного прибутку, оподаткуванням, підтримкою стабільного запасу товарів, контролем за цінами, створенням спеціальної державної служби. Її чиновники повинні були мати широкі повноваження, мати знання із організації та обліку господарювання, зокрема щодо ціноутворення, основних засобів, прибутку та витрат. Незаконний прибуток, отриманий шляхом обману покупців і продажу недоброякісної продукції, штрафували у восьмикратному розмірі від вартості продукції. Торгівці сплачували податки на користь скарбниці 1/16 частиною товару, що продається за міркою, 1/20 — товарів, що продаються за вагою, 1/11 — товарів, що продаються за рахунком. Кожні чотири місяці за кошти торговців перевірялися ваги під загрозою стягування штрафу. Каралися цінові угоди між торговцями. Для запобігання банкрутства купця правитель міг заборонити продавати аналогічні товари до розпродажі купцем своїх. Зазначалося, що зовнішню торгівлю слід регламентувати шляхом реєстрації іноземних купців, обліку імпортованих товарів, заборони або стимулювання імпорту окремих товарів звільняючи від оподаткування, сприяння експорту навіть за умови збитковості, стягування мита. Регулювався процес встановлення ціни товару залежно від вартості, вилучення державою надприбутку штрафними санкціями. Прибуток фіксувався на рівні 5% для місцевих товарів і 10% — імпортованих. Загалом державний бюджет повинен мати активний характер, доходи збільшуватися, видатки зменшуватися.

Основою господарства були землеробство, тваринництво, полювання, рибальство, ремесло, видобуток золота, срібла, заліза, міді, свинцю. У буддійський період в Індії відбувався процес урбанізації. Міста були людними. Заможні люди зводили дво-, триповерхові будівлі. У країні існував кастовий лад. Заняттям брахманів були навчання та жертвоприношення, кшатріїв — навчання, жертвоприношення, військова справа, вайшя — навчання, жертвоприношення, роздача дарів, землеробство, скотарство, торгівля, шудр — праця у господарстві представників вищих каст, ремесло, акторство. Каста надавали своїм членам соціальну захищеність, зокрема від державних інститутів. Рабську працю використовували переважно у домашньому господарстві. Рабами були неарії. Якщо арій ставав рабом, його необхідно викупити і звільнити. Раб мав права на майно і сім'ю, самовикуп, отримання спадку і дарунків. Обмежували рабство шляхом штрафів за продаж дітей до вісьми років, визволенням від рабства нащадків вільної людини, який продав себе у рабство. Боргове рабство вважалося тимчасовим. Широко використовувалася наймана праця. Робітники отримували 1/10 частину продуктів як плату.

Зберігалася землеробська громада. Трактат рекомендував вивчати традиції, звичаї та заняття членів громади, проводити державну політику підтримки її соціально-економічного життя. Встановлювалася система штрафів за образу громади, каста, поселення. На думку вчених, корпоративно-кастовий поділ населення, соціально-релігійні установки були однією з перешкод створення централізованої індійської держави.

В історії Стародавнього Китаю ранньодержавне суспільство виникло в середині II тис. до н. е. (XIV ст. до н. е.) в басейні річки Хуанхе в добу бронзи. *Шань-Іньське ранньополітична і ранньокласова цивілізація* об'єднала соціальні організми номового типу. Значний вплив на її економічно-соціальний розвиток мали індоевропейські племена, котрі володіли бронзоліварним виробництвом і кінними бойовими колісницями. Утвердилися влада-власність на матеріально-трудові ресурси та редистрибутивна система, пов'язані з пануванням натурального господарства. Проводилися колективні роботи, пов'язані з розливом річок. Господарство мало двосекторний характер: державно-палацовий і державно-общинний. Община була землеробською, селяни-общинники — основною продуктивною силою. Через високу вартість кольорової металургії з бронзи виготовляли озброєння, ритуальні речі, ремісничі інструменти, сільськогосподарські

знаряддя праці залишалися з каменю, дерева і кістки. Палац як редистрибутивний центр, зосереджував доходи з господарства правителя-вана, рентні платежі общин, данину із завойованих територій.

У кінці XI ст. до н. е. (1027 р.) князь племені Чжоу, який був васалом Шань-Інського царя, захоплює владу. Почалася епоха *ранньополітичної та ранньокласової цивілізації Чжоу*, що продовжувалася до 771 р. до н. е. Економічно-соціальний розвиток характеризували ієрархія воєнно-політичної та соціальної структури на чолі з правителем-ваном, державне землеволодіння, надання спадково-службового землеволодіння чиновникам, певна адміністративно-господарська самостійність областей, дуалізм державно-палацового та державно-общинного господарства, система влади-власності та редистрибуції, натуральне господарство.

В «осьовий час» суспільний розвиток визначав процес переходу від ранньоцивілізаційних суспільств до традиційних цивілізацій. Це був період «ворогуючих князівств». Упродовж VIII – середини III ст. до н. е. склалися 8 великих царств, які в історико-економічній літературі визначаються як станово-класові, з «державницьким способом виробництва».

Ієрархічна земельна і станова організація суспільства трансформувалася в централізовану державу з територіально-адміністративною системою. Для соціально-економічної системи були притаманні верховна влада-власність на землю бюрократично-адміністративного апарату, створення територіально-адміністративної системи управління, зростання економічного значення сільської громади і самостійності парцелярних домогосподарств, відчуження на рівні виробників земельних ділянок, формування великих землевласників (службовців) і орендарів, розвиток приватної власності і приватного підприємництва у промисловому виробництві та обігу, експлуатація у вигляді стягування ренти-податку (на орні землі у розмірі десятини, на гори і озера у розмірі 25% від доходів, за місце на ринку, заключення торговельних контрактів тощо), поділ суспільства на стани власників засобів виробництва на приватних засадах і тих, які їх не мають. Використовували металеві знаряддя праці. Землю обробляли мотикою і плугом. Головною культурою був рис, вирощували просо, пшеницю, ячмінь, чай. Існувало трипілля, використовували органічні добрива, вели боротьбу з шкідниками. Розвивалося шовківництво. Серед ремесел найбільшого розвитку мали гончарство, ткацтво, металургія, будівельна справа. Будували державні дороги, іригаційні споруди, канал між річками Хуанхе і Янцзи, Велику Китайську стіну. Добували руду, вугілля, природний газ, сіль. Виникли мінова, потім грошова торгівля. Першими грошима були раковини молюска каури, грошові знаки із шкіри білого оленя. У кожному місті були базари. Держава регламентувала якість і ціни товарів, базарну діяльність. Зовнішня торгівля була сухопутною та морською. Товари через Середню Азію експортували у Сірію, Європу. Торгували з Кореєю, країнами Індокитайського півострова. Вивозили ремісничі товари, фарфор, шовк. Ввозили дорогоцінні метали і каміння, килими, коней, верблюдів, мідь. Був заснований перший університет, склали географічні карти, винайшли сейсмограф і компас, ігловокалування.

У III ст. до н. е. (256 р. до н. е.) китайські князівства були об'єднані в єдину державу Цинь, що проіснувала до 220 р. н. е. (правили представники династій Цинь і Хань). Імператор Цинь Шихуан (259–210 рр. до н. е.) з метою посилення держави заборонив передачу державної землі в умовне володіння, провів адміністративну реформу, запровадив «Табель про ранги», що закріпило ієрархію соціальної структури, але на відміну від Індії залишався високий рівень мобільності. У 8 р. н. е. відбулося селянське повстання. Реформи нового правителя-вана Мана охопили конфіскацію і перерозподіл земельних володінь, їх обмеження, було заборонено продаж землі та рабство, встановлено тверді ціни на базарах.

Економічна думка Стародавнього Китаю розвивалася у рамках основних напрямів суспільної думки, якими були конфуціанство, легізм, даосизм, моїзм, що протягом століть вели гостру полеміку з філософських, соціальних та економічних питань.

Засновником конфуціанства був Кун Фу-цзи (китайською «цзи» — учитель, мудрець, в європейській літературі Конфуцій) (551–497 до н. е.). Своє вчення Конфуцій виклав в формі бесід, що були видані його учнями під назвою «Лунь юй» («Бесіди і міркування»). Конфуціанство обґрунтовує *теорію природного права*, яка стверджує, що першопричиною світу є Бог, який створивши людей, більше не втручається в їхнє життя, тому людське суспільство розвивається за власними законами і пізнається людським розумом. Економічні погляди Конфуція ґрунтувалися на морально-етичному принципі гуманізму та вченні про ідеали, були спрямовані на моральне вдосконалення людини та зміцнення держави. Конфуціанство орієнтувало людину на працю не в цілях особистого збагачення, а на благо суспільства. Моральна філософія має бути заснована на людяності, вірності обов'язку, справедливості, синівської шанобливості, великодушності, законслухняності. Конфуцій вважав становий поділ суспільства, соціальну ієрархію та існування рабства природними. Ідеальними є патріархально-родинні відносини, що становлять основу державного ладу. Держава є єдиною великою сім'єю, правитель — батько народу, якого він має зробити багатим і щасливим. Для цього правитель повинен управляти народом не на основі законів і покарань, а за допомогою добропорядності, прикладом високоморальної поведінки, на основі звичайного права; не обтяжувати народ важкими податками і повинностями; підвищувати морально-етичні норми та запроваджувати програму морального вдосконалення людини.

Подальший розвиток конфуціанство отримало в поглядах **Мен-цзи** (372 – 289 до н. е.), який виправдовував протилежність між розумовою та фізичною працею та пов'язував соціальну нерівність з «небесною волею». Водночас Мен-цзи виступав на захист інтересів селян, закликаючи до відновлення общинного землекористування, збереження «колодязної системи», за якою вісім домогосподарств об'єднуються у громаду, обробляють свої наділи та громадський наділ, врожай з якого віддається державі,

виступав за скасування важких податків, за поділ розумової та фізичної праці, розробив принципи успішного управління державою.

Паралельно з конфуціанством розвивався *даосизм, основоположником якого був Лао-цзи* (604–517). Основні ідеї викладені в книзі «Дао-де-цзин». Згідно даосизму в основі суспільного розвитку лежить небесне «дао», як першооснова і сутність людського буття, що відображає природний хід речей, споглядання життя, обмеження бажань, майнову рівність у суспільстві. Лао-цзи заперечував державне управління, пропагував принципи невтручання в суспільний розвиток, засуджував соціальну нерівність, заперечував теоретичні знання та можливості людського пізнання, ідеалізував первісний природний стан речей, до якого закликав повернутися. На відміну від конфуціанства практична діяльність оцінювалася як фактор, який відволікає від аскетичного самовдосконалення.

Школа легістів (законників) виникла і розвивалася як течія суспільної думки у боротьбі з конфуціанством. Найвідомішими представниками легізму були *Лі Куї* (424–386 до н. е.) і *Шан Ян* (Гунь Сунь Ян, 390–338 до н. е.). Легісти заперечували твердження конфуціанства про пріоритетність морально-етичних норм, були прихильниками політичної централізації, обґрунтовували необхідність державного управління на основі досконалого законодавства, нагромадження багатства у скарбниці, реформуванні економіки. Вони пропонували державне регулювання товарних цін на продукцію сільського господарства шляхом збільшення пропозиції на ринку продовольства за державними цінами, залучення до примусової праці нероб, введення єдиного земельного податку, заборону спекуляції зерном, впровадження державної монополії на виробництво і торгівлю залізом і сіллю.

Ідеї легістів знайшли відображення у *реформах Шан Яна*, що мали характер аграрного перевороту: проголошували приватну власність на землю з дозволом її купівлі-продажу, відміну відробіткової форми податків, земельний податок залежно від розміру наділу.

З критикою конфуціанства виступили представники *вчення моїзму, засновником якого був Мо Ді-цзи* (473–381 до н. е.). Вони заперечували становість та привілеї знаті, проповідували природну рівність людей, всезагальне виробництво, участь людей у фізичній праці, розвиток вільної ініціативи дрібних виробників.

Автори колективного трактату *«Гуань-дзи»* (збереглося 76 з 500 праць вчених), написаного в IV ст. до н. е., розглядали переважно питання ефективного державного управління економічним життям. Завдання правителя зробити державу багатою, а людей щасливими. З цією метою у трактаті рекомендувалося: регулювати ринок, впливати на внутрішні ціни через масову закупівлю товарів у період, коли вони дешеві і створювати накопичувальні фонди, щоб при нестачі товарів і дорожнечі випускати їх на ринок та збивати ціни, та ведення пільгових кредитів землеробам; заперечувалися прямі податки як шкідливі, пропонувалося ввести податок на споживання солі та заліза. Автори «Гуань-цзи» писали про стихійні закономірності ринку, коливання попиту та пропозиції, натуральне та товарне господарство, нормовану емісію грошей. Праця була проголошена джерелом багатства держави. Ідеї китайських мислителів були основою реформ, які проводив імператор Цинь Шихуан.

Згідно науковим дослідженням економічна система, що склалася у цивілізаціях Стародавнього Сходу, проіснувала, зберігаючи принципові характеристики, до середини XX ст. н. е. Економічний розвиток отримав назву «східна стагнація».

3. Західна цивілізація та господарський розвиток античних держав

Західна модель цивілізаційного розвитку хронологічно пов'язана з періодом раннього залізного віку. В Європі він поділяється на два періоди: гольштадський (IX–V ст. до н. е.) і латенський (V ст. до н. е. – V ст. н. е.). Гольштадську культуру характеризує співіснування бронзових і залізних знарядь праці та зброї, перехід від мотичного до орного землеробства. В латенський період домінуючими стали вироби із заліза. *У межах західного цивілізаційного розвитку виділилися дві лінії: західноєвропейська і Греко-Римська цивілізаційні системи (в літературі їх визначають як «германський» і «античний» способи виробництва).*

Західноєвропейська цивілізаційна система. У другій половині I тис. до н. е. на території Західної та Центральної Європи сформувалися такі *ранні цивілізаційні системи як Кельтська* (від Іспанії до Нижнього Подунав'я) *та Фракійська* (Дакія, Іллірія). Ранньочивілізаційні суспільства були військово-політичними соціальними організаціями (королівствами, князівствами), що територіально охоплювали декілька сотень сусідсько-землеробських громад і укріплені міські центри. Через відсутність необхідності в колективній праці базовою господарською формою західних цивілізацій були сімейні домогосподарства від дрібних до великих — автономні та самостійні у виробничому відношенні з індивідуальним володінням землею в межах землеробської громади. За умови верховної власності держави на землю селяни сплачували ренту-податок і виконували трудові повинності. Створювалися умови для утвердження експлуататорських відносин на основі приватної власності на засоби виробництва, розкладу громади як виробничого організму. Важливе значення мало стягування даними з підкорених народів.

На межі нашої ери майже весь кельтський світ був підкорений римлянами, кордони Римської імперії проходили по річках Рейн і Дунай.

У I ст. до н. е. германські племена, які жили на узбережжі Північного та Балтійського морів, почали розселення територією Європи і наступ на імперію. Давньогерманське суспільство складалося з воєначальників «королів», нобілів (представників родоплемінної знаті), дружинників, общинників, вільновідпущеників і рабів. Виробництво відбувалося силами окремих домогосподарств, які сплачували

ренту-податок. Виробнича самостійність забезпечувала високий рівень особистої свободи. Залежне населення сплачувало данину. Отже, існувала редистрибутивно-данієська система експлуатації. Господарство було натуральним, велася торгівля з античною цивілізацією. В IV–V ст. н. е. варварські загани переходили на військову службу до римлян, приймали римське громадянство (поселенці-федерати). Із занепадом Римської імперії в її межах склалися варварські королівства. Отже, у процесі формування західноєвропейської цивілізації велику роль відіграла пізньоантична, власне римська цивілізація.

Ознаками східноєвропейської цивілізації є вплив кочівницько-степових племен, а також сусідніх середземноморсько-передньоазійських цивілізацій (Візантійсько-Східно-християнської й Античної).

4. Господарство та економічна думка Стародавньої Греції

Для економічного розвитку Стародавньої Греції важливе значення мали географічні, економічні та політичні чинники, а саме: різноманітність природних умов, можливості для розвитку багатогалузевого сільського господарства («середземноморська тріада»: зернові, оливки, виноград, тваринництво і рибальство), наявність власної металургійної бази, розташування на перехресті торговельних шляхів, асиміляція східної культури, особливості аграрної культури, ремесла і торгівлі, швидке руйнування землеробської громади, переваги республіканського правління.

Після загибелі Кріто-Мікенського суспільства розвиток Стародавньої Греції відбувався на основі західної цивілізаційної моделі. Були закладені основа європейського шляху розвитку.

У Гомерівський період (XI–VIII ст. до н. е.)²³ основою економічного розвитку було масове використання залізних знарядь праці, перший суспільний поділ праці, трансформація територіальної землеробської громади з патріархальними сім'ями та періодичними переділами землі у малу сім'ю на основі приватної власності. Союз вільних, економічно і політично рівноправних громадян і одночасно воїнів сформував новий тип державності — полісну громаду як військово-політичну самоорганізацію домогосподарств, глави яких утворювали колективний орган влади — народні збори. Повноправний громадянин мав можливості творчої самореалізації в духовній, політичній, економічній та соціальній сферах. В історії становлення державності в Давній Греції — це ранньополісний етап. Державні та храмові господарства не поширилися.

Основними сільськогосподарськими культурами були зернові, оливки, виноград. Використовували плуг із залізним наральником. Домашня промисловість переростала в ремесло. Панувала натуральна форма господарства. Обмін розвивався повільно, мав міновий характер. Для рабства характерний патріархальний устрій. У господарствах родової знаті працювали наймані поденщики-фети. Таким чином, сформувалися передумови нового економічного піднесення.

У добу осьового часу сформувалося традиційне станово-класове цивілізаційне суспільство.

VIII–VI ст. до н. е. отримали назву архаїчного періоду. Рання форма полісної громади трансформувалася у полісну державу. Поліс був містом-державою з належною територією, населення становили землероби і скотарі, ремісники та торговці. Поліси організовувалися за принципом автаркії: політичної, економічної самостійності та самодостатності, об'єднувалися в політичні союзи. У межах полісів формувалися економічні відносини, зокрема щодо володіння землею та розподілу праці на міновій, згодом товарно-ринковій основі. *Сформувалося два типи полісів:*

- торгово-ремісничий, із використанням у виробництві праці рабів (Афіни, Мілет, Коринф, Сиракузи)
- аграрний, в якому переважала сільськогосподарська праця, торгівля і товарно-грошові відносини розвивалися повільно. Повноправні громадяни були користувачами землі без права її відчуження. Жителі міста-держави колективно експлуатували політично та економічно залежне населення (Спарта, міста Фессалії, Беотії);

В Атиці²⁴ у VIII–VII ст. до н. е. існувала аристократична система влади, земельна знать (евпатриди) мобілізувала землі та експлуатувала селянство, яке втрачало особисту свободу та власність на землю. У ході соціальних реформ переімг республіканський устрій. Реформи **Драконта** (621 р. до н. е.) дали змогу законодавчо оформити право на приватну власність, **Солона** (594 р. до н. е.) — відмінити борги під заставу землі та боргове рабство, захистити селянське землеволодіння, обмежити нагромадження земельної власності, максимум якої визначався належністю афінянина до однієї з чотирьох соціально-майнових верств, сприяли поширенню садово-городніх культур, розвитку ремесла та торгівлі, обмежували позичковий відсоток. Держава викупила громадян, проданих за кордон. Регламентувався перелік продукції на продаж. Забороняли вивозити зерно та сировину, необхідну для розвитку ремесла. Дозволявся вивіз оливкового масла. Згідно із законодавством **Клісфена** (509 р. до н. е.) було визнано рівність прав громадян незалежно від їхнього майнового стану, вони отримали гарантії недоторканості особистої свободи та землі. На думку вчених, були знищені кріпосницькі тенденції розвитку експлуатаційних відносин, Афіни з аграрного полісу перетворилися на переважно торгово-промисловий, почалося масове використання рабської праці у високотоварних, орієнтованих на зовнішній ринок галузях виробництва. Афіньська республіка була центром політичного та економічного життя Давньої Греції, очолила Делоський союз грецьких полісів.

²³ Основним джерелом знань з історії даного періоду є поеми «Іліада» та «Одисея», автором яких вважають легендарного давньогрецького поета Гомера.

²⁴ Південно-східна частина Середньої Греції, центральне місто — Афіни.

Утвердилася антична форма власності на землю. Вона поєднувала верховне право власності держави-поліса та приватної власності лише її громадян. Землю продавали, заставляли, здавали в оренду. Особисто вільне населення полісу — метеки, які не були громадянами, займалися ремеслом і торгівлею.

Важливим фактором економічного життя Стародавньої Греції у VIII–VI ст. до н. е. стала *Велика колонізація*, що здійснювалася у трьох головних напрямках: західному (Італія та Сицилія), північно-східному (Чорноморський регіон), південному та південно-східному (Північна Африка). Щодо причин колонізації існують такі погляди: «*виробничий або аграрний*» через неспроможність в умовах тогочасного розвитку продуктивних сил використати наявні людські ресурси, обмеженість наявних і пошук нових виробничих ресурсів, насамперед земельних для розв'язання зернової проблеми у полісах; «*торговельний*» — прагнення знайти ринки збуту продукції полісів і встановити контроль за торговельними шляхами; «*сировинний*» з метою забезпечення сировиною (зерном, будівельним лісом, металами тощо) та людьми; *політична еміграція*. Колонізація сприяла розвитку господарства, поширенню грецької матеріальної культури, зменшенню соціальних конфліктів.

Період V – на початку IV ст. до н. е. у наукових джерелах характеризується як зрілість грецької економіки. Дискусійним є питання визначення господарства як класичного рабовласницького. Поширилася індивідуальна приватна власність. Земля концентрувалася у власності окремих осіб внаслідок купівлі-продажу. Одночасно окремі громадяни втрачали землю. Основними організаційно-господарськими формами були у сільському господарстві рабовласницькі маєтки (30–50 га землі) і селянські парцелярні господарства до 10 га землі, у промисловості — ремісничі майстерні у містах. Переважало дрібне парцелярне аграрне і ремісниче виробництво. Працю рабів використовували в усіх сферах виробництва: в сільському господарстві у великих господарствах; у ремеслі — в ергастеріях (великих ремісничих майстернях), шахтах, копальнях; у домашньому господарстві. Кількість рабів становила приблизно третину населення. Рабами вважалися особи, які були чужою власністю, не мали власності на засоби виробництва, працювали на основі позаекономічного примусу. Раби — приватні та державні, були переважно негрецького походження. Джерелами рабства були работоргівля і війни, борги осіб, які не мали громадянства, природне відтворення, піратство тощо. Рабів орендували, відпускали на роботу, дозволяли викуповуватися.

У Спарті²⁵ закони Лікурґа (IX ст. до н. е.) забезпечували спартанцям рівні права на користування ділянками землі, що була державною власністю, забороняли громадянам займатися господарством, регулювали експлуатацію ілотів — завойованого населення, які сплачували володільцю наділа щорічний фіксований натуральний оброк. Ремеслом і торгівлею займалися переіки — вільні, але без громадянства, жителі Спарти. Заборонялось користуватися золотими та срібними монетами, виробами із дорогоцінних металів. Фактично було штучно законсервовано редистрибутивні відносини. Частина вчених вважає, що у Спарті існували державно-кріпосницькі відносини. Основними виробниками матеріальних благ були залежні ілоти (підкорене місцеве населення). Вони були прикріплені до землі, мали засоби виробництва і вели самостійне господарство, після сплати встановленої ренти-податку вільно розпоряджалися залишками виробленої продукції.

Господарство античної Греції характеризувалась галузевою структурою та територіальною спеціалізацією. Основними формами організації господарства були маєток родової знаті та селянське господарство, ремісничі майстерні (ергастерія).

Сільське господарство було основою економіки. Розвивалися такі галузі як тваринництво (скотарство і вівчарство) у гірських районах, зернове рослинництво і спеціальні галузі (виросували виноград, маслини, городні та садові культури), що стали основними, на рівнин ах, скотарство та свинарство.

Центрами промислового виробництва були міста. Ремесло стало основною формою промислового виробництва, набувало галузевого характеру. Визначилися такі галузі, як добувна (видобування залізної руди, срібла, золота), металургія, металообробка, керамічна, будівництво, суднобудування тощо. Серед ергастерій переважали дрібні з 2–10 робітниками. У великих майстернях використовувалася праця 50–100 рабів. Ремесло не було соціально престижним, а справою вільновідпущеників і майстрів негрецького походження. Дрібне виробництво базувалося на ручній техніці за відсутності поділу праці. Тому продуктивність праці була низькою. Зберігалася домашня промисловість.

В умовах панування натурального господарства розвивалося просте товарне виробництво як економічний уклад. Внутрішній товарний обіг між сільськогосподарськими виробниками та ремісниками був незначним. Переважаюче значення мала зовнішня торгівля, зокрема морська. Поширилися дві її форми: посередницька та експортна. Торгували з власними колоніями, країнами Близького Сходу. Основними центрами торгівлі були міста Афіни, Мілет і Коринф. В обігу були предмети розкоші та повсякденного вжитку. Експортували сільськогосподарську та ремісничу продукцію (маслини, оливкове масло, вино, кераміку, металеві вироби). Імпортували продукти харчування і сировину (зерно, рибу, залізо, мідь, ліс, смоли, хутро, шкіри, льон тощо), рабів, прянощі, предмети розкоші. Організаційними формами торгівлі були базари, ярмарки, тимчасові торговельні експедиції. Об'єднання купців (фіаси) допомагали позиками, страхували майно, контролювали ціни, надавали інформацію.

²⁵ Спарта — місто-державна територія Пелопоннесу (півострів на півдні Греції).

Монети чеканили з VII–VI ст. до н. е. Грошовими одиницями були: талант срібла (26,2 кг за єврейською та 37 кг за єгипетською монетною системою)¹, з якого чеканили срібні монети: міну (25 частина таланта), 6 тис. драхм. В V ст. монети чеканили всі поліси. Поширилися срібні афінські тетрадрахми (17,5 грам), драхми (4,4 грами) та корінфські статери (8,7 грам). З'явилися мідні розмінні гроші. Це зумовило появу обмінних пунктів і професії міняйли (трапезитів). Домінував лихварський капітал. Із кінця V ст. обмінні пункти почали виконувати такі операції як зберігання грошових коштів, здійснення розрахунків між постачальниками і покупцями (формувався система безготівкового розрахунку), надання позик. Позики надавалися під 15–30% і забезпечувалися заставою землі, будинків, кораблів тощо. Це свідчило про зародження *банківсько-кредитних відносин*. Трапезіти надавали також нотаріальні послуги (складали угоди, зберігали документи).

Податкова система не сформувалася. Прямого оподаткування не було. Джерелом державних доходів були державна власність, війни, податки з багатих громадян і добровільні пожертвування, надзвичайні податки. Є відомості, що в V ст. до н. е. існувала спільна союзницька казна міст-полісів, що вченими була оцінена в 2,5 млн. російських царських рублів золотом.

IV ст. до н. е. в історії економіки Стародавньої Греції — це період розвитку товарно-грошових відносин в умовах кризи класичного грецького полісу. Антична форма власності трансформувалася у приватну. Земля стала джерелом доходу, продавалася-купувалася, орендувалася, пришвидшилася її концентрація. Власниками землі ставали метеки. Вони почали займатися сільським господарством, громадяни — торгівлею, промисловим виробництвом, лихварством. Гроші, а не земля, стали основною формою багатства і визначали місце особи в соціально-політичному житті поліса. Посилилася економічна диференціація населення. Чисельність рабів збільшувалася, ними ставали і греки. Одночасно поширилася практика викупу рабів і переведення їх на оброк. Економічне значення поліса зменшилося, розвивалися міжполісні економічні зв'язки. Втрата полісної єдності була однією з причин встановлення у 338 р. до н. е. політичної гегемонії Македонії.

Економічну думку Стародавньої Греції представляють видатні мислителі Ксенофонт, Платон, Аристотель.

Давньогрецький філософ, воєначальник і державний діяч **Ксенофонт Афінський** (430–355 до н. е.) економічні погляди виклав в працях «Ойкономія» («Про домашнє господарство») та «Про доходи», в яких визначив правила ведення господарства як науку «економікос». Ксенофонт під господарством розумів управління майном, а під майном все, що корисне людині. **У своїх творах Ксенофонт:**

- писав про природність поділу праці на фізичну та розумову, значення спеціалізація у поліпшенні якості продукції та збільшенні виробництва, взаємозв'язок між ступенем поділом праці та товарно-грошовими відносинами;
- основною галуззю господарства вважав землеробство, яке є джерелом добробуту, протиставляв його промисловості, село — місту. Стверджував, що раціональне ведення господарства є джерелом збагачення, а для цього необхідно «жити так, щоб залишався надлишок»;
- одним з перших звернув увагу на споживання блага в якості споживної та мінової вартості, пов'язав споживну вартість з корисністю;
- засуджував лихварський капітал;
- визнавав необхідність існування грошей, визнаючи вагомими такі їх функції як засіб обігу та засобу нагромадження. Пропонував постійно накопичувати гроші на випадок війни, для розширення пануючого на той час натурального виробництва;
- писав, що завданням економічної політики держави є організація праці, розширення зовнішньої торгівлі, збільшення державної казни.

Філософ і громадський діяч **Платон** (427–347 до н. е.) свої думки виклав у творах «Держава» і «Закони». У праці «Держава» він запропонував проект суспільного устрою «ідеальної держави». На його думку вона повинна будуватися на трьох основах людської душі (розумі, мужності та стриманості), трьох основах держави (злагода, захист, діловитість) і трьох станах суспільства (правителі, воїни та виробники землероби, ремісники, дрібні торговці). Кожен стан має права та обов'язки, суворо регламентовані державою. Раби, як власність вільних громадян або живе знаряддя праці, не становили жодного суспільного класу в суспільстві.

На думку Платона, основою господарського розвитку є землеробство і натуральне господарство. Ремесло і дрібна торгівля є працею негреків, їх розвиток регламентує держава. Він визнавав доцільність грошового обігу, виконання грошима функцій міри вартості та засобу обігу, поставив питання про можливість державного регулювання цін.

У праці «Закони» Платон протиставляв «ідеальний» і «негативний» типи суспільства залежно від поведінки людей, їх матеріальних турбот і стимулів. Виступав за верховну власність держави на землю, розподіл земель і відродження дрібного селянства, колонізацію для зменшення класових протиріч, заборону продажу земельних наділів, поділ населення на стани, призначення на посади та стягнення податків залежно від матеріального стану, державне регулювання виробництва і розподілу, регламентацію асортименту товарів, встановлення меж коливання цін. Поділяв населення на три класи: філософи та воїни мають забезпечувати суспільні інтереси, простолюдини (землероби, ремісники, купці) повинні забезпечувати потреби перших двох та власні. Їх діяльність пропонував організувати за корпоративним принципом із чисельними обмеженнями та

¹ За назвами островів Евба і Егіна в Егейському морі.

регламентацією. Філософ орієнтувався на спартанський тип господарства, пропонуючи ліквідувати полісну демократію, обмежити права вільного населення, сформулював правила робототоргівлі, виступав проти лихварства та продажу товарів у кредит.

Філософ **Аристотель** (384–322 до н. е.), учень Платона, є найвидатнішим представником економічної античної думки. У працях «Політика» (8 книг), «Економіка» (3 книги), «Нікомахова етика» (10 книг) досліджено політичні, економічні та соціальні проблеми суспільства в умовах кризи грецького суспільства, вперше досліджено суть і дію економічних законів, закладено основи економічної науки. **У своїх працях Аристотель:**

- запропонував на протипагу «ідеальної держави» Платона теорію рабовласницької держави, яка розвивається за природними законами панування та підпорядкування. Господарство — натуральне з приватною власністю, переважанням аграрної економіки, дрібною торгівлею (справедливим обміном), середньо-заможним соціальним станом;

- поділив працю на розумову та фізичну, суспільство на вільних і рабів, вільне населення — на 5 станів: землеробів і скотарів, ремісників, торговців, найманих робітників, воїнів. Раби не вважалися членами суспільства, рабство розглядалося як природне явище. Рабство пояснював психологічними чинниками: є люди, яким вигідно бути рабами та керованими, і є люди, які керують;

- висунув концепцію економіки та хрематистики. Економіка є природною і справедливою господарською діяльністю, що забезпечує життя домогосподарства та держави. «Хрематистику» (від слова «хрема» — майно, володіння) визначав як мистецтво наживати багатство через великі торговельні та лихварські угоди, вкладати і нагромаджувати капітал;

- досліджував походження грошей як результат угоди людей з метою регулювання стихійного руху товарів. Виокремлював такі функції грошей як засіб обігу і міра вартості;

- аналізуючи форми обміну, писав, що в його пропорціях лежить корисність товарів, порівняльними яких роблять гроші. За умов простого обміну товару на товар ($T - T$) на основі еквівалентності гроші відносяться до «економіки». З появою грошей обмін стає товарно-грошовим, метою торгівлі стає «хрематистика» ($G - T - G^1$, де G^1 — гроші з торговельним прибутком). Значав, що «чистої» економіки не може бути, оскільки там, де товари виробляються для обміну, з економіки безперервно виростає хрематистика.

На елліністичному етапі розвитку грецької цивілізації (друга половина IV–I ст. до н. е.) центр економічного життя перемістився з материкової Греції на східне та південне узбережжя Середземного моря на територію еліністичних держав-монархій, що утворилися після смерті Олександра Македонського. Синтез грецької та східної економіки зумовив удосконалення сільського господарства і ремесла, зростання їх товарності та торгівлі. Зберігалася уніфікована грецька грошова система, чеканили золоті монети. Було відкрито гідравлічний закон і закон важеля, винайдено болт, гвинтову водочерпальну машину тощо. Земля вважалася власністю полісів і держави, яка надавала їх сільським громадам, чиновникам, храмам і воїнам. Міста були адміністративними центрами з органами самоврядування, охоплювали власне землі міста і приватних осіб. Ремісничими та торговельними центрами стали міста Олександрія в дельті річки Ніл, Пергам в Малій Азії, Селевкія на річці Тигр. У сільському господарстві основною організаційною формою було селянське господарство, земельні права якого обмежувала сільська громада. Ремісничі майстерні були державними та приватними. Поєднувалися класичне рабство і боргове. В кінці I ст. до н. е. Грецію завоював Рим.

5. Господарство та економічна думка Стародавнього Риму

Економічну історію Стародавнього Риму традиційно розглядають у контексті основних періодів економічного та політичного розвитку:

- патріархально-царський період VIII–VI ст. до н. е. та республіканський період упродовж 509 р. – III ст. до н. е., домінування натурального господарства і античної форми власності на землю;

- республіканський період у II ст. – 31 рр. до н. е. та імперський період із 31 р. до н. е. – II ст. н. е. — розвинена антична економіка, панування приватновласницьких відносин з системою рабства, яка оцінюється в літературі як рабовласницький уклад;

- імперський період III–V ст. н. е. — криза античної економіки, формування профеодалних відносин.

Наприкінці II тис. до н. е. на території Апеннінського півострова (Італія) розпочався період переходу від бронзової до залізної доби. Економічно найрозвинутішою на той час була **етруська культура (XI–VI ст. до н. е.)**, що охопила Середню та Північну Італію. Етруські суспільства були ранньополітичними державоутвореннями з царською владою. В VII ст. перетворилися на аристократичні міста-держави, об'єднані у федерацію, при владі були глави родів, останні володіли землею та експлуатували підкорене місцеве населення, яке обробляло наділи за частину врожаю. Сільське господарство, ремесло та торгівля формувалися як самостійні галузі.

Ранній Рим як поселення сформувався у середині VIII ст. до н. е. на території Лації (Середня Італія). У середині VII ст. до н. е. встановилося панування етрусків, династії царів яких, на думку вчених, до 509 р. правили Римом. Проте політичне значення Риму швидко зростало. У VI ст. до н. е. Рим очолив Латинський союз, який об'єднав 47 племен. Сенат з представників 300 повноправних родин римської громади обмежував царську владу, після знищення якої встановилася республіка.

Упродовж VIII–VI ст. до н. е. тривав процес розкладу римської родової громади, її трансформування у землеробську, соціальної та майнової диференціації населення. За соціальним становищем населення поділялося на патриціїв (членів римської родової общини, згодом — родової знаті), плебеїв (вільного населення, без прав громадянства та користування громадськими землями, які займалися ремеслом і торгівлею), клієнтів (неповноправних громадян, юридично залежних від патриціїв) і рабів. Основною господарською одиницею була велика патріархальна сім'я, що самостійно займалася господарюванням на власній присадибній земельній ділянці площею в 2 югери (югер — 0,25 га) та на орендованих у громади орних землях (агер публікус — «громадського поля»). Плебеї, які були поза родовою організацією, вступали з патриціями у відносини клієнтели: отримували земельний наділ і вели самостійне господарство, супроводжували господаря у військових походах, сплачували ренту та вільно розпоряджались частиною додаткового продукту. Панувало натуральне господарство, мірилом вартості була худоба. Остаточне руйнування родоплемінних відносин пов'язано з реформами царя Сервія Тулія, який ухвалив «Закон XII таблиць» (середина VI ст. до н. е.). Територію Риму було поділено на 21 округ (4 міських і 17 сільських), а населення — на шість розрядів згідно майнового цензу, що був спочатку земельним, з 312 р. — грошовим.

У період республіки в V–III ст. до н. е. важливе значення мали такі політичні процеси, як формування територіальної муніципальної громади (цивітасу) аналогічно грецькому полісу, в якій патриції та плебеї мали рівні громадянські права, підкорення Апеннінського півострова, створення колоній римських громадян (місцевому населенню залишилося 1/2–2/3 частки землі), надання більшості завойованим територіям римського громадянства.

Утвердилася приватна власність малої сім'ї на землю. *Антична форма власності стала панівною.* Римська республіка була верховним власником землі, обмежувала приватне землеволодіння до 125 га, забороняла рабство громадян і регулювала боргові відносини. Аграрне питання було найбільш актуальним для економіки та економічної думки, його змістом було розширення земельного фонду римських громадян. Для його розв'язання консул Спурій Касиль (486 р. до н. е.) пропонував передачу в оренду громадських земель, поділ частини землі між малоземельними. Проекти реформ Ліцінія Столона і Секстія Латерана (376 р. до н. е.) пропонували обмежити окупацію державних земель, поділити її між плебеями, обмежити випас худоби.

Рабство мало патріархальний характер. Його джерелами були війни і торгівля. Існував інститут *пекулія*, коли господар надавав рабові майно для організації господарства, обумовлюючи умови користування (виплату частини прибутку та виконання певних повинностей). Зберігався соціальний прошарок клієнтів — вільновідпущеників і негромадян, які отримували від конкретного господаря (патрона) земельні наділи, виконували господарські та військові повинності на його користь (*інститут патронату*).

Господарство Римської держави II–I ст. до н. е. – I–II ст. н. е. розвивалося у межах республіки та імперії, остання охопила територію від Атлантичного океану на Заході до річок Тигру та Євфрату на Сході. Римська держава складалася із провінцій (преторій), на чолі яких були проконсули та претори. Провінції формували муніципальні громади з органами місцевого самоврядування (адміністративною та судовою владою, законодавчим правом у сфері місцевих справ і звернень до імператора). Експлуатація провінцій стала важливим фактором економічної історії Стародавнього Риму.

Антична форма власності переросла у приватну, що зумовило руйнування полісних відносин. При розвиненій системі рабства відбувався перехід від дрібного виробництва до середнього та великого на основі простої та частково складної кооперації праці. Виробництво було спрямовано на створення додаткової вартості, її грошову реалізацію. В рабовласницькому господарстві розвивалося товарне виробництво.

За соціальним становищем населення держави поділялось на: вільних громадян (аристократів, плебс, люмпен-пролетаріат) і залежних (рабів і вільновідпущеників). Аристократи (сенатори і вершники, провінційна знать) — це земельна і фінансово-торговельна верства. Дрібні власники — це сільський (землевласники, орендарі землі) та міський (ремісники, торговці, дрібні чиновники) плебс. До орендарів землі або колонів належали ветерани військової служби, які отримали ділянку землі на державних землях; а також юридично вільні та економічно самостійні дрібні орендарі землі у приватних власників і держави (система клієнтели або патронату). Люмпен-пролетаріат — особи, які мали римське громадянство, але не мали ніякої власності та не працювали.

Рабство сформувалося як економічний уклад. Чисельність рабів згідно новітніх досліджень учених становила 33–38% населення держави. Переважало приватне рабовласництво. За римським правом, раби вважалися власністю господаря, їх експлуатували як чинники виробництва. Більшість їх працювала в сільському господарстві, гірничодобувній і металургійній галузях. На будівельних роботах, у ремісничому виробництві їх частка становила 2–6% від зайнятих. У містах раби працювали як домашні слуги. Джерелами рабства були війни і піратство, природне відтворення, у провінціях — борги. В середземноморських країнах розвинулася работоргівля. *Обсяги рабовласництва визначалися товарно-грошовими відносинами, рабська праця переважала в галузях, орієнтованих на ринок.* Обмежені можливості розвитку товарно-грошових відносин обумовили в I–II ст. н. е. трансформацію рабства у більш рентабельні форми залежності. Зростала чисельність вільновідпущеників (звільнених рабів), які виконували майнові повинності та економічні обов'язки на користь свого патрона, згідно з договором про звільнення. У латифундіях рабів наділяли пекулієм за умови сплати ренти-податку і виконання повинностей, розвивався колонат (дрібна оренда землі).

Господарство Римської держави розвивалося як взаємопов'язана система сільського господарства, промисловості та обігу, які мали галузевий характер, визначалися рабовласницькими економічними відносинами.

Сільське господарство було домінуючим виробництвом. Аграрні відносини характеризували такі процеси, як зміцнення приватної власності на землю, ліквідація всіх обмежень щодо купівлі та продажу землі. Відбувалося зменшення дрібного селянського та зростання середнього і великого землеволодіння. Війни сприяли експропріації землі на загарбаних територіях і посилили процес концентрації землеволодіння в руках аристократії, чиновників і воєначальників. Держава визначала принципи існування приватної власності на території Італії та провінцій. Велика земельна власність була економічною основою античного господарства. Важливу ознакою економічного розвитку Римської держави було співіснування великого і дрібного землеволодіння, останнє зберігалося протягом всієї історії Риму.

Основними організаційно-господарськими формами були селянське господарство, рабовласницькі вілла та латифундія.

Селянські господарства вільних громадян існували на основі приватної земельної власності, оренди землі у держави чи окремих власників, захоплення державної землі без правового договору (на правах прекарія без документів), системи ветеранських (солдатських) земельних наділів. На думку вчених, селянські господарства виробляли значну частину сільськогосподарської продукції: вирощували до 60% зерна, отриманого в центральних провінціях імперії, 70–80% овочів, 2/3 худоби. Селянські господарства мали натурально-споживчий характер, не забезпечували прибутковості, не витримували конкуренції рабської праці. Селяни розорювалися і продавали землю, ставали орендарями або працювали як наймані робітники.

Держава прагнула зберегти вільного селянина як платника податків і воїна. З'являлися аграрні проекти, що обмежували захоплення державних земель, але вони були малоєфективними. Так, згідно з аграрним законодавством братів Грахів (134 р. до н. е.), максимальну площу земельних володінь визначали у 250 га, мінімальну — 7,5 га за умови спадкової оренди без права дарування чи продажу. Надалі держава визнала право приватної власності на 125 га землі.

Вілла (або фільварка) в I–II ст. до н. е. була пануючою формою сільськогосподарського виробництва. Це був самодостатній багатогалузевий маєток площею 25–125 га, одна з галузей якого (виробництво оливок, вина, зерна, фруктів, квітів, куропаток тощо) була зорієнтована на ринок. Обсяги товарної продукції становили 70–90% виробленого на віллі. В цілому доходність рабовласницьких маєтків становила 6–15%. Рабовласницький маєток поділяли на *домен* (двір землевласника, господарські будівлі та земля, котру обробляли раби, які жили в казармах) і землі зі засобами виробництва, що надавалися рабам як *пекулій*. Праця рабів організовувалася на основі кооперації, отже, загалом була продуктивнішою від селянської. Так, у середньому на кожного раба приходилося 3,5–4 га землі, селянська сім'я обробляла 1–3,5 га. Для рабів було створено систему «робочих уроків». Рабовласники відпускали рабів на волю за старанність, залучали до адміністративно-управлінської роботи, допомагали налагодити власне господарство, надаючи пекулій. Працювали також наймані вільні робітники, в основному селяни, які розорилися.

Латифундії — великі (тисячі гектарів) маєтки — виникли в II ст. до н. е. в результаті купівлі землі та практики нагородження нею, головним чином у провінціях. Упродовж I–II ст. н. е. стали провідною формою господарювання. Спеціалізовані латифундії імператорського дому називали *сальтусами*. Вони не підпорядковувалися місцевій владі, управлялися спеціальним чиновником-прокуратором. Землю переважно здавали в оренду.

Розширення системи поземельної оренди і збільшення кількості вільних орендарів-колонів було прогресивним явищем в господарському житті. Вони сплачували фіксовану орендну плату у вигляді земельної грошової ренти залежно від кількості та якості землі. Це сприяло товарно-грошовим тенденціям в розвитку господарства. Як правило, колони мали наділ землі для обробки однією родиною. Але відомо, що господарства колонів досягали великих розмірів і здавалися в суборенду.

Сільське господарство вважалося почесним заняттям. Галузевого значення набуло рослинництво, тваринництво, садівництво, городництво. Вирощували пшеницю, полбу, ячмінь, просо, овес, льон, коноплі, садові дерева, виноград, оливки, овочі тощо. Прибутковими галузями були скотарство та птахівництво. Відбувалася територіальна спеціалізація. В Італії розвивалися тваринництво, виноградарство, садівництво, городництво, у провінціях — зернове господарство, тваринництво. Високого рівня розвитку досягла агротехніка сільськогосподарського виробництва. Застосовували дво- і триплілля, штучне зрошення, органічні та мінеральні добрива. Посіви прополювали і підгортали. Розвивалася технологія виробництва конкретної продукції. Налічувалося понад 40 сільськогосподарських спеціальностей. Техніка вдосконалювалася, але залишалася ручною: дерев'яна борона, колісний плуг, лопата, вила, граблі, коса, серп, колісна жатка, для переробки врожаю використовували молотильні дошки, жорна, прес, давильні, млин, у тому числі водяний. Тягловою силою були воли, коні та осли. Врожайність досягала сам-10 – сам-15 (15–25 ц/га).

Промисловість Римської держави мала характер міського дрібного ремісничого виробництва. В I ст. до н. е. ремесло стало галузевим і територіально спеціалізованим. *За підрахунками вчених валове ремісничє виробництво складало не більше десятої частини сільськогосподарського.* Розвивалися метало- і деревообробка, виготовлення знарядь праці та предметів побуту, зброї та будівельних матеріалів, ткацтво, гончарство, скловиробництво, ювелірна і парфумерна справи, суднобудування, будівництво будинків, громадських споруд, шляхів із твердим покриттям, мостів, тунелів і каналів. Міста мали каналізацію,

водопроводи. Високого рівня досягла техніка обробки металу (холодна та гаряча обробка, кування, лиття) і каменю, винайдені віконне скло та бетон. В Італії місто Капуї спеціалізувалося на виробництві предметів побуту, Арреції — кераміки, Мілан, Парма — вовняних тканин, Рим — одягу, взуття, сільськогосподарських знарядь. Романізацію провінцій здійснювали шляхом будівництва міст, які ставали центрами ремесла і торгівлі. У провінціях добували срібло, мідь, свинець, залізо, олово, будівельні матеріали. Більшість копалень належала державі. Ремісничє виробництво існувало також у рабовласницьких віллах і латифундіях.

Основною виробничою одиницею була ремісничє майстерня (ергастерія), в якій працювали 4–10 робітників, у тому числі вільновідпущеники та раби. На державних добувних підприємствах, при виробництві будівельних матеріалів, кераміки працювали сотні та тисячі рабів. Ремісники об'єднувалися у професійні колегії (спілки), діяльність яких контролювала держава.

В I–II ст. н. е. вільне ремісничє виробництво занепало. Ремісники розорювалися, перетворювалися на люмпен-пролетаріат або працівників великих майстерень. Переважало ремісничє виробництво на основі рабської праці. У провінціях вільне ремесло розвивалося через дешеві робочу силу та сировину, професіоналізм ремісників.

В економіці Римської держави поєднувалися домінуюче натуральне господарство і просте товарне виробництво як економічний уклад. Суспільне виробництво поділялося на натуральний і товарний сектора. Більша частина продукції споживалася в господарствах-виробниках. Товарний сектор економіки представляла продукція орієнтованих на ринок спеціалізованих галузей господарства рабовласницьких вілл переважно в римській Італії, орендного сектора латифундій, ремісничих рабовласницьких майстерень та приватного ремесла, епізодично селянських господарств.¹ Товаром були раби.

Набула широкого розвитку торгівля: всередині в державі, імперська, зовнішня. Торгівлю здійснювали караванним та морським шляхами. Існувало професійне купецтво, яке об'єднувалося в колегії, у тому числі спеціалізовані. Вони мали спільні кошти, кораблі, агентів у різних містах. *Внутрішня торгівля* базувалась на спеціалізації сільського виробництва та ремесла, охоплювала обмін їхньої продукції. *На думку вчених, частина валового ремісничого виробництва, що йшла на ринок і визначала реальний рівень внутрішньої торгівлі становила 10%.* У містах відбувалися базари, торги (спеціалізовані базари), багатоденні ярмарки. Постійні ринкові зв'язки об'єднували райони Італії та провінції. Середземне море стало для римлян внутрішнім. Торгівля Італії з провінціями мала пасивний характер. Вивозили вино, оливкове масло, металеві вироби. Ввозили зерно із Сицилії та Північної Африки, срібло, метали — з Іспанії, тканини, зерно — з Єгипту, виноград, вино, кераміку, вовняні тканини, метал — з Галлії, рабів, рибу, янтар — з Британії, Германії. У *зовнішній торгівлі* найбільшими партнерами були Індія, Китай, країни Європи. Імпортували високоякісні ремісничі вироби, предмети розкоші, прикраси, тканини, східні прянощі, шкіру, янтар, рабів. Поступово не Рим, а провінції стали головними торговими партнерами неримського світу.

У Римській державі склалася грошово-кредитна система. Центром грошових і торгових операцій був Рим. У грошовому обігу були мідні монети аси вагою один фунт (405 г), срібні динарії (4,548 г) і сестерції — 1/4 динарія, золоті ауреуси (початково 8,2 г) та соліди. Співвідношення між золотим ауресом і срібним динарієм становило 1:25. Золоті монети чеканили лише в Римі, срібні — також у провінціях. У перших століттях н. е. щорічна інфляція досягала 4%. Емісія відбувалася за рахунок зменшення золотого і срібного змісту монет. Розвивався лихварський та банківський капітал, які держава регламентувала. Обмінні контори (аргентарії) та банки створювали приватні особи та держава, яка здавала їх в оренду. Здійснювали такі операції, як прийняття вкладів, надання позик, вексельні, безготівкові, поточні, активні та пасивні рахунки. Позичковий відсоток становив 12–24% за законом, а фактично — значно більше. Існує також точка зору, що середня відсоткова ставка становила 6–12 і відповідала нормальному прибутку на капітал, вкладений в землю. Грошовий капітал вкладали не в організацію сільськогосподарського та ремісничого виробництва, а у лихварство, торгівлю, фінансові операції, особливо у відкуп податків з провінцій. Учасниками фінансових угод були представники привілейованих станів суспільства.

Сформувалася система державних фінансів. Вона ґрунтувалася на експлуатації провінцій. Римські громадяни користувалися податковим імунітетом. Податки — державні (поземельний та подушний) і муніципальні — сплачували власники землі та майна. Фінансової адміністрації не було. Відкупники (публікани) вносили у державну скарбницю всю суму податків, а потім через своїх людей збирали їх у 3–4 рази більше від норми (відкупну систему скасовано в II ст. н. е.). Об'єднуючись у спілки, відкупники створювали акціонерні компанії.

У науковій літературі визначено такі чинники піднесення античної римської економіки:

- наявність сприятливих кліматичних і географічних умов, вплив культури греків, карфагенян, етрусків тощо;
- спрямованість системи політичного ладу та військово-бюрократичного апарату примусу на забезпечення стабільності розвитку;
- швидке формування античної громади, прогрес матеріальної культури, експлуатація рабів;
- ведення загарбницької політики, освоєння культурної спадщини та експлуатування колоній.

¹ В науковій літературі для визначення товарного сектора античної економіки вживаються поняття просте товарне господарство та структурне товарне господарство.

III–V ст. н. е. — доба Пізньої імперії — період формування нових протофеодальних економічних відносин в умовах рабовласницької економіки, що свідчить про її кризу. Це підтверджують нижчеподані факти.

1. Посилився натуральний характер економіки (господарська автаркія). Скоротились обсяги ремесла, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, грошового обігу. Руйнувалися товарно-грошові відносини, економічні зв'язки між сільським господарством і ремеслом, між провінціями держави. Відбулась аграризація господарства. Вілли та латифундії перетворилися на самодостатні замкнуті (ойкосні) господарства. Зменшилась площа оброблюваних земель. Переважали великі землеволодіння латифундій. У науковій літературі стан господарства оцінюється як кризовий.

2. Зменшилась економічна роль міст, кількість міського населення, ринок сільськогосподарської продукції. Ремесло зосередилося в латифундіях. Капітали у промисловість вкладалися незначні. Торговців і ремісників згідно законодавства прикріпили до місця проживання та колегій, їх професії визнали спадковими. Державні замовлення стали обов'язковими.

3. Змінилася організація сільськогосподарського виробництва. Склався тип господарства, що ґрунтувався на колонатній системі — основній формі землекористування та експлуатації, яка регулювалася державним законодавством. Пануючим типом відносин між власником і користувачем землі стала *оренда: емфітевзисна* — спадкове довготермінове користування чужою землею із правом продажу, фактично добровільне прикріплення людини до землі; *на правах прекарію* — дрібна, довготермінова оренда, обумовлена платежами та договорами; *на правах патронату або комендації*, коли дрібні землевласники йшли під заступництво великих і втрачали землю, зберігаючи при цьому право залишитися на землі як її держателі. Фіксовані грошові платежі за оренду землі перетворилися на натуральну та відробіткову ренту. Таким чином, у рабовласницьких маєтках економічне значення доменіального господарства зменшилося, дрібних орендованих наділів зросло. Кількість вільних орендарів та дрібних землевласників була незначною.

4. Змінився соціальний та економічний статус колонів — орендарів землі. До їх складу належали: вільні орендарі, прекаристи та командировані, вільновідпущеники; полонені варвари (римляни називали варварами народи поза межами Римської імперії, у тому числі кельтів, германців, слов'ян). *Римське законодавство IV ст. прикріпило колонів до землі, надало право спадкового користування землею та зафіксувало оренду плату, розширило судову юрисдикцію власників землі.* Колони втратили економічну самостійність, переходили разом із земельними наділами від одного власника до іншого. Закони дозволяли перетворювати їх на рабів. Разом з тим, колони зберігали громадянські права вільної людини.

5. Рабство втратило виробниче значення, залишилося у сфері домашнього господарства. Організація господарства на основі праці рабів стала непродуктивною та неефективною. Змінився соціальний і майновий статус рабів. Закони зобов'язували власників відпускати їх на волю, забороняли вбивати та продавати у гладіатори, надавали сімейне право, проступки раба передавали під юрисдикцію держави. Раби ставали власниками засобів виробництва, отримували земельні наділи (квазіколони). Вони були прикріплені до землі, оскільки заборонялось продавати їх без землі, а землю без рабів.

6. Погіршення фінансового становища імперії через посилення інфляційних процесів і дезорганізації грошової системи, фіскального гноблення та зменшення податкових надходжень, їх переведення на натуральну основу. Починаючи з 212 р. податки платили всі громадяни Римської імперії незалежно від місця проживання. Згідно з податковою реформою імператора Діоклетіана (284–305 рр.) було введено поземельний податок для громадян (крім громадян м. Риму) залежно від кількості та якості землі та худоби. Безземельні громадяни платили подушний податок. Стягувалися такі податки, як торговий, хлібний, із сенаторів тощо. Держава проводила опис маєтків (землі, залежного населення). Організація фіскальної системи ґрунтувалася на відповідальності за збір податків землевласників, у містах — корпорацій ремісників і торговців.

7. Господарська відособленість регіонів. Провінції стали центрами економічного життя імперії. Зменшилася кількість населення. Послаблювала позиції Риму криза влади.

Чинники, що спричинили кризу античної римської економіки:

- занепад політичного життя та політична нестабільність через внутрішній безпорядок і послаблення державної влади, передача частини функцій центральної влади на місця, наявність великої кількості декласованих елементів у містах (люмпенів), повстання рабів;
- припинення загарбницьких війн, зменшення кількості та збільшення вартості рабів;
- сепаратизм провінцій, їх прагнення до політичної та економічної самостійності;
- нашествя варварів і розселення їх як підданих на території імперії, використання германських дружин для оборони держави, зосередження в руках германських королів військової та громадської (адміністративної, судової, законодавчої, фінансової) влади, утворення на території імперії варварських королівств.

У науковій літературі домінує точка зору, що пізньоримська економіка III–V ст. н. е. — це період формування протофеодальних економічних відносин в рамках античної економіки. Сформувалося нове земельне право, коли поєднувалися право власності (привласнення і відчуження) та право вічного, спадкового надільного землекористування. Відбувався процес уніфікації різних категорій залежного населення. Колонат був передовою формою виробництва і забезпечував піднесення продуктивних сил. Зросла політична та соціальна могутність землевласників. Посилились аграризація та натуралізація господарства, економічна відокремленість маєтків, розрив економічних зв'язків між містом і селом, різними частинами Римської імперії.

Рабство збереглося лише в домашньому господарстві. Деякі дослідники стверджують, що римська економіка IV–V ст. була вже феодальною в умовах бюрократичної централізованої державності.

Частина вчених оцінює пізньоримську економіку як кризову, наголошуючи на руйнуванні ознак рабовласницької економіки та поширенні натурального господарства, заперечуючи значення колонатної форми господарства для розвитку феодалізму. Його становлення пов'язують з процесом трансформації варварської громади-марки.

Через занепад господарської та військової могутності Римської імперії у 395 р. н. е. відбувся її поділ на Західну та Східну (Візантійську), в 476 р. н. е. втратив свою владу західний імператор (в історіографії — це дата падіння Західно-Римської імперії). Германські королі на її території визнавали владу східного імператора, вважали себе його воєначальниками та адміністраторами, хоча фактично правили самостійно. До середини VI ст. на території Західно-Римської імперії варварські королівства: Лангобардське в Італії, Вестготське в Іспанії, Франкське у Галлії та Англо-Саксонське у Британії — стали незалежними.

Економічну думку Стародавнього Риму представляли праці землевласників і рабовласників М. Катона, Л.Ю. Колумелли, М.Т. Варрона, Г. Плінія Старшого, присвячені проблемам поліпшення агрокультури, підвищення доходності маєтку, організації праці рабів.

Марк Порцій Катон Старший (234–149 рр. до н. е.) у праці «Землеробство» запропонував практичні рекомендації щодо підвищення доходності рабовласницького маєтку. Землеробство, на його думку, є почесним заняттям, а знання та організаційні здібності власника маєтку визначають його доходність. Необхідно регламентувати виробництво, використовувати необхідні агротехнічні засоби, обмірковувати умови передачі землі в оренду, організацію праці рабів, реалізацію надлишків виробленої продукції. Рабів необхідно утримувати у суворості; раціонально використовувати їх працю, стимулювати старанність, молодих рабів виховувати в покорі, підтримувати в їх середовищі ворожість, поширювати конфлікти, незгоди між ними, вчасно звільнятися від старих та малих, карати за найменшу провину. Зразковим вважав багатогалузеве господарство, що забезпечує самодостатність маєтку, та одночасно виробляти товарні види продукції — виноград і оливки.

Марк Теренцій Варрон (116–27 рр. до н. е.) залишив у спадок три книги «Про сільське господарство», в яких проаналізував чинники інтенсивного ведення сільського господарства. Обґрунтовував необхідність агрокультури, розвиток скотарства, застосування агрономічних наук, використання матеріальної зацікавленості рабів шляхом вільного режиму праці рабів, поліпшення харчування і зменшення обсягу роботи. Пропонував використовувати працю найманих робітників. Критерієм прибутковості латифундій вважав вигідний вивіз продукції в сусідні регіони та закупівлю необхідних товарів.

Луцій Юній Модерат Колумелла (I ст. н. е.) у 12-томній праці «Про сільське господарство», використовуючи праці грецьких і римських агрономів, проаналізував організацію господарства у рабовласницькому маєтку за умов кризових явищ. Автор писав про низьку продуктивність рабовласницької праці, про те що раби погано обробляють поля, доглядають худобу, ламають інвентар, крадуть і обманюють землевласників. Пропонував організувати сільськогосподарське виробництво на основі оренди землі вільними селянами-колонами, збільшувати обсяги товарного виробництва, впроваджувати досягнення науки.

Важливе значення мало поширення християнської релігії. Економічні погляди християнства базуються на концепції рівності усіх людей перед Богом, справедливості, соціальної, а не індивідуальної оцінки праці. З ідеєю рівності пов'язані принципи загального обов'язку працювати та розподіляти за працю: «Кожен отримує винагороду за свою працю». Засуджувалося лихварство, стягнення процентів за борги. Із перетворенням християнства на панівну релігію з'явилися консервативні погляди, які виправдовували рабство, існуючі порядки, проголошували необхідність покорі і терпіння.

Найвідомішим християнським автором був **Августин Блаженний** (353–430), який у творі «Про град божий» розглядав світ як історію, персональну долю людини, спасіння або погибель, заперечував висновки античних мислителів про природність поділу людей на панів і рабів. Доводив, що фізична праця є почесною, сільське господарство — найпочесніше заняття людини, засуджував торгівлю та позику під процент.

6. Господарство населення на території України в «осьовий час». Господарство давніх слов'ян

Доба «осьового часу» аналізується як скіфо-античний період, другий період раннього залізного віку.

Господарський розвиток на території Південної та Південно-Східної України і Криму визначали скіфські племена (середина VII–III ст. до н. е.). В VI ст. до н. е. сформувалася скіфська держава — Велика Скіфія як союз племен. У III ст. до н. е. під натиском кочових племен сарматів і внаслідок погіршення кліматичних умов частина скіфів мігрувала на територію Нижнього Подніпров'я і степового Криму, де утворила державу Мала Скіфія. Інша частина співіснувала зі сарматами.

Скіфів поділяють на землеробів (скіфи-хлібороби, скіфи-орачі) і кочівників (скіфи царські та скіфи-кочові). Скіфи-землероби використовували перелогову систему землеробства. Сіяли пшеницю, жито, просо, боби, коноплі, вирощували городні культури, займалися тваринництвом. Жали залізними серпами. Молоді зерно на примітивній зернотерці, пізніше — на ручному млині. Скіфи-скотарі випасали коней, корів, овець, свиней. Розвивалася домашня промисловість і громадське ремесло: кушнірство, ткацьке, виготовлення одягу, чоботарство, металургійне, зброярство, ювелірне. Для виготовлення бронзових і залізних виробів використовували ливарство і ковальство. Знайдено залишки форм з каменю та глини, сиродутного горну (домниці), ковальське горно. Вважається, що скіфи виробляли сталь. Поширення набуло рибальство,

добування солі у гирлі Дніпра. Торгували з грецькими полісами Північного Причорномор'я. Вивозили зерно, солону рибу, хутро, віск, мед, конопляне полотно, рабів. Ввозили вино, золото і срібло, вироби з них, зброю, дорогоцінні речі. Економічні відносини характеризувалися переходом від первісних до рабовласницьких. Існувало патріархальне рабство.

Античні міста-держави на території Північного Причорномор'я поширилися в VII ст. до н. е. – IV ст. н. е. Їх виникнення зумовлене так званою античною колонізацією Північного Причорномор'я. Поступово вони стали самостійними полісами-державами. Існували чотири райони колонізації: Південне Побужжя (Березань, Ольвія), Подністров'я (Тіра, Ніконія), Керченський півострів (Пантікапей), Південно-Західний берег Криму (Херсонес). У V ст. до н. е. – 70-х рр. IV ст. н. е. на Керченському півострові та о. Тамань було Боспорське царство із столицею Пантікапей.

Античні міста-держави відтворювали соціально-політичну й економічну систему Греції. Тому в їх історії виокремлюють архаїчний, класичний, елліністичний і римський періоди розвитку. Земля, що належала містам і надавалася у користування колоністам, стала їх власністю. Площа ділянки-клеру становила 4–4,5 га. Рабовласницький маєток досягав 26 га. У землеробстві практикували двопілля, угноєння ґрунту, зміну ярів і озимих культур. Спеціалізованою галуззю було виноградарство. Розвивалися тваринництво, ремесло, рибальство, переробка риби. Причорноморський поліс мав архітектуру, планування і забудову античних міст. Особливістю були підвальні житлові приміщення. Важливе значення мала посередницька торгівля між населенням Скіфії та Сарматії, з одного боку, та Грецією — з іншого. Жителі полісів купували у місцевого населення і вивозили до Греції зерно, худобу, рибу, шкіру, хутро, рабів. У полісах виготовляли, привозили з метрополії та перепродували ремісничі вироби, тканини, ароматичні речовини, маслинову олію, вино, посуд, предмети розкоші. Міста карбували власну мідну та срібну монету.

У I–III ст. н. е. у містах-полісах поширилася римська провінційна культура. Значення античних міст Північного Причорномор'я полягає в поширенні на території України передової на той час матеріальної культури.

У третьому періоді раннього залізного віку (II ст. до н. е. — IV ст. н. е.) значну частину населення України становили сарматські племена (царські сармати, роксолани, алани, язиги тощо). Їхнє панування було припинено навалюю готів і гунів у III–IV ст. н. е. Основу господарства становило кочове тваринництво. Розводили коней, велику рогату худобу, овець. У I ст. н. е. частина племен перейшла до осілости, займалася землеробством і ремеслом. Відбувався процес розпаду первісного суспільства.

Господарство давніх слов'ян на території України. На рубежі нашої ери слов'яни виокремилися як самостійна етнічна спільнота, що співіснувала в Європі з балтами, германцями, фракійцями, сарматами, угрофіннами. У науковій літературі період етногенезу слов'ян від рубежу н. е. до V ст. н. е. *визначається як давньослов'янський (період етнічного самоутвердження)*. Слов'яни створили на території України такі археологічні культури, як *зарубинецька в III–II ст. до н. е. – I ст. н. е.* на території Середнього Дніпра, Прип'яті та Десни; *тичеворська в II ст. до н. е. – IV ст. н. е.* на території Подністров'я, Поділля і Закарпаття; *черняхівська* на території від Подніпров'я до Дунаю і Польщі та *київська* від Подніпров'я до басейна Сули, Ворскли і Псла в *II–V ст. н. е.* У писемних римських джерелах давні слов'яни відомі як венеди. Готський історик Йордан писав про державу антів (IV ст. н. е. – 602 р.).

Головним заняттям населення було сільське господарство. Застосовували рало із залізним наконечником, яким розпушували ґрунт, але не перевертали. У племен черняхівської культури для розмелювання зерен з'явилися жорна, продуктивність яких була вища від зернотерки в 3–4 рази. Вирощували пшеницю, ячмінь, жито, просо, гречку, горох, сочевицю, вику, коноплі. Переважала двопілля система землеробства. Розводили корів, коней, свиней, овець, кіз, собак.

Розвивалися домашня промисловість (прядіння, ткацтво, гончарство, деревообробка) і громадське ремесло. Значного розвитку набуло залізорудне і залізообробне виробництво. Відомі понад 50 найменувань виробів із заліза. Використовувалися вироби з кольорових металів (більшість предметів з бронзи). У керамічному виробництві кухонний і столовий посуд виготовляли як ліпним, так і гончарним способами. Виокремилися косторізне і каменерізне, ювелірне ремесло. Житла були заглибленими й наземними, стіни — стовбові, каркасні, зрубні та глинобитні. Опалювали житло відкритим вогнищем чи глинобитною піччю. Існували торговельні контакти з північнопричорноморськими рабовласницькими полісами-державами. Серед імпортованих речей є амфори, гончарний посуд, дзеркала, прикраси.

Панувала землеробська громада з великою патріархальною родиною. Зростала майнова та соціальна нерівність. Виникли племенні та політичні об'єднання.

Тема 5. Господарство та економічна думка Середньовіччя (кінець V–XV ст.)

План

1. Загальна характеристика економічного розвитку та економічної думки цивілізацій Середньовіччя
2. Господарство та економічна думка держав Західноєвропейської цивілізації
3. Періодизації феодальної економіки на території України (VI–XV ст.)

1. Загальна характеристика економічного розвитку та економічної думки цивілізацій Середньовіччя

У добу середньовіччя сформувалися такі основні цивілізаційні системи: Західна (Західноєвропейська, Східноєвропейська) та Східна (Мусульманська, Індійсько-Південноазійська та Китайсько-Далекосхідна) із традиційними регіональними цивілізаційними суспільствами. Визначальним чинником їх суспільно-цивілізаційного розвитку був вплив релігійних заповідей і вчень.

Розвиток суспільств середньовічного Сходу (Індійсько-Південно-азійського та Китайсько-Далекосхідного регіонів), де були поширені ідеї індуїзму, буддизму, конфуціанства і даосизму, визначали такі базові релігійно-етично-господарські характеристики:

Світоглядна релігійна доктрина визнавала перевтілення душ, заперечувала ідею Бога як особистості та творця світу або ставилася до цього індивідуально. Світ наповнений стражданнями, подолати які можливо через відхід від активної діяльності та орієнтацію на самоспоглядання для досягнення Абсолюту (Дао, Нірвана, Брахма).

Системоутворюючою основою економічного розвитку були державна (державно-общинна) форма власності та збереження господарського значення селянської поземельної громади, влада-власність, що дозволяло адміністративно-бюрократичному апарату при виконанні організаційно-господарських функцій розпоряджатися суспільним продуктом. Отже, зберігалися ознаки «азійського способу виробництва».

Економічну думку визначає розгляд питань державного управління, оподаткування та наповнення державної казни, розвиток сільськогосподарського виробництва. Наприклад, у Китаї економічна думка відображена у династичних історіях, зібраннях імператорських указів, творах державних чиновників тощо. В V ст. **Ли Чжун** трактував селянський двір як податкову одиницю. Під впливом його праці сформувалася система повинностей під назвою трьох начальників, коли селяни виконували повинності на користь держави, платили податки поземельний і з промислів. У 780 р. під впливом ідей чиновника **Ян Янь** ця система була скасована і введено лише грошовий поземельний податок (літній і осінній) з урахуванням вартості продукції селянської землі. Державний чиновник **Лі Гоу** у праці «План забезпечення держави, план посилення армії, план заспокоєння народу» (XI ст.) на основі конфуціанського світосприйняття обґрунтовує значення фінансів у збагаченні держави. Державне регулювання має здійснюватись так, щоб «у низах не відчували нестатків, а у верхах був достаток». Економічної рівноваги можна досягти, встановивши державний контроль над ринком і цінами. Із цією метою необхідно створити державні хлібні запаси і таким чином стабілізувати ціну на продовольство. Ідеї державного регулювання економіки чиновник **Ван Аньші** виклав у «Новому законі». Основні положення цього проекту: стимулювання праці селян через заміну натурального податку грошовим; захист селян від гніту лихварів шляхом надання їм державного кредиту під заставу майна або 20% річних; надання кредиту дрібним торговцям під невеликий процент, щоб вони могли витримати конкуренцію з великою торгівлею; створення державного апарату управління торгівлею. Основним джерелом процвітання країни проголошувалося землеробство як головний вид заняття. Торгівля і ремесло вважалися другорядним заняттям, ставилось завдання зменшити кількість ремісників та торговців, залучивши їх до сільськогосподарської праці. Особливо засуджувалося заняття великою торгівлею та лихварством.

Мусульманська цивілізація поєднувала як риси суспільств «азійського способу виробництва», так і особистісне розуміння людини та Бога, активне відношення до життя. Ісламська релігія утвердилася як єдино справедлива, була фундаментом мусульманської державності, освячувала єдність світського і духовного, зміцнювала соціальні горизонтальні зв'язки, самоорганізовувала мусульман у релігійних і військово-політичних цілях.

Основним джерелом економічної думки є **Коран** (630–632) — священна книга мусульман, основа релігійного та громадянського законодавства. Коран (від араб. «аль-корані», що перекладається як читання вголос, повчання) є збіркою проповідей, обрядових і юридичних положень, заклинань і молитов, повчальних розповідей і притч, складених на основі проповідей і висловлювань пророка Мухаммеда впродовж 610–630 рр. Вивчення і тлумачення Корану поклали початок цивільному і канонічному мусульманському праву.

Коран освятив соціальну нерівність, що складалася в Аравії, інститут приватної власності, проголосив принцип її недоторканості та жорстокого покарання за посягання на неї. Одним із п'яти «стовпів віри», тобто «правильної» поведінки, є обов'язкова добродійність (податок, дія), нарівні з якою рекомендується і добровільна милостиня (садака). При цьому добродійність розглядається ісламом як загальнорелігійне і загальнодержавне зобов'язання. Значне місце у Корані відводиться торгівлі. На основі того, що «Аллах дозволив торгівлю», торговельний прибуток визначається як нормальне явище, виправдовується ризик у торгівлі і дотримання договірних зобов'язань. Водночас Коран виступає проти надмірного збагачення,

пристрасті до наживи, марнотратства, пропагує поміркованість, бережливість та невибагливість, засуджує лихварство як «породженням Сатани». Дозволивши торгівлю, Аллах заборонив позичковий процент, тому вимагається точність при сплаті боргів, жорстко регламентується процедура укладання угоди та запису боргу.

Видатним мислителем арабського світу, який приділяв багато уваги економічним проблемам, був **Ібн Хальдун** (1332–1406 рр.), який жив у Тунісі та Єгипті. Його основна праця носить назву «Книга повчальних прикладів з історії арабів, персів, берберів і народів, що жили з ними на землі». Ібн Хальдуну належить прогресивна концепція «соціальної фізики», змістом якої є визнання закономірного прогресу людства, рушійною силою якого є матеріальне виробництво і праця як джерело багатства та доходів, приватної власності як дару природи і основи суспільно порядку, свідоме ставлення до праці, боротьба з марнотратством і жадібністю, розуміння закономірності майнової і соціальної нерівності. **Економічні погляди вченого охоплює наступні положення.**

- Еволюція суспільного розвитку пройшла три періоди: дикунства; примітивності, коли люди займалися в основному землеробством і тваринництвом; цивілізації, коли виробляється більше продукції, ніж необхідно для існування завдяки розвитку ремесел, утворенням та зростанням могутності міст, торгівлі та науки. Перехід від примітивності до цивілізації — це генезис відносин панування й залежності. Було висловлено думку про існування природних законів економічного розвитку, які управляють господарською діяльністю людей, спрямовують соціальний прогрес.

- Перехід від примітивного до цивілізаційного суспільства пояснюється появою додаткового продукту, майнової нерівності, відносинами панування і підкорення. Ібн Хальдун виокремив поняття необхідної і додаткової праці, необхідного і додаткового продукту, підкреслив, що основна праця створює необхідний, а додаткова праця — додатковий продукт. Необхідний продукт створюється у сільському господарстві, поява додаткового продукту зумовлена розвитком промисловості та торгівлі, що забезпечує поділ праці.

- Властивостями товару є ціна і вартість. Ціна є грошовим виразом вартості товару. На зміну ціни впливають демографічна ситуація у країні, природні чинники, державні податки та базарні збори, отже, ціна товару залежить від попиту та пропозиції. Вартість має трудове походження, задоволення потреб можливе через купівлю-продаж на ринку на основі еквівалентного обміну залежно від кількості затраченої праці на їх виробництво. Розмір «вартості праці» залежить, по-перше, «від кількості праці людини», по-друге, від «її місця серед інших праць» і, по-третє, від «потреби людей у ній».

- Гроші повинні бути біметалеві — із золота і срібла, виконують функції засобів обігу та вартості, а також нагромадження скарбу. Негативне значення для розвитку господарства має псування грошей владою. Дорогоцінні метали не створюють багатства. Багатство — це сукупність товарів, що мають вартість.

- Торгівля є природним способом добування необхідних засобів до життя. До торговельного ж прибутку підходив чисто емпірично, вказуючи, що торговець «купляє по дешевій ціні, а продає по дорогій». Одночасно засуджував спекуляцію, особливо хлібом. Найдієвішим засобом досягнення розквіту міст вважав зменшення податків, заохочення розвивати зовнішню торгівлю.

Спільними історичними коренями Західнохристиянської та Східнохристиянської цивілізації є, по-перше, пізньоантична та варварська суспільні системи Західного та Східного Середземномор'я, по-друге, християнство. Згідно Біблії Бог є особистість і творець світу. Людина створена Богом по своєму образу і подобию. Він наділив її розумом, почуттями, волею і діяльною природою. Індивідуальне життя конкретної людини є унікальним. Завдання людини — виконувати заповіді Божі, який зробив людину господарем на землі з активним відношенням до світу.

Визначальним моментом розходження Східної та Західної християнських цивілізаційних систем було падіння Західної імперії та піднесення Візантійської (Східно-Римської імперії) в кінці V ст. Вченими досліджено відмінності Західнохристиянської та Східнохристиянської цивілізацій.

Цивілізаційними основами Східнохристиянських суспільств були такі. Християнство ґрунтувалося на платоновсько-неоплатонічні традиції з бачення людини у Космічній ієрархії, з переважанням загального над індивідуальним. Церква переймалася ідеєю загальної долі людей. Кожна людина ідентифікується з державністю. Проповідувалася єдність церкви та держави при провідній ролі останньої. Імператор фактично мав світську та духовну владу, вважався посередником між богом і людьми, назначав і розв'язував суперечки між чотирма патріархами: Олександрійським, Іерусалимським, Антиохійським і Константинопольським.

Візантійсько-Східнохристиянська цивілізація досягла найвищої могутності в середині VI ст. Із другої половини VI ст. війни із слов'янами і болгарським царством, соціально-конфесійна боротьба, відома як іконоборчество, напади турок-сельджуків призвели до занепаду імперії та зменшення її кордонів. У 1453 р. Візантійська імперія була знищена турками-османами, які заснували Османську імперію з центром у Константинополі.

Економічна історія Візантії — варіант романізованого феодалізму. У середині VI ст. було кодифіковано римське право. Держава виступала як організуюча та контролююча всі сфери життя сила, осмислювалася як проекція божественного порядку на землі. В соціальному відношенні головне значення мав поділ на представників бюрократичного командно-адміністративного апарату та підвласних, які виконували повинності та сплачували податки.

Особливістю аграрного розвитку було співіснування приватної (генетично пов'язаної з пізньоримською), державної та общинної земельної власності. Це ускладнювало процес феодалізації, що інтенсивно відбувався впродовж IX–X ст. Умовна форма землеволодіння, сеньйорально-васальні відносини не набули поширення.

Залежність селян формувалася на основі приватноправової домовленості (продаж, дарування, патронат, боргова кабала), насильницьких дій феодалів і державних дарувань земель із селянами. Особливістю візантійського феодалізму було існування рабства.

Візантійські міста почали відроджуватися у другій половині IX ст. Держава сприяла їхньому розвитку та зміцненню, оскільки податкові надходження з торгівлі та ремесла часто становили єдину статтю доходів центральної влади. Константинополь був одним із найбільших ремісничих, торгових і фінансових центрів світу. Ремісничі майстерні належали державі, церкві, приватним особам, у тому числі феодалам. Державні майстерні виробляли продукцію на потреби імператорського двору й армії. На відміну від цехів Західної Європи, корпорації візантійських ремісників захищали інтереси держави, що призначала їх керівників. В умовах політичних криз зменшилися товарно-грошові відносини і товарообіг, відбулася натуралізація та аграризація економіки.

Державне регулювання було визначальною рисою візантійської економіки: регламентувалася господарська діяльність ремісників і купців; фіксувалися ціни на хліб, м'ясо і рибу; заборонялося створювати запаси товарів для запобігання спекуляціям. Іноземні купці мали зупинятися у відведених місцях не більше як три місяці.

Візантійська імперія відіграла важливу роль у формуванні Східнослов'янської та Балкано-Придунайської субцивілізацій.

Західнохристиянська цивілізація розвивалася на чотирьох основних засадах. По-перше, за умови латинського християнства та єдиної церковної організації. Латинське християнство є індивідуалістичним та раціоналістичним. Із XI ст. домінувала правова установка. Людина визначалася як суб'єкт права (визначалося законодавством на основі римського права).²⁶ Відносини з богом будувалися за моделлю: проступок (гріх) — покарання. Кожна душа постає перед Божим Судом зразу після смерті, тому на перший план висувалася ідея особистої віри, доказовості істинності віри для себе і оточуючих. Впродовж V–VI ст., коли постійно воювали варварські королівства, правителі яких прийняли християнство в аріанській формі, романоюзичне населення об'єднувалося навколо місцевого латинського духовенства, єпископів римського папи. Папа був вищим авторитетом, намісником апостола Петра на землі. По-друге, влада імператора була легітимною, світська та церковна влада були розділені. Панувала концепція незалежності церкви від держави (висунута у кінці IV ст. святим Амвросієм.). Римський папа один, а держав і правителів багато. По-третє, зберігалися традиції самоуправління міських комун. По-четверте, ієрархія відносин, пов'язана з особистою присягою вірності васалів сеньйору та умовне (рицарське) тримання землі.

На думку вчених, ці засади конфронтували або блокувалися між собою, але ні одна не перемогла. Територіальна роздільність, боротьба «папства» та «імперства» сприяла реалізації вільного вибору людей. Первісною основою була церковно-політична структура, яка об'єднала Франкське королівство з християнством у римо-латинській формі та Ватикан. Науковці відносять консолідацію ядра Західнохристиянської цивілізації до часів Карла Великого, імперія якого охопила майже всю Західну та Центральну Європу, церква коронувала його у 800 р. імператорською короною. Після розпаду Каролінгської імперії Західнохристиянська цивілізація територіально поширювалася шляхом прийняття католицизму та визнання влади імператора Священної римської імперії, створеної королем саксонської династії Оттоном I у 962 р.

2. Господарство та економічна думка держав Західноєвропейської цивілізації

Вивчення історії економіки суспільств Західно християнської цивілізації традиційно пов'язано з виявленням характерних ознак зародження і становлення (генезису), панування (класична форма) та розкладу феодалної економічної системи (від пізньолатинського feodum — «маєток»).

Сучасна історіографія, відмовившись від визнання феодалізму як суспільно-економічної формації, залишає розуміння господарського розвитку західноєвропейського суспільства як феодалної економічної системи.

В історико-економічній літературі панує така **періодизація феодалної економіки держав Західної Європи:**

- *період генезису (раннє середньовіччя) — V–X ст.;*
- *період класичної (зрілої) феодалної економіки (високе середньовіччя) — XI–XIII ст.;*
- *період кризи феодалної економіки: руйнування її основних ознак і формування простого товарного виробництва як укладу в пізньому середньовіччі — XIV–XV ст.*

Генезис феодалної економіки — перехідний період, процес становлення її основних ознак, розглядається з точки зору взаємовпливу античних і варварських економічних відносин. *Виділяють такі типи генезису економіки феодалізму:*

- *романський, тобто на основі синтезу (переважання або рівності) господарських інститутів пізньоантичного суспільства (господарської спадщини Римської імперії) та варварських соціально-економічних відносин (на територіях, що входили до Римської імперії: сучасних Франції, Іспанії, Італії);*

²⁶ У Болонському університеті впродовж XI–XIII ст. функціонував лише правовий факультет, де вивчали римське та канонічне право. В XIV ст. засновані факультети теології, філософії та медицини.

- *общинногенний (безсинтезний)*, тобто на основі розкладу общинних відносин із відсутнім або незначним впливом античності (на території Англії, Німеччини, скандинавських і слов'янських країн).

У VI–VII ст. на території варварських королівств співіснували пізньоримські протофеодальні відносини з великим землеволодінням і колонатною системою та германська вільна громада. Варварські королі присвоювали землі римського імператора з вільним населенням, конфісковували землі, використовували місцеву земельну аристократію для організації системи управління. Економічно використати земельний фонд королі не могли, отже для розв'язання політичних і військових завдань роздавали його на правах власності для збільшення і матеріального забезпечення дружинників, чиновників. Формувався адміністративний устрій — поділ території на області-графства. Варварська землеробська громада в оточенні великого землеволодіння еволюціонувала у громаду марку з приватною власністю на землю — алодом. У германців формувалося дрібне і велике землеволодіння. Панувало натуральне господарство і аграрне виробництво. Матеріальні основи римського виробництва були зруйновані. Ремесло зникло як сфера господарства, існувало лише як форма трудової діяльності. Розвивалася домашня промисловість. Занепали римські міста.

У VIII–X ст. господарське життя відродилося. Процес феодалізації пришвидшився. Формувалися феодальна власність на землю, основні класи: феодали та залежні селяни; система феодальної залежності, земельна рента. Для періоду раннього феодалізму характерно переважання натуральної ренти. Значну роль у феодалізації суспільства відіграли монастирі як економічні та культурні центри. Монахи обробляли землю, відкривали школи.

Генеza феодальної економіки поряд із формуванням та розвитком універсальних ознак мала свої особливості в кожній країні.

Еволюція феодальної економіки традиційно аналізується на основі Франкського королівства на території Галії. Сучасна наука відмовилася від визначення процесу феодалізації в інших країнах, як нетипового, незавершеного. Феодальна економіка в тій чи іншій країні досліджується як національна модель (французька, англійська, скандинавська, польська, руська тощо).

Період класичної феодальної економіки характеризувався завершенням процесу формування феодальних відносин, їх утвердженням і розквітом. У науковій літературі класична феодальна економіка має наступні загальні ознаки.

- Низький рівень розвитку техніки та знань, ручне виробництво та індивідуальні виробничі навички. Сформувалися аграрна, промислова та обігова сфери економіки. Переважання аграрного сектору над промисловим і торговельним (аграризм економіки). Домінуючий об'єкт власності та головне знаряддя виробництва — земля.

- Соціально-політичний устрій будувався на ієрархічній структурі, що будувалася на основі різних форм особистої залежності та відповідною системою земельних володінь.

- Панування феодальної власності на землю: а) монополюючої (лише клас феодалів мав право власності на землю), б) умовно-спадкової, в) ієрархічної на основі сеньйорально-васальної системи за принципом «нема землі без сеньйора». Поєднання права феодальної власності на землю та права селянина на спадкове землекористування.

- Феодальна: особиста, економічна (поземельна), судово-адміністративна, військово-політична — залежність селянина від землевласника (позаекономічний примус).

- Рентні відносини в сільському господарстві. Основні види земельної ренти: натуральна, відробіткова та грошова, як економічна реалізація права власності на землю, привласнення частини доходу від землі та повинностей, які феодал отримував від залежного селянина.

- Панування натурального господарства та простого відтворення, розвиток простого товарного виробництва, як економічного укладу;

- Корпоративний характер економіки. В організації та регулюванні економіки визначальне значення мали корпоративні станові об'єднання (рицарські, ремісничі, купецькі).

- Організаційно-господарські форми: феодальний маєток і селянське господарство, ремісничі майстерні і цех, торгова гільдія. Переважало дрібне виробництво в сільському господарстві та ремеслі.

- Соціальні відносини характеризували вертикальні відносини панування і підкорення між землевласниками і залежними селянами; покровительства і служби, сюзеренно-васальні між представниками різних категорій панівного стану. Проте у містах соціальні відносини будувалися на горизонтальних зв'язках між рівними суб'єктами.

Починаючи з XII ст. відбувалася активна господарська діяльність. Формувалася ефективна система сільського господарства та промислово-торговельного господарювання. Важливе значення мали монастирі, господарство яких ґрунтувалося на раціональних основах. Церква освятила своїм авторитетом поважне ставлення до фізичної праці та практичності. Поступово основними носіями цих ідей стало торгово-ремісничє населення міст.

Господарський розвиток знайшов відображення в економічних ідеях представників католицької церкви, найвидатнішими з них є Тома Аквінський і Нікола Орєм.

Панівна релігійна філософія — схоластика — намагалася спрямовувати та контролювати практичну діяльність людини, поставити науку в залежність від релігії. Економічна думка розвивалася під впливом канонічної доктрини, яка трактувала економічні проблеми з точки зору християнської релігії та античної

традиції. Становлення канонічної доктрини пов'язано з ім'ям монаха Граціана, який у XII ст. склав «Зведення канонічного права».

Найвідомішим представником канонічної доктрини є домініканський монах і богослов **Тома Аквінський** (Аквінат, 1225–1274). Його праця «Сума теології», яка ґрунтувалася на положеннях Біблії, богословських творів, вченні Аристотеля, була визнана католицькою церквою єдиною правильною філософсько-теологічною системою, отримала назву томізму.

Досліджуючи економічні явища та процеси, Тома Аквінський розглядав їх як поєднання суперечностей (схоластичний спосіб міркування), використовував принцип подвійної оцінки:

- виступав за підпорядкування світської влади духовній;
- обґрунтовував соціальну нерівність з точки зору майнової нерівності, вважав, що приватна власність є законним інститутом людського суспільства. Власне Бог встановив такий порядок, який дає змогу людям жити відповідно до визначеної ступеню ієрархії, розподіляє функції управління і підпорядкування. Завдання держави полягає у гарантуванні недоторканості приватної власності. Засуджував вимоги раннього християнства щодо передачі майна багатих бідним. Однак, визнавав, що економічні інтереси мають підпорядковуватися спасінню душі людина, яка повинна з готовністю поділитись із бідними і нужденними своєю власністю;

- розглядав багатство як матеріальні блага, створені працею, яка є необхідним засобом для забезпечення життя людини. З точки зору натуралістичного підходу поділив багатство на природне (харчування, земля, житло тощо) та штучне (золото, срібло). Вважав нагромадження золота і срібла є грішним, засуджував накопичення грошового багатства приватними особами, визнавав необхідним утворення скарбів державою і церквою з метою здійснення благодійної діяльності;

- проголосив основою добробуту натуральне господарство і економічну самодостатність феодального маєтку, землеробство галуззю господарства, схвалено божественним законом. Одночасно зазначав необхідність товарно-грошових відносин, аналізував торгівельну діяльність з точки зору дозволеного та недозволеного. виправдовував торгівлю як акт волевиявлення Бога і законне заняття людей для отримання необхідних засобів існування, торговий прибуток — для покриття витрат. Заняття торгівлею заради збагачення заперечував;

- вважав, що обмін має бути справедливим на основі рівності корисності речей, обґрунтовував концепцію «справедливої ціни» (цим поняттям він узагальнював категорії «вартість», «цінність», «ринкова ціна»). Справедлива ціна має відповідати двом вимогам: забезпечувати еквівалентний обмін, враховувати витрати на збереження, доставку товарів, страховку на випадок можливих втрат товару; а також враховувати соціальний статус людини, оскільки більше благ має отримувати суспільно значима людина. Отже, справедлива ціна повинна забезпечити різний рівень добробуту дворянину, церковнослужителю, ремісникові;

- виникнення грошей пояснював домовленістю між людьми для зручності обміну. Визнавав необхідність грошей як міри вартості та засобу обігу, зауважував, що гроші є товаром, оскільки існує торгівля грошима між міняйлами. Був прихильником номіналістичної концепції грошей, вважав, що держава має право встановлювати номінальну цінність монет на свій розсуд. Проте виступав проти псування монети, яке може зробити безглуздом вимірювання вартості;

- відповідно до традицій католицької церкви засуджував лихварство як «ганебне ремесло». Купці та лихварі можуть привласнювати торговельний прибуток і лихварський процент лише як плату і нагороду за працю, за відстрочку в оплаті боргу, компенсацію втрати можливого доходу, транспортні та матеріальні витрати, ризик, подарунок. Негативно ставився до стягування відсотків за позичені гроші на споживчі блага, але визнавав справедливою сплату відсотків за позику на продуктивне використання. Закликав користуватися вимогами вищої справедливості відповідно до божественного закону, допомагати потерпілим і бідним;

Криза феодальної економіки (XIV–XV ст. включно) була пов'язана з розвитком товарно-ринкових відносин. Просте товарне виробництво сформувалося як економічний уклад. В аграрній економіці відбувся переворот, змістом якого було перетворення грошової ренти на основну форму присвоєння додаткового продукту землевласником-феодалом, формування вільного селянського стану. Поширювалися товарно-грошові відносини. Місто стало центром промисловості та торгівлі, руйнувало господарську обособленість феодальних маєтків. У містах формувалася клас буржуазії. Економічне життя будувалося на раціоналізмі та прагматизмі, які пов'язані з грошима та розрахунком. Зміцнювалася центральна влада. Руйнувалися васальні відносини. Значення дворянства як політичної сили зменшувалося.

Уповільнюючими чинниками були події XIV ст., голод 1315–1318 рр., демографічна криза середини XIV ст. через чуму, Столітня війна (1337–1453 рр.), розкол католицької церкви (утвердження на папський престол двох пап: у Римі та Авіньоні), селянські повстання («Жакерія» у Франції, Уота Тайлера в Англії). Від чуми 1347–1355 рр. та епідемій 60–70-х рр. XIV ст. у країнах Європи загинули 24 млн осіб.

Французький вчений-монах Ніколи Орєм (Оресм) (1323–1382 рр.), аналізуючи економічне життя, у праці «Трактат про походження, природу, юридичне обґрунтування і зміну грошей» дав визначення грошам, як економічної категорії. Гроші — це інструмент, створений людьми для полегшення обміну товарів. Вчений одним з перших обґрунтував металістичну теорію грошей. На основі своїх висновків про походження та природу грошей підійшов до розуміння існування об'єктивних закономірностей грошового обігу.

Важливим джерелом економічної думки були ересі (неканонічні трактування Біблії), до яких зверталися бюргери, учасники селянських повстань. Єресі засуджували розкіш і багатство церкви та духовенства, накопичене всупереч ранньохристиянським канонам, проповідували ідеї рівності всіх людей, відміни грошей, боргів, повинностей, непокори світській владі і мали яскраво виражену антифеодальну спрямованість. У подальшому ці погляди знайшли відображення в Реформації — процесі розколу католицької церкви і виникнення протестантизму.

***Розвиток феодальної економіки у значній мірі визначався пануванням політичних факторів над господарськими.** Раннє середньовіччя було періодом ранньофеодальних монархій, формування соціальних і правових основ феодального суспільства. Сформувалися тенденції до політичної незалежності та феодального роздроблення.*

*Класичне та пізнє середньовіччя у **Франції** — це період феодальної роздробленості та започаткування політичного об'єднання країни під час правління королівської династії Капетингів (987–1328 рр.). У XIV ст. королі династії Валуа (1328–1589 рр.) стали верховними сеньйорами, завершили економічне та політичне об'єднання Франції, що за державним устроєм перетворилася на станово-представницьку, а в другій половині XV ст. — абсолютистську монархію. В **Англії** з часу норманських завоювань королівська влада мала загальнодержавний характер. Судові та фіскальні сеньйоральні права феодалів (глафордів, а пізніше — лордів) були обмежені. Наслідком боротьби феодалів з королівською владою стало прийняття Великої хартії вольностей (1215 р.), що закріпила станові права світських і духовних феодалів, одночасно обмежувала свавілля держави щодо тих станів, які переходили до ринкових відносин. У 1345 р. Англія стала парламентською монархією. У **Німеччині** король саксонської династії Оттон I в 962 р. проголосив відновлення Римської імперії, до якої увійшли італійські землі (з кінця XII ст. — Священна Римська імперія, а з кінця XV ст. — Священна Римська імперія германської нації). Проте принцип виборності імператорів, їх намагання поєднати світську та церковну владу, а також сеньйоральний сепаратизм послабили централізацію. «Золота булла» 1356 р. юридично оформила самостійність феодальних князівств Німеччини.*

Процес генезису феодальної економічної системи пов'язаний, в першу чергу, з формуванням феодальної власності на землю та соціальної структури феодального суспільства.

*Прикладом класичної моделі генезису феодального господарства романського типу вважається його становлення у **Франкському королівстві** в V–X ст.²⁷ За часів правління Карла Великого (771–814 рр.) держава досягла найвищої могутності. Згідно Верденського договору 843 р. відбувся розподіл імперії Карла Великого на три королівства: Західнофранкське, Східнофранкське та Середньофранкське, що стало важливим етапом в історії Франції (назва з'явилася в X ст.), Німеччини та Італії.*

*У VI–VII ст. економічний розвиток **Франкської держави відбувся в умовах співіснування двох економічних укладів: протофеодального (колонатного) та общинного.** Галло-римські землевласники володіли землею, організовували господарство і регулювали майнові відносини за нормами римського права. Зберігалися велике землеволодіння та колонатна система як основа сільського господарства. Франки, як свідчить кодекс законів «Салічна правда», на початку VI ст. жили вільними землеробськими громадами, що становили основу господарської організації. Громада була верховним власником землі, франки не могли передавати свою землю без її дозволу. Землі громади формувалися за рахунок державних земель, наданих ще за часів імперії та франкськими королями, присвоєння земель великих власників — галлів (існують припущення щодо захоплення германцями 1/3 їхніх земель). Право приватної власності патріархальної родини поширювалося на рухоме майно та садибу. «Салічна правда» свідчить про недоторканість особистої власності, встановлює систему покарань за її порушення. Орні землі перебували у спадковому володінні сім'ї за чоловічою лінією, а пасовища, луки і ліси (*альєнди*) — в загальному користуванні членів громади. Після збору врожаю та сінокошу наділи ставали колективним пасовищем (система відкритих полів). Вирощували зерно, у тваринництві переважало екстенсивне свинарство. Франки одночасно були землеробами і воїнами. У соціальному відношенні поділялися на вільних, сервів (рабів) і літів (напіввільних). Через соціальне та майнове розшарування франків існував поділ на знатних і вільних; великих, середніх і дрібних землевласників. За вбивство вільного франка необхідно було сплатити штраф у 200 солідів, дружинника — 600, римлянина — 60, римлянина на службі короля — 300 солідів.*

Упродовж VI–VII ст. у процесі романізації франків відбулася трансформація землеробської громади у сусідську територіальну громаду-марку з алодом — приватною (необмеженою, з правом вільного привласнення та відчуження) власністю малої сім'ї та її членів на землю при збереженні колективної власності на альєнди. Утворилася верства вільних землевласників — алодистів. Право відчуження землі пришвидшило процес формування великої світської та церковної землевласності шляхом купівлі-продажу, захоплення алодіальних і громадських земель, дарування королів. Сформувалася герmano-галло-римська верства знатних та великих землевласників. Римське право поступово витіснило германське.

*У VIII–IX ст. у Франкській державі **алодіальна та римська приватна власність трансформувалася у феодальну, склалася єдність піраміди влади та ієрархії землеволодіння. Сформувалися такі класи, як***

²⁷ Франки — загальна назва військових дружин германських племен, які служили Римській імперії та розселилися переважно з II ст. на території провінції Галлії. Точних даних щодо чисельності франків немає. Відомо, що засновник Франкського королівства Хлодвіг (488–511) мав 60-тисячне військо. Територія Галлії ввійшла до трьох варварських королівств: Франкського, Бургундського, Вестготського. Політичну історію королівства поділяють на два періоди: правління династії Меровінгів (486–751 рр.) і Каролінгів (751–843 рр.).

феодалі — **утримувачі феодин, та феодинально залежне селянство**. Ці процеси в науковій літературі отримало назву аграрного перевороту.

Аграрний переворот спричинили такі економічні та соціально-політичні чинники: а) натуральне господарство, економічні переваги великого землеволодіння порівняно з господарством громади та сім'ї; б) вичерпаність земельного фонду для дарувань; політична та фінансова слабкість центральної влади внаслідок боротьби за владу між особами королівських родин, внутрішні міжусобиці, територіальна роздробленість на окремі королівства, герцогства, графства та баронії; в) війни з арабами, германськими та слов'янськими племенами; г) формування у франків професійної військової верстви — лицарів, необхідність забезпечення їх землею для виконання обов'язків (бойове спорядження і кінь коштували дорого, отже військову службу могла виконувати особа, яка мала не менше чотирьох мансів землі (площа манса становила в середньому 6–16 га).

Які шляхи формування феодинальної власності на землю та феодинальної залежності селянства?

Починаючи з VII ст. королі надавали церковним, знатним і великим світським землевласникам *імунітет* — *право звільнення від державної юрисдикції та самостійного здійснення функцій державної влади: судової, адміністративної, фінансової — в межах сеньйорії (назва феодинального маєтку у Франції) або певної території*¹. Імунітетним правом користувалися середні та дрібні вільні землевласники, міське населення. Це посилювало соціальну та політичну могутність землевласників, а також сеньйоральну анархію, особливо в кінці IX–X ст.

Сеньйоральна анархія сприяла поширенню процесу комендації, коли вільна людина покладала захист своєї особи та майна на земельних магнатів: світських і духовних осіб, монастирі. Командувалися міське населення, середні та великі землевласники, вільні селяни щодо більш знатного і заможного.

Комендація зумовила формування *сюзеренно-васальних соціальних відносин*. Особу, яка брала на себе комендацію, називали сюзереном (сеньйором). Договір, закріплений грамотою, надавав сеньйору право верховної власності на землю, а васалу — право спадкового володіння, визначені особисті та майнові зобов'язання стосовно сеньйора, функції державної (публічної) влади: судової, адміністративної, фінансової (збирання податків). Головним обов'язком васала була військова служба. В умовах панування натурального господарства економічну, соціальну та політичну могутність землевласника оцінювали з огляду на кількість його васалів.

У 714–715 рр. Карл Мартел (майордом-управитель останнього франкського короля династії Меровінгів і засновник династії Каролінгів) провів аграрно-військову реформу, змістом якої було *одержавлення земель* і надання земельних володінь корони у вигляді *бенефіція* — *довічного володіння за умови васальної присяги на користь сюзерена та військової служби*. Одночасно васалам передавалася частина посадових функцій графа. Наступні франкські королі та земельні магнати наслідували таку політику. *Склялося бенефіціальне (умовно-службове тимчасове) землеволодіння, що ґрунтувалося на сеньйорально-васальних відносинах*. У IX ст. із визнанням васальної служби спадковою бенефіція перетворилася на *феод* — *умовно-службове спадкове володіння (закріплено Керсийським капітулярієм 877 р.)*. Якщо васал порушував свої обов'язки, сеньйор мав право за рішенням суду відібрати бенефіцію. Проте такі випадки траплялися рідко. Власники феодинів склали лицарський стан¹. Відносини між ними базувалися на основі феодинальної ієрархії. Драбина феодинальних відносин охоплювала власників повного суверенітету в особі короля (його вважали першим серед рівних), герцогів, графів, віконтів, баронів, які переходили від одного до іншого сеньйора або намагалися бути самостійними; ще нижче знаходилися власники сеньйорій-шателеніїв; найнижче — дрібні сеньйори або звичайні лицарі (шевальє).

Поширеною була така форма перетворення вільного селянина у залежного як *прекарні відносини*. Їх суть полягала у відчуженні алоду дрібного власника на основі договору на користь церкви або світського феодинала за умови повернення його як прекарія («землі, наданої на прохання») в довічне користування («прекарій повернутий»). Існував також «прекарій нагороджений», коли надавали додатковий наділ землі.

Упродовж VIII–IX ст. сформувалося феодинально залежне селянство. Воно охоплювало різні категорії: рабів-серів, вільновідпущеників, колонів і франків, які втратили право власності на алод. Їх правовий та соціально-майновий статус уніфікувався. Згідно із капітулярієм 847 р. кожен вільний селянин мав знайти сеньйора. Селянство об'єднували загальні назви: *серви* — особисто та поземельно залежні від власника землі (феодинала), їх повинності мали спадковий характер; *віллани* — особисто вільні та поземельно залежні. Оскільки селянин не був повноправно вільним, то не був зобов'язаний виконувати військову службу. Рентні відносини стали основною формою експлуатації селянства.

Важливим джерелом господарської історії та економічної думки є капітулярії — інструкції, що регламентували управління феодинальним маєтком. Найвідомішим є «*Капітулярій про вілли*» (794 р.), виданий як регламент королівських маєтків. Каролінгський маєток розвивався на натурально-господарській основі, мав значні території. Організація праці будувалася на основі експлуатації сервів, які були особисто-спадково залежними селянами від короля і отримували наділи-манси, з використанням натуральної та відробіткової системи рентних відносин. Працювали також дворові селяни (провендарі). Завданням управителя було

¹ Варварські королівства поділялися на адміністративні округи — графства на чолі з графами, які були вищими виконавчими та судовими особами. Герцоги були вищими адміністративними особами для декількох графств.

¹ В IX–X ст. термін «лицарь» означав воїна, що ніс військову службу в сеньйора, а з XII–XIII ст. — людину знатного походження, на відміну від селян.

забезпечення потреб королівського двору. Із цією метою розвивали сільське господарство, що було головною сферою діяльності, та вотчинне ремесло. Проводилася політика створення запасів, реалізації лише надлишків, виготовлення військового спорядження.

Отже, у Франкській державі VI–IX ст. генезис феодального земельного ладу базувався на основі синтезу романізованих і общинногенних елементів. Традиції пізноримського приватного землеволодіння асимілювалися з алодиальною формою власності. Вільне дрібне землеволодіння було витіснено великим, община як форма господарювання у франків була замінена феодальним маєтком-сеньйорією. Сформувалося феодально залежне селянство. Впродовж VIII–IX ст. селяни втратили алодиальну землю як власність, але зберегли її як наділ, необхідну умову господарювання.

XI–XIII ст. були періодом зрілих феодальних аграрних відносин. Панувала феодальна власність на землю. Існували такі її види: королівська, світська, духовна. Ієрархія соціальних і земельних відносин на основі договору між сеньйором і васалом обмежувала права феодалів на землю. Ці відносини були верховними (алодиальними, носіями яких була королівська влада), сеньйоральними та васальними (рицарське утримання землі). Економічний зміст васальних відносин полягав у перерозподілі феодальної ренти між членами панівних верств населення. За правом *майорату* феодал повністю (або дві його третини) успадковував старший син. Із XII ст. феодал відчувувався, але покупець визнавав васальний договір. У Німеччині лени охоплювали, крім землі, податки, мито, посади, карбування монет. Ленне право регулювало всі сторони господарського життя.

У сільському господарстві основним господарюючим суб'єктом був феодальний маєток (*сеньйорія* у Франції, *манор* в Англії, *грудгершафт* у Німеччині). Феодальний маєток — це комплекс феодальної земельної власності та пов'язаних з нею прав на феодально-залежних селян. Виробництво організовували в рамках селянських господарств і домену, який присвоював шляхом феодальної ренти значну частину праці селян. У землекористуванні зберігалися общинні порядки: черезсмулля та примусові сівозміни, система відкритих полів. Права селян щодо користування альмендами визначав власник. Маєток мав натурально-самодостатній характер: багатогалузевий, виробництво продуктів споживчої вартості з реалізацією надлишків, існування ремісничого виробництва. Управляли маєтком прикажчики або самі сеньйори.

Приватна (сеньйоральна) юрисдикція поступово витіснила державну. Розширилися сеньйоріальні права. Феодальна залежність селянина від сеньйора охоплювала особисту, поземельно-економічну, адміністративну, судову і військово-політичну. Сеньйорально-селянські відносини визначали соціальний статус та економічне становище селянства (розміри наділів, ренти та повинностей), що фіксував звичай. У соціально-правовому відношенні селяни поділялися на тих, які перебували в особисто-спадковій залежності, та вільних від неї, зокрема французькі серви та віллани, англійські коттери та віллани, німецькі лейбайгене та херіге. Впродовж XII–XIII ст. селяни звільнилися від особисто-спадкової залежності. Зберігалися вільні алодисти, передусім в Німеччині й Англії. Вони залежали від держави через представників влади. Всі селяни брали участь в укладенні майнових і земельних угод, успадковували та продавали майно. Селянські господарства поділялися на повнонадільні, півнадільні, чверть надільні.

Феодальна земельна рента мала три види: натуральну, грошову і відробіткову. Більшість вчених вважає, що співіснували всі види ренти, але переважала натуральна та грошова. Відробіткова рента не перевищувала кількох тижнів на рік. Селянські повинності стосувалися військових постойв та реквізицій, торгового та дорожнього мита, будівельних робіт, виплат за *сервітуті* — право користуватися чужою власністю, у тому числі альмендами, за одруження, успадкування майна, *феодального найму* — примусової праці за плату. Поширення набув *баналітет* — монопольне право феодала на господарські об'єкти для переробки сільськогосподарської продукції (селяни користувалися млином, виноградними пресами, печами сеньйора). Селяни платили державні податки як складову сеньйоральних платежів, церковну десятину. У Франції феодали збирали *таллю* — екстраординарний податок.

В історико-економічній літературі України обґрунтовано дві основні точки зору щодо статусу селян Західної Європи в XI–XIII ст. на етапі класичного феодального господарства. Частина вчених оцінює залежність селян як кріпосний стан: особисто-спадкова залежність, прикріплення до землі, відсутність права на вихід з-під влади феодала були загальноєвропейським явищем. Однак в європейській науці панує думка, що поняття «кріпосний селянин» і «кріпосне право» характерні для пізнього середньовіччя у країнах Центральної та Східної Європи. *Кріпосне право* — це система правових норм феодальної держави (отже, має загальнодержавний статус), спрямованих на особисто-спадкове прикріплення селян до землі, ознака доменіально-відробіткового господарства. У Західній Європі спроби заборонити відхід селян від землі на державному рівні не мали успіху.

У XIV–XV ст. відбулися зміни в аграрних відносинах та організації сільського господарства, що мали значення аграрного перевороту. Докорінні зміни виявилися у таких загальних процесах, як:

- викуп селянами особистої свободи без землі, майнове розшарування;
- основними формами селянського землекористування були спадкове, протягом життя та оренда. Формувалися різні типи селянських господарств: економічно заможні із власною або орендованою землею, малоземельні та безземельні;
- доменіальні землі здавали в оренду на один–три–дев'ять років, що давало змогу швидко пристосуватися до змін економічної кон'юнктури, або для їх обробітку використовували найману робочу силу;

- зростання економічної ролі селянського господарства та зменшення домену, значення його зберігалось у галузях, зорієнтованих на ринок: тваринництві, лісових промислах, вирощуванні технічних культур, садівництві, городництві;

- комутація земельної ренти — заміна відробіткової та натуральної ренти фіксованою грошовою (цензом). Ценова система при розширенні виробництва в господарстві селянина і зростанні цін на сільськогосподарську продукцію забезпечувала збільшення доходів і виробничих витрат. Заміна феодальних повинностей фіксованими платежами;

- зменшення сеньйоральної та зростання державної (податкової) залежності селянства;

- зростання товарності сільського господарства, втягування у товарно-грошові відносини феодальних і селянських господарств, становлення стійких економічних відносин між селом і містами, сільським господарством і промисловістю.

Економічні процеси у сільському господарстві були зумовлені сукупністю соціально-економічних та політичних причин, серед яких: а) демографічна криза внаслідок чуми середини XIV ст., коли протягом наступних 100 років населення Європи зменшилося на третину, а населенні пункти — на 50%; б) внутрішні суперечності у феодальному маєтку, економічні можливості якого не задовольняли потреби власників і селян; в) зростання міст і збільшення обсягів товарного виробництва, що створювало можливість для ринкового розвитку сільського господарства; г) формування централізованих монархій та посилення центральної влади, поступовий перехід селян під юрисдикцію держави; д) заміна класичного феоду рентним, коли васал отримував за службу лише ренту з наданої у користування землі або грошову винагороду. Це руйнувало феодальну ієрархію. Основу васальних відносин становили гроші, а не земля; е) масові народні повстання проти феодального гноблення (наприклад, повстання Уота Тайлера у 1381 р. в Англії, Жакерія в 1385 р. у Франції).

Шляхи реформування сільського господарства у кожній країні мали свої особливості.

У **Франції** королі руйнували норми васального права. Дворянство переходило на королівську службу, не займалося господарством. Зменшення доменіальних земель зумовило утворення так званої чистої («селянської») сеньйорії. Селяни користувалися землею на правах цензиви або оренди. Феодали зберігали монополію на землю та систему баналітетів. Селяни без обмежень продавали, закладали, заповідали цензову та купували землю, що сприяло формуванню селянської власності. Оренда забезпечувала сеньйорії 80% доходів. Найчастіше укладали договір короткотермінової оренди — на три-дев'ять років. Використовувалася наймана праця.

В **Англії** існували такі типи селянських господарств: *фригольдерські* з правом землевласності; *котігольдерські* («протягом усього життя») на основі землекористування з виплатою грошового фіксованого цензу; *ореновані*. Розпочалося формування верстви фермерів (йоменів) — вільних орендарів, які займалися вівчарством або були посередниками між власниками та утримувачами землі. Використання найманої праці стало звичним явищем. Проте англійські селяни не домоглися спадкових прав на землю, як у Франції.

Особливістю аграрного розвитку Англії було започаткування реформи землеустрою — ліквідації системи черезсмужжя та відкритих полів, об'єднання феодалами та заможними селянами земель в одну ділянку, її обгородження і вилучення з примусової сівозмін, обмеження прав селян щодо користування громадськими землями. Як наслідок, значна частина селянства зазнавала обезземелювання і ставала батраками (коттерами).

У **Німеччині** на північно-західних землях сформувалася значна верства вільних заможних селян-орендарів — майєрів, які займалися товарним господарюванням на 4–7 повних наділах, використовували найману працю та передавали землі в суборенду. На південно-західних землях переважали дрібні господарства селян на здольщині або половинщині. Власниками ґрунтів ставали міщани. На колонізованих заєльбських (східних) землях аграрні відносини ґрунтувалися на основі так званого *німецького права*. Колонізація (локація) відбувалася шляхом заснування сіл на необроблюваних землях за трипільною системою. Її організував спеціальний локатор-осадчий на основі локаційної грамоти. У процесі землеустрою орні землі об'єднували на основі трипілья в компактні поля, кожне з яких ділилося на ниви відповідно до кількості селянських господарств. Селянська родина отримувала три ниви (озиму, яру і парову), що складали в сукупності гуфу землі, що в два-три рази було більш ніж у Старій Німеччині (вважають, що гуфа була фламандського взірця, в середньому 16,8 га), платила *чинш* (слов'янська назва цензу), десятину і земельний податок на користь князя.

У другій половині XV ст. на німецьких землях, особливо в Остельбії, почалася феодальна реакція. Феодальний маєток перебудовувався на *фільварок* — *багатогалузеве, товарне господарство, виробництво в якому організувалося на доменіальній землі на основі відробіткової ренти селян з власною тяговою силою та інвентарем*. Земля фільварку (домену) збільшувалася за рахунок селянської та громади. Селянські господарства обезземелювалися. Кількість повнонадільних селянських господарств залишали такою, щоб їх тяговою силою та інвентарем обробити землі фільварку.

Сільське господарство впродовж XI–XV ст. було панівною галуззю економіки. Традиційно розвивалися рілляництво, городництво, садівництво і тваринництво. Сільське господарство повільно прогресувало завдяки внутрішній колонізації земель, удосконаленню агротехніки, знярядь праці та організації виробництва, підвищенню виробничого досвіду селян. Значну роль відіграла матеріальна спадщина Римської імперії. В XIV–XV ст. сільське господарство почало набувати товарного характеру, посилилася господарська спеціалізація регіонів. Накопичувалися знання з агрономії, з'явилася спеціальна література для популяризації

раціоналізаторських методів господарювання. Однак вона була доступною лише для феодалів. Селяни господарювали, дотримуючись давніх звичаїв.

3. Періодизації феодальної економіки на території України (VI–XV ст.)

Розвиток феодальної економіки на території України був органічною частиною загальноєвропейського процесу, однак мав певні особливості, головними з яких є хронологічно пізніше завершення формування зрілої феодальної економіки, утвердження в XVI ст. і збереження до середини XIX ст. феодально-кріпосницького господарства, повільний процес становлення ринкової економіки (Україну вважають країною так званого другого ешелону підприємницького розвитку).

Питання періодизації феодальної економіки на території України залишається дискусійним. Поширеним є поділ на такі періоди.

➤ *VI ст. – 30-ті рр. XII ст.* — період становлення (генезису) феодальної економіки. Охоплює два етапи: 1) VI–VIII ст. — у межах державно-племінних об'єднань склавів та антів (VI–VII ст.) і державних утворень-князівств за загальною назвою «Руська земля» (VIII–IX ст.); 2) в умовах Київської держави (882 р. – 30-ті рр. XII ст.). У східних слов'ян сформувалася власна модель генезису феодальної економіки. Феодалізація відбувалася повільно на основі розкладу первіснообщинних відносин, а отже, мала общинногенний характер. Рабство існувало як патріархальне. Рабовласницька економіка не склалася.

➤ *XII–XV ст.* — період розвитку феодальної економіки. У сучасній історико-економічній літературі поширена думка, що на території України формування зрілої феодальної економіки завершилося в XII ст. — першій половині XIV ст. за часів політичної роздробленості (в той період були Київське, Галицьке, Волинське, Переяславське, Чернігово-Сіверське князівства) та Галицько-Волинської держави (1199–1349 рр.). Деякі вчені утвердження зрілих феодальних відносин пов'язують з польсько-литовською добою другої половини XIV – XV ст.

➤ *XVI–XVIII ст.* — розвиток феодально-кріпосницької економіки в умовах становлення ринкової економіки.

➤ *Остання третина XVIII ст. – перша половина XIX ст.* — криза феодальної економіки і розвиток ринкової економіки як укладу.

У VI ст. слов'яни стали відомі за власним ім'ям, яке є самоназвою. Про це зазначають візантійські автори, в тому числі Йордан у праці «Про походження та діяння готів» (551 р.) та Прокопій Кесарійський в «Історії війн» (550–554 рр.).²⁸ У період Великого переселення народів у V–VII ст. сформувалися три великі гілки слов'ян: східні, західні, південні.

У *VI–VII ст.* на території України відомо три східнослов'янські археологічні культури: *празька*, котру пов'язують з племенами склавів, територія яких займала лісостепову Україну (поширилася також на території Словаччини, Чехії та Моравії); *пеньківська*, населення якої відоме за назвою *анти*, котре жило між середнім Дніпром і середнім та нижнім Дністром, *колочинська* на території Верхнього Подніпров'я та басейнів Десни і Сейму, а також на землях балтів і угрофінів. Назва *анти* в перші роки VII ст. зникає. Вважається, що антський політичний союз був розгромлений аварами, частина антів переселилася на Балкани, інша об'єдналася із склавінами, прийнявши їхню назву.

Це був період ранньоцивілізаційних суспільств, в яких почався перехід від територіальної землеробської громади до сільської територіальної громади за назвою вервь («мир», «людіє») із алodialною власністю окремих домогосподарств. Громада складалася з дворич (10–15 димів-господарств малих сімей однієї великої патріархальної родини), об'єднаних сусідством та економічними зв'язками. В історичній літературі двориче описується як єдиний самостійний житлово-господарський комплекс з полями, сіножатями, лісами, ріками, озерами тощо. Більшість учених стверджує, що земля переходила у володіння малих сімей, які утворювали самостійні господарства (домогосподарства) і витісняли великі патріархальні родини. Лише окремі сільськогосподарські роботи виконували на спілку. Альєндами (випасами, луками, лісами, водоймами) общинники користувалися спільно. Громада зберігала верховну власність на землю, виконувала адміністративно-судові функції. Розвивалося майнове та соціальне розшарування, пов'язане з формуванням інститутів князівської влади, старійшин із родоплемінної верхівки і дружинної організації. Політичний лад слов'янських племен раннього середньовіччя мав ознаки державних утворень (територіальних воєнно-політичних союзів).

У *VIII–IX ст.* на основі племінних союзів, відомих за етнополітичною мапою «Повісті минулих літ»²⁹, формуються територіальні об'єднання — землі-князівства. Політична федерація союзів племен (полян, сіверян, древлян, уличів) відома в історичній літературі як державне утворення Руська земля з центром у Середньому Подніпров'ї. Суспільно-політичний устрій того часу мав характер військової демократії. Східнослов'янські племена на території України репрезентовані археологічними культурами типу луки-райковецької, волинцівської, роменської.

²⁸ Прокопій Кесарійський за 527 р. згадує про напад «гунів, слов'ян та антів» на Візантію. Йордан зазначав, що готський король Германарих підкорив у 375 р. н. е. «венедів, антів і склавів».

²⁹ На території України поляни проживали в Середньому Подніпров'ї, древліани – за течією правих приток Прип'яті, сіверяни – на Лівобережжі, волиняни або дуліби – в басейні Західного Бугу, хорвати – в Прикарпатті, уличі й тіверці – між Південним Бугом і Дністром.

Продовжувався перехідний період утвердження сільської територіальної громади-верви з економічносамостійними домогосподарствами та алодіальною приватною земельною власністю. Аграрні відносини характеризували «окняжіння» (одержавлення) земель у межах окремих князівств; розвиток приватно-індивідуального господарства; посилення земельної нерівності, перетворення великої земельної власності на головне багатство; збереження власності громади на орні землі та альєнди. Формувалися відносини особистої залежності та підданства. Поглиблювалося майнове і соціальне розшарування. Продовжувався процес формування племінної та військової знаті. Вона збагачувалася, привласнюючи значну частину воєнної здобичі, захоплюючи землі громади, в результаті стягування данини з населення, розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Було поширене рабство, джерело якого — війни. Рабом міг бути лише іноплеменник. Рабство мало яскраво виражені патріархальні ознаки.

У сільському господарстві поширилося орне землеробство з двопільною системою. Ремесло було самостійним видом діяльності. Формувалися спеціалізовані ремісничі центри. З'явилися укріплені поселення — городища або протоміста (первісні міста). Вони були адміністративними, воєнними, релігійними центрами племінних князівств та сільськогосподарської округи. Ремісничя та торговельна господарська діяльність у протомістах ставала постійною.

Торгівлю східнослов'янських племен у наукових працях називали торгівлею «арабського періоду», що мала транзитно-посередницький характер між Арабським Сходом і Візантією, а також Північно-Східною Європою. Один із найдавніших торговельних шляхів — «із варяг у греки» — поєднував Балтійське море з Чорним. Головними предметами торгівлі слов'ян були хутро, віск, мед, раби. Ввозили дорогі тканини, книги, вино, столовий посуд з глини, скла та металу, намисто, перли, бронзові фібули, янтар, зброю, овочі, прянощі.

Вчені вважають, що віче племені розпоряджалося племінним скарбом (зародок казни), куди передавали частину воєнної здобичі, надходжень від мита, судових штрафів, данини. Частина надходжень зосереджувалася у князівському скарбі, до якого надходила продукція власного господарства князя.

Таким чином, господарство східнослов'янських племен характеризувалося переходом до територіальної громади з приватною земельною власністю та індивідуально-приватним господарством, розвитком ремесла, міст і торгівлі. Почався процес формування феодальних відносин.

Київська Русь — це найбільша держава раннього середньовіччя в Європі. В середині XI ст. її територія охоплювала всі східнослов'янські землі від Чудського, Ладозького та Онезького озер до верхів'їв Волги та Оки, середнього Дніпра, польських і литовських земель. У науковій літературі полеміка щодо рівня феодалізації Київської Русі триває. Важливими джерелами з історії становлення феодальних відносин є правові документи «Руська Правда», «Правда Ярославичів»³⁰, Статут Володимира Мономаха (1113 р.), що формували так зване «руське право». Вони встановлювали норми права відповідно до канонів християнської релігії. Закріплювали права феодалів на землю і покарання за його порушення, соціальну структуру суспільства, правовий статус різних категорій населення, скасовували окремі положення «звичаєвого права», регулювали організацію вотчинного господарства. Ці документи — важливе джерело, на якому ґрунтується дослідження історії Київської Русі.

З утворенням державності процес феодалізації впродовж X ст. пришвидшився. Розвивалася алодіальна власність малої сім'ї на землю. Спадкові володіння, які передавали у спадок, продавали та купували, називались «жизнь» як синонім до західноєвропейського алоду. Більшість учених вважають, що класичний алод не сформувався. Зберігалось громадсько-селянське землеволодіння. Громада-вервь обмежувала розпорядження землею. Продовжувався процес «окняжіння» земель у межах окремих князівств і формування державної власності на землю в особі удільного князя. Зростала велика приватна земельна власність. Вона формувалася на основі приватногосподарської ініціативи (приватного права) шляхом захоплення земель громади і селян, колонізації (займання) нових земель та в результаті князівських дарувань дружинникам і знатним людям. Оскільки великих землевласників почали називати боярами, в науковій літературі цей процес отримав назву «обоярювання» земель. Близько 888 р. князь Володимир провів адміністративно-військову реформу. З метою посилення великокнязівської влади та утвердження верховної власності великого київського князя на землю було скасовано удільні князівства, державу поділено на землі-волості довкола великих міст (Київ, Чернігів, Переяслав, Володимир на Волині тощо). Великий київський князь надав князям-намісникам (синам або довіреним особам) землі-волості в управління (на «стіл») на умовах договору вірності, виконання адміністративних функцій, несення військової служби, надання фінансової допомоги. Волость надавалася на правах кормління — стягування податків, частина яких надходила київському князю як верховному власнику землі. Втрачаючи стіл, князь одночасно втрачав землю-волость, що була невідчуженим володінням бенефіціального типу. Князі-намісники не мали права передавати волость у спадок, відчужувати її без згоди київського князя, за зраду або непокірність втрачали волость. Князі постійно переходили з однієї землі-волості до іншої. У великих містах зберігалась також практика запрошення їх на князівський стіл вічем — органом верховної влади населення у вирішенні державних питань.

Формувалися сеньйорально-васальні відносини. Великий київський князь надавав землі у кормління дружинникам і знатним людям. Князі-намісники — своїм дружинникам і місцевій знаті, яка не належала до оточення великого київського князя. Виникла професійна верства службовців: військових та управлінців —

³⁰ У літературі розрізняють дві редакції «Руської Правди»: кратку, що складається з «Правди Ярослава», розробленої у 1015–1016 рр., «Правди Ярославичів» (1072 р.) та «Пространну Правду» початку XII ст.

великих землевласників. Найвищий соціальний статус мали «земські бояри» і «княжі мужі». Сформувалася ієрархічна структура землеволодіння, що ґрунтувалася на міжкнязівських і князівсько-боярських васальних відносинах. Вони, порівняно із Західною Європою, мали такі особливості: формувалися повільно впродовж XI–XIII ст., значно пізніше, ніж на Заході; відносини покровительства і служби були нестійкими, не чітко вираженими та оформленими юридично; феодална драбина була трирівневою: великий київський князь — князі-намісники; великий київський князь — князівські бояри; князі-намісники — земські бояри.

Великий київський князь надавав намісникам і великим землевласникам імунітетні права: здійснення функцій державної судової, адміністративної, фінансової влади в межах певної території. Проте рівень імунітетних прав залишається дискусійним питанням серед науковців.

Отже, надання бенефіціального типу охоплювали не землі з селянами, а лише передбачали право збирання податків з населення даної території та імунітетні права (подібно до англійського бокленду). За історичними джерелами, лише в кінці XI ст. — на початку XII ст. почалося надання боярам землі зі селянами. Наприкінці XI ст. після з'їзду князів у Любечі в 1097 р. почався процес перетворення земельних бенефіціальних надань на феодалне умовно-спадкове володіння («Кождо держить отчину свою»). Він не завершився в домонгольський період.

Співіснували такі форми власності на землю, як *державна* (уособлення верховної влади київського князя), *колективна або громадсько-селянська* та *приватна феодална*. Склалися такі види великого приватного землеволодіння, як *власне князівське, боярське, церковне*. В історичній літературі велике приватне землеволодіння і господарство-маєток отримали назву *вотчина*. Частина вчених вважає, що вотчина — це лише алодіальне землеволодіння, яке можна вільно відчужити (купити, продати, передати у спадок).

Після прийняття християнства в 988 р. церква існувала на введenu князем Володимиром *десятину* — десятю частину князівських данин, прибутків із судових і торгових мит. Церковне землеволодіння виникло і збільшилося у другій половині XI–XII ст. із надань князів, вкладів князів, бояр і членів їхніх родин «на помин душі», приватного придбання, заселення пустищ.

При формуванні феодалної земельної власності та феодално залежного селянства значення мали ті ж чинники, що і в Західній Європі: відчуження алоду, переваги великого землеволодіння над дрібним, формування відносин панування і підпорядкування, а в середині панівної верстви — покровительства і служби, надання імунітету. Проте монополія феодалів на землю не сформувалася. Більшість учених вважають, що селяни Київської держави були переважно особисто вільними та економічно самостійними. Не було масового обезземелення селян і формування їх феодалної залежності. Стримуючими чинниками феодалізації були значні незаселені та неосвоєні землі, за рахунок яких зростало князівсько-боярське землеволодіння, та сільська громада, що обмежувала право відчуження землі, перерозподіляла між селянами землі, що залишалися в колективному володінні, відповідавала за збирання податків і виконання повинностей на основі кругової поруки.

Тема 6. Господарство та економічна думка у країнах Європейської цивілізації (XVI – середина XVIII ст.)

План

1. Формування Європейської цивілізації. Вплив цивілізаційних факторів на господарство країн Європейської цивілізації
2. Становлення ринкового господарства у країнах Європейської цивілізації. Меркантилізм
3. Становлення класичної політичної економії (В. Петті, П. Буагільбер, Ф. Кене, А. Тюрго, А. Сміт)

1. Формування Європейської цивілізації. Вплив цивілізаційних факторів на господарство країн Європейської цивілізації

Упродовж XVI ст. – кінця XX ст. провідною силою світового розвитку була Західноєвропейсько-Північноатлантична (Європейська) цивілізація, що стала основою **всесвітньої макроцивілізаційної, глобальної системи постіндустріально-інформаційного суспільства**. Загальновизнаним початком її формування вважається XVI ст.³¹

В історії економіки це доба становлення, розвитку та функціонування індустріальної економіки³²:

XVI ст. – середина XVIII ст. — становлення (генезис) індустріальної ринкової економічної системи, протоіндустріальний період;

остання третина XVIII ст. – остання третина XIX ст. — ранньоіндустріальна ринкова економіка вільної конкуренції;

Остання третина XIX ст. від світової економічної кризи 1873–1875 рр. – кінець XX ст. — утвердження і функціонування розвиненої індустріальної ринкової регульованої економіки, формування змішаної економіки. Впродовж 1917–1991 рр. функціонувала соціалістична економіка командно-адміністративної системи (КАС).

Сучасна економічна наука аналізує період становлення (генезису) ринкової економічної системи (XVI ст. – середина XVIII ст.) як перехід від простого до розвиненого підприємницького товарного господарства, розвиток ранькокапіталістичної протоіндустріальної та мануфактурної економіки, панування меркантилізму. Процеси, які відбувалися в економічній сфері, досліджуються у рамках цивілізаційної та системно-синергетичної парадигми із урахуванням чинників, характерних для політичної, соціальної та духовно-культурної сфери, які оцінюються як загальноцивілізаційні. На думку вчених, вони почали формуватися в умовах господарського піднесення Західнохристиянської цивілізації в XIV–XV ст.

Політичні чинники. Сформувалися національні держави та новоевропейські нації. Паралельно формувалися два принципи суспільно-державного устрою: абсолютистський і станово-представницький. У Франції, Іспанії, Португалії станові монархії трансформувалися в абсолютизм, який характеризувався ідеєю божественного права монарха, єдністю держави з церквою, поліцейсько-бюрократичним контролем, уніфікацією та централізацією сфер життя, зростанням значення королівського двору. В Англії, Нідерландах, Скандинавських країнах, Речіпосполитій Польській політичний устрій формувался на основі парламентаризму. Зменшилася роль дворянства і церкви як політичної сили. Розвивалося національне законодавство.

Буржуазні революції у Нідерландах (1566–1609 рр.), Англії (1640–1650 рр.) і Північній Америці (1775–1783 рр.) сприяли остаточному знищенню феодальної системи господарства та динамічному розвитку ринкової економіки.

Духовно-культурні чинники. Інтелектуально-духовне оновлення Західної Європи було пов'язано з Відродженням і Реформацією. В XIII–XIV ст. в Італії починається період Відродження (в Італії отримав назву Ренесанс) — культурно-ідейного розвитку, рисами якого є світський характер, звернення до античної спадщини, гуманізм, ідея самоцінності та самодостатності особистості, індивідуалізм, який вважається визначальним принципом західноєвропейської соціокультурної системи. Утвердження індивідуалістичної свідомості було пов'язано із звільненням від релігійних догм мислення та творчим самовиразом.

Важливою складовою формування раціонального світогляду була Реформація — суспільний рух проти католицької церкви. На частині території Європи утвердився протестантизм — релігійне вчення, яке заперечувало необхідність католицької церкви як посередника між церквою та людьми і Богом, закликало віруючих до самостійного вивчення Біблії, активної участі в господарській діяльності в ім'я Бога. Протестантизм вчить, що праця, нагромадження багатства, підприємництво та діловий успіх є богоугодною справою, а насолода багатством і нераціональне споживання — гріх. Етика протестантизму є основою системи практичного раціоналізму.

Досягнення науки і техніки започаткували науково-технічний прогрес, формувалися передумови індустріального технологічного способу виробництва. Перша наукова революція відбулася в XVI–XVII ст.

Соціально-економічні чинники. У містах склався новий тип соціально-економічних відносин. Дрібнотоварне ремісничє виробництво середньовічних міст було первинною вихідною формою ринкового господарювання, відіграло структуроутворюючу роль в історії економіки конкурентно-ринкового візця. У

³¹ В історико-економічній літературі окремі дослідники традиційно межують між Середньовіччям та Новим часом визначають Англійською революцією середини XVII ст.

³² Ознаки індустріальної економіки розкриті у темі 1.

містах сформувався дух індивідуалізму, раціоналізму, прагматизму та підприємливості. Розвинулася трудова етика, розуміння праці еволюціонувало від засобу існування до обов'язкової та загально значимої умови божественної благодаті. Релігійна значимість активної продуктивної праці була складовою системи цінностей Західнохристиянської цивілізації. Основою бюргерської свідомості була конкретика ділового життя, визначена у прибутку. Активною була купецька та банківська діяльність. Місто втягувало у товарно-грошові відносини село. Економічна поведінка виробника почала орієнтуватися не на споживчі потреби, а на отримання прибутку, який перетворювали у капітал з метою розширення виробництва, щоб знову отримати прибуток. Німецький економіст М. Вебер писав, що із XV ст. формувалася «дух капіталізму» — менталітет, спрямований на збагачення на основі професійної діяльності, якій поєднувався з свідомим обмеженням витрат на споживання та аскетизмом.

У соціальному плані посилились позиції бюргерів. Селяни звільнилися від феодалної залежності. Сформувалася вільна людина, яка володіла приватною власністю, була самодостатнім суб'єктом суспільних відносин. Поліпшилася демографічна ситуація. У 1450 р. населення Європи становило близько 55 млн осіб, до 1500 р. — 80–100 млн осіб.

Зовнішня експансія, пов'язана з великими географічними відкриттями, була об'єктивним виявом змін у соціально-економічному, політичному та культурному розвитку Західної Європи. *Великі географічні відкриття — сукупність найважливіших географічних відкриттів європейських мандрівників упродовж кінця XV–XVII ст.:* відкриття морського шляху з Європи в Індію через Атлантичний океан португальськими експедиціями Бартоломея Діаса у 1486–1487 рр., Васко да Гама у 1497–1498 рр.; відкриття іспанською експедицією Христофора Колумба у 1492 р. Америки, її освоєння наступними експедиціями у 1493–1504 рр.; відкриття Північної Америки у 1497–1498 рр. іспанською експедицією Дж. Кабота; перша навколосвітня подорож експедиції Фернандо Магеллана в 1519–1522 рр., яка обігнула американський континент і вийшла в Тихий океан; освоєння англійцями і французами Північної Америки, росіянами — Північної Азії, голландцями — Австралії. На 1600 р. європейці дослідили 310 з 510 млн. кв. км земної поверхні.

Передумовами великих географічних відкриттів були: розвиток продуктивних сил, криза феодалного та формування нового ринкового господарства; криза левантинської торгівлі внаслідок зруйнування традиційних торговельних шляхів зі Сходом після захоплення турками-османами Південно-Середземноморського та Азово-Чорноморського басейнів, арабами — Аравійського півострова; ускладнення континентальної караванної торгівлі через феодалне роздроблення Золотої Орди. Торговля італійських міст із Сходом через м. Олександрію була незручною. Західноєвропейські купці намагалися знищити торговельну монополію італійців. Зросло значення золота як матеріалізації багатства. Розвиток торгівлі не забезпечували дорогоцінні метали як засіб обігу. Торговля зі Сходом мала пасивний баланс. Срібні родовища у Німеччині вичерпалися. Абсолютистські монархії шукали джерела поповнення державного скарбу, маючи при цьому політичні можливості для організації великих географічних експедицій. Значна верства збіднілого португальського й іспанського дворянства могла стати потенційною загрозою політичній стабільності.

В Європі визначилися дві тенденції розвитку. В країнах на захід від Річки Ельби формувалася ринкова економіка. У країнах на схід від Ельби (Центральної та Східної Європи) визначальним було утвердження феодално-кріпосницької системи господарства, перетворення на аграрно-сировинний придаток до промислово-торговельних країн Західної Європи. В історіографії цей процес отримав назву «повторне закріпачення селян» і передусім стосувався східнонімецьких земель. Сучасна історико-економічна наука вважає, що в Європі кріпосне право в XVI–XVIII ст. утвердилося вперше, а використання такого терміна зберігається традиційно.

Аграрний розвиток визначав перехід від чиншової до доменіально-відробіткової системи господарства:

- землеустрій у феодалних маєтках збільшив землі домену за рахунок громадських земель і селянських господарств;
- доменіальне господарство феодалного маєтку стало основним економічним суб'єктом аграрної економіки. Діяльність феодалного маєтку спрямовувалася на збільшення обсягів виробництва і збуту;
- обезземелювання селян, зменшення кількості та розмірів селянських господарств, обмеження їх господарської самостійності;
- рекомутація ренти — переважаюче значення відробіткової ренти при збереженні грошової та натуральної;
- феодална залежність селян трансформувалася у кріпосну, що було закріплено державним законодавством;
- посилення майнової диференціації селянства, його переростання в соціальну;
- зростання товарності сільського господарства, орієнтація на зовнішній ринок.

Кустарна і мануфактурна промисловість, національний ринок формувалися повільно. Особливістю промисловості були мануфактури на основі кріпосної праці.

Утвердження феодално-кріпосницького ладу і повільне становлення ринкових відносин зумовили такі політичні та економічні чинники: а) розвиток товарно-грошових відносин, зростання цін на сільськогосподарську продукцію та міжнародна торгівля зерном стимулювали підприємницький характер феодалних маєтків. Дворяни намагалися зберегти доходи, які зменшувалися через обезцінювання фіксованої грошової земельної ренти внаслідок революції цін; б) збереження дворянської землевласності, феодалної

залежності селянства і ренти. Дрібноселянське господарство не могло забезпечити швидке збільшення грошової ренти. Відробіткова рента розглядалася як найшвидший реальний засіб підняти товарність сільського господарства в умовах його екстенсивного розвитку; в) чисельність і густота населення, які є матеріальною передумовою поділу праці, були низькими, колонізаційний земельний фонд створював можливості його освоєння; д) менший рівень урбанізації порівняно із Західною Європою, аграрний характер міст, що уповільнювало місцеві ринкові зв'язки. Феодали панували над бюргерством; г) великі географічні відкриття віддалили ці країни від головних шляхів світової торгівлі; е) панування феодальної політичної системи, розвиток перехідної форми політичного панування феодалів — абсолютизму; є) слов'янські народи, крім російського, не мали державності та належали до багатонаціональних держав: Російської й Австрійської імперій, Речі Посполитої Польської, Туреччини. Народні рухи в Чехії, Угорщині й Росії на початку XVII ст. були придушені, внаслідок чого не було закріплено прогресивних тенденцій розвитку.

2. Становлення ринкового господарства у країнах Європейської цивілізації. Меркантилізм

Становлення ринкової економіки охоплює два процеси: формування основних ознак підприємницького ринкового господарства та розклад і знищення феодального господарства. Матеріальною основою цих процесів був *розвиток продуктивних сил, який в економічній літературі оцінюється як формування протойндустріальних відносин*.

Упродовж XVI–XVII ст. на основі розвитку техніки і наукових знань відбувалася еволюція технологічного способу виробництва від ремісничо-інструментальної праці до складної кооперації та мануфактур. З'явилися нові знаряддя праці (інструменти, машини) та технології. Розпочався науково-технічний прогрес.

Енергетичною основою промисловості стало верхньобійне водяне колесо. У *текстильній* промисловості замість веретена і вертикального ткацького верстата застосовували самопрядку (пряла і намотувала нитки), горизонтальний і стрічковий ткацькі верстати, сукновальні водяні млини, в'язальні машини. Виробляли сукняні, шовкові та бавовняні тканини, панчохи. У *видобувній* промисловості будували шахти зі штреками і штольнями, було механізовано відкачування насосами води із шахт, підняття, дроблення і промивання руди. У *металургії* запанувало доменне виробництво чавуну, було винайдено спосіб виплавляння заліза, сталі та сплавів кольорових металів, з XV ст. почали використовувати як паливо кам'яне вугілля. У *металообробній* промисловості з'явилися важкий механічний молот, найпростіші токарний, свердлильний, шліфувальний та гвинторізний верстати. Удосконалювалася вогнепальна зброя, з'явилися мушкети, пістолети, пушки. У *суднобудуванні* було створено нові типи кораблів: баржі, каравели вантажністю до 2000 т. Утворилися *нові галузі*, у тому числі хімічна, паперова, друкарська, годинникарство. Було винайдено телескоп, мікроскоп, термометр, барометр, гідрометр, видруковано географічний атлас.

Розвиток науки у XVI–XVII ст. економічна історія оцінює як першу наукову революцію. Вона відбулася в природничих і гуманітарних науках, поєднала такі методи дослідження, як спостереження та науковий експеримент. Її представники — Дж. Бруно, Г. Галілей, У. Гарвей, Х. Гюйгенс, Р. Декарт, І. Кеплер, Й. Ньютон, С. Торрічеллі. Почали видавати енциклопедії з різних галузей знань, формувалися європейські національні мови. Формою організації науки стали гуртки, національні академії (Англія, Франція). *Найбільші природничі наукові досягнення*: теорія та закони руху небесних тіл, нескінченності Всесвіту, відкриття нових зірок в астрономії; кінематика, динаміка, опірність матеріалу, акустика, гідростатика у фізиці; основи механіки, закон всесвітнього тяжіння; створення алгебри й аналітичної геометрії.

Науковий аналіз переходу до ринкової підприємницької економіки вимагає визначення характеру первісного нагромадження як вихідного пункту становлення ринкової економіки, відповіді на питання: чому засоби виробництва сконцентрувалися лише в руках небагатих осіб.

В економічну науку поняття первісного нагромадження капіталу (ПНК) ввів А. Сміт у праці «Дослідження про природу і причини багатства» (1776 р.). Теоретичний і фактологічний аналіз цього процесу дозволив К. Марксу в середині XIX ст. зробити висновок про абсолютний загальний закон капіталістичного нагромадження капіталу.

Сутність первісного нагромадження капіталу як історичного процесу полягає у формуванні умов, необхідних для розвитку приватнопідприємницької ринкової економіки. По-перше, в нагромадженні грошових ресурсів і матеріальних цінностей, у тому числі засобів виробництва, які включаються у ринковий обіг, що перетворює ці нагромадження на капітал; по-друге, у примусовому відокремленні виробників від засобів виробництва (у процесі обезземелювання селян та розорення ремісників, руйнування дрібного селянського та ремісничого виробництва) та перетворенні їх на найманих працівників, які продають свою робочу силу. Формувалися капіталістична приватна власність, соціальні стани найманих робітників і підприємців — власників промислового, аграрного, торговельного і банківського капіталу.

Первісне нагромадження капіталу відбувалося в Англії з кінця XV ст., у класичній формі — в XVII ст.; у Франції — в XVI–XVIII ст.; у Німеччині та Росії — з кінця XVII ст. Первісне нагромадження капіталу мало національні особливості.

Основні джерела первісного нагромадження капіталу. На думку В. Зомбарта основними джерелами ПНК були, по-перше, земельна рента, яку отримували землевласники, по-друге, торгова та лихварська діяльність євреїв, до яких переходили доходи великих землевласників, королів, римських пап; торговельна діяльність флорентійців і голландців; заморська торгівля, доходи від якої у містах Венеція, Генуя, Любек, Брюгге в

XIV–XV ст. вкладалися у розвиток мануфактурного виробництва. М. Вебер становлення капіталізму пов'язував з господарською етикою світових релігій, зокрема обґрунтовує прямий зв'язок між утвердженням ринкової економіки в Західній Європі та протестантизмом. Лютеранство і кальвінізм вважають виконання людиною свої професійних обов'язків як божественне призначення, завдяки якому самореалізація, діловий успіх є ознакою вибраності. Протестантська етика виробила та утвердила у свідомості людей цінності трудового обов'язку, професіоналізму, бережливості, дисципліни, раціональності, без яких утвердження капіталізму було неможливим. Він писав, що локомотивами історії є матеріальні інтереси людей, спрямованість яких визначає пануюча релігійно-світоглядна система, яка має свою господарську етику.

Сучасна наука визначає багатоваріантність джерел первісного нагромадження капіталу (ПНК). Сприятливими факторами були морський розбій та піратство, пограбування колоній, розвиток національного ринку і торгівля, зокрема зовнішня (торгівля колоніальними товарами), система державного боргу та позичок, відкуп податків, ринкова трансформація сфер народного господарства, капіталізація додаткової вартості. Важливе значення мала протекціоністська політика абсолютистських монархій, що сприяла розвитку національної промисловості та торгівлі шляхом запровадження системи митних заходів і субсидій, заборони вивезення грошей, обмеження імпорту та сприяння експорту національної продукції, завоювання ринків збуту, а це забезпечувало активний торговий баланс.

Важливе значення мали соціально-економічні наслідки великих географічних відкриттів. *Сформувалася колоніальна система.* Впродовж XVI ст. найбільшими колоніальними імперіями були португальська та іспанська. Влада португальців утвердилася від Перської затоки до Японії. Іспанія володарювала в Новому світі (в Південній Америці), Африці (в Тунісі, на Канарських островах і островах Зеленого мису) та в Азії (на Філіппінських, Молуккських островах). У XVII ст. – першій половині XVIII ст. голландці ліквідували монополію Іспанії та Португалії. Володіння Нідерландів охопили території в Індії, Цейлоні, на південному та західному берегах Африки, в Бразилії, Північній Америці. У другій половині XVIII ст. найбільшою колоніальною імперією стала Англія, яка утвердилася в Індії та Північній Америці. Франція колонізувала Канаду (Нову Францію), острова Вест-Індії, Гвінею. Колоніальне пограбування і колоніальна торгівля були важливим джерелом первісного нагромадження капіталу. Нееквівалентна торгівля з колоніями мала споживацький характер.

Почав формуватися світовий ринок товарів, капіталу та праці. Торговельні шляхи перемістилися з країн Середземномор'я на Атлантичний, Індійський, Тихий океани. Середземне море втратило значення головного торговельного шляху. Змінилися економічні центри Західної Європи. Міста Італії, Південної Німеччини та Ганзи втратили середньовічні монополії та занепали. Столицями світової торгівлі на початку XVI ст. були Лісабон і Севілья, із середини XVI ст. — Антверпен, у XVII ст. — Амстердам, а в XVIII ст. — Лондон. Існувала, так звана, «трикутна» торгівля. Торгували європейськими промисловими товарами, африканськими рабами, американськими (тютюном, кавою, какао, чаєм, цукром, рисом) і східними товарами. Обсяги торгівлі зростали, оскільки було скасовано середньовічні обмеження. Наприклад, прянощів поступало в Європу в 30 разів більше, ніж у період венеціанської торгівлі. З'явилися нові товари (тютюн, кава, картопля тощо).

Відбулася так звана революція цін: різке зростання цін (у 2–5 разів) на промислові та споживчі товари через здешевлення вартості золота і срібла, які впродовж XVI ст. у великій кількості привозили до Європи з Америки (в Європі загальний обсяг золота збільшився вдвічі, срібла — втричі). Революція цін вплинула на розвиток європейського та національних господарств. В Іспанії почався занепад торгівлі та промисловості. Голландське купецтво, яке займалося посередницькою торгівлею, багатіло. Пришвидшилися розвиток грошового обігу і розклад натурального господарства. У промисловості поряд з ремісничою формувалися кустарна і мануфактурна форми, зросли прибутки, зменшилася реальна заробітна плата. В умовах зростання цін на сільськогосподарську продукцію фіксована феодална рента зменшила ефективність феодалних маєтків, розорювала їхніх власників. Вони збільшували орендну плату, ліквідували селянське землекористування. Формувалося підприємницьке дворянство. Відбувалася пауперизація міста та села.

Європа виявила свою економічну перевагу, стала лідером світового економічного розвитку. Світова економіка розвивалася як моноцентрична. Європейська матеріальна культура вплинула на американську та африканську. В Америку було завезено коней, овець, велику рогату худобу, а також зернові, виноград, оливкові дерева, каву, рис. В Африці почали вирощувати пшеницю, маніок, квасоллю, рис, чай, а в Китаї — арахіс і кукурудзу.

Первісне нагромадження капіталу стало вихідною точкою підприємницького розвитку господарства. *Сформувалися капіталістична приватна власність і ринок вільнонайманої праці.*

Промисловий розвиток характеризувався втратою значення ремесла як домінуючої форми виробництва, зростанням ролі кустарної та мануфактурної організаційних форм виробництва, остання зануваля в XVIII ст.

Важливим чинником промислового розвитку були міжгалузевий і внутрішньогалузевий поділи праці. Виникли нові галузі, професії, поглибилася спеціалізація. В XVIII ст. у ремеслі було понад 200 спеціальностей, зріс рівень професійної кваліфікації робітників.

Розвиток промисловості проходить такі стадії: від дрібнотоварного виробництва до простої капіталістичної кооперації; від простої капіталістичної кооперації до мануфактури; від мануфактури до фабрики.

Упродовж XVI–XVIII ст. на основі простої капіталістичної кооперації праці виникли великі майстерні та формувалася кустарна промисловість. У містах вона розвивалася на основі перетворення майстра із самостійного підприємця на виробника продукції і появи скупника — посередника між виробником і споживачем; у селах — на базі промислів (текстильних, деревообробних, залізрудних, з виробництва будівельних матеріалів).

Мануфактурна промисловість утвердилася на основі складної капіталістичної кооперації ручної інструментальної праці. Мануфактура — підприємство, засноване на ручній техніці та складній кооперації праці, вільнонайманій робочій силі. Основні типи мануфактур: а) *гетерогенна*, коли виготовлення продукту передбачало виробництво окремих часткових продуктів (наприклад, деталей для годинників); *органічна*, коли продукт виготовляли у процесі послідовних часткових операцій; б) *розпорошена (децентралізована)*, коли виробничі операції здійснювали вдома за умови забезпечення робітників засобами виробництва, а збував їх підприємець; *централізована* на основі територіальної єдності виробництва, що утвердилася у другій половині XVII ст.; *змішана*, що поєднувала ознаки попередніх. Становлення мануфактур відбувалося трьома шляхами: торговий або банківський капітал підпорядковував виробництво; виробник ставав підприємцем; засновувала держава. Переваги й економічне значення мануфактурного виробництва полягали в техніко-технологічному вдосконаленні, спеціалізації виробників, підвищенні інтенсивності та продуктивності праці, зростанні прибутку, створенні матеріальних передумов для машинного виробництва. З розвитком промисловості кількісно зростав робітничий клас, зменшувалася заробітна плата, розміри якої регулювала держава в інтересах підприємців.

У сільському господарстві становлення ринкових відносин відбувалося повільніше, ніж у промисловості. Аграрному розвитку був властивий дуалізм: на Заході Європи розвивалися ринкові відносини, на Сході Європи — відбувся перехід від чиншевої до фільварково-відробіткової системи господарства. Наприкінці XVIII ст. існували такі *системи розвитку сільського господарства*, як селянська, підприємницька, кріпосна.

Розвиток сільського господарства був важливим джерелом первісного нагромадження капіталу, який мав конкретно-історичної форми в окремих країнах: англійський, радикальний; французький, континентальний; центрально-східноєвропейський, на основі феодално-кріпосницької системи господарства.

В Англії процес ПНК набув форми радикального землеустрою (обгороджування) і отримав назву «аграрного перевороту». Утвердився аграрний капіталізм: велика земельна власність капіталістичного типу, підприємницьке господарювання, використання найманої робочої сили. Селянські господарства були знищені.

У країнах Західної Європи завершилося формування приватної земельної власності шляхом скасування станової монополії феодалів на землю та умовного характеру права власності. Земля стала об'єктом купівлі та продажу. Формування дрібної селянської власності (за статистикою того часу — до 50 га землі) відбувалось повільно. Процес її утвердження завершився лише в середині XIX ст. Феодална земельна рента еволюціонувала у капіталістичну ренту й оренду. Використовували найману робочу силу. Формувалася нова організаційна структура господарювання. Феодалний маєток, діяльність якого була засобом реалізації в основному натурально-споживчих потреб власника землі, перебудовувався на підприємницьку структуру, що забезпечувала одержання прибутку. Аграрна структура характеризувалася співіснуванням великих феодалних маєтків і дрібних трудових селянських господарств, що кількісно переважали, але не забезпечували розширеного відтворення, та *сільськогосподарських ферм — агропідприємницьких господарств*.

Зберігалася доіндустріальна технічна основа (плуг, борона, коса, серп і кінь). Почалося використання нових технологій: меліорації земель, удосконалення системи підживлення, зміцнення структури посівних площ шляхом поширення технічних і кормових культур, городництва і садівництва, нові сівозміни (багатопілля, травосіяння), використання сортового насіння, впровадження стійлової відгодівлі худоби. Розвивалися галузева і територіальна спеціалізація, селекційна та племінна справа. Формувалася тваринницько-рослинницька виробнича структура сільського господарства. Зросли валові обсяги сільськогосподарської продукції, її товарність.

Активно розвивалася сфера торгівлі та послуг. Формувався ринок за територіальною ознакою — національний, європейський, світовий; за структурою — товарів, капіталу, праці. Морська торгівля переросла в океанську. Зросли масштаби міжнародних ярмарків. Створювалися національні торгові компанії. В XVI ст. виникли товарні біржі — нові форми організації торгівлі (пред'являли лише взірці товарів). *Фінансові відносини* характеризувалися започаткуванням складання державних бюджетів, появою державного боргу, розміщенням державних облігацій серед населення, становленням централізованої системи прямих і непрямих податків. Оподаткування зберігало становий характер. Розвивалася страхова справа. *Формувалася сучасна банківська система і окреслилися її базові функції*: депозитарна, кредитна, посередницька щодо платежів і здійснення розрахунків між суб'єктами господарської діяльності, валютна. Банки забезпечували безготівковий грошовий обіг, застосовували індосамент, що означало виникнення грошей, забезпечених депозитами. Банк м. Ліону ще в XV ст. уперше прийняв акцепт комерційних векселів. Банк Венеції увів у Європі паперові гроші. Банк Стокгольму був першим емісійним банком, у 1650 р. випустив сертифікати на депозити у золотих монетах, які були кредитними документами на пред'явника і були в обігу на рівні з грішми на всій території держави. Банк Англії у 1694 р. вперше випустив банкноти сучасного зразка, поєднав емісію з обліком комерційних векселів. У м. Антверпені (Нідерланди) у 1531 р. засновано *фондову біржу*. Вона виникла як

товарна, але швидко перетворилася на місце торгівлі цінними паперами (акціями, векселями, облигаціями), валютою різних держав, що свідчило про розвиток міжнародного кредиту. Фондовий ринок у сучасному розумінні з'явився лише у кінці XVI ст. із посиленням емісійної активності держави і появою акціонерних компаній. Зовнішньоекономічну політику країн визначала політика протекціонізму, спрямована на підтримку розвитку національної економіки.

Національне багатство стало виражатися грошима — загальним еквівалентом товарної економіки. *Національний і світовий економічний розвиток у XVI–XVII ст. визначав торговельний капітал, у XVIII ст. — промисловий.* Відбувався перехід від замкнутого грошового господарства міст до національних ринків та національних грошових систем.

Середньовічні феодальна корпоративність і регламентацію економічного розвитку були замінені державним втручанням в економічне життя, підтримкою національної промисловості та експансії національного торгового капіталу на основі теорії та практики меркантилізму та політики економічного протекціонізму. В другій половині XVIII ст. в Англії та Франції набули поширення ідеї економічної свободи та невтручання держави у розвиток виробництва і торгівлі.

Меркантилізм, теоретико-методологічні характеристики.

В умовах панування торговельного капіталу в XVI–XVII ст. у країнах Західної Європи економічна думка панувала у формі меркантилізму — першої в історії економічної думки спроби теоретично обґрунтувати господарські процеси, пов'язані з переходом від простого товарного виробництва до підприємницького. Це економічна філософія торговців, банкірів і державних діячів — усіх, хто у в різних творах розглядали пропозиції та рекомендації щодо нагромадження багатства у країні та економічної ролі держави. Поняття меркантилізм³³ з'явилося у другій половині XVIII ст. у працях А. Сміта і Ф. Кене, які критикували ці економічні погляди.

Сучасна економічна наука розглядає меркантилізм, по-перше, як національну економічну політику держави, спрямовану на збільшення багатства країни, по-друге, як першу теоретичну концепцію економічного зростання та підвищення національного добробуту шляхом примноження багатства держави у сфері обігу.

Меркантилізм, як систему економічних поглядів, характеризують такі теоретико-методологічні засади:

- предметом дослідження є багатство і сфера обігу, де створюється багатство;
- гроші визнавалися як найвища й абсолютна форма багатства і отожднювалися із золотом і сріблом;
- трактування зовнішньої торгівлі безпосереднім джерелом багатства на основі нееквівалентного обігу й антагонізму економічних інтересів конкуруючих держав та видобутку благородних металів, тому лише праця у сфері їх видобутку є продуктивною;
- аналіз цінності товару і коливання цін на рику залежно від природних властивостей золота та срібла, кількості грошей, випланих за певний товар;
- розгляд промислового та сільськогосподарського виробництва матеріальною умовою розвитку торгівлі;
- необхідність забезпечення високої зайнятості населення через розвиток капіталомістких експортних галузей;
- обґрунтування економічної політики сильної централізованої влади національної держави, зокрема протекціоністської щодо контролю зовнішньої торгівлі, пріоритетність державних інтересів над особистими;
- визнання можливості досягнення макроекономічної рівноваги шляхом координаційно-регулюючих державних заходів;
- метод дослідження — емпіричний: від конкретного до абстрактного через збір і описання фактів, часткову їх класифікацію. Використання елементів нормативного методу, який спирається на філософію прагматизму, згідно з яким завданням науки є пошук шляхів максимально можливої ефективної діяльності людини для задоволення її потреб.

Меркантилізм як економічна політика відображав компромісні інтереси державної влади та торговельної буржуазії з метою збільшення надходження золота і срібла у країну. Основними напрямками політики меркантилізму були:

- захист і заохочення розвитку національної мануфактурної промисловості для збільшення експорту готової продукції,
- активний протекціонізм (від лат. — захист), змістом якого є перевищення експорту над імпортом; сприяння імпорту дешевої сировини та заохочення експорту готової продукції, встановлення високого ввізного мита на промислові товари;
- підтримка експансії національного торговельного капіталу, зокрема створення монопольних торговельних компаній;
- розвиток мореплавства і флоту, захоплення колоній;
- підвищення оподаткування для фінансування економічної політики.

³³ Поняття «меркантилізм» походить від латинського слова «merkari» — торгувати. В англійській і французькій мовах «mercantile» — «торговий», а італійське «merkante» означає «торговець», «купець».

У розвитку меркантилізму виділяють два етапи: ранній меркантилізм або монетаризм (XV ст. – перша половина XVI ст.) і зрілий або пізній меркантилізм (XVI–XVIII ст.).

Головною доктриною **раннього меркантилізму** був *монетаризм*, в основі якого лежала ідея *активного грошового балансу*, спрямована на обґрунтування політики нагромадження грошей, золота і срібла у національних масштабах шляхом жорсткої регламентації грошового обігу та зовнішньої торгівлі. Для цього пропонувалися законодавчо-адміністративні заходи: заборона вивозу грошей, золота і срібла; проведення політики протекціонізму; встановлення максимально високих цін на товари, що експортуються; контроль за іноземними купцями, які були зобов'язані витратити гроші, отримані за продаж товарів, на купівлю місцевих виробів; зменшення процента на позичковий капітал; за умови панування системи біметалізму фіксувати співвідношення між золотими і срібними монетами; максимальне державне втручання.

Ранні меркантилісти дотримувалися металістичної (*metallystyuccheskaia*) теорії грошей, за якої грошова сутність золота і срібла пояснюється їх природними властивостями

Представниками раннього меркантилізму були іспанець **Хуан де Маріана** (1536–1624 рр.), італійці **Беніто Даванцатті** (1529–1606 рр.), **Гаспар Скаруффі** (1519–1584 рр.), англієць **Вільям Стаффорд** (1554–1612 рр.).

Для **зрілого (пізнього) меркантилізму** характерна *теорія активного торговельного балансу*, згідно якої держава стає багатшою, чим більшою є різниця між експортом та імпортом товарів. Наголошувалося на економічній недоцільності монетаризму, необхідності скасовувати жорсткі обмеження щодо імпорту товарів і заборони вивозу грошей. Рекомендації мали економічний характер: більше продавати, менше купувати; розвивати внутрішню торгівлю та завоювати зовнішній ринок шляхом вивозу дешевих товарів; розширювати посередницьку торгівлю з метою купувати дешевше, продавати дорожче; збільшувати імпорт, крім предметів розкоші, за умови дотримання активного торговельного балансу; розвивати експортні галузі промисловості, які працюють на вітчизняній і дешевій імпортній сировині; регулювати позичковий процент з метою здешевлення кредиту; забезпечити свободу грошового обігу, вивозити золото і срібло для торговельних угод шляхом посередництва за умови активного платіжного балансу, що в кінцевому результаті приведе до їх збільшення у країні.

Пізні меркантилісти започаткували перехід від до кількісної теорії грошей та системи монометалізму. Вони розглядали гроші не лише як засіб нагромадження, але й як засіб обігу.

Найбільш відомими представниками пізнього меркантилізму були англієць **Томас Мен** (1571–1641 рр.), італієць **Антоніо Серра** (точні дати життя не встановлено) та французи **Жан Батист Кольбер** (1619–1683 рр.), **Антуан Монкретьєн** (1575–1621 рр.).

А. Монкретьєн у праці *«Трактат політичної економії» (1615) вперше визначив предмет економічної науки — практичні правила господарської діяльності держави та мистецтво управління нею, дав їй назву — політична економія (political economy)*. Поняття складається з трьох грецьких слів: *politicos* — державний, суспільний; *oikos* — дім, домашнє господарство та *nomos* — правило, закон, отже, політична економія — це наука про державне управління народним господарством.

Меркантилістські погляди та програми конкретних економічних заходів розвивалися у всіх країнах, але різнилися залежно від рівня економічного розвитку.

Ідеї та політика меркантилізму мали прогресивне значення для розвитку економічної науки. Вони формувалися в умовах становлення ринкової економіки, їх визначав рівень трансформаційних процесів. Погляди меркантилістів — це перше теоретичне осмислення ринкового господарства, обмежене існуючими умовами його становлення.

Значення ідей меркантилізму:

- визначено предмет економічної науки: що таке багатство, і які його джерела? Термін «політична економія» дав назву економічній науці, залишався незаперечним до кінця XIX ст. Економічна наука виокремилася як самостійна галузь людського знання, з'явилася спеціальна література;

- започатковано пізнання законів розвитку і внутрішнього механізму функціонування ринкової економіки;

- більшість емпіричних висновків і рекомендацій були об'єктивно правильними і в цьому розумінні — науковими. У науковий обіг були введені такі економічні категорії як торговельний баланс, національне багатство тощо;

- осмислення національної економіки як єдиного цілого. Було поставлено питання економічної ролі держави;

- розроблялося питання значення еластичності грошової системи в економічному розвитку, металістичної теорії грошей, системи бі- та монометалізму;

- започатковано теорію міжнародної торгівлі, доведено прямий зв'язок зовнішньої торгівлі з внутрішнім розвитком країни, необхідність політики активного протекціонізму;

- сформовано доктрину активного торговельного балансу (позитивного сальдо зовнішньої торгівлі);

- англійський вчений Дж. М. Кейнс позитивно оцінював погляди меркантилістів щодо нестачі грошей як причини безробіття (меркантилісти розглядали безробіття як вияв «лінощів» або «розбещеності»), високих цін як фактора розширення виробництва і торгівлі, зв'язку між обсягом грошей і ставками процента.

Обмеженість вчення меркантилістів з позицій представників класичної політичної економії та сучасної економічної науки полягає в наступному:

- досліджували лише сферу обігу, зокрема торгівлю. Виробництво розглядали лише як засіб для забезпечення припливу грошей у країну;
- приріст і нагромадження капіталу, розуміли не як результат виробництва, а як результат обміну, особливо зовнішньої торгівлі;
- не надавали значення залученню в національну економіку іноземних інвестицій;
- А. Сміт зазначав, що реалізація ідей меркантилізму приносить вигоду виробникові за рахунок споживача і робить економічну систему неефективною.

Упродовж XII – першої половини XIII ст. політичну економію розглядали переважно як науку про державне господарство, про економіку національної централізованої держави. У XVIII ст. із утвердження мануфактурного виробництва та комерціалізацією сільського господарства, зростанням значення промислового капіталу в економіці меркантилізм втратив своє значення як теоретичної концепції та економічної політики, поступився місцем економічному лібералізму, ідеям свободи промисловості та торгівлі. Почався процес становлення напрямку економічної думки, що отримав назву «класична політична економія» у працях В. Петті (Англія), П. Буагільбера (Франція), фізіократів (Ф. Кене, А. Тюрго). Економічна наука сформувалася як система знань про сутність економічних процесів і явищ (А. Сміт).

3. Становлення класичної політичної економії (В. Петті , П. Буагільбер, Ф. Кене, А. Тюрго, А. Сміт)

Класична політична економія (classical economics) — провідний напрям (мейнстрім) світової економічної думки впродовж останньої третини XVIII – середини XIX ст. Назва «класична» свідчить про науковий характер концептуальних положень і методологічних досліджень, об'єктивний аналіз закономірностей розвитку товарного господарства.

Виникнення і розвиток класичної політичної економії — не випадкове економічне явище, а стійка тенденція, пов'язана із становленням ранньоіндустріального підприємницького ринкового господарства та утвердженням індустріальної економіки у період першої науково-технічної (промислової) революції.

Класична політична економія сформувала базові погляди на ринкове господарство, її характеризують такі фундаментальні теоретичні та методологічні засади:

- предмет дослідження — *багатство* та форми його зростання для задоволення суспільних потреб, природа, джерела та об'єктивні закони економічного життя;
- багатство — це сукупність матеріальних цінностей, пріоритетна сфера його створенні — матеріальне виробництво, джерело — продуктивна праця, отже економічна наука повинна вивчати виробництво;
- основою економічних досліджень є теорія вартості, зокрема трудова, витрат виробництва, корисності;
- ринкова економіка є саморегульованою, прагне до природного рівня випуску продукції, що визначається виробничими факторами, останні зумовлюють межу виробничих можливостей. *Внутрішній механізм саморегулювання, складовими якого є попит, пропозиція, гнучкість цін на ресурси та готову продукцію, автоматично забезпечує рівновагу сукупного попиту та сукупної пропозиції;*
- використання *доктрини економічного лібералізму (economic liberalism)*, що захищає конкурентну економіку на приватній власності, свободу підприємництва та вільну торгівлю, *теорії та політики неутручання держави в економіку та політики фритредерства* (вільної торгівлі без обмежень). Ринок є головним регулятором економічного розвитку;
- дослідження об'єктивних факторів життєдіяльності людини, особистого інтересу, пов'язаного з одержанням прибутку, як головної спонукальної сили розвитку у ринковій економіці. Перевага надавалася особистим інтересам на протигагу загальнодержавних;
- обґрунтування концепції економічного зростання та підвищення національного добробуту шляхом нагромадження капіталу, збільшення кількості зайнятих у сфері матеріального виробництва та підвищення продуктивності праці;
- методологічний потенціал охоплював вчення про «природні» закони економіки, які ототожнювались із законами природи, причинно-наслідковий і абстрактно-дедуктивний метод та системний підхід;

Традиційно дослідники економічної думки розвиток класичної політичної економії поділяють на чотири етапи.

1-й етап (кінець XVII – середина XVIII ст.) — становлення класичної політичної економії як альтернативи меркантилізму у працях видатних дослідників В. Петті, П. Буагільбера, Р. Кантільйона, Д. Юма, представників школи фізіократів на чолі з Ф. Кене і А. Тюрго;

2-й етап (друга половина XVIII ст.) — формування ідейно-теоретичних та методологічних засад класичної політичної економії, становлення економічної теорії як науки у працях А. Сміта (Велика Британія);

3-й етап (перша половина XIX ст.) — еволюція класичної політичної економії, переосмислення ідей А. Сміта його послідовниками, збагачення економічної науки новими теоретичними здобутками (Д. Рікардо, Т. Мальтус, В. Н. Сеніор у Великій Британії), (Ж. Б. Сей, Ф. Бастіа у Франції), (Г.Ч. Кері у США);

4-й етап (друга половина XIX ст.) — завершення панівної ролі класичної політичної економії у працях Дж.С. Мілля (Велика Британія), які завершили теоретичне узагальнення проблем формування понятійного апарату економічної науки.

Основоположником класичної політичної економії економісти вважають Вільяма Петті (1623–1687) — економіста, доктора фізики і музики, професора анатомії, землевласника і політичного діяча.

Основні економічні ідеї В. Петті виклав у працях «Трактат про податки і збори» (1662), «Слово мудрим» (1664), «Політична анатомія Ірландії» (1672), «Політична арифметика» (1676), «Різне про гроші» (1682). Погляди В. Петті еволюціонували від меркантилізму до основоположних тез класичної політичної економії, але він не виступав активно проти меркантилізму. Його називають батьком політичної економії, оригінальним дослідником.

Вчення В. Петті характеризують такі положення:

- перший сформулював основоположний тезис класичної політичної економії, що багатство нації створюється людською працею в усіх сферах матеріального виробництва, спростовуючи меркантилістичні погляди на багатство та джерела його нагромадження.

- висловив міркування, які сприяли формуванню трудової теорії вартості. Аналізуючи питання еквівалентного обміну товарів, висловив положення, що його основою є затрати праці на виробництво, які вимірюються робочим часом, а величина вартості залежить від продуктивності праці. Проте, залишаючись в полоні меркантилізму, стверджував, що вартість створює лише праця, затрачена на виробництво золота і срібла, яка через обмін дорогоцінних металів на товари визначає їх вартість. Вартість, створену працею з видобутку срібла, називав «природною ціною», а вартість товарів через їх прирівнювання до срібла «істинною ринковою ціною». Одночасно, вчений вважав, що внутрішня цінність усіх предметів повинна вимірюватися працею і землею. У праці «Слово мудрим» він писав: «...праця є батько і активна основа багатства, як земля його мати».

- під впливом меркантилістів вчений визнавав зовнішню торгівлю галуззю, що найбільш сприяє зростанню багатства, доцільність більшого нагромадження грошей (дорогоцінних металів) порівняно з іншими країнами. Однак, звертав увагу на наявність певної залежності між кількістю грошей і товарною масою. Стверджував, що надлишок грошей зумовлює зростання цін, а нестача грошей зменшує об'єми виробництва і рівень податкових платежів. Підтримував тезу меркантилістів, що розкіш стимулює виробництво і торгівлю;

- вважав необхідною політику протекціонізму. Величина мита повинна забезпечити вищу ціну імпортного товару порівняно з національним продуктом;

- розробляв питання ренти, ціни землі та позичкового процента. Рента — це додатковий продукт, який залишається як різниця між вартістю товару і витратами виробництва. Рента набуває форми земельної та позичкового процента;

- започаткував вивчення диференційної земельної ренти, існування якої пов'язував із відмінностями у родючості землі та різним місцерозташуванням земельних ділянок стосовно ринку. Проаналізувавши ренту як чистий дохід із землі, поставив питання ціни землі. Оскільки земля приносить ренту, то її продаж є не чим іншим, як продажем доходу. Отже, ціна землі є капіталізованою рентою. Кількісно вона дорівнює сумі річних рент за 21 рік, що є часом одночасного життя трьох поколінь;

- спростував середньовічні погляди про грабіжницьку суть позичкового процента, обґрунтував позичковий процент як компенсацію за незручності кредитора, який міг би їх використати самостійно. Величина позичкового процента повинна дорівнювати ренті з такої кількості землі, яку можна купити за позичені гроші. Прибуток, як особливу та відмінну від ренти категорію, вчений не виокремлював;

- здійснив спробу визначити об'єктивну основу заробітної плати, встановивши її залежність від вартості засобів існування робітників. Заробітну плату розглядав як природну ціну праці, рівень якої визначається фізіологічним прожитковим мінімумом, тобто вартістю засобів існування працівника. Характеризуючи заробітну плату, вчений зробив важливий висновок про те, що робітник отримує не всю створену ним вартість, а лише її частину;

- проголосив принцип «природного порядку», який заперечує державне втручання в господарське життя. Важливою функцією державної влади є забезпечення повної зайнятості, оскільки кількість і якість праці — фактори зростання багатства нації, а рідкість населення — джерело бідності;

- розглядав питання бюджетно-податкової політики держави. Цільові видатки держави регламентував обороною, управлінням, церквою, школами і університетами, утриманням сиріт та інвалідів, заходами колективного користування (дороги, водопроводи, мости тощо). Податкова політика повинна ґрунтуватися на непрямому оподаткуванні (акцизі). Обґрунтовував це положення висновком, що кожен має покривати державні видатки залежно від власного багатства та споживання. Поділяв багатство на фактичне і потенційне. Фактичне багатство означає високий рівень споживання, а потенційне — можливість його забезпечити. Отже, акциз, що залежить від рівня споживання, є справедливим. Особа, яка купує предмети першої необхідності, легко його сплачує. Акциз сприяє ощадливості — важливого засобу збагачення нації;

- У праці «Політична арифметика» започаткував економічну статистику, яку називав «політичною арифметикою». Описав метод визначення величини тих чи інших економічних показників. Виокремив категорії національного доходу і національного багатства, вперше здійснив спробу їх грошової оцінки. На відміну від меркантилістів включив до складу національного багатства матеріальні цінності та трудові навички, кваліфікацію робітників. Частку дорогоцінних металів у сукупному багатстві Англії визначив у 3%.

- висловив ідею необхідності пізнання об'єктивних економічних законів, які він порівнював із законами природи, перейшов від емпіричного опису економічних процесів до виявлення причинно-наслідкових залежностей, застосовував метод наукової абстракції;

- започаткував математизацію економічного аналізу та економіко-статистичні методи пізнання. Аналізував конкретну економічну ситуацію, робив спроби кількісної оцінки господарських процесів і явищ. В. Петті виражав свої думки на мові чисел, мір і ваг.

Ідеї В. Петті фрагментарні, не розвинуті в теорію. Проте, критикуючи феодальне господарство, він стверджував, що капіталізм є прогресивною умовою розвитку продуктивних сил. Вчення В. Петті започаткувало класичну політичну економію.

Засновником класичної політичної економії у Франції був П'єр Лепезан де Буагільбер (1646–1714) — юрист, економіст, політичний діяч.

Головні економічні ідеї П. Буагільбера містяться у працях «Докладний опис становища Франції, причини падіння її добробуту і прості методи відновлення, або як за один місяць доставити королю усі гроші, яких він потребує і збагатити все населення» (1696), «Роздрібна торгівля Франції» (1699), «Міркування про природу багатства, грошей і податків» (1707), «Звинувачення Франції» (1707) та ін. Вчений негативно ставився до ідей меркантилізму, критику їх вважав своїм важливим завданням.

П'єр Буагільбер у своїх працях:

- обґрунтував важливість для економічної науки пізнання об'єктивних економічних законів, подібних до законів природи, показав переваги причинно-наслідкового методу дослідження економічних процесів і явищ над емпіричним, описовим;

- виступав за природний шлях розвитку економіки на засадах вільної конкуренції; підкреслював її визначальну роль у подоланні економічного занепаду Франції, держава не повинна втручатися в економічне життя;

- стверджував, що багатство є предметом дослідження економічної науки, пояснював, що змістом багатства є не гроші, а матеріальні блага;

- вбачав провідну роль селянства, сільськогосподарського виробництва у забезпеченні економічного розвитку країни, подоланні кризи. Захищаючи інтереси селянства, пропонував негайне впровадження заходів, які б стимулювали сільське господарство (відміна заборони вивезення зерна) та полегшили становище селянство;

- започаткував (незалежно від В. Петті) трудову теорію вартості. Розрізняв ринкову ціну та «істинну вартість». Вважав, що на відміну від ринкових цін, які є випадковими у кожний окремий момент «істинна вартість» — закономірна, і визначається працею, затраченою на виробництво товару. Мірою «істинної вартості», на його думку, є робочий час.

- недооцінював роль грошей в економіці. Вважав, що вони є основним злом та джерелом нещастя товаровиробників, причиною того, що товари обмінюються не за «істиною вартістю». Ідеальною формою, яка забезпечує збереження пропорційності, є обмін товару на товар за умов вільної конкуренції. Щоб встановити справедливий обмін, пропонував замінити металеві гроші (золото і срібло) на паперові.

- критикував ідеї та політику меркантилізму, зокрема протекціонізм, обґрунтовував їх нездатність розв'язувати економічні проблеми країни, зокрема сільського господарства. Підкреслював пріоритетну роль виробничої сфери порівняно зі сферою обігу.

Вчення П. Буагільбера сприяло розвитку теоретико-методологічних основ класичної політичної економії.

Економічна школа **фізіократів** (Fyzyokratov), як особлива складова класичної політичної економії, найбільший розвиток отримала у Франції в середині XVIII ст. Виникнення фізіократизму пов'язано з критикою меркантилізму, загостренням соціально-політичних і економічних суперечностей у сільському господарстві, необхідністю вирішення аграрних проблем та їх теоретичного розгляду.

Слово «фізіократизм» грецького походження і складається з двох слів «фізіо» — природа і «кратоз» — влада, сила, панування. *Суть фізіократизму в його центральній ідеї — вивченні основ природного порядку в економіці.* Фізіократи, або прихильники ідеї природного закону, були виразниками природовладдя, досліджували природні закони суспільного буття. Вперше застосував термін «фізіократизм» Дюпон де Немур у своїй книзі «Фізіократія, або природна конструкція найбільш вигідного управління людським родом» (1768). Основний внесок у розробку економічних проблем зробили такі французькі фізіократи, як: **Франсуа Кене** (1694–1774), **Анн Робер Жак Тюрго** (1727–1781), **Віктор Рікетті Мірабо** (1715–1789), **Дюпон де Немур** (1739–1817), **Поль П'єр Мерсьє** (1720–1793), **Венсан де Гурне** (1712–1759).

Центральне місце в економічному вченні фізіократів займають такі положення:

- джерелом багатства нації є сільське господарство як сфера матеріального виробництва, а не зовнішня торгівля, як вважали меркантилісти. Тільки у сільському господарстві створюється «чистий продукт» і відбувається збільшення багатства, оскільки працює природа, земля. Отже, «чистий продукт» (багатство) є фізичним даром природи. Промисловість — це безплідна сфера і не створює «чистий продукт»;

- розвиток ринкової економіки згідно теорії «природного порядку» має об'єктивний і закономірний характер;

- праця людини має бути вільною, її плоди недоторканими, а власність — священною. Праця поділяється на продуктивну і непродуктивну;
- економічний розвиток ґрунтується на принципі економічного лібералізму та політиці «laissez faire». Держава не повинна втручатись у господарську діяльність. Її завданням є збір податків, забезпечення захисту країни, прав і свобод людей, проведення політики фритредерства;
- ввели у науковий обіг поняття початкові аванси як витрати на землеробське устаткування та щорічні аванси як витрати на сільськогосподарських роботах;
- поставили питання про пропорції суспільного відтворення та кругообіг суспільного продукту за вартістю та в натуральній формі.

А. Сміт вважав, що доктрина фізіократів найбільш наближена до істини, ніж будь-яка інша теорія політичної економії з опублікованих. Завдяки фізіократам економіка стала трактуватися як наука про матеріальну сферу господарства.

Економічні погляди Ф. Кене. Франсуа Кене (1694–1774) — видатний французький економіст, засновник школи фізіократів, за освітою медик. Економічними дослідженнями вчений почав займатися у 60-ти річному віці.

Економічні погляди Ф. Кене знайшли відображення у працях «Економічна таблиця» (1758), «Загальні принципи економічної політики держави» (1760), «Про торгівлю» (1760), «Природне право» (1765), «Аналіз економічної таблиці» (1766), «Діалог про ремісничу працю» (1766), «Зауваження стосовно грошового процента» (1766), «Китайський деспотизм» (1767) та ін.

Ф. Кене розробив методологічні основи теоретичної системи фізіократизму, яка охоплює: *теорію природного порядку, теорію чистого продукту, теорію кругообігу багатства (суспільного відтворення)*.

Теорія природного порядку є філософською платформою економічного світогляду фізіократів. Згідно «природного порядку» (laissez faire, laissez passer, або лессе фер³⁴) суспільство має розвиватися вільно на основі об'єктивних природних економічних законів, які є універсальними і незаперечними, єдиними, вічними, незмінними, встановленими Богом для щастя людей. Його слід пізнавати, пристосуватися до нього і діяти згідно його вимог, бо він найвигідніший для людей. Основою природного порядку є право приватної власності і повага до влади та визначених норм і правил поведінки людей. Розглядаючи суспільство як живий організм, Ф. Кене розрізняв у ньому здоров'я (норму) і хворобу (патологію). Вважав, що здорове суспільство знаходиться у рівноважному стані, хворе — у нерівноважному. Тому необхідно створювати умов для досягнення економічної рівноваги.

Чистий продукт — це надлишок вартості продукту, створеного у землеробстві, над витратами виробництва. Зростання багатства відбувається лише у сільському господарстві, єдиній галузі, де вироблене багатство перевищує споживання. В інших галузях сировинні матеріали сільського господарства лише переміщуються або переробляються. Створює чистий продукт не сама по собі праця, а земля і природа, які допомагають праці створювати багатство. Чистий продукт є даром природи, його формою є рента, яку отримують власники землі. Землеробська праця є єдиною продуктивною працею, інші види праці корисні, але «безплідні», непродуктивні.

Теорія кругообігу багатства (теорія суспільного відтворення) аналізує процес кругообігу виробничого капіталу і сукупного продукту в цілому. Вперше відповідну схему побудував англійський економіст Р. Кантільон у праці «Дослідження природи торгівлі в цілому» (1755). Подальший розвиток цієї теорії здійснив Ф. Кене у праці «Економічна таблиця». Він розглядав процес відтворення та обігу не у вигляді окремих актів купівлі-продажу, а як виявлення основних народногосподарських пропорцій економічного розвитку, процес обміну продуктів виробництва між галузями народного господарства основними класами суспільства: продуктивним класом (селяни та фермери, хто обробляє землю), класом землевласників (поміщики, король, церква — всі, хто одержує щорічний чистий продукт землеробства) і «безплідним» (усі громадяни, діяльність яких не пов'язана з сільським господарством).

При створенні економічної таблиці Ф. Кене використав метод абстракції, що дозволив зробити такі припущення: ціни незмінні протягом року; усі доходи витрачаються на споживання; купівля та продаж в середині кожного класу не беруться до уваги; відсутній вплив зовнішньої торгівлі; вся земля обробляється фермерами-селянами, які її орендують і сплачують ренту; промислові товари виробляються ремісниками.

Схема кругообігу багатства подана на рис. 1.

³⁴ Цей принцип означає: «Дайте людям самим робити свої справи, дайте справам іти своїм ходом», або «нехай все іде, як іде». Автором знаменитої фрази є Вінсен де Гурне – комерсант, поширювач ідей фізіократів Р. Кантільона і А. Тюрго.

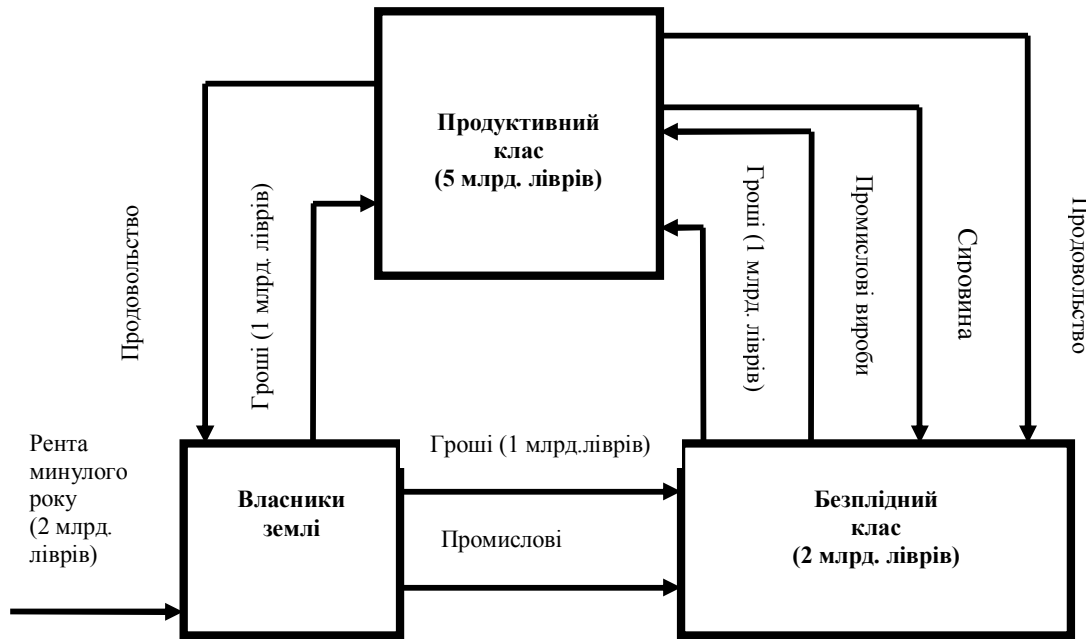

Рис 1. Кругообіг багатства за Ф. Кене

У моделі відтворення (економічна таблиця) Ф. Кене виходив із того, що капітал фермерів складався із двох частин: первісних авансів (основний капітал) в сумі 10 млрд ліврів, які використовуються протягом 10 років, щорічно десята частина (1 млрд ліврів) вноситься у вартість річного продукту; щорічних авансів (оборотний капітал) у сумі 2 млрд ліврів, які використовуються на придбання сировини, оплату праці всіх робітників сільськогосподарського виробництва тощо. Ця частина капіталу споживається впродовж одного року, повністю переносить свою вартість на виготовлений продукт і відшкодовується.

➤ За підрахунками Ф. Кене, щорічні сукупні витрати основного і оборотного капіталів продуктивного класу (фермерів) становлять 3 млрд ліврів (1 + 2). Додавши до них вартість «чистого продукту» у сумі 2 млрд ліврів, отримав вартість річного продукту фермерських господарств у сумі 5 млрд ліврів (3 + 2). За своєю натуральною формою це: 1) насіння у сумі 1 млрд ліврів і продовольство для власного споживання фермерів також на 1 млрд ліврів, які потрібні для відшкодування оборотного капіталу; 2) продовольство для обміну у сумі 2 млрд ліврів; 3) сировина для промисловості у сумі 1 млрд. ліврів. Ф. Кене окремо поравував також вартість продукту, створеного «безплідним» класом, який становив 2 млрд ліврів.

За натуральною формою це — різні промислові вироби. Разом вартість сукупного суспільного продукту становила 7 млрд ліврів (5 + 2).

Увесь процес відтворення у загальному виді був представлений у вигляді п'яти актів. В тих актах аналізуються дії трьох учасників процесу відтворення:

➤ *землевласники*, маючи доходи у сумі 2 млрд ліврів (рента, отримана за попередній рік), *кутують у фермерів* продовольство на 1 млрд ліврів і у «безплідного» класу — промислові вироби на другий млрд. ліврів;

➤ *клас «безплідних»*, отримавши від продажу промислових виробів гроші у сумі 2 млрд ліврів, *купує у фермерів* необхідне для життя продовольство на 1 млрд ліврів, і *сировину*, потрібну для продовження промислового виробництва — також на 1 млрд ліврів;

➤ *фермери* 5 млрд ліврів (вартість річного продукту, отриманого від господарської діяльності), використовують таким чином. Купують на 1 млрд ліврів у «безплідного» класу різні промислові вироби, зокрема знаряддя праці для початку нового виробництва. Виплачують землевласникам ренту у сумі 2 млрд ліврів. Останню частину чистого річного продукту у сумі 2 млрд ліврів залишають для себе на насіння (1 млрд ліврів) і харчування (1 млрд ліврів).

Схема відтворення всього сукупного продукту, незважаючи на деяку обмеженість і недосконалість, є значним внеском у розвиток класичної економічної теорії.

Фізіократичні ідеї Ф. Кене набули подальшого розвитку у працях його послідовників.

Економічні погляди А. Тюрго (1727–1781) — державного діяча, філософа-просвітителя, економіста-фізіократа, сформувалися під впливом прогресивних ідей Д. Дідро, Ж.-Д'Аламбера та інших авторів «Енциклопедії». Свої економічні ідеї вчений виклав у працях «Похвальне слово Венсану де Гурне» (1759), «Роздуми про створення і розподіл багатства» (1766), «Листи про свободу торгівлі зерном» (1770), «Цінність та гроші» (1769) та ін. **У своїх працях А. Тюрго:**

- відстоював принципи свободи економічної діяльності, засуджував політику протекціонізму;

- землеробство визнавав джерелом додаткового продукту, а землеробську працю — єдиною продуктивною працею, тому що тільки вона створює «чистий продукт»;
- критикував трудову теорію вартості, започаткував основи *теорії корисності*. Вів поняття «природної ціни» як відносної величини, яка немає внутрішньої субстанції і визначається на основі суб'єктивних оцінок корисності блага продавцем і покупцем. При цьому вчений підкреслював, що власна оцінка корисності блага дозволяє учасникам обміну отримувати більше, ніж вони віддають. Отже, ідея корисності як субстанції цінності була висунена майже за 100 років до виникнення маржиналізму;
- розрізняв суб'єктивну і об'єктивну цінності блага. Суб'єктивна цінність визначається оцінкою блага її власником, а об'єктивна — ринком і залежить від співвідношення попиту та пропозиції;
- першим зробив спробу сформулювати *закон спадної родючості ґрунтів*. Згідно з цим законом зростання витрат праці (капіталу) на землі призводить до того, що кожна наступна одиниця праці виявляється менш продуктивною;
- вдосконалив трактування класової структури суспільства: поділив виробників на дві групи: підприємців, власників засобів виробництва, які здійснюють вкладення капіталу для отримання прибутків, і найманих робітників, які продають свою працю і живуть на заробітну плату;
- основною формою капіталу вважав землеробський капітал, а головною формою доходу — земельну ренту. Намагався виявити способи зростання капіталу як «нагромаджені цінності»;
- вперше показав різницю між грошима і капіталом. Капітал на відміну від грошей приносить дохід, який розпадається на дві частини. Перша частина слугує для відшкодування витрат, пов'язаних зі створенням продуктів, у тому числі на оплату праці робітників. Друга — є прибутком на капітал і земельною рентою. Аналізував прибуток як особливу форму доходу, винагороду підприємцям за їх виробничі турботи та працю, здібності та ризик. А. Тюрго допускав існування промислового і торговельного прибутків;

Геніальні фізіократичні ідеї А. Тюрго справили великий вплив на наступний розвиток економічної думки. Він перший спробував на практиці реалізувати ідеї фізіократів. Підготувавши укази і законопроекти щодо вільної торгівлі зерном і мукою на внутрішньому ринку, вільний і безмитний вивіз зерна з країни, знищення ремісничих цехів тощо. Через протидію французького парламенту вони не були реалізовані.

А. Сміт – творець класичної політичної економії. Становлення політичної економії як науки пов'язано з ім'ям шотландського вченого Адама Сміта (1723–1790). Завдяки його працям політична економія виділилася як самостійна галузь знань з гуманітарних наук, стала академічною дисципліною та обов'язковою складовою економічної освіти.

Теорія А. Сміта об'єктивно ґрунтувалася на аналізі економічного розвитку Великої Британії, що характеризувався високим рівнем мануфактуризації, пануванням промислового капіталу над торговельним, початком промислового перевороту, негативними впливами протекціоністської політики. Великий вплив на формування економічного світогляду А. Сміта здійснило вчення фізіократів, філософів Т. Гобсона і К. Гельвеція, які визнавали існування еґотистичного інтересу людини як фактору суспільного прогресу. У праці «Теорія моральних почуттів» (1759) А. Сміт цю ідею використав щодо сфери економічної діяльності, стверджуючи, що концепція своєкорисного інтересу зумовлює політику невтручання або «внутрішньої свободи» людини, у т.ч. у галузі господарювання.

Теоретико-методологічні основи класичної політичної економії були викладені А. Смітом у геніальній праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776). Праця складається із п'яти книг. У першій книзі «Причини збільшення продуктивності праці й порядок, згідно з яким її продукт природним чином розподіляється між різними класами народу», досліджуються чинники зростання багатства нації, викладено теоретичні основи вчення про працю як джерело багатства, поділ праці, вартість, ціноутворення, гроші, прибуток і різні форми доходів. У другій книзі «Про природу капіталу, його нагромадження та застосування» — суть і структура капіталу, способи його нагромадження. У третій «Про розвиток добробуту у різних народів» — історія розвитку народного господарства європейських країн від часів падіння Римської імперії. У четвертій «Про системи політичної економії» — меркантилістська та фізіократична економічні системи. У п'ятій книзі «Про прибутки правителя або держави» досліджуються питання фінансово-податкової політики держави, її витрати, доходи та борги. А. Сміт вперше теоретично узагальнив і систематизував економічні знання, розглянув теоретичні питання щодо функціонування товарного виробництва та економічної політики.

• **А. Сміт про предмет і завдання політичної економії. Методологія вчення А. Сміта.** Предметом політичної економії, на думку А. Сміта, є дослідження об'єктивних законів виробництва та нагромадження багатства з метою зростання добробуту населення («народу і правителя»). Політична економія як наука ставить перед собою два завдання: забезпечити народів високий дохід або засоби існування та давати державі чи суспільству дохід, достатній для забезпечення суспільних потреб. Багатство народу — це матеріальні (фізичні) блага для задоволення потреб людини, його змістом і джерелом є сукупна «річна» праця в усіх сферах виробництва. Зростання багатства нації А. Сміт пов'язував з такими факторами як частка населення, зайнята продуктивною працею або кількість праці, яка функціонує у виробництві; продуктивність праці зайнятих у виробництві; розвиток обміну та наявність ринків збуту; зростання доходу та капіталу.

А. Сміт визначив дві сторони політичної економії: позитивну і нормативну. Позитивна спрямована на об'єктивне тлумачення, наукове пояснення економічних явищ і процесів, виявлення реально існуючих

закономірностей функціонування економічних систем. Нормативна спрямована на надання рекомендацій державі для проведення економічної політики, яка б забезпечувала народу досягнення достатніх доходів, засобів існування.

Методологію А. Сміта характеризують:

- матеріалізм як філософська основа світоглядних проглядів;
- застосування абстрактно-логічного (виокремлення найважливіших моментів певного явища, що визначають суть останнього, їх об'єктивне дослідження) і причинно-наслідкового (каузального) методів;

- визнання об'єктивності економічних законів, обґрунтування їх дії у вченні про «невидиму руку ринку», яку він розглядав як «систему звичайної свободи», ринковий механізм саморегулювання, коли об'єктивні закони ринкової економіки діють незалежно від волі та бажань окремих людей, спонтанно забезпечують гармонію інтересів особи та суспільства, а реалізація власних інтересів людини забезпечує суспільні блага. *Принцип «невидимої руки»* — це механізм стихійної координації економічної поведінки та узгодження економічних інтересів суб'єктів господарювання за умов ринкової економіки, суспільні умови та правила економічної гри;

- концепція економічного лібералізму, що ґрунтується на ідеях «природного порядку» та «економічної людини». На думку А. Сміта, *природний порядок* — це набір правил, що відповідає суспільній необхідності. Для забезпечення природного порядку необхідно створення «системи природної свободи», якою є ринковий механізм господарювання. Основою природного порядку є право на власність, вільна конкуренція, відсутність державного втручання в економіку. *Економічна людина* — це суб'єкт економічних відносин, незалежна, здатна самостійно ухвалювати рішення; керується у своїй діяльності особистими егоїстичними економічними інтересами і потребами, раціоналізує свою діяльність з метою максимізації вигоди, достатньо поінформована про ситуацію на ринку. Природним стимулом людини до економічної діяльності є егоїзм і турбота про власну вигоду. Однак, діяльність економічної людини в умовах природного порядку забезпечує багатство, добробут і розвиток окремої людини та суспільства загалом, отже, є вихідним пунктом його розвитку;

- принцип невтручання держави в економіку, згідно якого втручання держави у природний порядок гальмує процес зростання багатства та економічно ефективного розміщення ресурсів (отримав назву «державна — нічний вартувий»). Втручання держави у господарське життя має бути мінімальним: охороняти права громадян (життя, свободу і власність), організувати громадські роботи, забезпечувати зовнішню безпеку. А. Сміт висловлювався за державне регулювання мінімуму заробітної плати, норми позичкового відсотку.

А. Сміт створив струнку логічну теорію функціонування товарного виробництва, складовими якої є вчення про поділ праці, продуктивну та непродуктивну працю, трудову вартість, походження та функції грошей, капітал, його структуру та відтворення.

Вихідним пунктом дослідження є вчення про поділ праці як найважливіший чинник економічного прогресу. Вчений:

- здійснив аналіз поділу праці, як основної умови зростання її продуктивності. Показав, як завдяки поділу праці та спеціалізації всередині майстерні, мануфактури і суспільства зростає продуктивність праці. Сформулював залежність обсягу продукту від числа осіб, зайнятих корисною працею, та продуктивності праці. А. Сміт підкреслював, що лише розміри ринку обмежують інтенсивність розподілу праці. Джерелом поділу праці визначив обмін. Вважав, що удосконалення поділу праці розширює обмін товарів;

- розвинув погляди на продуктивну і непродуктивну праці, започатковані фізіократами. Продуктивною вважав будь-яку працю, яка створює матеріальний продукт і обмінюється на капітал. Непродуктивною — працю, яка не створює вартості та обмінюється на дохід. Всю сферу нематеріального виробництва він визнавав непродуктивною;

- удосконалив теорію відтворення, розмежувавши валовий дохід і чистий дохід. Валовий дохід — це вартість сукупного продукту, чистий дохід — це новостворена вартість. У масштабах всього суспільства — це національний дохід.

Системоутворюючою складовою вчення А. Сміта є теорія вартості та ціни, для якої характерні подвійність методу Сміта та суперечність поглядів.

- При характеристиці товару А. Сміт чітко розмежував *споживну вартість* («цінність у споживанні») і *мінову вартість* («цінність у обміні»). Аналізуючи різницю між ними, виявив на прикладі води та діамантів парадокс, який пізніше отримав назву *парадокс А. Сміта*. Згідно цього парадоксу, корисність (споживна вартість) не може визначати мінові пропорції обміну товарів, оскільки предмети, які є дуже корисними для людини (наприклад, вода), часто мають малу ціну, тоді як товари, які не задовольняють нагальних потреб людини (наприклад, діаманти), мають дуже високу ціну.

- Зосередив увагу на дослідженні мінової вартості, виходячи із умов розвитку суспільства. В ранньому і примітивному стані суспільства, коли не було купівлі-продажу, праця лежала в основі мінової вартості товарів. Вартість визначалася витраченою на виробництво товару працею. В умовах простого товарного виробництва вартість визначається працею, що купується, тобто кількістю чужої праці, яку товаровиробник може отримати в обмін на власну працю. Для розвиненого товарного виробництва А.Сміт дав третій варіант мінової вартості. Вартість визначається сумою доходів: заробітної плати, прибутку та ренти. Цей варіант відомий під назвою *теорії витрат виробництва або «догми Сміта»*. Згідно цієї догми, праця не є єдиним

джерелом і єдиною мірою вартості, оскільки капітал і земля також приносять дохід, який приєднується до вартості, створеною працею. Праця створює дохід у формі заробітної плати найманих робітників, капітал — прибуток, і земля — ренти, які і визначають вартість виробництва; остання, у свою чергу, є джерелом і мірою мінової вартості. Отже, суть «догми Сміта» в тому, що вартість (ціна) виробництва дорівнює сумі трьох видів доходів: заробітної плати, прибутку і ренти. А. Сміт писав, що у ціні хліба одна її частина йде на оплату ренти землевласника, друга — на заробітну платню або утримання робітників і робочої худоби, зайнятих у його виробництві, і третя частка є прибутком фермера. Помилковість цієї догми в тому, що вона не включає у вартість (ціну) товару четверту складову, а саме затрати капіталу. Ігнорування постійного капіталу як складової вартості продукту А. Сміт пояснював тим, що матеріальні витрати (перенесена вартість) — є не що інше, як доходи, отримані на попередніх стадіях виробництва.

- Виходячи з тези, що заробітна плата, прибуток і дохід є трьома первісними джерелами будь-якого доходу та одночасно будь-якої мінової вартості, аналізував природну ціну, яка встановлюється на рівні виробництва, та ринкову ціну, яка коливається навколо природної ціни в залежності від попиту і пропозиції.

У вченні про капітал А. Сміт:

- ◆ розвиває теорію грошей, пов'язавши їх походження з об'єктивним стихійним процесом розвитку поділу праці та обміну. А. Сміт не вважав гроші як товар єдиною формою багатства, оцінював їх як переважно технічний засіб обміну. Розглядав дві функції грошей — міру вартості і засіб обігу, останню виділив як головну. Пропонував замінити золото і срібло банкнотами, які б банки випускали в необхідній кількості;

- ◆ тлумачить капітал з двох сторін: як вартість, що приносить прибуток, і як запаси засобів виробництва. Останні А. Сміт поділив на основний і оборотний капітали. Нагромадження капіталу розглядав як найважливіше джерело збагачення нації.

У вченні про доходи:

- ◆ дається їх поділ на первинні і вторинні. Первинні доходи (прибуток, ренти і заробітну плату) одержують три основні класи суспільства: капіталісти, землевласники і робітники. Доходи решти груп населення є вторинним, адже їх джерелом є перерозподілені первинні доходи — прибуток, рента або заробітна плата;

- ◆ заробітна плата розглянута на двох рівнях. В умовах «первісного стану суспільства», працівник одержував повний продукт своєї праці. В умовах товарного капіталістичного виробництва він змушений ділитись своїм доходом із землевласником і працедавцем. Частина продукту яка залишається у робітника А. Сміт визначив як «природну ціну» праці, під якою розумів вартість необхідних засобів існування робітника і його сім'ї. Навколо «природної ціни», тобто нормального рівня заробітної плати, існує нижня і верхня її межа. Нижня межа — це фізіологічно прожитковий мінімум засобів існування працівника. Зниження цієї межі призводить до зменшення народонаселення, скорочення пропозиції праці. При підвищенні рівня заробітної плати, навпаки, кількість населення зростає і збільшується пропозиція праці;

- ◆ прибуток визначається як частина вартості, що залишається після вирахування ренти і заробітної плати. А. Сміт показав, що нова вартість складається із необхідної і доданої вартості. Остання є результатом привласнення чужої праці капіталістом;

- ◆ рента характеризується з трьох сторін: як надлишок вартості над заробітною платою робітника і середнім прибутком фермера-орендаря; як результат дії природних факторів; як результат монополії (власності) на сільськогосподарську продукцію. А. Сміт проаналізував причини і умови існування диференційної земельної ренти.

Теорія абсолютних переваг у міжнародній торгівлі. Суть цієї теорії полягає у тому, що міжнародна торгівля є вигідною, якщо країна продає такі товари, у виробництві яких вона має абсолютні переваги (тобто виготовляє товари з меншими витратами), ніж країна-партнер. Теорія показала наявні переваги поділу праці не тільки на національному, але й на міжнародному рівні. Обмеженість її полягає у тому, що вона не пояснює участь у зовнішній торгівлі за відсутності абсолютної переваги у виробництві тих чи інших товарів.

А. Сміт запропонував економічну політику, щоб довести практичну прогресивність товарно-грошових ринкових відносин. Із цією метою проаналізував систему організації сільського господарства, фінансову та зовнішньоторговельну політику.

А. Сміт визначив причини, які уповільнювали розвиток аграрної економіки: дворянські привілеї, повільне формування селянської земле-власності, заборона експорту зерна і місцеві податки, що гальмують нагромадження капіталу. Обґрунтував переваги вільнонайманої праці, доцільність міграції робочої сили між галузями господарства, стимулююче значення розвитку промисловості та торгівлі.

На основі аналізу діючої системи оподаткування А. Сміт зробив висновок про податки з доходу як головне джерело державного бюджету. Запропонував рекомендації щодо вдосконалення політики оподаткування, обґрунтував чотири основних принципи оподаткування:

- ◆ *пропорційність* (громадяни повинні ділитися з державою своїми доходами у певній пропорційності);
- ◆ *визначеність* (податок, сума і спосіб платежу, термін сплати мають бути точно визначеними і зрозумілими);
- ◆ *зручність* (податок має бути стягнутий у найзручніший для платника час і спосіб);
- ◆ *необтяжливості* (податки повинні сприяти розвитку підприємництва і забезпечувати лише насущні потреби держави).

А. Сміт запропонував бачення торгівельної галузі як обслуговуючої матеріальне виробництво. Регулювання її не забезпечує зростання матеріального виробництва, яке залежить від розмірів капіталу. В теорії абсолютних переваг вчений обґрунтував умови конкурентноздатності національного виробництва на зовнішніх ринках. Він заперечував ефективність політики протекціонізму, пропонував перейти до політики фритредерства. Державна регламентація доцільна, коли галузь має військове значення, або як відповідь на протекціоністську політику інших держав.

Теоретичні розробки А. Сміта знайшли втілення у політиці Великої Британії. У 1786 р. прем'єр-міністр У. Петті змінив митні тарифи у торговому договорі з Францією. У 1849 р. було скасовано навігаційний акт, що започаткувало добу вільної торгівлі. В ХХ ст. ідеї А. Сміта були використані у Генеральній угоді з торгівлі та тарифів.

Історичне значення теоретико-методологічної спадщини А. Сміта:

- створив економічну науку, на основі узагальнення та систематизації економічних знань, сформулював її теоретико-методологічні засади. Політична економія розвивалася як «класична»;
- створив систему взаємопов'язаних економічних категорій і принципів;
- здійснив теоретичне дослідження товарного виробництва і ринкової економіки, розкрив роль ринку, ринкового механізму та держави в організації економічного життя;
- обґрунтував пріоритет ринкової ідеології, вперше системно виклав концепцію економічного лібералізму;
- наступні економісти на основі його вчення створювали власні системи економічних вчень;

Класична політична економія відіграла велику роль у розвитку економічної думки, ціле століття впливала на економічну політику більшості держав.

Тема 7. Утвердження ринкового господарства та його особливості в окремих країнах Європейської цивілізації (кінець XVIII ст. – середина XIX ст.). Економічна думка про суть та функціонування ринкової економіки

План

1. Утвердження ринкового господарства. Еволюція класичної політичної економії
2. Особливості розвитку ринкового господарства у провідних країнах Європейської цивілізації та його висвітлення в економічній думці (Д. Рікардо, Т. Мальтус, Н. Сеніор, Дж.С. Мілль, Ж.-Б. Сей, Ф. Бастіа, С. Сімонді). «Стара» історична школа
3. Марксистська економічна теорія

1. Утвердження ринкового господарства. Еволюція класичної політичної економії

В історії економіки країн Європейської цивілізації період впродовж останньої третини XVIII ст. до світової економічної кризи 1873–1875 рр. характеризували такі процеси:

- утвердження економіки вільної (досконалої) конкуренції;
- промисловий переворот — революційна форма науково-технічного прогресу, що в економічній літературі визначається також як: промислова технічна революція, перша науково-технічна революція (НТР). Завершення промислового перевороту знаменувало утвердження індустріальної цивілізації, її остаточну перемогу над аграрною, формування раннього індустріального суспільства.
- пришвидшення ринкової підприємницької трансформації аграрної сфери господарства;
- становлення національних фінансово-кредитних систем, що забезпечували потреби індустріального розвитку;
- формування соціальної структури індустріального суспільства.

На думку більшості вчених процес індустріалізації започаткував промисловий переворот — це система економічних і соціальних змін, змістом яких був перехід від ручного мануфактурного виробництва до принципово нових техніки та технологій великого машинного фабрично-заводського виробництва; формування соціальної структури індустріального суспільства (власників капіталу (буржуазії) і найманих працівників). Промисловий переворот — це світовий історичний процес у розвитку промисловості, зумовлений науково-технічним прогресом XVI–XVII ст. Він характеризується як загальними ознаками, так і певними особливостями у кожній країні. Батьківщиною промислового перевороту є Велика Британія, яка здійснила його в останній третині XVIII ст. – середині XIX ст.

Етапи розвитку промислового перевороту:

- перехід від ручних знарядь праці до масової механізації та машинізації промислового виробництва через масове впровадження технічних винаходів; перехід від простої кооперації машин (використання однорідних машин) до системи машин;
- масове використання парового двигуна — енергетичної бази промисловості та транспорту;
- створення машинобудівної галузі промисловості (випуск засобів виробництва), у тому числі верстатобудування.

Промисловий переворот почався у легкій промисловості через необхідність зменшити авансований капітал і пришвидшити його оборот. Нагромаджений капітал і попит на засоби виробництва сприяли механізації важкої промисловості та транспорту.

Підсумки промислового перевороту:

- формування аграрно-індустріальної економіки, яка визначається як ранньоіндустріальна. Промисловість остаточно відокремилася від сільського господарства. Продовжувалося формування індустріального технологічного способу виробництва;
- пришвидшення розвитку науково-технічного прогресу: наука почала набувати технологічної та матеріально-виробничої функцій, перетворюватися на безпосередню продуктивну силу, а виробництво — у сферу прикладання науки;
- основною формою організації промислового виробництва стала фабрика (завод) із стандартизованою, значно дешевшою, якіснішою продукцією ніж ремісничо-мануфактурна;
- переважання в загальному обсязі промислової продукції частки галузей групи «Б»;
- зростання темпів і валового промислового виробництва, підвищення продуктивності та інтенсивності праці;
- виникнення промислових міст і районів, урбанізація;
- формування соціальної структури індустріального суспільства, зростання чисельності та посилення концентрації промислових найманих робітників;
- зросло значення промислової буржуазії у політичному житті.
- утвердження економічного лібералізму;
- перехід від політики протекціонізму до вільної торгівлі (фритредерства), поглиблення міжнародного поділу праці (МПП), почався процес інтернаціоналізації міжнародного економічного життя.

Економіка періоду промислового перевороту характеризувалася значним розвитком продуктивних сил. Основні технічно-наукові винаходи:

- 1733 р. — Д. Кей удосконалив ткацький верстат «летючим човником», що вдвічі підвищило продуктивність праці (Велика Британія);
- 1733 р. — Д. Уайт застосував витяжний валик для прядіння (Велика Британія);
- 1709 р. — А. Дербі склав проект печі для виплавлення чавуну на коксі, у 1735 р. уперше застосував нову технологію (Велика Британія);
- 1765 р. — Д. Харгрівс винайшов механічну прядку «Дженні», на якій можна було працювати 16–18 веретенами (Велика Британія);
- 1767 р. — Т. Хайс створив прядильний верстат (ватерну машину), що працював на водяному двигуні (Велика Британія);
- 1769 р. — Дж. Уатт винайшов парову машину, удосконалену впродовж 1774–1784 рр. на машину подвійної дії – універсальний двигун, що став енергетичною основою розвитку виробництва (Велика Британія);
- 1779 р. — С. Кромптон створив мюль-машину, що поєднала переваги та принципи роботи прядки «Дженні» та ватерної машини (Велика Британія);
- з 80-х рр. XVIII ст. почали будувати повітряні кулі, пізніше — аеростати, винайдено парашут;
- 1784 р. — Г. Корт отримав патент на піч для пудлінгування заліза — переділу чавуну на ковке залізо (Велика Британія);
- 1785 р. — С. Картрайт винайшов механічний ткацький верстат, який у 40 разів підвищив продуктивність праці (Велика Британія);
- 1785 р. — хімік К. Бертолле відкрив метод відбілювання тканин за допомогою хлору (Франція);
- 1793 р. — Е. Уітні винайшов бавовноочисну машину (США);
- 1794 р. — Г. Модслі створив токарно-гвинторізний верстат (Велика Британія);
- 1803 р. — створено циліндрово-сверлильний верстат (Німеччина);
- 1803 р. — Івенс винайшов парову машину (США);
- 1805 р. — Жаккард створив ткацький верстат для виготовлення візерунчатих тканин (Франція);
- перше десятиліття XIX ст. — винайдено льонопрядильну, в'язальну, тюлеву, мереживну, ситценабивну машини;
- 1807 р. — Р. Фултон збудував перший пароплав (США);
- 1814 р. — Д. Стефенсон побудував перший потяг (США);
- 1814 р. — Кеніг, Вамер створили машину для швидкого книгодрукування (Німеччина);
- 1832 р. — винайдено електромагнітний телеграф Морзе (США);
- 1835 р. — Пешель винайшов каменеточильну машину (Німеччина);
- 1836 р. — винайдено фосфорний сірник (США);
- 1836 р. — Мак-Кормік сконструював косарку, комбіновану молотарку (США);
- 1841 р. — Зінгер створив швейну машинку (США);
- 1842 р. — Насміт винайшов паровий молот (США);
- 1844 р. — здійснено вулканізацію каучуку (США);
- 1845 р. — випробувано пневматичну шину (США);
- 1846 р. — створено машину для виготовлення взуття;
- 1846 р. — сконструйовано ротаційну машину (США);
- 1849 р. — винайдено парову турбіну (США);
- 1851 р. — створено електровоз (США);
- 1856 р. — Г. Бессемер відкрив технологію виробництва сталі (Великобританія);
- 1856 р. — відкрито методи виробництва анілінових фарб (Німеччина);
- 1850–60-і рр. — сконструйовано револьверний, фрезерний, свердильний та перші верстати-автомати (США);
- 1867 р. — винайдено друкарську машину (США);
- 1867 р. — Сіменс створив динамо-машину (Німеччина);
- розвиток природничих наук пов'язаний насамперед із виникненням генетики і мікробіології, досягненнями хімії.

Розвиток аграрної економіки у промислових країнах характеризувався пришвидшеним процесом ринкової трансформації та становлення підприємництва.

Соціально-економічні відносини характеризувалися утвердженням приватної капіталістичної власності через визнання повної свободи розпорядження землею, у тому числі вільної селянської власності на землю. Аграрні реформи у Франції, Німеччині, Австро-Угорщині скасували феодално-кріпосницькі відносини та пережитки попередніх економічних систем, станові обмеження та общинні зв'язки, які заважали приватногосподарській діяльності. Пришвидшилася мобілізація землеволодіння у великих господарствах, відбувалося зменшення кількості землевласників.

Сільськогосподарська виробнича діяльність розвивалася як підприємницька. Виробництво організовувалося на основі одноосібного (індивідуально-сімейного) володіння. Основними формами організації агро-господарювання були: а) фермерські господарства, що використовували власні або орендовані засоби виробництва, власну або найману працю, виступали як суб'єкти ринкової економіки; б) селянські господарства, що трансформувалися з натурально-споживчих у дрібнотоварні, дрібні підприємства.

Еволюція аграрної економіки характеризувалася національними особливостями. Склалися такі моделі її розвитку: американська, або фермерська (США, Велика Британія, Нідерланди); французька, коли ринкова трансформація великого і селянського господарства відбувалася в умовах радикальної ліквідації феодалних відносин (у роки Великої французької буржуазної революції наприкінці XVIII ст.); пруська — на основі

ліберальних аграрних реформ 1820–1860-х рр. XIX ст. і повільного формування підприємницьких структур (Прусія, Австро-Угорщина, Італія, Іспанія, Російська імперія).

Аграрна політика ґрунтувалася на доктрині економічного лібералізму. Визнавалося поширення вільної конкуренції в сільському господарстві та свобода зовнішньої торгівлі його продуктами.

Відбувалися зміни у виробничій структурі, техніці та технології сільськогосподарського виробництва. Зросли валові обсяги, продуктивність і товарність сільського господарства. Почало поширюватися наукове сільське господарство. У Франції засновано у 1835 р. першу в світі наукову агрономічну дослідну станцію. Почали використовувати мінеральні добрива. Зросли площі сільськогосподарських угідь. Відбувся перехід від парової системи до складних сівозмін (багатопілля, травопілля, плодозміна).

Важливим підсумком еволюції економіки вільної конкуренції стало створення національних фінансово-кредитних систем, що забезпечувало потреби індустріального розвитку, сприяло мобілізації капіталів, необхідних для організації підприємницької діяльності. Біржі стали важливим центром мобілізації капіталу. Основними біржовими цінностями були державні цінні папери, які витісняли акції та облігації приватних фірм і компаній.

Пришвидшився процес формування міжнародної економіки, складовими якої є світове господарство як складна цілісна система національних господарств окремих країн, їх угруповань та система міжнародних економічних відносин (МЄВ). Основними формами міжнародних економічних відносин є міжнародна торгівля, вивіз капіталу, міжнародна міграція трудових ресурсів, економічна інтеграція. Розвивався світовий ринок як форма усталених зв'язків між національними ринками, їх утвердження як складової світової ринкової господарської системи.

Основою розвитку світового господарства стало формування міжнародного поділу праці (МПП), що поділив світ на промислово розвинені й економічно відсталі країни. Протягом XIX ст. як форма МПП переважала міжгалузева предметна спеціалізація. Визначилася спеціалізація окремих країн у виробництві певних видів продукції для задоволення потреб світового ринку. Окремі галузі працювали на основі імпорتنих надходжень або на експорт. Лише зовнішній ринок міг поглинути масовий випуск фабричних товарів. Для збереження панування на внутрішньому ринку національні корпорації мусили забезпечувати світовий рівень щодо якості та цін. Так, Велика Британія спеціалізувалася на виробництві та продажу машин і устаткування, взуття, шкіргалантереї, виробів харчової промисловості, чорних металів. За 1845–1870 рр. експорт машин збільшився в 10 разів. Німеччина зайняла головне місце у світовому виробництві сільськогосподарської техніки, залізничного устаткування, парових котлів, картоплі, спирту, цукру, продукції хімічної промисловості, Франція — текстильних машин, шовкових і сукняних тканин, Бельгія — зброї та інструментів, Австро-Угорщина — металів, цукру, хмелю.

Промислова революція в європейських країнах змінила роль колоній у світовому ринку. Торговельно-грабіжницькі методи їх експлуатації замінили економічні. *Колонії перетворилися у постачальника промислової сировини та продовольства для розвинених країн, а також у ринок збуту промислових товарів, що позбавляло метрополії від конкуренції на зовнішньому ринку.* Разом з тим, обмін товарами сприяв залученню колоніальних країн до світового товарного ринку, їх соціально-економічному розвитку (місцевої промисловості з переробки сировини, транспорту, зв'язку тощо). Метрополії вкладали інвестиції переважно у будівництво залізниць і розробку корисних копалин. Зростали великі міста.

Основна і найдавніша форма світогосподарських зв'язків — міжнародна торгівля, до якої були залучені всі незалежні та колоніальні країни. Її динаміку характеризують такі дані: 1720–1780 рр. — зростання фізичного обсягу в 2,1 рази, 1800–1880 рр. — у 10,4 рази. Отже, світовий товарообмін перевищував темпи зростання виробництва. Ця тенденція властива для зовнішньої торгівлі промислово розвинених країн світу. Для XIX ст. характерним був обмін промислових товарів на сировину і продукти харчування. Основним напрямом зовнішньоекономічної політики залишався протекціонізм. Лише Велика Британія перейшла до політики фритредерства.

Важливу роль у розвитку МЄВ відіграв експорт капіталу. Франція розпочала діяльність як світовий кредитор із шестипроцентної позики саксонському королю в 1811 р. До 70-х рр. XIX ст. капітали спрямовували в облігації та акції промислових підприємств. У США іноземні інвестиції за 1790–1860 рр. становили 500 млн дол.

Міжнародний валютний устрій характеризував поділ на три монетарних блоки: золотий блок, до складу якого входили Велика Британія, Португалія, Британські доменіони та колонії; срібний блок — німецькі країни, Австрія, Нідерланди, Данія, Норвегія, Швеція, Мексика, Китай, Індія та Японія; блок, заснований на біметалізмі, — Франція, Бельгія, Італія, Швейцарія, США. Панування певного металу в монетарній системі кожної з країн обумовлювався багатьма структурними та історичними факторами. У Великій Британії перехід до золотої основи монетарної системи розглядався як природний процес посилення господарської інтеграції. Золотий стандарт практично функціонував з 1819 р. Інші країни приєдналися до такої системи у другій чверті XIX ст.

Важливою формою зовнішньоекономічних зв'язків були міжнародні міграційні процеси (виникнення міжнародного ринку праці). Основна імміграційна країна — США, що розвивалися як держава переселенського капіталізму. За 1816–1856 рр. з Європи до США емігрувало 5 млн, а в другій половині XIX ст. — 18 млн осіб. До середини XIX ст. найінтенсивнішою була еміграція з таких розвинених країн, як Велика Британія, Німеччина, Франція. Важливий економічний результат міжнародної міграції робочої сили —

прискорення розвитку промисловості та сільського господарства в країнах імміграції, посилення міжнародного поділу праці, збільшення експорту товарів із цих країн і одночасно імпорту товарів у країни імміграції.

Класична політична економія була панівною течією (мейнстримом) економічної думки першої половини XIX ст. Видатний англійський економіст Д. Рікардо завершив її формування як логічної та послідовної системи на основі закону вартості, розглядав економіку як складну систему, підпорядковану дії об'єктивних законів та механізмів самореалізації, досліджував економічні відносини виробництва та розподілу, які забезпечують зростання матеріального багатства та рівновагу ринкової економіки. У Великій Британії сміто-рікардіанська школа політичної економії займала провідні позиції до 40-х рр. XX ст.

У Франції продовжувачем і популяризатором економічних ідей А. Сміта був Ж.-Б. Сей, який сформулював основи багатьох теоретичних концепцій, започаткував французьку школу політичної економії.

Трансформаційні соціально-економічні процеси, пов'язані з утвердженням ринкової індустріальної системи, зумовили еволюцію класичної політичної економії, її розгалуження і поділ на окремі течії, виникненням нових поглядів на розвиток економіки. У 20-40-х рр. XX ст. почалася критика ортодоксальних положень класичної політичної економії. Н. Сеніор у Великій Британії, Ф. Бастія у Франції, Г.Ч. Кері у США, залишаючи системоутворюючі положення класичної політичної економії, критично переглянули ті, що втратили актуальність, розробили нові ідеї, які зберегли і збагатили класичну політичну економію. З критикою класичної політичної економії з позицій інтересів дрібних власників виступили відомі французькі економісти Ж.Ш. Сімонді та П.Ж. Прудон.

Видатним представником і одночасно завершувачем класичної політичної економії був англійський економіст, філософ і соціолог Дж.С. Мілль. Своім завданням він вважав систематизацію та перевірку об'єктивності вчень класиків політичної економії, написання оновленого варіанта «Багатства народів» відповідно до нових філософських, політичних і соціально-економічних умов середини XIX ст. Учений обґрунтував новий напрям в політичній економії, що отримав назву соціальний реформізм. Це були перші концепції соціалістичної перебудови суспільства в ринковій економіці. Економісти-класики стали першовідкривачами ідей, які пізніше були використані представниками неокласичного напрямку економічної теорії.

Економічну думку характеризує виникнення теорій, які можна розглядати як «гетеродоксію» того часу. Виник новий напрям економічної думки — німецька історична школа. Опозиційними до класичної політичної економії та існуючого суспільного ладу були соціалістичні вчення, особливо марксизм.

2. Особливості розвитку ринкового господарства у провідних країнах Європейської цивілізації та його висвітлення в економічній думці (Д. Рікардо, Т. Мальтус, Н. Сеніор, Дж.С. Мілль, Ж.-Б. Сей, Ф. Бастія, С. Сімонді). «Стара» історична школа

Велика Британія — батьківщина промислового перевороту, хронологічні рамки якого охоплюють період кінця XVIII ст. — середини XIX ст. (існує точка зору щодо завершення промислового перевороту в першій чверті XIX ст.).

Найвизначнішим економістом Великої Британії був Девід Рікардо (1772–1823) — представник класичної політичної економії, послідовник і водночас активний опонент А. Сміта.

Економічні ідеї Д. Рікардо знайшли відображення у багатьох працях. Найвідоміша з них — «Засади політичної економії та оподаткування» (1817), в якій він виклав свою систему економічних поглядів. Книга складається із 32 глав. У першій частині (гл. I–XII) досліджуються основи економічної теорії, у другій (гл. XIII–XIX) — питання ефективного оподаткування, у третій (XX–XXXII) дається критичний аналіз основних економічних теорій того часу.

У працях Д. Рікардо чітко простежується ідея прихильності до концепції економічного лібералізму та політики фритредерства. Економіка досліджується як складна система, підпорядкована дії об'єктивних законів і механізмів саморегулювання. Прагнучи виявити глибинну сутність економічних явищ і процесів, Д. Рікардо у своїх дослідженнях широко використовував діалектичний метод. Економічні процеси і явища розглядав у різноманітності їх форм і протиріч.

Методологія Д. Рікардо. Трактатування предмета політичної економії.

Для методології дослідження економічних процесів і явищ Д. Рікардо є характерним:

- механістичний матеріалізм як філософська основа, визнання економічного розвитку об'єктивним і закономірним процесом;
- визнання предметом дослідження політичної економії зростання багатства нації, головним завданням — виявлення законів розподілу суспільного багатства, яке представляють продукти матеріального виробництва;
- послідовне і неухильне дотримання теорії вартості, визнання основним джерелом багатства праці;
- ідея особистого інтересу як головної рушійної сили розвитку суспільства;
- концепції економічного лібералізму, вільної конкуренції та невтручання держави в економічне життя;
- захист політики фритредерства для економічного розвитку суспільства;
- поєднання абстрактного методу з кількісним аналізом для визначення кількісних характеристик економічних явищ.

Проблеми ринкової економіки та вільного підприємництва Д. Рікардо розробляв у трудовій теорії вартості, теорії капіталу та грошей, теорії розподілу доходів, теорії відносних (порівняльних) переваг у міжнародній торгівлі.

Трудова теорія вартості посідає центральне місце у дослідженнях Рікардо. Заперечуючи смітівську оцінку вартості (як результат додавання зарплати, прибутку та ренти), вчений обґрунтував монічне визначення вартості товару: вона залежить від кількості праці, необхідної для його виробництва, незалежно від того, в якому стані розвитку знаходиться суспільство — у примітивному чи розвиненому, і не може визначатися винагородою, яка виплачується за цю працю. Вартість первинна по відношенню до форм розподілення, не може визначатися доходами. *Визначення вартості робочим часом є абсолютним, загальним законом, а співвідношення між кількістю необхідної праці при придбанні різних товарів є єдиним засобом, який може озброїти людей правилом обміну цих товарів.*

На відміну від А. Сміта, Д. Рікардо виокремив поняття «вартість» і «багатство». Вартість — це праця, яка залежить від важкості чи легкості виробництва. Багатство — це різноманітні споживчі вартості, що знаходяться у розпорядженні людей. Багатство збільшується із зростанням кількості споживчих вартостей, з розвитком виробництва та підвищенням продуктивності праці;

Д. Рікардо сформулював положення про те, що вартість товару прямо пропорційна кількості праці, витраченої на його виготовлення й обернено пропорційна продуктивності цієї праці. Підкреслював, що вартість товару регулюється не фактично затраченою працею окремого виробника, а працею, суспільно необхідною для виробництва товару за найгірших умов. Тобто він розмежував працю на індивідуальну і суспільно необхідну.

Розмежував працю на живу і уречевлену у засобах виробництва. На відміну від А. Сміта, затрати капіталу Д. Рікардо розглядав як раніше витрачену працю, включаючи її у вартість товару.

Теорія капіталу та грошей. *Капітал* вчений розглядав як головний фактор розвитку продуктивних сил суспільства, частину багатства країни, яка використовується у виробництві й складається з їжі, одягу, інструментів, сировини, машин, всього необхідного щоб привести в рух працю. На думку вченого, капітал — категорія вічна, тому зняття праці первісної людини також є капіталом. Розвиваючи теорію капіталу, Д. Рікардо:

- ♦ обґрунтував висновок про правомірність існування прибутку. Через відмінності у величині прибутку виникають переміщення капіталу із однієї сфери застосування до іншої. Це означало розкриття механізму міжгалузевої конкуренції капіталів;

- ♦ поділяв капітал на основний та оборотний, пов'язував відмінність з часом обігу капіталу, вважав, що вартість товару залежить також від часу функціонування основного капіталу та швидкості його обігу.

У теорії розподілу доходів Д. Рікардо виходив з пріоритетності проблем розподілу в економічній теорії. Ґрунтуючись на ідеї трьох факторів виробництва, досліджував механізм розподілу доходу нації між трьома класами суспільства (власниками землі, власниками грошей або капіталу, необхідного для її обробітку, і власниками робочої сили або найманими робітниками) з метою виявлення частки доходу кожного із них (ренти, прибутку і заробітної плати) на різних стадіях суспільного розвитку або пропорції поділу національного продукту.

Сутність ренти Д. Рікардо визначав як частку продукту землі (вільного дару природи), яка виплачується землевласнику за користування нею.

Визначаючи заробітну плату як дохід робітника, плату за працю, Д. Рікардо:

- ♦ аналізував, як і його попередники, природну і ринкову ціну праці. Природну ціну визначав як суму життєвих засобів, необхідних для існування робітника та членів його родини. Ринкову ціну — як суму грошей, що дійсно сплачується під впливом попиту і пропозиції. Номінальна зарплата є грошовим виразом ціни праці і реальною зарплату як її натуральний вираз;

- ♦ вважав, що динаміка величини заробітної плати має регулюватися виключно «природним законом», а не державою. Перевищення ринкової ціни праці над природної ціною (фізіологічно прожитковим мінімумом) може призвести до швидкого розмноження населення і як наслідок — до погіршення умов життя;

- ♦ зробив висновок, що із розвитком капіталізму заробітна плата має тенденцію до зменшення, а становище робітників — до погіршення.

Прибуток Д. Рікардо вважав основною формою доходу, розглядав його, по-перше, як частину (або надлишок) вартості, яка залишається після вирахування від неї заробітної плати, по-друге, як дохід підприємця на вкладений у виробництво капітал. На основі аналізу прибутку Д. Рікардо зробив такі висновки:

- ♦ робітник своєю працею створює більшу вартість, ніж отримує;
- ♦ прибуток залежить від розміру заробітної плати. Залежність обернена: при збільшенні прибутку зменшується заробітна плата і навпаки;

- ♦ прибуток має природну тенденцію до зниження через дію закону спадної родючості землі. На думку Д. Рікардо, з падінням природної родючості ґрунтів, ціни на продовольство і працю зростають, а величина прибутку відповідно зменшується;

- ♦ існують фактори, які протидіють падінню норми прибутку. До них вчений відносив вдосконалення машин, які застосовують у виробництві предметів споживання, а також відкриття в агрономічній науці.

У теорії порівняльних переваг у міжнародній торгівлі Д. Рікардо доводив, що кожна країна, яка немає абсолютних переваг при виробництві будь-якого товару, повинна спеціалізуватися на виробництві товару з порівняльними перевагами, що створює максимальну порівняльну ефективність.

Виходячи з теорії порівняльних переваг, необхідною умовою існування міжнародної торгівлі виступає виробництво однакових товарів з різними альтернативними витратами. Торгуючи між собою, країни можуть реалізувати свої відносні (порівняльні) переваги, відмовившись від виробництва менш ефективного товару, спеціалізуючись на виробництві більш ефективного. Теорія обґрунтована на прикладі двох країн — Англії і Португалії і двох видів товарів — сукна і вина.

Внесок Д. Рікардо в економічну науку. Він завершив створення класичної політичної економії, серед видатних економістів світу займає друге місце після А. Сміта. Заснував рикардянську школу в політекономії. Його учнями були Дж. Мак-Куллох, Дж.С. Мілль, Н. Сеніор, які систематизували, популяризували і продовжували розробляти окремі положення його вчення. К. Маркс використав вчення Д. Рікардо як базову основу власних теорій вартості, додаткової вартості, середнього прибутку тощо. Абстрактний метод вченого використовували представники математичної школи. Одночасно теорію Д. Рікардо критикували С. Сімонді, Ш. Прудон, Ф. Ліст, соціалісти.

Економічне вчення Томаса Роберта Мальтуса (1766–1834) — священика, професора і завідувача кафедри сучасної історії та економії в коледжі Ост-Індської компанії, представника англійської класичної політичної економії.

Основні ідеї Т. Мальтуса найшли відображення у найбільш відомих працях «Дослідження про закон народонаселення» (1798), «Дослідження про наслідки хлібних законів» (1814), «Дослідження про природу і зростання ренти» (1815), «Основи політичної економії» (1820), «Міра цінності» (1823). Праці Т. Мальтуса полемічні, основним його опонентом був Д. Рікардо, який до поглядів Т. Мальтуса ставився скептично.

Т. Мальтус зробив значний внесок у розвиток теорій трудової вартості, заробітної плати, ренти, нагромадження, реалізації (недоспоживання), «третіх осіб». Однак в історію економічної думки він увійшов насамперед як автор теорії народонаселення, концепції мальтузіанства.

У теорії вартості Т. Мальтус:

- піддав критиці трудову теорію вартості Д. Рікардо, спирався на ідею А. Сміта щодо визначення вартості працею, яка купується. Т. Мальтус стверджував, що вартість утворюється всіма факторами виробництва, які витрачаються. До останніх зараховував живу та уречевлену працю і прибуток на авансований капітал. Ідея, за якою величина вартості товару визначається витратами його виробництва, лягла в основу теорії витрат виробництва;

- не пов'язував прибуток безпосередньо з працею, розглядав як результат продуктивної здатності авансованого капіталу, частину витрат виробництва. Живу працю найманих робітників вчений трактував як джерело лише заробітної плати, іншої частини вартості товару.

У теорії заробітної плати Т. Мальтус використовував оплату праці як важливий економічний чинник обмеження приросту населення. *Згідно з розробленим ним законом заробітної плати, стабільна рівновага населення у суспільстві підтримується природним рівнем фонду оплати праці, який забезпечує робітникам фізично необхідний мінімум засобів існування.* Необхідність постійного збереження низького рівня заробітної плати в суспільстві, на думку вченого, пов'язана з недопущенням приросту населення та дією закону спадної родючості ґрунтів. *В теорії заробітної плати Т. Мальтус стверджував, що природний рівень заробітної плати:*

- може забезпечити найоптимальнішу пропорцію між зростанням населення і збільшенням виробництва предметів споживання. Зростання попиту на працю, стверджував Т. Мальтус, призведе до збільшення заробітної плати до розміру, який перевищує прожитковий мінімум. Створення умов сприятливих для зростання чисельності населення в свою чергу призведе до збільшення пропозиції праці. Результатом цього стане зменшення заробітної плати і обмеження зростання населення в наступному періоді;

- у різних країнах може суттєво відрізнятись. При цьому в країнах, де найменший фізично необхідний мінімум засобів існування — найгірші умови життя. Для прикладу були взяті Англія, де основу харчування робітників складала пшениця, і Ірландія, де основним продуктом харчування була картопля. Виходячи з того, що ринкова ціна пшениці вища від ринкової ціни картоплі, то заробітна плата англійського робітника була вищою, ніж ірландського. Результатом цього, вважав вчений, є «ірландські халупи та лахміття»;

- визначається не номінальною заробітною платою (абсолютною сумою грошей), яку отримує робітник, а реальною, яка залежить від ціни засобів існування, тобто саме такою кількістю необхідних засобів існування, яку він може придбати на свою номінальну заробітну плату;

- не допускає зрівняльності у доходах. Т. Мальтус вважав, що «рівність не створює достатньо сильного мотиву до праці та не сприяє перемозі над природними лінощами. Неминучою є бідність, до якої дуже швидко має привести будь-яка система рівності».

У теорії ренти на основі аналізу можливостей збільшення продуктивності сільськогосподарської праці в умовах обмеженості природних ресурсів Т. Мальтус дійшов висновку, що перехід до обробітку гірших ґрунтів внаслідок збільшення чисельності населення став причиною виникнення додаткового доходу (диференційної ренти I) власників більш родючих земельних угідь. Учений розрізняв диференційну ренту I від диференційної ренти II. Диференційну ренту I вчений визначав як додатковий дохід від вкладення капіталу в земельні

ділянки кращої якості. Розглядаючи проблему ефективності використання капіталів у землеробстві, Т. Мальтус обґрунтував існування додаткового доходу, тобто ренти іншого виду — диференційної ренти II. Додатковий дохід другого виду привласнюють ті, хто вкладає капітал, здійснює інтенсифікацію виробництва.

Аналізуючи спосіб розподілу сукупного продукту та взаємозв'язок між попитом, споживанням і заощадженням, Т. Мальтус виокремив платоспроможний попит як важливий фактор вирішення **проблем реалізації, висунув свою теорію реалізації (недоспоживання)**. Згідно цієї теорії, у межах суспільства, що складається лише з капіталістів та найманих робітників, неможливо повністю реалізувати сукупний продукт, оскільки попит завжди буде недостатнім для придбання усїєї маси товарів. Внаслідок цього виникає проблема реалізації тієї частини сукупного продукту, у якій втілено прибуток. Тому Т. Мальтус не поділяв оптимізму «закоу ринків» Ж.Б. Сея і визнавав можливість загальних криз надвиробництва, пов'язуючи їх з труднощами реалізації виготовленого продукту.

Розв'язання проблеми реалізації створеного надлишкового продукту Т. Мальтус пов'язував з **теорією «третіх осіб»**. Суть теорії «третіх осіб» в тому, що проблеми реалізації та загальних криз надвиробництва за умов капіталізму можуть бути вирішені за рахунок невинного споживання так званих «третіх осіб», до яких були віднесені державні службовці, землевласники, священики, військові. Ці соціальні верстви населення купують, нічого не виробляючи, і тим самим роблять можливим реалізацію прибутку капіталістів. Вони отримують доходи і створюють додатковий попит на вироблені у суспільстві товари та послуги.

Основною ідеєю теорії народонаселення є залежність добробуту суспільства від чисельності та темпів приросту населення. Вона зводить причину бідності до простого співвідношення темпу приросту населення з темпом приросту життєвих благ, які визначають прожитковий мінімум.

Теорія народонаселення базується на теорії рівноважного стану, законі спадної родючості ґрунтів, розробленому А. Тюрго, біологічному законі розмноження, законі спадної віддачі ресурсів, який він сформулював.

Згідно **теорії рівноважного стану** суспільство знаходиться у рівноважному стані, якщо виробляє достатню кількість продовольства для споживання відповідною чисельністю населення; при порушенні у суспільстві цієї рівноваги підключаються регулятивні сили природи (хвороби, війни тощо), які повертають його до рівноважного стану. Знаючи про катастрофічні наслідки природного регулювання (злигодні, голод тощо), суспільство може і повинно втручатись і регулювати самий процес зростання народонаселення; ціни всіх товарів визначаються співвідношенням попиту і пропозиції.

Згідно **закону спадної родючості ґрунтів**, кожне додаткове вкладення праці й капіталу в обробіток землі з певного моменту супроводжується зниженням додаткової врожайності, Т. Мальтус дав йому своє трактування. За міркуванням вченого, суть закону спадної родючості землі полягає в тому, що додаткове вкладення праці й капіталу в обробіток землі за певною межею не супроводжуються відповідним зростанням кількості сільськогосподарської продукції, їх ефективність, навпаки, знижується. На підставі цього Т. Мальтус зробив висновок, що земля не зможе прогодувати населення планети, яке швидко зростає.

Згідно **біологічного закону розмноження**, збільшення засобів існування сприяє розмноженню живих істот і навпаки, зменшення засобів існування — стримує. З точки зору цього закону надлишок населення об'єктивно приречений на злидні, голод та вимирання.

Суть сформульованого Т. Мальтусом **закону спадної віддачі ресурсів** полягає в тому, що в умовах обмеженості можливостей кожен додатковий приріст одного з виробничих ресурсів (капіталу, праці, землі) за незмінної кількості інших з певного моменту призводить до зменшення приросту виробленого продукту. Таке має місце і тоді, коли приріст усіх ресурсів відбувається непропорційно. Зменшення приросту продукту пов'язується з тим, що зростаючий обсяг кожного з виробничих ресурсів поєднується з фіксованим обсягом інших.

Т. Мальтус сформулював закон народонаселення, зміст якого полягає в тому, що за сприятливих обставин, зростання населення відбувається у геометричній прогресії, тоді як засобів існування — в арифметичній. За розрахунками Т. Мальтуса, якщо населення буде зростати кожні 25 років у 2 рази (в геометричній прогресії — 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256...), а виробництво продовольства — в арифметичній прогресії (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9...), то в результаті через два століття кількість населення буде співвідноситись до засобів існування як 256 до 9, через три століття — як 4096 до 13, а по завершенню 2000 років це відношення було б безмежним і незліченим.

Головна і постійна причина бідності — невраховування суспільством природних законів і людські пристрасті, надмірно швидке розмноження людей; розв'язання проблеми бідності не залежить від суспільної системи, способу розподілу майна, допомоги не можуть ніякі революції і соціальні реформи; подолати бідність можна лише за рахунок скорочення чисельності населення, регулювання природної рівноваги між кількістю населення і відповідними засобами існування. Засобами проти надмірного розмноження можуть бути або «моральне приборкання» (свідоме утримування від шлюбів незаможних, відмову бідного населення від народжування дітей), або — пороки і всілякі нещастя (виснажлива праця, голод, злиденність, хвороби, стихійні лиха, епідемії, війни тощо).

Економічні погляди Н. Сеніора (1790–1864) — відомого англійського економіста, представника класичної політичної економії. Економічні погляди Н. Сеніора були викладені у працях: «Нариси з політичної економії» (1836), «Листи про дію фабричного акта в бавовоткацькій промисловості» (1837), «Політична економія» (1850) тощо.

Економічне вчення Н. Сеніора характеризують:

- визнання політичної економії «чистою» наукою, яка вивчає природу виробництва та розподіл багатства.;
- аналіз витрат виробництва на основі *суб'єктивно-психологічної теорії «утримання»*, згідно якої вартість витрат виробництва визначають не лише праця і капітал, але й поведінка суб'єкта господарювання. Власники найманої праці та капіталу свідомо себе обмежують на користь певних інтересів. Працю найманого робітника вчений розглядав як втрату власного дозвілля, спокою і здоров'я, капітал — як жертву капіталіста, якій відмовляє собі у радощах споживання, перетворює частину свого особистого доходу в засоби виробництва. Заощадження само по собі не створює багатства, але дає можливість отримати винагороду. Винагородою «жертв» робітника виступає заробітна плата, а капіталіста — прибуток;
- спроба аналізу корисності та обсягу пропозиції. Вважає, що на витрати виробництва безпосередньо впливають рідкісність та корисність блага;
- дослідження закономірностей ціноутворення. У теорії «утримання» вчений зводив витрати на виробництво до грошового виразу, що робило їх порівняльними. Витрати виробництва розглядав лише як «регулятор» цін, остаточне визначення залежить від ринкового попиту та пропозиції;
- перше в економічній науці розмежування капітал-власності від капіталу-функції, обґрунтування двох видів доходу капіталіста: підприємницького (плата за працю, підприємницькі здібності) і процента як плати за капітал (оскільки капіталіст утримується від негайного споживання грошей);
- теорія «останньої години», згідно якої для отримання прибутку як величини, що перевищує витрати виробництва, тривалість робочого часу має бути визначеною і незмінною. У Великій Британії він становив 11,5 год., на думку Н. Сеніора, за перші 10,5 годин відшкодовувалася вартість авансованого капіталу, лише в останню годину створювався прибуток. Отже, скорочення робочого дня до 10 год., за що велася посилена агітація в країні, мало б своїм результатом повне зникнення прибутку, а з ним і стимулів у підприємців до розвитку господарської діяльності. Теорію «останньої години» критикували, а згодом автор визнав її помилковою. Пізніше Н. Сеніор зрозумів, що пропорції між заробітною платою та прибутком можуть змінюватись не тільки при скороченні робочого дня, а і через зростання продуктивності праці;
- критика теорії народонаселення Т. Мальтуса. На думку Н. Сеніора, прагнення людини до збереження та поліпшення добробуту є таким потужним спонукальним мотивом, як і прагнення до продовження роду. Згідно міркувань ученого, зростання життєвого рівня населення може стати автоматичним обмежувачем збільшення його чисельності.

Економічне вчення Джона Стюарда Мілля. Завершення класичної політичної економії. Дж.С. Мілля (1806–1873) — відомий англійський економіст, філософ і соціолог, політичний діяч, вчений, послідовник багатьох ідей Д. Рікардо, завершувач класичної політичної економії. Основні економічні ідеї виклав у працях «Про предмет політичної економії та про її метод» (1836), «Про деякі нерозв'язані питання політичної економії» (1844), «Основи політичної економії і деякі аспекти їх застосування до соціальної філософії» (1848), остання була основним підручником з економіки в європейських університетах.

Своє завдання науковця Дж.С. Мілля бачив у систематизації досягнутого класичною політичною економією та адаптації її висновків до нових умов економічного життя, загальнофілософських і суспільно-політичних течій, виробленні рекомендацій щодо шляхів соціально-економічного розвитку європейських країн, створенні теоретичної бази програми соціальних реформ, з якими пов'язував перспективи подальшого розвитку капіталізму.

«Основи політичної економії» складається із «Попередніх зауважень» автора та 5-ох книг. У перших трьох книгах («Виробництво», «Розподіл», «Обмін») дається чіткий і систематизований виклад основних принципів класичної політичної економії, аналіз факторів економічного зростання, міжнародної економіки тощо. У четвертій книзі «Вплив суспільного прогресу на виробництво і розподіл» досліджуються передумови та обмеження економічного зростання, у п'ятій книзі «Вплив уряду» — роль держави у ринковій економіці.

Методологічною основою досліджень Дж.С. Мілля є такі базові засади:

- теоретико-методологічні положення класичної політичної економії;
- визнання предметом політичної економії дослідження багатства, його сутності, законів виробництва і розподілу, аналіз поведінки людини та її здатності оцінювати ефективність різних засобів для досягнення багатства як основної своєї цілі;
- протиставлення законів виробництва законам розподілу. Закони виробництва незмінні, як і закони природничих наук, у них немає нічого, що б залежало від волі людини. Закони розподілу є результатом рішень людини, їх створюють думки і бажання правлячої частини суспільства, вони відмінні в різні століття і в різних країнах. Ідея можливості реформування відносин розподілу на основі приватної власності;
- аналіз політичної економії як системи, органічне поєднання дедуктивного і індуктивного методів у процесі дослідження. Дж.С. Мілля вважав, що висновки дослідників справедливі за умови їх перевірки індуктивним (дослідно-емпіричним) шляхом на основі узагальнення історичного та фактологічного матеріалу. Вчений заперечував універсальний прикладний характер наукових висновків;
- абстрактний характер політичної економії як науки, обмеження її предмету позитивною стороною. застосування нормативної сторони з відповідними застереженнями. Виокремлення власне «науки» як зібрання істин і «мистецтва ведення справ», яке розглядав як сукупність правил, керівних вказівок для практичної

діяльності. Вчений вважав, що головним завдання науки є боротьба за суспільне благо як суми індивідуальних благ;

- використання вчення філософа О. Конта для дослідження «статичної» і «динамічної» економіки. Дж.С. Мілля зазначає, що економісти вивчали закони економіки «суспільства стаціонарного і незмінного», але прийшов час додати «динаміку політичної економії до її статичної». Щоправда, як стверджує М. Блауг, «у Мілля «динаміка» означає аналіз історичних змін, а «статика», напевно, те, що ми тепер називаємо порівняльним статистичним аналізом»³⁵; Погляди Дж.С. Мілля є складовою філософського вчення — позитивізму;

- використання теоретичних положень соціальної філософії, розгляд економічних проблем з позицій суспільно-соціального підходу, формування практичних рекомендацій у галузі соціальної політики;

- визнання неспроможності ринкового механізму вирішити соціально-економічні проблеми та необхідності активного втручання держави.

Аналіз багатства. Досліджуючи закони виробництва, розподілу та обміну багатства як предмета політичної економії та мету людської діяльності, Дж.С. Мілля визначив його як сукупність споживних вартостей, створених працею. Багатство — це речі, які мають мінову вартість, сума благ, які купуються і продаються на ринку для задоволення людських потреб. Річ, за яку нічого не можна отримати взамін, якою би корисною чи необхідною вона не була, не є багатством. Наприклад, повітря, хоча і є абсолютною необхідністю для людини, на ринку ніякої ціни немає, тому що його можна отримати практично задарма.

Аналіз виробництва та продуктивності праці. Дж.С. Мілля розглядав три елементи виробництва: працю, капітал, природні сили. Під поняттям капітал розумів всі зовнішні матеріальні елементи виробництва, природні сили — це зовнішні матеріальні умови виробництва, які не є продуктами праці.

Як А. Сміт, трактував продуктивну працю як діяльність, що забезпечує створення багатства, матеріальних благ. Але на відміну від нього, вважав продуктивною працю, спрямовану на охорону власності, розвиток професійних, фізичних і духовних здібностей людей. На думку вченого, непродуктивною є праця, яка не виробляє матеріального багатства і продукти якого не можуть накопичуватися.

Теорія вартості. Дж.С. Мілля фактично відмовився від трудової теорії вартості і перейшов на позиції теорії «витрат виробництва», згідно якої вартість продукту визначається вартістю витрат виробництва. Разом з тим, виходячи з «догми Сміта», виключав із величини витрат вартість основного капіталу, зводячи всі витрати до величини заробітної плати і прибутку;

Аналіз капіталу. Вчений розглядав матеріально-речовий зміст капіталу. Визначав капітал як «раніше накопичений запас продуктів минулої праці», продукт заощадження і утримання від теперішнього споживання заради майбутньої корисності. Стверджував, що капіталотворення як основа інвестицій дозволяє розширити масштаби зайнятості і може зупинити безробіття. Однак лише за умови, що не буде «непродуктивних витрат багатих». Учений поділяв капітал на основний і оборотний, постійний і змінний.

У теорії розподілу Дж.С. Мілля обґрунтовував основні принципи розподілу, проаналізував форми доходу: заробітну плату, прибуток, процент, ренту.

Вчений дотримувався поглядів Д. Рікардо і Т. Мальтуса щодо сутності заробітної плати. Характеризуючи її як плату за працю і вважаючи, що вона залежить від попиту та пропозиції на робочу силу, Дж.С. Мілля повторив їх висновок про неминучість утримання оплати праці працівників на мінімальному рівні. Як Д. Рікардо, він не ототожнював поняття «мінімум заробітної плати» і «фізіологічний мінімум», пояснюючи, що перше кількісно перевищує друге. Дотримувався поглядів Т. Мальтуса на теорію народонаселення, що єдиним засобом забезпечення повної зайнятості і високого рівня заробітної плати працівників є добровільне обмеження народжуваності.

Прибуток на капітал аналізував як винагороду підприємця за утримання від споживання.

Займав спільну з Д. Рікардо позицію щодо економічної природи земельної ренти, визначав її як «компенсацію, яка платиться за користування землею». Вважав земельну ренту аномальним явищем, незаробленим наддоходом землевласників, який виникає в процесі ціноутворення у сільському господарстві, в результаті перерозподілу прибутків і заробітної плати. На основі цього зробив висновок про необхідність вилучення земельної ренти на користь суспільства. Запропонував обкладати доходи землевласників спеціальним податком.

У теорії обміну Дж. С. Мілля розглядає мінову вартість, ціну і принципи ціноутворення, гроші, кредит.

Гроші вчений трактував як специфічний товар, стверджував, що їхня вартість, як і інших товарів, «визначається тимчасово попитом і пропозицією, а постійно і в середньому — витратами виробництва». Він був прихильником кількісної теорії грошей. На думку Дж.С. Мілля, «за інших незмінних умов, вартість грошей змінюється обернено пропорційно кількості грошей: будь-яке зменшення збільшує її в однаковій пропорції».

Аналіз економічної динаміки та шляхів економічного зростання. Дж.С. Мілля досліджував закон тенденції норми прибутку до зниження. Розглядаючи норму прибутку як важливий чинник динамічних змін, вчений не погодився з поглядами А. Сміта, що вона падає внаслідок конкуренції капіталів. Падіння норми прибутку пов'язував із наближенням величини капіталу до тієї межі, коли становиться неможливим прибуткове використання капіталу на даній обмеженій території, а також зі зменшенням ризику при

³⁵ Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі: Пер. с англ. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – С. 205.

продуктивному використанні капіталу і збільшенням передбачливості. Як і Д. Рікардо, Дж.С. Мілль вважав, що зниження норми прибутку можна уповільнити через вивезення капіталів за кордон, прискорення технічного прогресу тощо.

Аналіз природи кризових явищ. Обґрунтував можливість безкризового розвитку ринкової економіки. Як С. Сімонді, він вважав, що причиною торговельної кризи є загальне надвиробництво і виникає воно внаслідок надлишку спекулятивних закупівель. На думку Дж.С. Мілля, безпосередньою причиною існування торговельної кризи є скорочення кредиту, а засобом подолання — не зменшення пропозиції, а відновлення довіри.

Питання економічної політики. Проаналізувавши економічну роль держави, Дж.С. Мілль засуджував політику протекціонізму, а також надмірного, необґрунтованого втручання в економічні процеси. Разом з тим учений був переконаний, що система вільної конкуренції не завжди може забезпечити розв'язання усіх економічних проблем, оскільки існують такі сфери господарської діяльності, які не гарантують індивіду отримання достатнього прибутку. Тому у деяких випадках втручання держави є бажаним. На думку вченого, держава повинна взяти на себе витрати по створенню інфраструктури, розвитку науки і системи соціального забезпечення, залишити за собою такі обов'язки як законодавче регулювання відносин власності, здійснення судочинства, стягування податків тощо;

- обґрунтував необхідність удосконалення суспільного устрою. Дж.С. Мілль вважав, що найкращим станом людства було би таке, коли ніхто не бідний, ніхто не прагне стати багатшим, і немає ніяких причин побоюватися бути відкинутим назад через зусилля інших проштовхнутися вперед;

- заклав основоположні принципи для реформізму, розробив власні рекомендації соціального реформування суспільства. Дж. С. Мілль пропонував ліквідувати найману працю на засадах удосконалення системи (інституту) приватної власності шляхом створення кооперативно-виробничих асоціацій. Це дозволило б подолати суперечності між власниками капіталів і найманими робітниками і замінити їх відносинами партнерства. Умови рівності і колективного володіння капіталом і здійснення робіт сприяли б швидкому зростанню продуктивності праці.

Промисловий переворот у Франції почався у першому десятилітті та завершився у кінці 60-х рр. XIX ст. В історії промислового перевороту визначають три періоди: перша третина XIX ст. — початок промислового перевороту; 1830–1840-і рр. — розгортання промислового перевороту; 1850–1870-і рр. — завершальний етап.

Еволюція класичної політекономії у Франції пов'язана з творчістю Жана Батиста Сея (1767–1832) — відомого французького вченого-економіста. Його погляди сформувались під впливом А. Сміта, Т. Мальтуса, Д. Рікардо, С. Сімонді. Він став засновником французької школи економічної думки в класичній політичній економії.

Ж. Б. Сей був прихильником ідей економічного лібералізму та гармонії економічних інтересів суб'єктів ринкової економіки. Свої економічні ідеї виклав у працях: «Трактат політичної економії, або Простий виклад способу, яким формуються, розподіляються та споживаються багатства» (1803), «Англія та англійці» (1814), «Катехізіс політичної економії» (1817), «Повний курс політичної економії» (1828–1829).

У своїх працях Ж. Б. Сей:

- **обмежував предмет політичної економії позитивною стороною.** Критикував А. Сміта за те, що той зробив значну поступку нормативній стороні політичної економії, намагався прив'язати абстрактну теорію до практичних рекомендацій для державних чиновників. Роль вченого-економіста, вважав Ж. Б. Сей, в тому, щоб описувати та аналізувати економічні процеси і явища (як і чому такий-то факт є наслідком іншого), а не повчати та надавати поради щодо методів і форм господарювання. Суспільство само має визначати, погодитися з цими висновками чи їх відкинути;

- **виклав своє бачення предмета політичної економії.** Визначив політичну економію як науку про закони, які управляють виробництвом, розподілом і споживанням багатства. Економічні закони розглядаються так само як і закони природи. Вони об'єктивні, не встановлюються і не створюються людьми, а впливають з природи речей. Маючи універсальний характер, вони не знають кордонів, керують суспільством і суворо карають тих, хто діє всупереч ним;

- **висловив свою думку з приводу метода політичної економії.** Вважав, що необхідно поєднувати два наукових метода дослідження: індуктивний (логічне узагальнення від поодиноких випадків до загального висновку, від окремих фактів до узагальнених) і дедуктивний (логічне узагальнення від загальних положень до поодиноких випадків, від загального до особливого, конкретного);

- **завершив критику поглядів фізіократів на продуктивну і непродуктивну працю.** Вважав, що продуктивною є будь-яка праця, якщо вона здійснюється за допомогою сил природи, капіталу та праці людей і має корисні результати. Праця (лікаря, вчителя та ін.) у сфері послуг хоча і не створює матеріальних благ, є продуктивною, сприяє розвитку виробництва. Нематеріальні продукти корисні для людей, мають так само мінову цінність і можуть обмінюватися у відповідних пропорціях на матеріальні продукти;

- **не визнавав працю вартісною основою товарів.** Критикував А. Сміта за його «хибний висновок» стосовно того, що всі вартості є уречевленою людською працею. Наголосив, що корисність є «першоосновою цінності». Розвиваючи «теорію корисності», Ж.Б. Сей стверджував, що виробництво створює корисність, яка в свою чергу надає предметам цінність. Остання розглядається як мірило корисності. Вчений обстоював думку

про те, що «ціна предмета слугує...правильною вказівкою корисності, яку люди визнають у предметі, якщо не було впливу інших обставин»³⁶;

- **обґрунтував теорію трьох факторів виробництва**, яка є найбільш універсальним варіантом класичної факторної теорії цінності, підкреслював визначальну роль корисності у формуванні цінності. Згідно з цією теорією, три основні фактори виробництва — праця, капітал і земля — формують цінність товарів та визначають доходи власників цих факторів: зарплату найманих робітників (носіїв праці), прибуток підприємців (власників капіталу), ренту землевласників. Виходячи з цієї теорії, між власниками цих факторів існує гармонія економічних інтересів, вони взаємодіють і взаємодоповнюють один одного у процесі виробництва;

- **визначив провідну роль машинного виробництва та технічного прогресу у створенні багатства нації**. Зазначав, що за допомогою машин відбувається зменшення витрат праці та збільшення обсягів виробництва корисних речей. Машина, на його думку, витісняє робітників, а потім викликає зростання зайнятості і приносить їм «найбільшу користь», здешевлюючи виробництво продукції. Через це робиться висновок, що робітничий клас більше за інших зацікавлений в технічному вдосконаленні виробництва;

- **розглядав підприємців як ключовий чинник економічного розвитку**, що здатний взяти на себе відповідальність за успіх чи невдачі виробництва. Вважав їх ініціативними діловими людьми, здатними до новаторства, носіями технічного прогресу, розсудливими, чесними. Відокремлював власників капіталу від підприємців, зазначаючи, що прибуток підприємця складається з двох частин: прибутку, або процента на капітал, що акумулюється за допомогою часу, виробництва та ощадливості, та підприємницького доходу, або прибутку від використання капіталу як винагороди за підприємницькі здібності;

- **розробив теорію ринків, яка пізніше одержала назву «закон ринків», або «закон Сея»**. Суть цього закону в тому, що виробництво не тільки збільшує пропозицію товарів, але й породжує адекватну потребу в споживанні (попит) на них завдяки необхідності покривати витрати виробництва. Пропозиція створює відповідний їй попит, оскільки в ринковій економіці відбувається обмін продуктів на продукти, а кожний продавець виступає водночас і покупцем, отже, сукупний попит і сукупна пропозиція — взаємозалежні.

- **обґрунтував на ґрунті «закону ринків» можливість безкризового розвитку ринкової економіки**. Надвиробництво неможливе, оскільки в масштабі суспільства пропозиція і попит завжди урівноважуються. Збут для продуктів створюється самим виробництвом. Кожний продукт з моменту свого вироблення, створює збут для інших продуктів на повну суму своїй цінності. Вчений допускав можливість порушення пропорцій між попитом і пропозицією на окремих товарних ринках, розглядав досягнуту рівновагу між ними лише в середньому як тенденцію. Якщо окремі товари не продаються, то це означає, що їх вироблено надто багато, або інших товарів вироблено менше, ніж потрібно. Для того, щоб продати товари, яких вироблено занадто багато, необхідно збільшити виробництво дефіцитних товарів. Їх додаткова пропозиція збільшить попит на інші товари.

Економічні погляди Ф. Бастіа (1801–1850) — відомого французького економіста і публіциста, прихильника принципів економічного лібералізму. Свою систему виклав у праці «Економічні гармонії» (1850), а також у блискучих нарисах, які користувалися великою популярністю у Франції в середині XIX ст. В історію економічної думки Ф. Бастіа увійшов як автор своєрідних теорій послуг і «гармонії інтересів», концепції розподілу сукупного продукту пропорційно до кількості наданих послуг.

Суть теорії послуг в тому, що «...взаємний обмін здійснюється за таким незмінним правилом: цінність за цінність, послуга за послугою, а все, що становить дармову корисність, стоїть поза торгом, тому що дармовий продукт не має цінності, а предметом мінових угод буває лише цінність»³⁷.

Теорія ґрунтується на методології Ж. Б. Сея щодо визначення цінності економічних благ. У ній ринкове суспільство розглядалося як система взаємного обміну послугами, в якій беруть участь рівноправні учасники. В результаті такого обміну створюється корисність, яка представляє собою одну із частин сукупного продукту у вигляді товарів і послуг. Робітник створює певну корисність, яка втілюється в готовий продукт. Трактуючи послугу як будь-яке зусилля, яке зберігає зусилля інших, Ф. Бастіа стверджував, що вона вимірюється як з боку продавця (його зусиллями, затраченими на виробництво товару) так і з боку покупця (зусиллями, які економляться в результаті придбання товару).

Використовуючи теорію послуг Ф. Бастіа розробив **теорію економічних гармоній**, у якій намагався довести відсутність об'єктивного підґрунтя для соціальних конфліктів у ринковому суспільстві між основними його класами. Суть цієї теорії в тому, що всі законні інтереси людей у взаємних стосунках є гармонійними. Він пов'язував прогрес суспільства з реалізацією вільної ініціативи кожної людини. На його думку, ринкова економіка — це справжнє царство волі та гармонії, тому що усі члени суспільства вимушені надавати один одному взаємні послуги і взаємну допомогу заради спільної мети. Розглядаючи послугу, вчений зазначає, що капітал підприємця створюється в результаті намагань або відмов з метою отримання певної корисності у майбутньому. «Поступитися капіталом, — писав Ф. Бастіа, — означає позбавити себе бажаної

³⁶ Сей Ж.-Б. Трактат по політичской экономии // Сей Ж.-Б. Трактат по политической экономии. Бастиа Ф. Экономические софизмы. Экономические гармонии. — М.: Дело, 2000. — С. 31.

³⁷ Сей Ж.-Б. Трактат по політичской экономии // Сей Ж.-Б. Трактат по политической экономии. Бастиа Ф. Экономические софизмы. Экономические гармонии. — М.: Дело, 2000. — С. 197-198.

вигоди, тобто віддати її іншому»³⁸ Надаючи послугу, підприємець має законне право на отримання відповідної винагороди, у вигляді орендної плати, ренти, процента і т. д.

Завершує економічну систему Ф. Бастія *концепція розподілу сукупного продукту пропорційно до кількості наданих послуг*. Суть цієї концепції в тому, що всі учасники обміну послугами (послуга за послугу), законно отримують свою відповідну частку винагороди. Процент — законний дохід підприємця, земельна рента — законний дохід землевласника. Їх розмір залежить від обсягу наданих послуг.

Виникнення дрібнобуржуазних економічних теорій у Франції пов'язано з діяльністю **Жана Шарля Леонара Сімонді** (1773–1842) — відомого французького економіста і історика швейцарського походження, засновника критичного напрямку у політичній економії.

Економічні погляди С. Сімонді сформувалися під впливом негативних наслідків промислової революції: витіснення робітників машинами, нестерпних умов праці на виробництві, розорення дрібних товаровиробників, загострення соціальних суперечностей та кризових явищ в економіці.

Спираючись на теоретичні основи класичної школи, С. Сімонді виступав з науковою критикою капіталістичної системи господарювання, вказував на необхідність її реформування. Його погляди являють собою своєрідне поєднання дрібнобуржуазного романтизму з науковими економічними ідеями класичної школи. На думку вченого, ідеальним устроєм суспільства є дрібне селянське виробництво, де праця і капітал поєднані, а виробництво підпорядковане споживанню. Економічний романтизм С. Сімонді проявився у міркуванні про устрій суспільства, який здатний «забезпечити як бідному, так і багатому задоволення, радість і спокій».

Економічні ідеї С. Сімонді знайшли відображення у працях «Про комерційне багатство, або Принципи політичної економії у їх застосуванні до торговельного законодавства» (1803), «Нові начала політичної економії, або Про багатство стосовно народонаселення» (1819), «Нариси політичної економії» (1837).

У своїх працях С. Сімонді:

- дав відмінне від А. Сміта і Д. Рікардо визначення предмету політичної економії. На думку С. Сімонді, матеріальний добробут людей, оскільки він залежить від держави, є предметом політичної економії. Вважав, що завданням політичної економії є вивчення того, як держава має керувати виробництвом, обміном і розподілом багатства. С. Сімонді стверджував, що політична економія є моральною наукою, яка може привести до мети лише тоді, коли прийнято до уваги почуття, потреби та пристрасті людей. Отже, політична економія є наукою управління народним багатством. Отже, науковець змішував політичну економію з економічною політикою, ігнорував вивчення об'єктивних економічних явищ, закономірностей їх розвитку.;

- виступав проти методу А. Сміта і Д. Рікардо, докоряючи їм у тому, що вони абстрагують багатство від людини, тоді як мета багатства — задоволення її потреб. В якості вихідного пункту дослідження, С. Сімонді взяв виробництво і споживання ізольованої людини — Робінзона;

- був прихильником трудової теорії вартості. Вслід за А. Смітом і Д. Рікардо визначав вартість товару працею, розглядав її як єдине джерело багатства. С. Сімонді, як і його попередники, не досліджував субстанційної вартості, двоїстий характер праці. Мінову вартість товару вчений визначав як витрати праці на його виробництво. При визначенні величини вартості, звернув увагу на протиріччя між споживної вартістю і вартістю. Розв'язуючи проблему величини вартості, стверджував, що при капіталізмі ця величина зводиться до необхідного часу, який характеризував як час, витрачений за середніх умов;

- досліджував гроші як необхідний продукт розвитку товарно-грошових відносин. С. Сімонді вважав, що гроші мають свою внутрішню вартість. На відміну від Д. Рікардо, вчений розрізняв паперові та кредитні гроші. Проаналізував можливість знецінення паперових грошей, виникнення інфляції в результаті переповнення сфери обігу надлишковими паперовими грошима;

- характеризував капітал як виробничі запаси (частину багатства), які приносять прибуток. С. Сімонді розглядав капітал як фактор виробництва і ототожнював його із засобами виробництва. Нагромадження капіталу науковець пов'язував із добросесністю підприємців, їхньою ощадливістю. Як і А. Сміт, він виокремлював основний і оборотний капітал;

- розвинув теорію прибутку. С. Сімонді визначав прибуток по-різному. З одного боку, як дохід підприємця, який вважав відрахуванням від продукту праці найманого робітника. «Прибуток підприємця, — писав він, — часто є не що інше, як пограбування найманих робітників»³⁹. А з іншого, — як результат продуктивності самого капіталу тобто як винагороду за ощадливість підприємця;

- дотримувався поглядів фізіократів на концепцію ренти, розглядаючи її як дарунок землі, винагороду природи за виробничу діяльність. С. Сімонді висунув думку, відмінну від Д. Рікардо, що гірші землі ренти не приносять. Він стверджував, що і гірші земельні ділянки не використовуються без сплати ренти;

- піддавав сумніву існуючу систему розподілу доходів, протиставляв трудові доходи нетрудовим. С. Сімонді вважав, що добробут суспільства залежить не стільки від розвитку його продуктивних сил, скільки від справедливого розподілу створеного багатства. Він стверджував, що капіталізм – це суспільство, де

³⁸ Сей Ж.-Б. Трактат по политической экономии // Сей Ж.-Б. Трактат по политической экономии. Бастия Ф. Экономические софизмы. Экономические гармонии. – М.: Дело, 2000. – С. 169.

³⁹ Сей Ж.-Б. Трактат по политической экономии // Сей Ж.-Б. Трактат по политической экономии. Бастия Ф. Экономические софизмы. Экономические гармонии. – М.: Дело, 2000. – С. 38.

багатство зосереджено в руках великої буржуазії і зумовлює півбідне становище трудівників. На думку С. Сісмонді, тільки в умовах дрібного товарного виробництва стає можливим подолати бідність і забезпечити добробут;

- вважав, що низький рівень заробітної плати при капіталізмі пов'язаний з існуванням специфічних капіталістичних відносин. С. Сісмонді вказував, що безробіття тисне на рівень заробітної плати, тягне його вниз. На його думку, заробітна плата дорівнює усій вартості продукту праці найманого робітника;

- вбачав наявність прямої залежності між зростанням населення і заробітною платою. С. Сісмонді пропонував обмежити збільшення населення рамками доходу і закликав церкву до засудження шлюбів серед робітників, якщо народження дітей не забезпечено достатніми доходами батьків;

- досліджував проблеми відтворення і криз. С. Сісмонді виходив із того, що метою капіталістичного виробництва є споживання, саме воно панує над виробництвом і його визначає. Він вважав, що суспільство зацікавлено у тому, щоби праця регулювалась попитом, щоб усі товари мали збут, і щоб не постраждав жоден виробник. Держава має регулювати ці процеси і у випадку виникнення розбіжностей в інтересах суспільства та окремих виробників, ефективно їх усувати. Суперечність між виробництвом і споживанням вчений розглядав як основну суперечність капіталізму. Такої суперечності, на думку С. Сісмонді, не існує в ізольованому господарстві Робінзона, не існує її також у дрібному товарному виробництві;

- вважав, що суперечність між виробництвом і споживанням у капіталістичному суспільстві проявляється в труднощах збуту товарів, в кризах. Всупереч «закону Сея», що товари обмінюються на товари, С. Сісмонді стверджував, що товари купуються на доходи. Розглядаючи вартість, подібно А. Сміту, як суму доходів, він зробив висновок, що для реалізації всіх виготовлених товарів необхідно, щоб виробництво відповідало доходам суспільства. Якщо зменшаться доходи, то відповідно зменшиться і попит на товари, і частина їх залишиться нереалізованою;

- стверджував, що із розвитком капіталізму відбувається звуження внутрішнього ринку через дві причини. Перша — скорочення доходів робітників, отже, і попиту на споживчі товари у зв'язку з тим, що частина їх витискується з виробництва машинами. Із зростанням безробіття знижується ціна і попит на робочу силу на ринку праці. Друга — зменшення попиту з боку підприємців, які частину свого доходу нагромаджують. На основі цього стає неможливим реалізація на внутрішньому ринку частини суспільного продукту;

- вбачав, що скорочення внутрішнього ринку та виникнення криз відбувається також і через те, що капіталізм руйнує дрібне виробництво. Вихід із кризи надвиробництва, спричиненої недоспоживанням, на думку С. Сісмонді, можливий лише на основі припинення розвитку капіталізму, повернення до дрібнотоварного виробництва, при забезпеченні справедливого розподілу доходів.

Ідеї С. Сісмонді були критично проаналізовані і використані багатьма вченими-економістами, сприяли подальшому розвитку соціалістичних ідей у робітничому русі в європейських країнах.

Промисловий переворот у Німеччині почався у 30-х рр. XIX ст. Його історія охоплює три періоди: 1830–1840-і рр., коли промисловий переворот охопив лише легку промисловість; 1850–1860-і рр. — промислове піднесення після буржуазної революції 1848–1849 рр.; 1870–1880-і рр. — завершення промислового перевороту збіглося з початком індустріалізації. Визначальну роль відіграло утворення Німецької імперії в 1871 р.

Потужний вплив на погляди німецьких економістів мали традиції історико-філософської думки Німеччини, ідеї зростання національної громадянської самосвідомості та ідеологія романтизму, засновані на вимогах національної єдності та побудови могутньої німецької держави, які пропагували філософи Г.В. Гегель, В. Дільтей, І. Кант, Й. Фіхте, А. Мюллер, вчений-правознавець, засновник історичної школи права Ф. К. фон Савіні.

Історична школа пройшла три етапи розвитку:

- перший (40–60-ті рр. XIX ст.) отримав назву «стара» історична школа, її представниками є **В. Рошер, Б. Гільдебрант, К. Кніс**;

- другий (70–90-ті рр. XIX ст.) відомий під назвою «молода» або «нова» історична школа, його представляють **Г. Шмоллер, Л. Brentано, К. Бюхер**;

- третій (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст) — «новітня» історична школа або третя хвиля. Його представники — **В. Зомбарт, М. Вебер** та ін. На її основі сформувався соціальний напрям, який започаткували **Р. таммлер, Р. Штольцман** та ін.

Представників історичної школи об'єднують власні методологічні засади економічного дослідження.

- Філософсько-історичною основою були ідеї дослідження історії людського духу, самоцінності особистості та пріоритетності морального закону, визнання пануючої ролі держави порівняно з індивідумом і сім'єю.

- Використовували принцип історизму, який передбачає дослідження економічних явищ у генезисі та розвитку, в просторово-часовому вимірі, з урахуванням позаекономічних соціально-політичних і духовних чинників, які впливають на господарське життя, еволюцію господарської діяльності на різних ступенях розвитку суспільства. Робився наголос на особливостях економічного розвитку у різні часи у різних народів.

- Негативно ставилися до ортодоксальних положень класичної політичної економії, заперечували існування вічних законів функціонування економіки, єдиної для всіх країн економічної теорії. Стверджували,

що теорія повинна пояснювати реально існуючу економічну систему. Проголошували антиіндивідуалізм, оскільки суб'єктом економічних відносин є не індивід, а конкретна нація з притаманними особливостями. Визнавали першість національних інтересів і дослідження національного господарства.

- Заперечували продуктивність абстрактно-логічного та дедуктивного методів в економічній теорії, оскільки отримані висновки відносні, можуть бути заперечені новими фактами економічного життя. Наголошували на необхідності використання емпіричного (на основі фактів), статистичного та порівняльного аналізу. Закликали перейти від «абстрактної науки» до «емпіричної політекономії», «фотографування» економічних явищ.

- Визнавали прикладний характер економічних досліджень. У Німеччині економіка викладалася у рамках камералістики — сукупності суспільних наук з теорії та практики державного управління, яка розглядала розвиток суспільства як позитивну практику, розробляла рекомендації щодо регулювання господарської діяльності. Німецькі економісти стверджували, що економічна теорія повинна дотримуватися нормативізму, змістом якого є утвердження політичної економії як науки моральної, а не людського егоїзму.

- Вважали, що економічні питання є також питаннями політичними, тому поняття «політична економія» чи «національна економія» в Німеччині зберігало істинний зміст, який в англосаксонських країнах було втрачено.

- Захищали принципи ринкового господарювання. Одночасно відстоювали положення необхідності науково обгрунтованої державної політики у досягненні загальнонаціональної мети та соціальної злагоди.

У вченні представників німецької історичної школи економічна теорія перетворилася на історію народного господарства, яка досліджує господарську діяльність народів і країн в історичному розвитку.

3. Марксистська економічна теорія

Марксизм як напрям класичної політичної економії, що претендував на вдосконалення теоретичних досліджень і створення нової соціальної картини світу, виник у 40-х рр. XIX ст.

Засновники марксизму **Карл Маркс** (1818–1883) та **Фрідріх Енгельс** (1820–1895) були сучасниками і свідками становлення та утвердження капіталістичного ладу. **Найважливіші історичні передумови формування марксизму:**

- соціально-економічні наслідки промислового перевороту;
- загострення соціальних суперечностей в результаті погіршення становища найманих робітників, викликаного зростанням фізичних, психічних, нервових навантажень, виникнення масового безробіття та жахливої злиденності;
- соціальні потрясіння і боротьба робітничого класу за свої права у загрозливих формах (збройні повстання і масовий чартиський рух на захист прав робітників);
- періодичні кризи надвиробництва і потрясіння ринкової економіки.

Активна участь К. Маркса і Ф. Енгельса у революційно-демократичному русі, прагнення довести необхідність соціально-економічних перетворень і дати теоретичне обгрунтування боротьби пролетаріату проти буржуазії спонукали їх до аналізу економічних явищ і процесів з метою обгрунтування неминучості загибелі капіталізму під натиском його внутрішніх суперечностей. До середини XIX ст. соціально-економічний розвиток країн Західної Європи нагромадив новий матеріал для теоретичних узагальнень, а антифеодальні революції і збройні повстання робітників підводили до думки про неминучість зміни суспільного устрою насильницьким шляхом. Водночас соціально-економічні потрясіння капіталізму сприяли зростанню популярності соціалістичних ідей. Саме ці обставини і визначили напрямки дослідження марксизму, його популярність серед пролетаріату.

Суттєво модернізував існуючу теорію суспільного прогресу, марксизм увібрав в себе багато досягнень наукової думки. Його **ідейно-теоретичними джерелами були** англійська класична політична економія, зокрема вчення Д. Рікардо; німецька філософія (діалектика Г. Гегеля і матеріалізм Л. Фейєрбаха); французький утопічний соціалізм.

На основі цих джерел К. Маркс створив власну теоретичну систему, яка базується на дослідженні внутрішніх суперечностей капіталізму як рушійної сили його еволюції.

Система економічних поглядів К. Маркса. Економічні погляди К. Маркса знайшли найповніше відображення в його праці «Капітал», виданої в IV томах. Ключовою проблемою I тому «Капіталу» із підзаголовком (Процес виробництва капіталу) є теорія додаткової вартості як основа розвитку і вираження відносин найманої праці і капіталу. В II томі «Капіталу» (Процес обігу капіталу) центральною є теорія відтворення як єдність виробництва та обігу індивідуального і суспільного капіталу. Теорія «перетворених форм» додаткової вартості: прибутку, процента, торговельного прибутку і земельної ренти розглядається в III томі «Капіталу» (Процес капіталістичного виробництва, взятий в цілому). Критичному огляду відомих на той час економічних теорій, з погляду трактування суті і форми розподілу додаткової вартості, присвячений IV том «Капіталу» (Теорії додаткової вартості).

Центральним елементом економічної теорії К. Маркса є вчення про *вартість і додаткову вартість*. **Розвиваючи теорію трудової вартості класичної політичної економії К. Маркс:**

по-перше, вважав, що єдиним джерелом вартості є праця, а точніше соціально визначена людська діяльність. Величина ж вартості товару вимірюється суспільно необхідним часом, затраченим на його виробництво.

по-друге, розкрив відмінності між категоріями «вартість» і «ціна» (ціна як грошовий вираз вартості товару відхиляється від останньої під впливом коливань попиту і пропозиції).

по-третє, вказав, що в процесі реалізації товару відбувається роздвоєння вартості на споживну вартість і мінову вартість, в основі якого лежить двоїстий характер праці.

по-четверте, зазначив, що вартість товару визначається не кількістю робочого часу, затраченого на його виробництво, а часом на його відтворення.

При обґрунтуванні теорії додаткової вартості К. Маркс вводить поняття товар «робоча сила», (сукупність фізичних і духовних здібностей людини), який, як і будь-який інший товар, має дві властивості: вартість, яка визначається робочим часом, необхідним для його відтворення; споживна вартість — визначається вартістю, яку вона створює.

Споживна вартість товару робоча сила має бути завжди більшою, ніж вартість, і, в цій специфічній його особливості К. Маркс вбачав таємницю капіталістичної експлуатації. Різниця між вартістю робочої сили і новою вартістю, створеною робітником (споживною вартістю) і є додатковою вартістю. Час, протягом якого виробляється вартість, що рівна вартості робочої сили — це необхідний робочий час (необхідна праця), а решта часу, протягом якого створюється додаткова вартість — це додатковий робочий час (додаткова праця). Для визначення рівня експлуатації робочої сили капіталом К. Маркс вводить поняття *норма додаткової вартості*, величина якої визначається через співвідношення додаткової праці до праці необхідної.

Із теорією додаткової вартості тісно пов'язана *теорія заробітної плати*. На відміну від представників класичної політичної економії, які розуміли під заробітною платою плату за працю, К. Маркс трактує її як плату за робочу силу. Вона є перетвореною формою вартості і ціни робочої сили, еквівалентною ціні засобів, необхідних для її відтворення (утримання робітника і членів його родини). Рівнями виміру її величини служать номінальна і реальна заробітна плата.

Важливою складовою в економічній системі К. Маркса є *теорія грошей і капіталу*. Вчений дає власне тлумачення природи грошей як специфічного товару, який стихійно виділився із товарної маси в процесі еволюції обміну і став відігравати роль загального еквівалента — виразника вартості усіх інших товарів. При цьому гроші виконують п'ять функцій:

- міру вартості — виражають вартість всіх інших товарів в певній кількості (масі) грошей;
- засіб обігу — виступають посередниками між товарами у процесі їх обігу;
- засіб утворення скарбів (засіб нагромадження) — для заміни товарної форми грошовою;
- засіб платежу — відчуження товарів в часі від їх оплати;
- світових грошей, коли гроші за межами внутрішньої сфери обігу функціонують як загальний засіб платежу, загальний купівельний засіб або як матеріалізація багатства взагалі.

Між грошима і капіталом існує тісний зв'язок, адже гроші, з точки зору К. Маркса, водночас є і певною формою існування капіталу. В умовах капіталістичного виробництва рух грошей описується формулою $G - T - G^1$, де $G^1 = G + \Delta G$, тобто дорівнює первісно авансовій сумі плюс деякий приріст. Саме цей рух грошей і перетворює їх в капітал. Тобто капітал виступає як самозростаюча вартість і є засобом експлуатації робочої сили.

Новим для економічної науки стало положення К. Маркса про органічну будову капіталу, яка передбачає поділ капіталу на дві вартісних частини: *постійний капітал* — вартість засобів виробництва і *змінний капітал* — вартість робочої сили. Цей поділ дозволив йому проаналізувати специфіку руху цих частин капіталу і специфіку їх впливу на величину додаткової вартості і вартості створюваного продукту.

Виокремлення в структурі капіталу основного і оборотного дозволяє К. Марксу показати специфіку перенесення їх вартості при виробництві продукту (основний капітал переносить свою вартість по частинах, а оборотний капітал — одразу).

Важливе місце в системі економічних поглядів К. Маркса займають теоретичні узагальнення, які були зроблені ним при аналізі *процесу нагромадження капіталу*:

- перетворення додаткової вартості в капітал веде до зниження середньої норми прибутку внаслідок зростання органічної будови капіталу;
- відбувається відносно скорочення частки найманої праці у суспільному продукті (в процесі нагромадження капіталу виникає відносно надлишкове населення — суть закону народонаселення);
- нагромадження багатства у капіталістів і нагромадження злиднів, муки праці, рабства, темноти, здичавіння і моральної деградації робітничого класу — є абсолютним загальним *законом капіталістичного нагромадження*;
- гонитва за додатковою вартістю, яка є спонукальним мотивом і кінцевою метою капіталістичного виробництва, неминує призводити до погіршення становища робітничого класу, загострення класової боротьби, закономірним наслідком якої є зміна існуючого соціального устрою.

Значний внесок в розвиток економічної думки зроблено К. Марксом при аналізі *процесу суспільного відтворення*. В його моделюванні кругообігу суспільного продукту створено основоположну схему, яка описує взаємозв'язок між галузями, які випускають засоби виробництва і предмети споживання. При цьому

робиться наголос на важливості дотримання пропорцій як в структурі виробленого продукту в масштабах суспільства, так і в структурі вартості даного продукту (умови для відтворення капіталу).

Проблема відтворення цікавила К. Маркса не для того, щоб дослідити умови збалансованої підтримки макроекономічної рівноваги, а довести існування внутрішньо-системних чинників її постійного порушення, які постійно викликатимуть кризи надвиробництва. В подальшому К. Маркс запропонує власну **концепцію економічних криз надвиробництва**, яка стане вихідним пунктом для багатьох дослідників економічної теорії.

Причини економічних криз К. Маркс вбачав у відсутності автоматичного зростання сукупного попиту слідом за розширенням виробництва, нерівномірності відтворення та циклічності оновлення основного капіталу, масова заміна якого відбувається періодично, з інтервалом у 10–12 років.

К. Маркс запропонував оригінальну **теорію розподілу доходів**, суть якої полягає у тому, що всі доходи промислових, торговельних і грошових капіталістів, а також землевласників (прибуток, процент і земельна рента) є результатом розподілу ними додаткової вартості, створеної найманими працівниками у сфері матеріального виробництва. На основі цього робиться висновок, що всі вони, незалежно у якій господарській сфері б не діяли, є експлуататорами.

Вся система економічних поглядів Маркса була підпорядкована доказу експлуаторської суті капіталізму і обґрунтуванню неминучості його загибелі в силу притаманних йому внутрішніх суперечностей.

Аналізуючи процеси розвитку концентрації та централізації капіталу, поглиблення кооперації праці, він приходив до висновку про неминучість загострення суперечностей між суспільним характером виробництва та приватним характером привласнення його результатів. Наступить певний момент, коли усупільнення праці стане несумісним з «капіталістичною оболонкою», що і призведе до соціалістичної революції, до встановлення диктатури пролетаріату і до створення нового суспільного устрою — комунізму.

Проте слід відмітити, що у працях К. Маркса і Ф. Енгельса немає розробленої наукової моделі соціалізму, а є лише деякі загальні положення, які відобразили їх бачення комуністичного суспільства:

1. Комуністичне суспільство у своєму розвитку пройде дві стадії: перша — соціалізм і друга — комунізм. Спільними рисами обох стадій будуть:

- утвердження суспільної власності, рівність усіх трудящих щодо засобів виробництва;
- відсутність товарного виробництва, конкуренції, ринку та грошей;
- відсутність експлуатації, колективізм, планомірне і безкризове ведення господарства.

2. Для соціалізму характерним буде збереження деяких рис попередніх суспільних устроїв: поділу праці, розподілу за працею, держави.

3. При комунізмі відбудеться докорінна перебудова людського суспільства; не буде ніяких суперечностей, характерних попереднім устроєм і людське суспільство житиме за принципом «від кожного за здібностями, кожному за потребами».

Таким чином, можна підсумувати, що теоретичний спадок К. Маркса є важливим та багатим за змістом напрямом економічної думки, характеризується глибиною узагальнень, логічною строгістю аргументації, органічної єдності історичного та логічного аналізу.

Серед найважливіших здобутків марксисту слід відмітити:

- збагачення методології дослідження економічних і соціальних явищ, створення оригінального аналітичного апарату наукового аналізу;
- обґрунтування концепції історичної єдності людського суспільства;
- глибоке дослідження еволюції індустріально-ринкового господарства, виявлення важливих рис капіталістичної економічної системи;
- розвиток теорії суспільного відтворення і його циклічності;
- поглиблення трудової теорії вартості.

Водночас сучасна оцінка економічної теорії К. Маркса дає змогу виявити її суттєві обмеження та вразливі місця, у тому числі:

- тенденційність, політичну упередженість і запрограмованість кінцевих результатів наукового дослідження;
- претензію на володіння абсолютною істиною, жорстку непримиренність до інших теоретичних позицій, визначення власного учення єдино науковим;
- переконання у тому, що стрижень історії становить боротьба класів на основі антагоністичності їх інтересів;
- однофакторний аналіз вартості, ціни та доходів на основі визнання пріоритетності єдиного ресурсу — праці.

Незважаючи на висловлені зауваження, сучасні дослідники вважають теоретичну систему К. Маркса одним із важливих напрямків світової економічної думки, якому притаманні наукові помилки і прозріння і без якого неможливо уявити сучасну економічну науку.

Тема 8. Становлення ринкових форм господарства та економічна думка України в XVI ст. – середині XIX ст

План

1. Економічний розвиток українських земель в XVI ст. – середині XVIII ст
2. Меркантилізм в суспільно-економічній думці України. Започаткування основних засад демократичної течії української суспільної думки
3. Господарство України в останній третині XVIII ст. – середині XIX ст
4. Поширення ідей економічного лібералізму в суспільній економічній думці. Розвиток класичної політичної економії

1. Економічний розвиток українських земель у XVI ст. – середині XVIII ст

На відміну від країн Західної Європи на українських землях домінуючим сектором господарства залишався аграрний, розвиток якого характеризувався повільним процесом становлення ринкових відносин, що було типовим для економічного розвитку країн Центральної та Східної Європи. У сільській місцевості проживало понад 95% населення. Процес первісного нагромадження капіталу в аграрній економіці не завершився в XVIII ст. і продовжувався до кінця XIX ст. Його особливістю на відміну від західноєвропейської було утвердження фільварково-відробіткової системи організації сільського господарства за умови збереження феодального характеру держави, що юридично закріплювала традиційні соціально-економічні відносини.

Генезис і розвиток ринкових відносин визначали:

- розвиток товарного виробництва у сільському господарстві. Господарство України активно залучалося до балтійського експорту сільськогосподарської продукції. Утвердилось поміщицьке торгове землеробство. Відбулось проникнення товарно-грошових відносин у селянські господарства. Використовувалася наймана праця;

- перебудова феодалами своїх маєтків на *фільварки (економії в Наддніпрянській Україні)* — багатогалузеві господарства з товарним, орієнтованим на ринок, виробництвом та організацією праці кріпосних селян;

- формування недворянської земельної власності. Впродовж XVI–XVII ст. сформувалося козацьке землеволодіння. Земля була об'єктом продажу і купівлі в межах шляхетського стану., а в період Національно-визвольної революції загалом;

- обезземелення селянських господарств, зростання їх майнової диференціації;

- започаткування раціоналізації сільського господарства, галузевої та територіальної спеціалізації.

Про панування феодально-кріпосницьких аграрних відносин свідчать такі процеси:

- завершення формування станових привілеїв феодалів, переростання бенефіціального землеволодіння у феодальне, інтенсивне зростання великого землеволодіння;

- фільварково-відробіткова система організації сільського господарства. Феодальний маєток забезпечував розширене відтворення. Доменіально-фільваркове господарство звільнялося від виробничих витрат, використовуючи виробничі та матеріальні ресурси селянського господарства, яке втратило самостійне господарське значення;

- юридичне оформлення кріпосного права. Селяни стали особисто-спадково залежними від землевласника, були прикріплені до землі, втратили громадську і господарську дієспроможність. Феодал мав право на майно і працю селянина;

- переважання натурального господарства.

Аграрні відносини в Українській державі оцінюються в історико-економічній літературі по-різному.

Частина вчених вважає, що всі перетворення не виходили за межі феодального господарства, яке ще не вичерпало потенційних економічних можливостей. Держава зберігала феодальний характер. Селяни домоглися особистої свободи, але були користувачами землі, залишався позаекономічний примус у вигляді грошової та натуральної земельної ренти.

Інші дослідники зміни в аграрних відносинах оцінюють як аграрний переворот: знищено феодальну власність, окрім монастирської та незначної шляхетської, права на які практично не були реалізовані; у приватних маєтках відробіткова рента трансформувалася у грошову і натуральну; сформувалася і стала переважати приватна індивідуально-трудова козацька і селянська власність на землю; суб'єктами господарювання були домогосподарства козаків і селян; розвивалися товарно-грошові відносини, в тому числі купівля-продаж землі. Це створювало умови для розвитку ринкових аграрних відносин і перетворення козацько-селянських господарств на товарні агрогосподарства. Проте економічний розвиток Української держави в складі феодально-кріпосницької Російської імперії був позбавлений цих перспектив.

У науковій літературі зазначено такі негативні економічні наслідки революції: демографічні втрати становили близько 65–70% всіх українців (приблизно 2,5–3,5 млн. осіб), зазнали руйнувань усі міста і села України.

Упродовж XVI – середини XVIII ст. міста стали промислово-торговельними центрами, але залишалися у системі феодальних відносин. Питома частка міського населення була незначною.

У Речі Посполитій Польській у містах проживало до 23% населення. В 40-х рр. XVII ст. налічувалося 970 міст і містечок. Населення міст становило від 1 до 3 тис. мешканців, містечок, які відрізнялися від сіл тільки ярмарками і торгами, — до 700–800 мешканців.

Міста належали державі та приватним власникам (магнатам, шляхті та церкві). Більшість міст (80%) були приватновласницькими. Мешканці платили податки і виконували повинності на користь приватних власників грошима, натурою, відробітками (тижнева панщина, ремонт млинів, підводна, толоки, шарварки, сторожування, покриття витрат на військові потреби Польщі, утримання жовнірів). Державні міста були адміністративними центрами королівської влади на місцях і управлялися на основі магдебургського права. На території державних міст зберігалися *юридики*, що підривали ремесло й торгівлю, свідчили про пряме втручання феодалів у міське життя.

Мануфактурний період промисловості в Україні в історико-економічній літературі поділяють на два періоди. В XVI ст. – першій половині XVIII ст. розвивалися дрібні розпорочені та централізовані мануфактури, у другій половині XVIII ст. – 30-і рр. XIX ст. — великі централізовані мануфактури.

Виникнення мануфактур відбувалося на основі сільських промислів, міського ремесла та кустарного виробництва такими шляхами: виробник ставав підприємцем; торговий капітал підпорядковував промислове виробництво; засновували приватні особи та держава. Позитивним чинником була власність на мануфактури представників усіх верств населення України (купців, шляхти, міщан, козаків, селян). У Лівобережній і Слобідській Україні в кінці XVII ст. – на початку XVIII ст. працювали понад 200 мануфактур. Будівництво великих централізованих мануфактур почалося в 20-х рр. XVIII ст. як промислова політика Петра I. У кінці XVIII ст. було 40 великих централізованих мануфактур. У Західній та Правобережній Україні великі централізовані почали засновувати в 70-х рр. XVIII ст.

За *формами власності* мануфактури поділялися на державні (казенні) та приватні (магнатські, шляхетські, купецькі, козацькі, селянські, змішані). За *характером праці* — капіталістичні на найманій праці, кріпосницькі на примусовій та змішані. В Україні наймані робітники були майстрами-спеціалістами та переважно поміщицькими селянами на грошовій ренті. Найману працю широко застосовували купецькі, козацькі та селянські мануфактури. Поширилось три види кріпосних мануфактур: *казенні*, на яких працювали кріпосні робітники; *вотчинні*, які засновували феодали у фільварках, селяни на них працювали на умовах відробіткової ренти, не були позбавлені землі та засобів виробництва; *посесійні*, що були лише в умовному спадковому користуванні купців, яким згідно з указом 1721 р. Петра I дозволили купувати кріпосних селян для роботи на мануфактурах. До казенних та посесійних підприємств приписували державних селян, для яких податки замінювали відробітками на мануфактурах. *Приписні селяни* були лише тимчасовими працівниками на визначений строк. Частина вотчинних (феодалних) мануфактур здавалась в оренду.

Більшість учених вважають, що кріпосницька мануфактура — це специфічна форма товарного виробництва, яка використовувала природні та людські ресурси феодалного маєтку, ґрунтувалась на праці кріпосних селян на основі позаекономічного примусу. Робоча сила селянина товаром не була.

Мануфактури виникли в таких галузях промисловості, як харчова (борошномельна, винокуріння, виробництво олії, салотопна, цукрова), легка (текстильна: сукняна, полотняна, канатна), металургійна, лісова (паперова, поташна), хімічна (селітряна), миловаріння, друкарська, скляна. Енергетичною основою мануфактурного виробництва був водяний млин як гідроенергетична установка. Почали використовуватися ремісничі та механічні робочі машини, закуплені у Великій Британії. Однак цей процес не набув послідовного, систематичного характеру.

Основним видом транспорту були гужові засоби, які використовували у двох експлуатаційних режимах — чумацтво і підводна повинність.

Промислова політика Російської держави щодо українських земель базувалась на воєнних і господарських цілях та ідеях європейського меркантилізму. Царський уряд був організатором мануфактурної промисловості, надавав безвідсоткові грошові позики (до 20–30 тис. руб.), підтримував монополні права власників мануфактур, залучав іноземні та вітчизняні капітали. Щорічні асигнування на будівництво мануфактур за Петра I становили 10%. Держава була споживачем товарів мануфактурної промисловості, зобов'язувала власників мануфактур продавати свої товари державним відомствам. Берг- і Мануфактур-колегії контролювали обов'язкові відносини між мануфактурами та державою.

2. Меркантилізм в суспільно-економічній думці України. Започаткування основних засад демократичної течії української суспільної думки

Економічну думку України польсько-литовської доби представляють два найвизначніших мислителі — Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1567) та Іван Вишенський (близько 1550–1620). Їхні економічні погляди заклали основні засади демократичної економічної думки в умовах панування феодалної системи господарства та повільного розвитку товарно-грошових відносин.

С. Оріховський народився у сім'ї священика в селі Оріховці Перемишльської єпархії. Із 16 років здобував знання у різних містах Європи. Його світоглядні думки відображені в листах, зверненнях, роздумах, адресованих світським і духовним правителям.

Аналізуючи проблему суспільного добробуту, С. Оріховський сформулював шляхи його досягнення:

- розвиток освіти і науки. Правитель держави, на думку С. Оріховського, тільки тоді зможе належно правити, коли оточить себе розумними і освіченими порадами. Закликав створювати школи та гімназії, освіта і наука застерезуть молодь від поганих вчинків і буде запорукою продуктивної праці — основного фактора економічного зростання;

- активна позиція вільної людини. С. Оріховський писав, що ні харчі, ні розкоші чи матеріальні вигоди не замінять свободи, яка дає простір для людської діяльності;

- поділ праці на основі природної обдарованості людей. Визнавав необхідність і природність поділу суспільства на стани: хліборобів, духовенство та лицарський. Кожен повинен займатися своєю працею;

- недоторканість приватної власності та приватновласницький інтерес. Наголошував, що надмірна схильність до приватного перетворює людину на раба. Надмірна захопленість власним добробутом призводить до нехтування видатками на суспільні справи, зокрема на оборону. В цьому він вбачав одну з причин недержавності українських земель. Охоронцем приватної власності мають бути держава і закон.

- необхідність оподаткування кожного громадянина незалежно від майнового стану. Одночасно радив залишати неоподаткованою ту частину майна, що є основою економічного зростання.

- нагромадження грошей, які є «жилами всіх добре ведених справ». Писав про посилення майнової диференціації між магнатами і шляхтою, селянами і шляхтою.

- патріотизм і морально-етичні цінності.

Соціально-економічний зміст мають праці **Івана Вишенського**. Він родом із містечка Судова Вишня на Львівщині. Майже 40 років був монахом Афонського православного монастиря в Греції, зрідка навідувався в Україну. Однак, у публіцистичних працях і листах звертався до історії України, особливо активно після Берестейської унії (1596). Свої найвизначніші твори (1597–1601) український мислитель упорядкував в окремі «Книжці», в якій під релігійною оболонкою приховані філософські, політичні й економічні погляди.

І. Вишенський протиставляв «справжнє» православно-християнське і єретичне сприйняття дійсного буття. Виступав проти нечесного нагромадження багатства, зокрема православним духовенством, яке, на його думку, багато уваги приділяло фільварковому господарству. Закликав звільнитися церкву від впливу земельних магнатів, а монастирі від фільварків, розпусти, лихварства. Схвалював соціальну рівність, засуджував розкіш і добробут вищого духовенства та злидні православних християн.

Український вчений С. Злупко вважає, що економічні медитації С. Оріховського та І. Вишенського — яскраве свідчення стану й орієнтації української суспільно-економічної думки середини XVI ст. — початку XVII ст. С. Оріховський, формуючись під впливом європейських реформаційно-ренесансних рухів, обстоював освіту, науку та економічний поступ. Економічні погляди І. Вишенського були сповиті православ'ям, яке відвертало від активної господарської, освітньої та ремісничої творчості.⁴⁰

Виразником ідей меркантилізму є видатний українець **Теофан Прокопович** (1677–1736) — філософ, педагог, політик. Він навчався у Києво-Могилянській академії, був її професором і ректором, у 1716 р. за наказом російського царя виїхав до Петербурга, ставши там найближчим радником імператора у проведенні реформ в освіті, церкві, економіці на засадах меркантилізму.

Ф. Прокопович був палким і переконаним прихильником принципів та практики абсолютизму — необмеженої царської влади, а тому висунув концепцію її «божественного» походження та природності поділу суспільства на стани. В економічних поглядах Прокопович був прихильником меркантилізму, проповідував політику активного господарського та торговельного балансу, якого, на його думку, можна досягти шляхом розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі, шляхів сполучення, вдосконалення системи державних органів управління та економічного протекціонізму. Розвинена економіка, вважав Прокопович, — запорука загального добробуту та соціальної злагоди. Вважав, що людина повинна бути корисною державі. Не давні привілеї, а чесна праця повинна визначати місце людини в суспільстві, вороже ставився до аморальних способів збагачення. Радив дбати про господарський інвентар, завести книгу прибутків і витрат.

Ліберально-демократичні ідеї характеризують філософа, правознавця і народного просвітителя XVIII ст. **Якова Козельського** (1727–1795). Як депутат від українських земель до Комісії зі складання Нового уложення він вимагав негайного звільнення селян від кріпосного гніту і критикував ліберальні погляди щодо реформування кріпосницьких відносин за допомогою просвітницької діяльності: поміщики повинні зрозуміти всю жахливість кріпосництва і свого становища кріпосників, щоб звільнити селян, селяни мають зрозуміти всю ганебність становища рабів і необхідність здобути свободу. На його думку, не освіта є передумовою свободи народу, а свобода є передумовою розвитку освіти. Пропонував поміщикам надавати селянам право особистого і спадкового користування землею, законодавчо встановити дводенну панщину, два дні — для виконання селянами державних обов'язків, ще два дні — для особистих потреб, сьомий же день віддавати богослужінню.

Я. Козельський одним із перших в Україні досліджував економічні категорії простого та розширеного відтворення. Під першим він розумів виробництво без прибутку, а під другим — розширення виробництва за рахунок посилення експлуатації кріпосних селян. Аналізуючи проблеми праці, він поділив її на «зрівняну», тобто необхідну, і «дарункову», або додаткову. Під «дарунком» розумів частину виробленого продукту праці, яку його виробники селяни та ремісники віддавали безоплатно власникові засобів виробництва чи землі. Як вважав Я. Козельський, праця — це єдине джерело багатства, однак праця кріпака втрачає ефективність

⁴⁰ Злупко С. Історія економічної теорії: Підручник. – 2-ге вид. випр., і доп. – К.: Знання, 2005. – С. 115.

внаслідок його незацікавленості в результатах виробництва. Для збільшення суспільного багатства мислитель пропонував запровадити обов'язкову і загальну примусову трудову повинність для всіх працездатних, у тому числі шляхтичів, а продуктивність праці підвищувати засобами морального та матеріального заохочення. Я. Козельський раніше за А. Сміта відкинув твердження фізіократів про сільськогосподарську працю у землеробстві як єдине джерело утворення «чистого продукту». Праця, стверджував український філософ, є джерелом багатства в будь-якій сфері виробництва.

Соціальним ідеалом українського філософа було суспільство рівноправних людей на принципах соціальної, політичної, правової та господарської свободи. Мислитель був переконаний, що рівна праця забезпечить рівне споживання для всіх, життя в достатку і без злиднів. Ідею рівності Я. Козельський поширював і на власність. Кожна людина, міркував він, має право на власність і продукт своєї праці. Найефективнішою формою власності філософ вважав дрібну приватну власність, а спонукальним мотивом господарської діяльності дрібного власника — особисту вигоду. При цьому Козельський думав, що найдоцільнішим варіантом вирішення проблеми власності є її рівномірний розподіл між дрібними власниками.

Центральне місце в економічних поглядах **Г. Сковороди** (1722–1794) займає проблема людини та роль праці в її житті. Він стверджував, що кожна людина повинна пізнати власну внутрішню природу, яку визначає здатність до праці. Пізнавши свою внутрішню сутність, людина повинна вибрати собі гідне заняття, до якого вона найбільш схильна, в якому може найповніше розкрити свої здібності. Пізнання людиною своєї внутрішньої природи та вибір роду діяльності за здібностями робить працю радісною, суспільно корисною, а людину — щасливою. Праця є основою добробуту, початок і кінець радощів і печалей людини, суспільства. Він засуджував і висміював у своїх творах марнотратство та дармоїдство, паразитизм і прагнення непомірного збагачення в українському суспільстві. Ці вади негативно впливають на людину, яка втрачає людську сутність і гідність.

Г. Сковорода мав величезний вплив на своїх сучасників і на наступні покоління українців своєю етичною наукою та власним життям. Сучасники бачили в ньому «мандрівну академію», а його самого вважали за університет. Він мав багато учнів, яких називали «сковородинцями», яких вважали добрими і порядними людьми.

3. Господарство України в останній третині XVIII ст. – середині XIX ст

Економічний розвиток українських земель визначався складною взаємодією різних чинників, співіснуванням феодально-кріпосницької та ринкової економіки. У першій половині XIX ст. продовжувався процес формування основних ознак ринкового господарства: капіталістичної приватної власності та вільного підприємництва в усіх сферах економіки, самостійних товаровиробників як суб'єктів економіки, фінансово-грошової системи, національних ринків і ринкової інфраструктури. Становлення ринкової економіки гальмували феодально-кріпосницькі відносини, пережитки яких залишилися і після скасування кріпосного права в 1861 р., низька товарність сільського господарства, повільне формування підприємницької верстви, збереження дворянських привілеїв, низький життєвий рівень населення та обмежений споживчий ринок.

У **Східній Україні** промисловий переворот почався в 30–40-х рр. і продовжувався до 70–80-х рр. XIX ст. Виокремлюють два етапи: 30–40 рр. XIX ст. – 1861 р. — в умовах кризи феодально-кріпосницького господарства та розвитку ринкових відносин; 60–80 рр. XIX ст. — утвердження економіки вільної конкуренції. Промисловий розвиток визначався економічною політикою Російської імперії.

Політичні, економічні та соціальні передумови промислового перевороту. Промисловий переворот почався в умовах феодально-кріпосницької системи господарства, яка перебувала у стані кризи. Проте і після скасування в 1861 р. кріпосного права залишилися пережитки феодальних відносин, які негативно впливали на розвиток ринкової економіки.

Повільний процес первісного нагромадження капіталу. Українська буржуазія лише зароджувалась, національних капіталів практично не було. В 1832 р. серед промисловців було 28,7% українців. Купців першої гільдії не було. Українські підприємці Яхненки, Смиренки, Терещенки почали опановувати цукрову промисловість. В умовах кріпосного права ринок вільнонайманої робочої сили не склався. Найманими робітниками на купецьких мануфактурах були переважно кріпосні селяни на грошовій ренті, що становила частину їх заробітної плати.

У **промисловості** мануфактуризація не завершилася. Переважали домашня промисловість і кустарне виробництво в селах, ремесло у містах. У розвитку мануфактур відбувались кількісні та якісні зміни. Їх кількість (без винокурень) зросла з 200 у 1793 р. до 649 у 1830 р. (третина від загальної кількості російських мануфактур). Домінували державні та вотчинні підприємства. Кріпосні мануфактури повільно еволюціонували в капіталістичні. В 1828 р. кількість купецьких мануфактур становила 46,2%. Частка найманої праці збільшилася до 25,6% від загальної кількості робітників (переважала у харчовій промисловості). Сформувалися кадри постійних робітників. Почали використовуватися ремісничі та механічні робочі машини, закуплені у Великій Британії. Однак цей процес не набув послідовного, систематичного характеру.

Галузеву структуру виробництва характеризує поширення обробної промисловості: насамперед харчової, сукняної, металургійної, машинобудівної, та становлення кам'яновугільної.

Організація сільського господарства ґрунтувалася на кріпосній праці. Одночасно підвищувалась його товарність, розвивалась спеціалізація окремих районів, упроваджувалися посіви технічних культур, зростала майнова диференціація селянства. Земля стала об'єктом купівлі та продажу. Аграрна реформа в 1861 р. ліквідувала феодально-кріпосницькі відносини, але капіталізація сільського господарства відбувалася повільно.

Формування *внутрішнього ринку* завершилося в середині XIX ст. Однак Україна була передусім ринком збуту російської промисловості. Ринкова інфраструктура розвивалася повільно.

У суспільстві *поширилась ідея «аграрності» російської економіки*. Політика Романових відповідала інтересам дворянства, допомога підприємництву була незначною.

Особливості промислового перевороту в Східній Україні:

- промисловий переворот почався пізніше, ніж у Великій Британії, яка є прикладом класичної моделі промислового перевороту, але одночасно з Німеччиною;
- промисловий переворот почався в умовах феодально-кріпосницького господарства, завершився в умовах ринкової економіки;
- українська промисловість розвивалася як складова частина загальноросійської економіки. В 1880-х рр. промисловий рівень України був значно нижчим порівняно з європейськими країнами;
- промисловий переворот почався в харчовій промисловості, а в країнах Західної Європи та російських губерніях — у текстильній;
- промисловий переворот відбувався: а) класичним шляхом, коли капіталістичну мануфактуру реорганізували у фабрику; б) на основі переростання кріпосної мануфактури у капіталістичну, потім — у фабрику; в) шляхом новостворення, часто як акціонерне товариство;
- застосовувались машини англійського виробництва, власного верстатобудування не було;
- швидші темпи розвитку промисловості, ніж загалом у Росії;
- буржуазія і пролетаріат формувалися як багатонаціональні. Так, у південних регіонах 90% робітників були росіянами;
- держава активно втручалася у процес промислового підприємництва: здійснювала фінансування, казенні замовлення, політику протекціонізму.

Промисловість Західної України в історико-економічній літературі оцінюється неоднозначно. Більшість учених дотримуються точки зору, що промисловий переворот почався в останній чверті XIX ст. і, поєднавшись із розвитком монополізації промисловості, не завершився до Першої світової війни.

Чинники, що негативно впливали на промисловий розвиток Західної України:

- ремесло і мануфактура не витримували конкуренції фабрично-заводської продукції німецьких і чеських провінцій Австрії;
- нестача інвестицій та зменшення зацікавленості в розвитку промисловості. Власники землі після аграрної реформи в 1848 р., утративши дарову робочу силу, закривали підприємства, вкладали гроші (виплати) здебільшого в сільське господарство;
- центральна австрійська влада вважала українські землі природним ринком сировини та збуту товарів. Галицька адміністрація не займалася вирішенням питань промислового розвитку. Банки, створені на основі іноземного капіталу, не спрямовували кошти на розвиток промисловості;
- західноукраїнська промисловість була позбавлена податкових пільг, якими користувалися підприємства західних провінцій Австрії.

Світова економічна криза 1873–1875 рр. охопила промисловість Східної та Західної України. Нова криза і депресія продовжувалися у 1880–1886 рр. Вони пришвидшили процес індустріалізації народного господарства.

4. Поширення ідей економічного лібералізму в суспільній економічній думці. Розвиток класичної політичної економії

Поширення ідей економічного лібералізму в Україні, по-перше, відбувалося в контексті розвитку буржуазно-ліберального напрямку суспільної думки в Російській імперії, по-друге, українські громадські діячі та вчені-економісти **В.Н. Каразін, Д.П. Журавський, М.А. Балу-дяньський, Т.Ф. Степанов, І.В. Вернадський, М.Х. Бунге** та інші персоніфікували ідеї вітчизняного економічного лібералізму, виступали дієвими розробниками стратегії та тактики формування національної економіки, брали активну участь у впровадженні в суспільну свідомість сучасного економічного мислення, своєю творчістю сприяли формуванню економічної культури українського суспільства.

На початку XIX ст. у Російській імперії почалося захоплення політикою економічного лібералізму. Імператор Олександр I вважав себе прихильником ідей А. Сміта, переклад книги якого «Багатство народів» на російську мову було зроблено у 1802–1806 рр. за розпорядженням міністра фінансів графа Васильєва. На основі ідей А. Сміта було розроблено програму діяльності уряду, статті з аналізом поглядів меркантилістів, фізіократів і А. Сміта друкувалися в журналах, політичну економію почали викладати в університетах Росії

(1801) та України (1805), згодом — у гімназіях і ліцеях. В університетах відкривалися кафедри політичної економії та статистики (у Харківському — в 1835 р., Київському — в 1842 р.).

Один з перших поширювачів ідей А. Сміта в Російській імперії був **Семен Десницький** (1740–1789), українець за походженням, який у 60-х рр. XVIII ст. навчався в університеті м. Глазго у Великій Британії, де викладав А. Сміт, і після захисту докторської дисертації (1767) працював професором права Московського університету, був членом Російської академії наук.

Центральне місце в економічних і правових поглядах С. Десницького займає проблема власності. Він визначав її як право вільного розпорядження та відчуження, повернення, якщо будь-хто заволодів нею поза законом. Досліджував власність як категорію суспільного розвитку, проаналізував її еволюцію в умовах чотиристадійного розвитку людської цивілізації. На першій стадії, коли основним заняттям населення були полювання та збиральництво, чіткого поняття про власність не існувало. На другій стадії за домінування кочового скотарства виникають перші уявлення про власність. На третій стадії, коли панує землеробство, поняття власності вдосконалюється, виникло право володіння землею. На четвертій стадії «комерції» з розвитком торгівлі приватновласницькі погляди утверджуються, право власності панує. Вчений наголошував, що власність є економічною основою влади.

Використовуючи соціально-філософські ідеї А. Сміта та досвід Великої Британії, С. Десницький зазначав важливість дослідження добробуту громадян, яке зростає через мануфактуризацію промисловості, заснування банків, розвиток торгівлі та сільського господарства, вдосконалення митної справи. Організація оподаткування повинна базуватися на доходах населення, що поліпшить становище бідних верств населення.

Видатним громадським діячем та економістом, засновником Харківського університету був Василь Назарович Каразін (1773–1842). Базуючись на ідеях фізіократів, він розробляв проекти господарського розвитку, які охоплювали рекомендації щодо ефективного приватновласницького підприємництва в усіх сферах господарства, зокрема інтенсифікації землеробства, пришвидшення розвитку промисловості та торгівлі, використання найманої праці. Для означення господарства В. Каразін вживав поняття «домоводство», що походить від грецького і означає «закон або правила ведення домашнього господарства».

Причини відсталості економічного розвитку Російської імперії В.Н. Каразін пов'язував з недостатнім розвитком промисловості та торгівлі, зовнішніми боргами, які призводять до знецінення російських грошей. Пропонував для погашення боргів продавати державні землі приватним особам, у т.ч. селянам. Вважав, що право на існування мають тільки прибуткові підприємства, а такими, за його переконаннями, можуть бути лише приватні, пропагував розвиток підприємництва «по-європейськи».

Найбільше уваги В.Н. Каразін приділяв селянському питанню, його аграрна програма охоплювала такі практичні кроки:

- обмеження поміщицького свавілля щодо селян (але не звільнення);
- скасування панщини та заміна її грошовою рентою;
- наділення селян землею у вічне користування, частину поміщицької землі обробляти найманою працею.

Ідеї свого аграрного проекту В. Каразін намагався реалізувати у власному маєтку в селі Кручик Харківської губернії. Були проведені регламентація повинностей селян, оцінка робочого дня та повинностей, визначено плату за майно, яке В. Каразін надавав своїм селянам, та розміри ренти. Він заснував Філотехнічне товариство (1811), діяльність якого спрямовувалася на «застосування науки і мистецтв до домоводства». Винаходи членів товариства перевірялися і впроваджувалися в маєтку В.Каразіна.

У політичному плані В. Каразін виступав за перетворення абсолютної монархії на конституційну. За свої проекти реформ, практичну реформаторську діяльність і політичні погляди він зазнав репресій з боку царизму: перебував під арештом, поліційним наглядом, йому забороняли жити в столицях тощо. Проте Каразін не змінив переконань і до кінця життя відстоював свої погляди, які об'єктивно сприяли розвиткові товарно-грошової системи.

Найглибший аналіз дореформеної економіки України здійснив **Дмитро Журавський** (1810–1856) — видатний дослідник, економіст і статистик, учений секретар і редактор статистичного відділу Комісії для обстеження Київського навчального округу при Київському університеті. Грунтуючись на конкретних статистичних матеріалах, Д. Журавський здійснив глибокий аналіз розвитку промисловості, зовнішньої торгівлі, внутрішнього ринку, товарних відносин, на основі якого зробив висновки про необхідність якнайшвидшого впровадження підприємницької організації виробництва в Україні.

Аналізуючи стан поміщицького господарства, Д. Журавський показав його неефективність, що зумовлювалася низькою продуктивністю використання кріпацької праці, незацікавленістю кріпаків у її результатах. Проаналізувавши відповідність кількості праці кріпосних селян і найманих робітників, необхідних для виконання всіх робіт у поміщицькому господарстві на прикладі Київської губернії, він довів, що праця найманих робітників є вчетверо продуктивнішою, ніж праця підневільних кріпаків, а фактичні затрати кріпацької праці на три чверті перевищили дійсні потреби. Вчений зробив висновок про доцільність використання найманої праці, нової техніки та підприємницьких форм виробництва.

Багато уваги вчений приділяв проблемі розвитку малого і дрібного виробництва в Україні за умов кріпосницької системи господарювання. Він виявив причини низької продуктивності, занепаду й розорення малих поміщицьких і дрібних селянських господарств. На його думку, одночасно мають бути й малі, й великі господарства, але за конкретних умов України дрібна і мала власність повинні мати пріоритет і фінансову

підтримку держави. Основну причину відсталості промисловості в Україні Д. Журавський вбачав у нерозвиненості внутрішнього ринку через зубожіння населення і зниження його купівельної спроможності, панування кріпосницької системи, а також відсутності шляхів сполучення.

На створення умов для розвитку дрібних селянських господарств був спрямований проект аграрної реформи Д. Журавського. Його суть полягала в негайному звільненні селян від кріпацької залежності, наданні їм половини земель, на яких вони господарювали раніше, без викупу, рішучому і повному відокремленні селянських господарств від поміщицьких, створенні умов для їх самостійного розвитку.

Політична економія в Україні розвивалася під впливом ідей західноєвропейських шкіл (класичної, марксизму, історичної школи), зумовлювалася проблемами національної соціально-економічної еволюції. Економічна наука розвивалася на університетських кафедрах у Києві, Харкові та Одесі. В наукових працях та лекційних курсах українські професори визначали предмет науки, досліджували економічні категорії, показували значення теорії для пояснення і визначення напрямів розвитку народного господарства. Українські теоретики зазначали, що політична економія сприяє правильному й глибокому розумінню суспільних явищ і практичному вирішенню соціально-економічних проблем. Вони доводили необхідність і прогресивність ринкового господарювання, реакційність феодальних господарських форм.

Поширенню ідей економічного лібералізму в Україні сприяли М. Балудянський, німецькі вчені-економісти, професори Харківського університету Йосиф Матвійович Ланг та Людвіг Кондратович Якоб.

Важливе значення в історії розвитку класичної політичної економії в Україні має М. Балудянський (1769–1847), уродженець Закарпаття, видатний вчений і громадський діяч, який освіту отримав у Відні, з 1803 р. працював у Петербурзі. Конспекти лекцій і публікації М. Балудянського («Про національне багатство. Теорія Адама Сміта») дістали назву «Економічної системи» — вчення про державне господарство і економічну політику. **Основні положення системи наступні.**

- Державне господарство ґрунтується на поєднанні трьох систем: перша виражає багатство народів у грошах, друга — у не перероблених продуктах землі, третя — у міновій вартості всіх виробів. Вчений проаналізував економічні системи, обґрунтовані меркантилістами та фізіократами, зробив висновок про істинність вчення А. Сміта, творчо виклав його основні засади.

- Факторами зростання національного багатства є праця, капітал і земля.

- Джерелами багатства є праця, що виробляє, та обмін, який розподіляє вироблене між верствами суспільства. Праця поділяється на «результативну» та «нерезультативну». Результативною є будь-яка праця в матеріальному виробництві. Диференціацію заробітної плати пояснював талантом, майстерністю і професіоналізмом. Вчений зробив висновок, що за умов зростання народного багатства плата за працю підвищується, а в умовах кризи знижується.

- Капітал поділяється на «прибутковий» та «безплідний». Нагромадження капіталу є умовою зростання виробництва. Дохід нації, прибутковий капітал і багатство нагромаджуються, коли більше виробляється, ніж споживається. За умови зростання народного господарства прибуток на капітал зменшується і навпаки;

- Багатство розподіляється між трьома продуктивними класами, а потім відбувається обмін товарами. Гроші не є державним багатством. Їх кількість в обігу повинна визначатися державою залежно від стану економіки. Що стосується паперових грошей, то їх кількість не повинна перевищувати суми золотих і срібних грошей, які є в обігу.

М. Балудянський брав активну участь у розробці багатьох програм та проектів, зокрема фінансової програми, відомої як програма М. Сперанського. Існує думка, що саме М. Балудянський розробив перший варіант реформ у сфері грошового обігу, кредиту та бюджету, а Сперанський лише дещо переробив записку Балудянського, і що фінансовий проект слід було б називати «Фінансовим проектом Балудянського-Сперанського».

Й.М. Ланг — перший викладач політичної економії Харківського університету, писав, що її завданням є вивчення вільної гри різних інтересів господарських класів суспільства. Для досягнення народного добробуту необхідний державний механізм, що обмежує і управляє приватними інтересами, забезпечує їх рівновагу. Вчений використовував арифметичні та алгебраїчні формули для пояснення економічного розвитку. Його можна вважати попередником математичного напрямку в політичній економії.⁴¹

Л.К. Якоб викладав політичну економію в Харківському університеті впродовж 1807–1816 рр., використовуючи праці А. Сміта та Ж.-Б. Сея. Він розрізняв три галузі економічних наук: політичну економію як науку про народне господарство, фінансове право або науку про державний механізм і поліцейське право, яке вивчає економічне законодавство. Отримав премію російського Вільного економічного товариства за обґрунтування підвищення продуктивності сільського господарства шляхом звільнення селян без землі та використання найманої робочої сили.

Засновником політичної економії в Україні та харківської школи вважають Тихона Степанова (1795–1847), випускника і професора Харківського університету (1832–1845). У своїх наукових працях і лекційному курсі «Записки про політичну економію» (складається з двох частин «Головні засади політичної економії» та «Ідеї політичної економії»). Т. Степанов розглядав основні положення класичної політичної економії, використовував їх для аналізу господарських процесів у російській економіці, зокрема критики

⁴¹ Лортикян Э.Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики. – Харьков: Консум, 2004. – С. 19.

кріпосницької системи. Вчений досліджував питання предмета економічної теорії, суті та джерел багатства, проблем праці, економічної природи капіталу, вартості, а також доходів — заробітної плати, прибутку, ренти і процента, національного доходу і кредиту та ін.

Т. Степанов трактував політичну економію як науку про закони фізичного (тобто природно-економічного) життя держави, нагромадження, споживання та розподіл багатства. Відрізняв її від політики, яка показує рівень морального життя держави, та галузевих економічних наук. Пропагував ідеї економічного лібералізму, проголошені класичною політичною економією, але вказував на доцільність їх критичного аналізу з метою використання в Росії та Україні.

Т. Степанов визнавав багатофакторність створення багатства, аналізував роль праці, капіталу та землі в цьому процесі. Наголошував, що основним джерелом є праця, яка приводить у рух інші фактори виробництва. Багатство — це користування речами, їх властивість задовольняти людські потреби, тому кожний товар має мінову та споживну вартість. Вчений підкреслював, що всі соціальні групи людей (класи) мають рівне право на використання багатства, а справедливість у розподілі багатства та доступність освіти удосконалюють суспільний порядок і державу.

Він першим серед українських економістів піддав гострій критиці теорію народонаселення Т. Мальтуса, вважаючи її загрозою для розуміння майбутнього розвитку людської цивілізації. Вірив у розум людини, її здатність здолати природні обмеження у виробництві життєвих благ. Перспективи економічного розвитку він пов'язував з просвітою та прогресом науки.

Представником класичної політичної економії був професор Київського, Московського та Петербурзького університетів Іван Вернадський (1821–1884) — економіст, демограф, статистик. Основними темами його досліджень були питання аграрного реформування і кредитування сільського господарства, створення ефективного капіталу. У працях «Нарис теорії потреб». «Предмет політичної економії», «Курс політичної економії», «Перспектив політичної економії» та ін. український учений розкривав предмет економічної теорії, суть і механізм дії об'єктивних економічних законів, роль праці у створенні суспільного багатства та зміну її форм.

Завдання політичної економії І. Вернадський визначав у дослідженні природи і механізму дії економічних законів, які він трактував природними, універсальними, вічними та незмінними; які не підвладні сваволі влади. Об'єктивну дію економічних законів пов'язував виключно з товарним виробництвом, а доринкове господарство взагалі не вважав об'єктом дослідження економічної науки. За його переконанням, *політична економія є наукою не про матеріальне багатство взагалі, а переважно — теорією праці, або теорією цінності.* Під господарством розумів систему економічної діяльності, рушієм якої є конкуренція. В історії економічної думки вчений виокремлював два етапи: до А. Сміта та після А. Сміта. І. Вернадський проповідував доктрину економічного лібералізму. Вважав, що будь-яке втручання держави в приватну ініціативу суперечать об'єктивній дії економічних законів.

Джерелом багатства І. Вернадський вважав працю, єдиними факторами виробництва — працю і капітал. Праця, на його думку, визначає ставлення людини до речового багатства і людини до людини. Поділяючи позицію Ж.-Б. Сея, вважав продуктивними всі види праці, у тому числі у сфері нематеріального виробництва. Досліджуючи зміни форм праці на різних етапах суспільного розвитку, зробив висновок, що у докапіталістичних суспільствах домінували монополії на засоби виробництва, позаекономічний примус до праці, хижацька експлуатація працівників, відсутність стимулів до вільної праці. За умов капіталізму наймана праця та велике машинне виробництво є факторами розвитку ринкових відносин, поглиблення поділу праці, об'єднання продуктивних сил, а тому забезпечують ефективне господарювання. Вчений підкреслював, що капітал має здатність до постійного зростання. Наголошував на важливості неречового (духовного) капіталу в розвитку економіки.

І. Вернадського вважають першодослідником теорії потреб. Він проаналізував індивідуальні, національні, регіональні та інші види потреб, довів їх об'єктивний характер, розглянув співвідношення потреб і праці. Властивість речі задовольняти потребу називав гідністю, що створюється працею. Задоволення потреби іншої особи або сприяння цьому — послугою. Розрізняв корисність, яку називав «придатністю», мінову вартість і вартість товару. Визначав обмін як взаємодію попиту та пропозиції, рівень зарплати — співвідношенням праці та капіталу, що залежить від розвитку суспільства.

І. Вернадський брав активну участь в обговоренні аграрної реформи 1861 р. та її наслідків. Його програма обґрунтовувала звільнення селян від феодално-кріпосницької залежності разом із землею, недоцільність викупу селянами повинностей, шляхи розвитку селянського землеволодіння та товарного господарства. Вчений заперечував теорію аграризації економіки Росії, «общинного соціалізму» М. Чернишевського, критикував соціалістичні ідеї, які не відповідають людській природі. У людині, вважав він, закладено природний потяг до приватного виробництва та обміну. На переконання вченого, соціалістичні ідеї виникають за умов примітивної общинної форми господарювання.

Засновником київської школи політичної економії був видатний учений і державний діяч, випускник, професор і ректор Київського університету Микола Бунге (1823–1895). У працях «Про місце політичної економії в системі народної освіти», «Гармонія господарських відносин», «Основи політичної економії» вчений дотримувався економічного лібералізму А. Сміта, Т. Мальтуса та особливо Дж.С. Мілля, хоча його погляди характеризують еkleктичність, поєднання висновків різних економістів. *Дослідження М. Бунге ґрунтувалися на таких ідеях:*

- процес розвитку капіталізму є природний і об'єктивно зумовлений змінами в суспільному виробництві, забезпечує вільний розвиток приватної ініціативи та вільну конкуренцію. Гармонія соціальних відносин можлива лише за умови, що суспільний устрій ґрунтується на природних законах конкуренції, які створюють умови для доцільного та ефективного економічного розвитку. Будь-які інші форми організації господарської діяльності є неприродними, не сприяють суспільній еволюції. Велике капіталістичне виробництво позбавляє людство від примітивного патріархального устрою і породжує нові прогресивні форми організації виробництва — акціонерні компанії;

- вільне підприємництво і вільна торгівля найповніше відповідають економічним інтересам як окремої особи, так і всього суспільства. Протекціонізм як метод впливу на економічне життя позбавляє виробників стимулів суперництва та постійного саморозвитку, стримує здешевлення продукції та розвиток технічного прогресу. Природний порядок речей встановлює тільки режим фритредерства;

- політична економія є наукою про суспільні сторони господарських явищ і законів, яким ці явища підпорядковані. Характерною є еволюція поглядів вченого щодо вартості, або цінності. Спочатку він розглядав вартість, спираючись на висновки Т. Мальтуса, як властивість засобів, які людина не може придбати безоплатно. Величину цінності визначав співвідношенням попиту та пропозиції, які залежать від корисності, праці та матеріальних витрат. Пізніше трактував цінність благ з позицій теорії «трьох факторів» Ж.-Б. Сея. В останніх працях став на позиції австрійської школи: цінність благ визначав суб'єктивною оцінкою їх корисності. М. Бунге вважають основоположником так званої *київської економічної школи* — суб'єктивно-психологічного напрямку в політичній економії;

- поєднуючи теорії «трьох факторів» Ж.-Б. Сея та теорії «економічної гармонії» Ф. Бастіа і Г.Ч. Керрі, стверджував, що вартість створюється працею, капіталом і землею, розподіляється між найманими робітниками, підприємцями і землевласниками у формах заробітної плати, прибутку і ренти. Заперечував висновок Д. Рікардо щодо прибутку як відрахування від заробітної плати, зазначав, що таке твердження є теоретичним підґрунтям класової боротьби. Стверджував, що частка доходів визначається виключно участю факторів виробництва, власниками яких є робітники, підприємці та землевласники;

- критикував соціалістичні ідеї та марксистську політичну економію. Дотримувався поглядів представників німецької історичної школи щодо необхідності та корисності державного регулювання економічних процесів. Вважав, що спільна дія уряду та народу є формою вільних приватних відносин, забезпечить справедливий розподіл доходів і "гармонію економічних інтересів у країні".

До питань економічного розвитку України зверталися представники українського громадського руху. Громади були організаційною формою національного руху в Україні, існували в 60–70х рр. XIX ст. у Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві та інших містах України. Громади об'єднали передових українських ліберальних інтелігентів, яких в офіційних документах називали *українофілами*. Громадівський рух був національним підґрунтям, на якому розвивалася демократична суспільно-економічна думка.

У часописах «Основа» (1861–1862, Санкт-Петербург), «Записки Географического общества», які видавав Південно-Західного відділ Російського географічного товариства у Києві, газеті «Киевский телеграф» (1874–1875) висвітлювалися питання скасування кріпацтва, господарських відносин між поміщиками і селянами, стану поміщицького господарства. Для розвитку ринкових відносин пропонувалося організувати банки і акціонерні товариства, розвивати експортне виробництво та збільшувати експорт товарів, економічно витрачати державні субсидії, вдосконалювати податкову систему, нові трудові відносини.

Видатним представником громадівського руху був **Михайло Драгоманов** (1841–1895) — історик, етнограф, письменник, публіцист, фольклорист, літературний критик, філософ і економіст.

Економічні погляди М. Драгоманова зосереджувалися, по-перше, на критиці ринкових відносин, їх негативних ознак — економічних кризах, безробітти, надмірній диференціації населення за рівнем доходу і власністю, доведенні антинародного змісту реформи 1861 р., по-друге, на обґрунтуванні необхідності радикальних змін: знищення приватної власності та встановлення соціалістичного суспільства. Соціалізм («громадство») він трактував як таку організацію господарства, коли промислові засоби виробництва та результати праці належатимуть робітничим громадам, а земля і продукт праці в сільському господарстві — сільським громадам. Будучи соціалістом за переконанням, М. Драгоманов водночас був переконаним опонентом марксистської теорії класової боротьби, насильницької соціалістичної революції і диктатури пролетаріату. Досягнення соціалізму, як процесу тривалого та еволюційного, він відкладав на далеку перспективу. Пропонував конкретні заходи, спрямовані на покращення умов праці робітників, підвищення заробітної плати, поширення освіти.

М. Драгоманов розумів значення поширення в Україні новітніх європейських економічних теорій, вказуючи на їхню роль в інтелектуальному розвитку народу та розумінні законів розвитку економіки. При цьому він не надавав перевагу перекладу фундаментальних праць класиків чи маржиналістів, а пропонував створити популярний курс політичної економії, в якому просто і зрозуміло викласти суть сучасних економічних теорій.

Серед українських економістів чільне місце займає **Сергій Подолинський** (1850–1891), автор космогенно-енергетичної теорії розвитку економіки та фундатор наукової школи фізичної економії. У книзі «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880) він простежив взаємозв'язок природних, біологічних, економічних і суспільних процесів з космопланетарними. Джерелом вартості є не лише земля і праця, а сонячна енергія, що акумулюється на Землі завдяки людській праці. Праця — це діяльність, пов'язана

з регулюванням потоків енергії. Тому трудова теорія вартості має бути доповнена енергетичним балансом. Прогрес суспільства вчений пов'язує із збільшенням енергетичного бюджету кожної людини і людства загалом, із збереженням і нагромадженням енергії, що відбувається завдяки усвідомленій, творчій праці людини.

Вклад українського дослідника в економічну думку оцінюється як розроблення нової парадигми цивілізаційного розвитку, методологічно-теоретичної бази проектування сталого розвитку⁴².

Значним внеском С. Подолинського в розвиток національної історико-економічної науки є праця «Ремесла і фабрики на Україні». В умовах панування народницької ідеології вчений на конкретно-історичному довід розвитку капіталістичних відносин у промисловості України, розглянув різні стадії: «ремесло, мануфактуру і великий фабричний здобуток». Процес їх еволюції розглядав як прогресивний, оскільки поглиблювався поділ праці, підвищувалася її продуктивність, зростало національне господарство. Одночасно проаналізував факти руйнівних наслідків ринкової економіки (бідність, розшарування українського села, високий рівень експлуатації тощо) та необхідність її заміни соціалізмом, який створює можливості для розвитку продуктивних сил і відповідає вимогам моралі.

Володимир Навроцький (1847–1882) — талановитий публіцист, етнограф, статистик та економіст, перший у Галичині дослідник ринкових економічних відносин. Він був добре обізнаний з теоріями західних економістів, у тому числі з марксистським ученням, застосовував його категорії для аналізу різних аспектів соціально-економічного розвитку краю.

Галицький дослідник простежив процес концентрації великої земельної власності земельними магнатами і роздроблення селянської власності на землю, майнової диференціації в галицькому селі та роль у ній ринкових відносин. В. Навроцький засуджував монополію шляхти на виробництво та продаж алкогольних напоїв, викривав колонізаторський характер австрійської податкової системи, оскільки податковий тягар лягав переважно на селян.

У галузі економічної теорії український учений піддав гострій критиці теорію «економічної гармонії» Ф. Бастіа, доводячи, що капіталістичне суспільство поділяється на антагоністичні класи — експлуататорів та експлуатованих, між якими не може бути ні спільних інтересів, ні «гармонії». Він виступив прихильником соціалістичних принципів побудови суспільних відносин.

⁴² Корнійчук Л. Економічне зростання і сталий розвиток // Економіка України. – 2008. – № 4. – С. 82.

Тема 9. Господарство провідних суспільств Європейської цивілізації в умовах монополізації ринкової економіки в останній третині XIX ст. – на початку XX ст. Розвиток економічної думки

План

1. Загальні тенденції господарського розвитку країн Європейської цивілізації. Перша хвиля глобалізації
2. Маржиналізм. Становлення неокласичної економічної теорії. Австрійська школа маржинплізму. Математична школа в економічній теорії
3. Втрата Великою Британією світового економічного лідерства. Кембриджська школа неокласики
4. Перетворення США на провідну індустріальну державу світу. Американська школа неокласики

1. Загальні тенденції господарського розвитку країн Європейської цивілізації. Перша хвиля глобалізації

Господарство провідних суспільств Європейської цивілізації в останній третині XIX ст. – на початку XX ст. (до 1914 р) у сучасній історико-економічній літературі характеризується як перший період розвитку зрілої ринкової індустріальної економіки в усіх сферах господарства. Кардинальні зміни, що відбувалися в економічній сфері, визначають такі процеси:

- розвиток в умовах другої науково-технічної революції;
- якісні зміни у структурі виробництва, організації та управлінні господарства, формування ринку споживача;
- перехід від економіки досконалої конкуренції до недосконалої конкуренції. Утвердження монополістичного підприємництва з ринково-конкурентним господарським механізмом;
- формування етатистської системи господарювання;
- завершення формування міжнародної економіки на ринково-підприємницьких засадах. Перша хвиля глобалізації.

Темпи і терміни індустріалізації залежали від конкретних історико-економічних умов кожної країни, вихідного рівня промислового перевороту, загальносвітового економічного розвитку, таких цивілізаційних факторів як політичний устрій держави, культурно-освітній рівень, менталітет нації.

Розвиток світових продуктивних сил наприкінці XIX – на початку XX ст. визначався другою науково-технічною революцією (НТР).

Відбулася наукова революція, в результаті якої сформувались основи наукового мислення та єдина система наук. Наукова революція розпочалася у фізиці та охопила всі галузі наук. Найвидатнішими досягненнями були: квантова теорія М. Планка, теорія відносності А. Ейнштейна, розвиток гідро- й аеродинаміки, хімічної науки. Зв'язок науки з виробництвом набув системного характеру. Сформувалась нова галузь діяльності — науково-дослідна, завдання якої полягало у втіленні наукових досягнень через дослідницько-конструкторські розробки, виробничі, технологічні та інші дослідження у виробництво. На рубежі XX ст. було створено ряд великих наукових лабораторій та інститутів.

Основний зміст структурних зрушень у світовому та національних господарствах — це зміна співвідношення між окремими сферами господарства. У світовому та національних господарствах зростала частка промисловості та зменшувалася сільського господарства у створенні валового внутрішнього продукту, а також у структурі зайнятості. Економічне зростання ґрунтувалося на більш високому рівні нагромадження. Рівень виробничих інвестицій підвищився до понад 5% від ВВП.

У розвитку ринкової економіки відбувся перехід від досконалої (вільної) конкуренції до недосконалої (монополістичної, олігополістичної). Формувалися відповідні підсистеми та елементи ринкової інфраструктури: організаційно-технічні, фінансово-кредитні, державно-регулятивні.

Почався процес формування етатистської системи господарювання, формувалися та історично еволюціонували масштаби, функції, форми і методи державного регулювання економіки (ДРЕ). Швидке усупільнення, концентрація та централізація виробництва в кінці XIX – на початку XX ст. зумовило докорінну зміну економічної ролі держави. Державна економічна політика ґрунтувалася на ідеях неокласичної економіки, увага якої була зосереджена на мікроекономічному аналізі приватногосподарської діяльності.

Упродовж останньої третини XIX ст. до початку 20-х рр. XX ст. завершилося формування міжнародної економіки як цілісної системи, складовими якої є світове господарство та міжнародні економічні відносини. Світове господарство склалося як система національних економік, що охопила економічно розвинені країни-метрополії та економічно слабозвинені колонії, залежні держави, і розвивалося на ринково-підприємницьких засадах. Сформувалася система різних форм міжнародних економічних відносин (МЕВ). Головними факторами світового економічного розвитку були процеси інтернаціоналізації та економічної інтеграції. Існує точка зору, що на межі XIX–XX ст. європейський світ-економіка став глобальним. Глобалізація розвивається хвилеподібно, перша хвиля припадає на 1870–1913 рр. **В основі глобалізації лежать процеси нарізання торговельної та фінансової відкритості, характер існування міжнародного валютного устрою та принципи побудови монетарної політики у відкритій економіці.**

2. Маржиналізм. Становлення неокласичної економічної теорії. Австрійська школа маржиналізму. Математична школа в економічній теорії

В історії економічної думки остання третина XIX ст. була перехідним періодом від класичної політичної економії до неокласичної економічної теорії на основі маржиналізму як економічної теорії.

В економічній літературі об'єктивними умовами переоцінки цінностей класичної економічної школи визначають наступні:

а) певні інституціональні зміни в економіці, зокрема розвиток зрілого індустріального господарства, розвиток акціонерної форми власності та нових форм господарювання, формування ринку та психології споживача, ідеології буржуазії, відстороненої від процесу виробництва;

б) кризовий стан класичної політичної економії та необхідність вироблення нових підходів і рекомендацій щодо раціонального господарювання в умовах монополізації економіки, «автономний інтелектуальний розвиток у межах самої економічної науки»;

в) розвиток математичних методів аналізу, філософії, соціології, психології. Так, Ф. Міровський у книзі «Більше тепла, ніж світла» стверджує, що теорія корисності сформульована за зразком термодинаміки, а неокласична економічна теорія — це переінакшена фізика XIX ст.;

г) маржиналізм утверджувався в полеміці з історичною школою економічної теорії та марксизмом. Проте, перші праці попередників маржиналізму з'явилися раніше, ніж перший том «Капіталу» (1867). У 1890-х рр. Е. Бем-Баверк, В. Парето, Ф. Візер використовували маржинальну теорію для критики марксистської теорії.

Перехід від класичної до неокласичної теорії в економічній літературі розглядається як наукова **«маржинальна революція»**. Її змістом є кардинальний перегляд предмета і методу дослідження класичної економічної теорії, що мало революційний характер. Хронологічно це пов'язано з опублікуванням трьох книг: В.С. Девонса «Теорії політичної економії» (1871, Велика Британія), К. Менгера «Основи вчення про народне господарство» (1871, Австрія), Л. Вальраса «Елементи чистої політичної економії» (1874, Швейцарія), в яких вчені цілком незалежно один від одного використовували граничні величини як інструмент для аналізу змін економічних явищ, відкрили принцип спадної граничної корисності як основи для побудови нового виду статичної мікроекономіки. Видатний дослідник економічної думки М. Блауг писав, що в її історії це найкращий приклад «множинного» відкриття⁴³. Власне термін «маржинальна революція» вперше використав один із засновників маржиналізму Л. Вальрас у 1886 р.

На **першому етапі маржинальної революції** (1870–1880-ті рр.) **сформувався «суб'єктивно-психологічний напрям» у політичній економії**, який ґрунтувався на суб'єктивній теорії вартості, розробленій на основі принципу граничної корисності. Розвиток маржиналізму відбувався в межах австрійської (К. Менгер, Ф. Візер та Е. Бем-Баверк) та математичної, заснованої В. Девонсом, а у її рамках — лозаннської (Л. Вальрас, В. Парето) шкіл економічної думки, що дає підстави стверджувати про формування маржиналізму як течії економічної думки.

На **другому етапі маржинальної революції** (90-ті рр. XIX ст.) **започатковано неокласичний напрям економічної теорії**. Його представники відмовилися від суб'єктивно-психологічного підходу, поєднали маржиналізм із функціональним мікроекономічним аналізом, проголосили себе наступниками класичної політичної економії. Відмінною ознакою неокласичного напрямку було формування національних шкіл: англійської (А. Маршалл, А. Пігу, Ф. Еджуорт), американської (Д.Б. Кларк), шведської (К. Вікселль, Г. Кассель). Уперше термін «неокласична теорія» використав американський економіст Т. Веблен.

Становлення неокласичної економічної теорії як цілісної теоретичної системи відбувалося в процесі формування її теоретичних і методологічних засад. *Неокласики визнавали такі положення класичної політичної економії як економічний лібералізм, саморегулювання та рівноважний стан ринкової економіки, принцип «чистої економіки» незалежної від суспільної форми її організації, що абстрагується в економічному аналізі від історичного і національного підходів, типів і форм власності, ідеологічних та інших позаекономічних чинників.*

Основні методи аналізу економічних процесів неокласиками базуються на метафізичній філософії та формальній логіці. Вони охоплюють:

- математичну формалізацію, зокрема використання граничних величин і математичних методів (функціонального аналізу, математичного моделювання);
- мікроекономічний підхід, трактування мікрорівноваги як результату взаємодії мікро одиниць (окремих фірм і споживачів), поведінковий аналіз;
- аналіз статичних рівноважних господарських систем, оскільки механізм досконалої конкуренції забезпечує «алокатійну ефективність» (повне використання економічних ресурсів);
- синтетичний підхід, що поєднує протилежні наукові підходи, традиції, методи наукових досліджень; системно-функціональний метод, що дає змогу вивчати економіку як систему з певними функціональними зв'язками. Поєднання позитивного і нормативного методів пізнання. Перший спирається на філософію позитивізму, полягає в систематизації фактів, окремих суджень, даних чуттєвого досвіду. Критерієм істини є верифікація (перевірка гіпотези чи теорії), та фальсифікація. Нормативний метод спирається на філософію

⁴³Блауг М. Економічна думка в ретроспективі. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – С. 270.

прагматизму, завдання науки визначається як пошук шляхів максимально можливої ефективної діяльності людини.

Історичний розвиток неокласичної економічної теорії можна узагальнити наступними періодами:

➤ остання третина XIX ст. – перша половина 30-х рр. XX ст. — період панування в теоретичній економічній науці. Однак, аналіз неокласичною ортодоксією функціонування ринкового господарського механізму (економіка як сума окремих фірм; рівновага ринку через саморегулювання попиту та пропозиції; невтручання держави в економічне життя) не пояснював нові макроекономічні проблеми соціально-економічного розвитку і формування ринкової моделі недосконалої конкуренції;

➤ середина 30-х рр. – 60-ті рр. XX ст. — період зменшення позицій неокласики через появу і розвиток кейнсіанської економічної теорії, перетворення її на визначальний напрям економічної теорії, формування кейнсіансько-неокласичного синтезу;

➤ 70-ті рр. XX ст. – початок XIX ст. — повернення неокласики як панівного напрямку (мейнстріму) в структурі сучасної економічної науки, використання її досягнень представниками неінституціоналізму, нового кейнсіанства та ін.

Неокласична економічна теорія є величезним надбанням цивілізації, залишається серцевиною мейнстріму економічної теорії, має теоретичне і практичне значення:

- сформулювала предмет економічної теорії, основні характеристики якого визнаються економічною наукою;
- розкриває роль людини в економічному розвитку, досягненні економічних результатів, трактує суб'єктивні мотиви поведінки господарюючих суб'єктів як вихідний момент економічної теорії;
- дозволяє достатньо точно прогнозувати поведінку суб'єктів ринку, розміри, структуру та динаміку попиту, з'ясовує умови ринкової рівноваги, особливості ціноутворення. Економісти оперують поняттями оптимізація, максимізація, мінімізація;
- сприяла поширенню економіко-математичного моделювання у практиці планування та прогнозування народного господарства;
- зробила внесок у розвиток методології економічної теорії, відкрила дорогу математизації економічної науки, виробила аналітичний апарат наукового пізнання.

Сучасні економічні дослідження визначають слабкі місця методології неокласичної теорії, зокрема ігнорування історичного характеру ринку, абсолютизацію ринкових відносин, складність використання для аналізу макроекономічних процесів, пов'язаних з інноваційними зрушеннями і поширенням творчої діяльності людини.

Попередники маржиналізму. Виникненню ідей маржиналізму сприяли праці видатних учених-економістів, математиків: Й. Г. Тюнена, Ж. Дюпюї, А. Курно, Г. Г. Госсена та ін. Вони першими почали переглядати основні постулати класичної політичної економії з погляду граничного аналізу.

Йоган Генріх фон Тюнен (1783–1850) — німецький землевласник, учений-економіст і практик. У праці «Ізольована держава щодо сільського господарства і національної економіки» (1826, 1850, 1863 рр.) започаткував теорію розміщення продуктивних сил, досліджував питання граничної продуктивності. Він розробив економіко-математичну (територіальну) модель державного господарства, яка охоплює систему взаємопов'язаних між собою інститутів. **Досліджуючи організацію сільського господарства вчений:**

- сформулював ідею про взаємозалежність факторів виробництва, опрацював оптимальні варіанти поєднання факторів виробництва для забезпечення максимального прибутку на капітал;
- використовуючи аналіз граничних величин, розробив теорію граничної продуктивності факторів виробництва, довів, що найбільший чистий дохід досягається тоді, коли сума граничних витрат на фактори виробництва дорівнює граничній цінності продукту;
- обґрунтував механізм формування рівня земельної ренти залежно від віддаленості ділянки від місця збуту, конкуренції між фермерами за придбання найбільш придатної для використання земельної ділянки;
- сформулював основні засади неокласової концепції розподілу доходів, яка ґрунтується на теорії граничної продуктивності факторів виробництва.

Антуан Огюстен Курно (1801–1877) — математик, філософ, економіст. Економічні погляди виклав у книзі «Дослідження математичних принципів у теорії багатства» (1838), в якій акцентував увагу на проблемах взаємодії ціни та попиту. Вчений увів до наукового обігу поняття функції попиту ($D = f(P)$, де D — величина попиту, P — ціна), еластичності попиту та відкрив закон попиту, суть якого полягає у виявленні зворотнього зв'язку між величиною попиту і ринковою ціною. Сформулював **поняття економічної рівноваги**, засноване на аналізі функціональної залежності між рівнем ціни, який диктують покупці, та попитом на товар, що зумовлює обсяги виробництва. Опрацьовуючи математичний апарат теорії фірми, А. Курно дослідив, що а) на ринку досконалої конкуренції, коли фірми не мають можливості впливати на ціноутворення, випуск продукції є максимальним, а ціни — мінімальні, максимізація прибутку досягається за умов рівності граничних витрат та середнього доходу; б) за умов чистої монополії максимальний прибуток забезпечить обсяг виробництва, за якого урівнюються граничний дохід і граничні витрати; в) у моделі дуополії (конкуренції між двома продавцями) у точці рівноваги формується ціна (ЦДР), нижча за ціну монопольного ринку (ЦМР), але вища за ціну ринку вільної конкуренції (ЦРВК), математично це має такий вигляд: $ЦМР > ЦДР > ЦРВК$.

Жюль Дюпюї (1804–1866) — французький інженер і вчений, основні ідеї маржиналізму виклав у статті «Про вимір корисності громадських робіт» (1844), де досліджував проблеми порівняння корисності індивідуальних та суспільних благ, теорії попиту. Вчений стверджував, що кожна додаткова одиниця суспільних благ приносить щоразу менше задоволення споживачам; значення (величина) попиту як функції граничної корисності зменшується у міру зростання кількості придбаних споживчих благ.;

Герман Генріх Госсен (1810–1858) — німецький учений-економіст і математик. Ідеї маржиналізму виклав у праці «Еволюція законів людської взаємодії» (1854). *Серед основних здобутків науковця, найважливіше значення мають:*

- вчення про задоволення потреб як сенсу життя і основи діяльності людини. Предметом політичної економії мають бути не загальні економічні закони, а економічна поведінка суб'єкта господарювання, його психологічна оцінка та вибір блага. Оскільки мета політичної економії має полягати в тому, щоб допомогти людині отримати максимум насолоди, її необхідно перейменувати у вчення про задоволення;

- теоретична розробка проблем оптимізації за умов обмежених ресурсів, започаткування теорії цінності. Вчений доводив, що, по-перше, «величина задоволення від споживання блага постійно зменшується, якщо ми безперервно задовольняємо це задоволення, поки насичення врешт не відбувається», по-друге, «величина кожного окремого задоволення в момент припинення забезпечення цих задовольень повинна бути однакою для всіх задовольень». *Теоретичні висновки вченого в сучасній економічній літературі були сформульовані як закони Госсена:* перший (закон насичення потреб або спадної граничної корисності) гласить, що із збільшенням споживання блага загальна корисність зростає, а гранична корисність зменшується і при насиченості благом досягає нуля; згідно із другим (закон вирівнювання граничних корисностей) оптимальна структура споживання (максимальне задоволення потреб за умови обмеженості запасу благ) досягається за умов рівності зважених граничних корисностей благ, які споживаються.⁴⁴ Другий закон Госсена фіксує принцип рівноваги індивідуального споживання та індивідуального виробництва. Закони Госсена є основою застосування граничної корисності для розробки теорії раціонального споживання та закономірностей споживчого вибору, всієї мікроекономічної теорії ХХ ст.

Австрійська школа. Теорія граничної корисності.

У 70–80 рр. ХІХ ст. австрійська школа здобула найширше визнання серед представників маржиналізму. Її предстали професори Віденського університету К. Менгер, Ф. Візер та Е. Бем-Баверк. Головними проблемами дослідження були предмет політичної економії та її методологічні основи, аналіз вартості товару і факторів, що впливають на її формування тощо. Теорія цінності австрійської школи отримала назву теорії граничної корисності, сама школа — школи граничної корисності.

Теоретико-методологічними особливостями австрійської школи були:

- суб'єктивно-психологічний підхід до аналізу економічних явищ і процесів; заперечення об'єктивного характеру суспільного розвитку і властивих йому законів, погляд на економічні закони як результат взаємодії індивідуальних рішень економічних суб'єктів;

- використання як головного об'єкта дослідження не суспільного виробництва, а індивідуального господарства («господарство Робінзона»). Увага акцентувалася на проблемах динаміки економічних процесів, зокрема на діяльності підприємців. Народне господарство розглядалося як сукупність окремих господарств, механізм діяльності яких розкриває закони економіки загалом (мікроекономічний аналіз);

- визнання примату обміну та споживання над виробництвом. Власне відносини обміну виявляють корисність блага, визначають пропорції та характер розвитку виробництва;

- аналіз проблем цінності, розгляд корисності товару визначальним чинником його цінності;

- причинно-наслідковий метод і свідоме уникнення математики, оскільки об'єктивні числові дані не здатні адекватно відобразити економічну поведінку та індивідуальні мотиви, людини, які спонукають її до дії як творчої особи.

Карл Менгер (1840–1921) — засновник австрійської школи маржиналізму, автор праць «Основи учення про народне господарство» (1871) і «Дослідження про методи соціальних наук і політичної економії зокрема» (1883).

К. Менгер створив *учення про блага*, змістом якого є визначення *блага* як речі або дії, які задовольняють (насичують) людські потреби, і *товару* як економічного блага, виробленого для продажу; структуризація благ на а) першого (нижчого) порядку, призначених для безпосереднього задоволення людських потреб, і вищих порядків (наступних: другого, третього і т. д.), які використовуються для виробництва споживчих благ відповідно до «законів причинності... тільки через деякий час», щоб їх «приспосувати до задоволення наших потреб», б) економічні, потреба в яких перевищує доступну на певний момент їх кількість, та неекономічні, кількість яких перевищує існуючу на певний момент часу потребу, вони не мають цінності та не потребують розподілу; комплементи або взаємодоповнюючі та субститути або взаємозамінні блага вищого порядку.

У теорії вартості (цінності) К. Менгер стверджував, що а) цінність має суб'єктивний характер і не існує поза свідомістю людини, це «судження, яке люди, що господарюють, висловлюють про значення благ,

⁴⁴ Г. Госсен, К. Менгер не використовували термін «гранична корисність», його автор — австрійський економіст Ф. Візер, який таким чином переклав на німецьку мову терміни В. Девонса «кінцевий ступінь корисності» та «кінцева корисність». У сучасній економічній літературі термін «гранична корисність» є загальноживаним при аналізі ідей маржиналізму.

що знаходяться в їхньому розпорядженні для підтримання їхнього життя і добробуту»; б) ціну товару визначає не вартість, зумовлена витратами праці (як доводила трудова теорія вартості), а цінність споживчих благ формує витрати виробництва, зокрема цінність благ вищого порядку відображає не поточну, а очікувану цінність благ першого порядку, в) цінність блага визначається не просто його суб'єктивною корисністю (загальною властивістю благ задовольняти потреби людини) для споживача, а *суб'єктивною оцінкою найменшої корисності останньої одиниці наявного запасу певного споживчого блага* (граничною корисністю), яка для будь-якого блага вона визначається двома факторами: інтенсивністю, нагальністю індивідуальної потреби в ньому та рідкісністю (запасом) цього блага для задоволення конкретних потреб; г) цінність (вартість) благ першого порядку зумовлює цінність благ наступних вищих порядків; д) при визначенні цінності матеріальних благ необхідно враховувати конкретні потреби конкретної людини, відповідну систему потреб характеризує шкала корисностей (названа таблицею Менгера), побудована на основі ординалістського (порядкового) підходу.

Опрацьовуючи проблеми обміну, вчений заперечував висновки класичної школи щодо обміну на основі еквівалентності витрат праці та доводив, що обмін як індивідуальний акт партнерів є взаємовигідним і продуктивним, оскільки мета будь-якого господарства — це найбільш повне задоволення потреб людини, а не фізичне збільшення кількості благ. Учений вважав, що причиною обміну є відмінність суб'єктивної цінності одних і тих же благ для різних суб'єктів господарювання; ніде і ніколи не буває рівності у цінності двох кількостей благ (рівності в об'єктивному розумінні); обмін між двома партнерами триватиме до тих пір, поки не зрівняються відносні цінності благ, які обмінюються; обмін — це певна жертва, втрата частини економічної корисності, яку можна здобути з існуючого мінового співвідношення; пропорції взаємного обміну двох благ визначаються співвідношенням їх граничних корисностей; обмін змінює граничну цінність благ шляхом збільшення або зменшення їх запасу. *К. Менгер розробив основи теорії граничної корисності, аналізуючи індивідуальне споживання в натуральному, ізольованому господарстві та обмін надлишками продукції між ними.* Фактично в його теоріях знайшли відображення обидва закони Госсена. Він запровадив у науковий вжиток поняття «ціна попиту» і «ціна пропозиції».

У теорії розподілу К. Менгер заперечував існування експлуатації в ринковій економіці, стверджував, що пропорційність доходів розмірам виробленої продукції та оплата кожного фактора виробництва відповідно до його граничного продукту визначає рівність сукупної винагороди факторів виробництва і сукупного продукту. Зарплату пояснював як рентний дохід, забезпечений перевагами високої кваліфікації або таланту.

Фрідріх Фрайхер фон Візер (1851–1926) основні ідеї виклав у працях «Походження і основні закони господарської цінності» (1884), «Природна цінність» (1889), «Теорія суспільного господарства» (1914). **Основні теоретичні здобутки Ф. Візера наступні.**

- Політичну економію трактував як розділ прикладної психології, завдання якої пояснювати економічні явища і процеси на основі аналізу мотивів, якими керуються люди у своїй господарській діяльності. Однак, на відміну від К. Менгера, досліджував об'єктивні закономірності на рівні народного господарства, які, на його думку, є результатом узгодження індивідуальних людських мотивів, суджень і поведінки. Сформулював ідеї австрійської школи, використовуючи праці К. Менгера. Г. Госсена, В. Джевонса. Ввів у науковий обіг термін «маржиналізм».

- У теорії цінності наголошував, що цінність є судженням про значимість господарських благ. Використовував термін «гранична корисність», яку розглядав як *додаткову корисність, яку споживач отримує від додаткової одиниці блага*. Доводив, що цінність будь-якого блага вимірюється величиною граничної корисності цього блага.

- Розробляючи теорію цінності та досліджуючи витрати виробництва, Ф. Візер створив **теорію суб'єктивних витрат**.

По-перше, у *теорії приписування*⁴⁵ стверджував, що цінність благ вищих порядків зумовлена цінністю благ першого порядку, для виробництва яких вони призначені. Пояснював проблему розподілу доходів: приписування має встановити, як вартість продукту розподіляється між складовими факторами виробництва без надлишку і дефіциту для досягнення економічних рівноваги та ефективності.

По-друге, вважав, що приписування відбувається на основі альтернативних витрат або витрат втрачених можливостей. Витрати виробництва мають суб'єктивний характер, це необхідна плата, форма компенсації за відмову від альтернативного способу використання факторів виробництва. Отже, згідно з концепцією альтернативних витрат Ф. Візера попит і пропозиція узалежнюються від корисності.

По-третє, стверджував, що ціна продуктивних благ — факторів виробництва, безпосередньо не пов'язаних із споживанням — визначається опосередковано через граничні корисності споживчих благ, вироблених продуктивними благами. Для їх оцінки використав поняття «граничний продукт» — споживче благо з багатьох, яке вироблено при використанні певних продуктивних благ, що мають найменшу граничну корисність. Сформулював *закон витрат виробництва або «закон Візера», що показує взаємозв'язок між граничною корисністю і витратами виробництва: гранична корисність граничного продукту зумовлює ціну продуктивного блага, використаного на його виробництво, тобто певної частини витрат виробництва*.

⁴⁵ В економічній літературі використовують також терміни «теорія зумовленості» або «вміння» (від лат. *implicit*, англ. — *imput*, що означає приписувати, вміняти провину, зумовлювати).

Ф. Візер запропонував так званий «мультиплікативний» спосіб визначення сумарної (загальної) корисності запасу блага як добутку граничної корисності на загальне число одиниць цього блага. Водночас наголошував на ординалістському (порядковому) вимірі корисності на основі ранжування наборів благ.

- Приватну власність Ф. Візер вважав породженням рідкості та обмеженості предметів споживання, вічною категорією, яка впливає із самої суті економіки, оскільки існує постійне протиріччя між потребами людей і обмеженими запасами благ для задоволення цих потреб. Як наслідок, люди починають цінувати благо і прагнуть оволодіти ним.

- У концепції «приватного господарського порядку» доводив історичну ефективність системи господарських взаємозв'язків приватних підприємств, що функціонують на засадах вільної конкуренції. Заперечував ідею усупільнення, засуджував соціалістичний ідеал суспільної власності, за якої «дуже швидко держава стала б єдиним власником усіх засобів виробництва, що, однак, ні в якому разі не повинно відбутися, адже вона не в змозі так само ефективно управляти цими засобами виробництва, як це робить приватна особа». Одночасно визнавав право держави на помірковане втручання в економіку, зокрема для контролю надмірного доходу і багатства, які значно перевищують середній добробут.

Ейген Бем-Баверк (1851–1919) є автором праць «Капітал і прибуток» (1884 та 1889), «Основи теорії цінності господарських благ» (1886), та «Позитивна теорія капіталу» (1891), остання витримала за життя автора три видання і принесла йому найбільшу популярність.

- **Теорія цінності** Е. Бем-Баверка, розроблена на протигагу трудової теорії вартості К. Маркса, стверджує, що *цінність блага визначається суб'єктивною оцінкою споживача, є суб'єктивною корисністю, яка вимірюється величиною граничної корисності цього блага*. Обґрунтував власний метод розрахунку загальної корисності запасу благ на основі суми (додавання) граничних корисностей кожної одиниці запасу блага (адитивний метод). Відстоював кардиналістський підхід до вимірювання корисності.

Е. Бем-Баверк виокремив абстрактну (просту), кваліфіковану (конкретну) і субституційну корисність. Стверджував, що абстрактну корисність мають всі блага, а кваліфіковану корисність мають блага, значимі для добробуту суспільства, які можуть обмінюватися, мати мінову силу відповідно до значення, яке надають блага особи, що приймають участь в обміні. Субституційна корисність — це гранична корисність блага, від якого людина вимушена відмовитися, щоб придбати певну річ.

У **теорії ціноутворення** Е. Бем-Баверк розкрив взаємозв'язок граничної корисності та механізм ринкового ціноутворення:

- розрізняв суб'єктивну (індивідуальну) і об'єктивну (ринкову) цінність. Суб'єктивна цінність — це особиста оцінка товару окремим споживачем і продавцем, яка залежить від значення блага в задоволенні потреб. Об'єктивна цінність — це мінові пропорції ціни, які формуються на ринку в умовах конкуренції;

- виокремив поняття «мінова цінність» і «ціна», які на думку Е. Бем-Баверка, пов'язані між собою, але не співпадають. Мінова цінність означає можливість отримати в обмін на дане благо певну кількість інших, а ціна означає кількість благ, отриманих в обмін на дану річ;

- визначав ринкову ціну як рівнодіючу суб'єктивних оцінок блага покупцями і продавцями. Суб'єктивна оцінка блага покупцем визначає верхню межу його ринкової ціни, а суб'єктивна оцінка продавця — нижню. У межах цих кордонів встановлюються ціни. Ціна, прийнята для обох сторін, виражає максимальну корисність для покупця і мінімальні витрати для продавця. Для надання суб'єктивним оцінкам грошової форми, ввів поняття *граничної корисності грошей* як суми граничних корисностей благ, які індивід може купити за одиницю свого доходу. На думку Е. Бем-Баверка цінність і ціна не залежать від витрат виробництва споживчих благ, а, навпаки, вони формують витрати.

Е. Бем-Баверк розробив **позитивну теорію капіталу**, згідно з якою капітал аналізується як похідний фактор виробництва, результат взаємодії первинних факторів, які капітал пов'язує та узгоджує між собою. Е. Бем-Баверк:

- розрізняв виробництво безпосереднє, яке відбувається без участі капіталу, та капіталістичне із використанням капіталу. Процес виробництва споживчих благ розглядав як започаткування та завершення відповідних виробничих циклів, заснованих на використанні проміжних продуктів. Капітал є «проміжним продуктом природи і праці» для підвищення продуктивності виробництва. Виокремив капітал приватний (дохідний) і суспільний (виробничий). Під першим розумів сукупність засобів, призначених для придбання благ. Під другим — сукупність проміжних продуктів (виробничих споруд, знарядь та інструментів праці, сировину, обігові кошти тощо), призначених для виробництва продуктів споживання. Суспільний капітал визначав як похідний від приватного. Проаналізував три основні функції суспільного капіталу: спрямування виробництва на найвигідніший (із можливих) шлях розвитку; інструмента виробництва; опосередкованої, непрямой причини започаткування нових виробничих циклів;

- розвинув положення про вартісну і фізичну продуктивність капіталу. Під вартісною продуктивністю розумів продуктивність людської праці без застосування засобів виробництва. Під фізичною продуктивністю — надлишок продуктивності людської праці, забезпечений використанням засобів виробництва. Фізичний капітал створює свою чисту вартість, відмінну від вартості, створеної людською працею без використання капіталу. Стверджував, що чиста продуктивність капіталу виступає як залишок продукту виробництва після відрахування із нього всіх витрат, який може бути виражений у формі річної норми відсотку.

Концепція відсотку Е. Бем-Баверка, ґрунтується на гармонійному поєднанні принципів часової й граничної продуктивності, мета її — довести право підприємця на прибуток шляхом зведення його до проценту. Відповідно до цієї концепції, *процент — це частина цінності майбутнього граничного продукту, який виробляється із застосуванням теперішніх засобів виробництва*. Процент виникає в результаті впливу фактора часу на вартість благ як винагорода підприємця, він реалізується в обміні сьогоdnішніх благ на майбутні. Досліджуючи, чому люди віддають перевагу теперішнім благам порівняно з майбутніми, вчений виділив три причини існування відсотку: Перша пов'язана з постійним існуванням у суспільстві малозабезпечених людей, одні з яких сподіваються на збагачення, а інші — ні, але у цілому обидві групи віддаватимуть перевагу теперішнім товарам перед майбутніми. Друга — з тим, що у суспільстві є деяка частина людей, які не мають достатньої волі, віри і уяви, щоб віддати перевагу не теперішнім, а майбутнім благам. Третя полягає у тому, що людям більш властиве прагнення до «непрямого» виробництва сьогодні, ніж до «безпосереднього» в майбутньому, в надії отримати більше продукту (відповідно вигоди) зараз, особливо з огляду на те, що віддача у подальші періоди виробництва буде спадати.

Математична школа в економічній теорії. Теорії часткової та загальної рівноваги.

Становлення маржиналізму пов'язано з розробками математичної школи, яка представлена теорією часткової рівноваги англійського економіста В. Джевонса, теоріями загальної рівноваги представників лозанської школи А. Вальраса і В. Парето, а також шведської (стокгольмської) школи, що сформувалася у 20-х рр. ХХ ст. (К. Віксель, Г. Кассель, Г. Мюрдаль та ін.). Представники математичної школи, використовуючи математичний метод, досліджували економічне життя з позицій маржиналізму, вважали, що ринкова економіка досконалої конкуренції здатна досягти рівноважного стану, під яким розуміли рівність попиту і пропозиції.

Вільям Стенлі Джевонс (1835–1882) — засновник англійської математичної школи, економіст, статистик і філософ. Основні економічні ідеї виклав у працях «Теорія політичної економії» (1871) та «Принципи науки» (1874), в яких процеси і явища господарського життя розглядалися із суб'єктивістсько-психологічних та індивідуалістських позицій.

Теоретичну систему В. Джевонса характеризують наступні положення.

Об'єктом дослідження економічної науки є економіка окремої країни як сума індивідуальних господарств, предметом — вивчення поведінки суб'єкта господарювання з метою виявлення умов отримання споживачем максимального задоволення потреб за мінімум витрат. Необхідно відмовитися від терміну «політична економія» на користь терміну «економікс», який більше відповідає економіці як науки, що вивчає поведінку індивідів (у науковий обіг термін «економікс» ввів А. Маршалл лише в 1890 р.).

Розвиваючи теорію граничної корисності, В. Джевонс: а) розрізняв валову (сумарну) насолоду і чисту насолоду (насолода мінус страждання), способом вимірювання корисностей вважав порядкове зіставлення насолоди і страждань (ординалістський підхід); б) незалежно від Г. Госсена сформулював закон спадної граничної корисності; в) визначив коефіцієнт корисності як відношення останнього приросту або безкінечно малої частки блага до приросту задоволення, яке воно зумовлює; г) обґрунтував правило максимізації корисності, згідно з яким споживач, прагнучи отримати максимум корисності, свій дохід розподілятиме так, щоб граничні корисності всіх товарів, що споживаються, були рівними; д) розробив, так званий, «ланцюжок Джевонса»: витрати виробництва визначають пропозицію — пропозиція визначає граничну корисність — гранична корисність визначає цінність; є) вивів закон пропорційності між граничними корисностями та цінами продуктів, що має такий вигляд:

$$\frac{\text{Гранична корисність А}}{\text{Гранична корисність В}} = \frac{\text{Ціна А}}{\text{Ціна В}}$$

В. Джевонс використав поняття граничної корисності для обґрунтування рівняння рівноваги для різних сфер виробництва.

Теорію обміну (цінності) В. Джевонс вважав ключовою проблемою запропонованої ним «науки економікс». Розрізняв споживчу цінність, яка означає корисність певної речі, та мінову цінність як співрозмірність при обміні. Доводив, що найкраще співвідношення обміну одного товару на інший досягається, коли воно обернено пропорційне відношенню їх граничних корисностей, а останні співвідносяться між собою як ціни цих товарів. Сформулював правило (принцип) торгів, яким керуються суб'єкти господарювання при обміні, прагнучи отримати максимум корисності. Максимальна торгова вигода обох партнерів, які домовляються про купівлю-продаж між собою, буде мати місце, якщо співвідношення цін є пропорційним відношенню граничних (кінцевих ступенів) корисностей благ з погляду кожного з партнерів.

У теорії пропозиції праці В. Джевонс показав, що процес праці буде відбуватися до тих пір, доки негативна корисність праці буде меншою за абсолютною величиною, ніж корисність продукту, який створюється цією працею. Праця буде інтенсивною і тривалою до тих пір, доки наступне прирощення не стане приносити більше тяготи, ніж приносить задоволення приріст продукції, отриманий таким чином. Об'єднавши рівняння тяготи праці та корисності з рівнянням обміну, вчений **зробив висновок щодо умов рівноваги поділу праці та відносин обміну: граничні корисності продуктів, що обмінюються, співвідносяться так, як гранична продуктивність праці, затраченої на їх виробництво, або їх граничні витрати.**

У теорії капіталу аналізується роль капіталу як джерела створення нового багатства. В. Джевонс одним з перших зазначає, що використання капіталу приносить прибуток і пояснює отримання доходу від капіталу.

Аналізуючи відсоток, В. Джевонс стверджував, що норма прибутку визначається відношенням додаткового прирощення продукції до прирощення капіталу, яким воно було утворено. Критикував погляди економістів, які проголошували, що ощадливість утворює елемент відсотка. Робітники, на його думку, повинні сплачувати капіталістам відсоток, оскільки вони не спроможні заощадити кошти із своїх доходів і тому не можуть забезпечити себе засобами виробництва. Розподіляв прибуток на заробітну плату за управління, страхову премію за ризик і відсоток на капітал. Підтримав теорію Дж.С. Мілля щодо доцільності участі робітників у прибутках, оскільки це дає їм змогу стати дрібними підприємцями.

Лозаннська школа представлена Л. Вальрасом і В. Парето. Основним напрямом дослідження науковців цієї школи є теорія загальної економічної рівноваги, яка на основі математичного аналізу описувала встановлення рівноваги на всіх ринках.

Марі Есері Леон Вальрас (1834–1910) — швейцарський економіст французького походження, засновник математичної школи неокласичної економічної теорії. В історію світової економічної думки Л. Вальрас увійшов як творець «маржинальної революції», автор моделі загальної економічної рівноваги і засновник лозаннської неокласичної школи політичної економії, характерною рисою якої було економіко-математичне моделювання процесів і явищ економічного життя. Основні ідеї вченого знайшли відображення у працях «Елементи чистої політичної економії» (1874, 1877), «Теорія грошей» (1886), «Нарис соціальної економії. Теорія розподілу суспільного багатства» (1896), «Нариси прикладної політичної економії. Теорія виробництва суспільного багатства» (1898).

Структура загальної системи економічних наук Л. Вальраса — це система упорядкованих і пов'язаних між собою елементів науки, підвалини яких складають чисту, прикладну та соціальну економічні теорії. *Чиста економічна теорія* — це теорія чистого знання без ідеологічних і політичних нашарувань в економічному аналізі. За такою теорією, економічні явища і процеси природно розвиваються в умовах вільної конкуренції. Чиста економічна теорія досліджує національне багатство з точки зору мінової вартості, вплив ринкових процесів на сукупну цінність нагромадженого багатства. *Прикладна економічна теорія* (нормативна теорія розподілу) вивчає фундаментальні проблеми економічного життя, умови виробництва національного багатства. *Соціальна економічна теорія* або теорія політики досліджує елементи національного багатства як об'єкт власності, різні форми і способи привласнення та справедливого розподілу суспільного багатства.

У теорії граничної корисності Л. Вальрас досліджує організацію й координацію конкурентної економіки механізмом встановлення цінової рівноваги, формулює умови досягнення загальної ринкової рівноваги. *Специфіка дослідження граничної корисності зводилася до постулату можливості виміру всіх видів економічної діяльності на єдиній шкалі корисності.* При цьому, більш висока корисність означає і більш високий рівень добробуту. Корисність зумовлена споживанням певного блага і залежить тільки від кількості цього блага. Загальна корисність утворюється додаванням корисностей, отриманих від споживання окремих благ.

Модель загальної ринкової рівноваги вважається головним творчим досягненням Л. Вальраса. Вона відображає функціонування ринкової економіки як замкненої системи, абстрактної та статичної із заданими характеристиками. Це перша спроба пояснити всі категорії ринкового господарства на основі принципу суб'єктивної корисності. На відміну від існуючих на той час моделей ринкової рівноваги (А. Курно, В. Джевонс, А. Маршала та ін.), модель Л. Вальраса характеризує не часткову (на окремому ринку), а загальну рівновагу на всіх ринках разом. *Модель загальної економічної рівноваги відображає у математичній формі взаємозв'язок ринків товарів, послуг і виробничих ресурсів (землі, праці, капіталу) за умов досконалої конкуренції.* Схематично модель має такий вигляд (рис. 1).

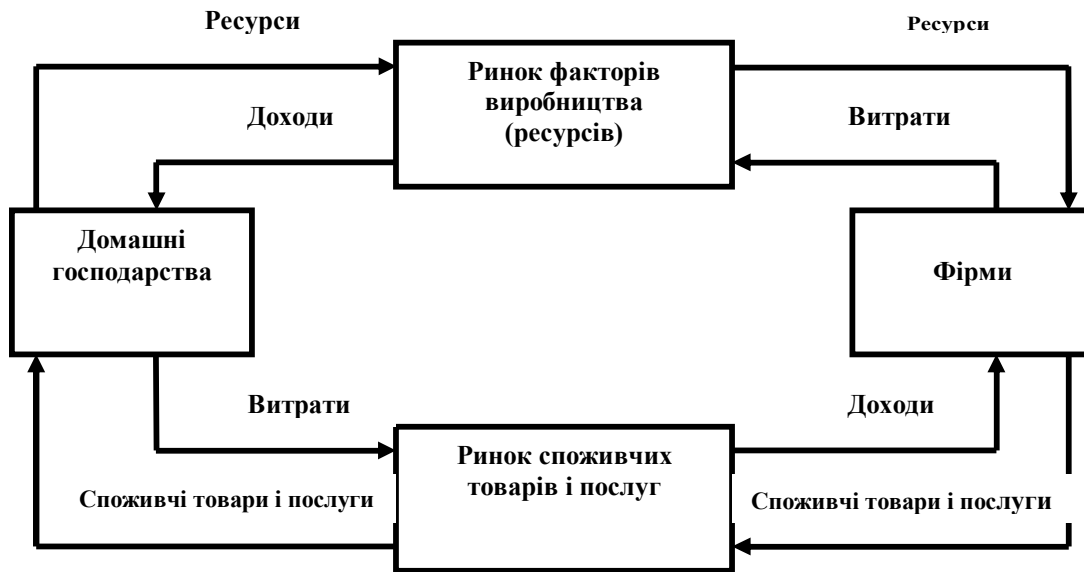

Рис 1. Схема моделі загальної рівноваги Л.Вальраса

Л. Вальрас загальну економічну рівновагу безлічі ринків характеризував як стан, за якого: ефективний попит і пропозиція продуктивних послуг є рівними; на ринку споживчих товарів і послуг існує постійна стала ціна; ціна продажу товарів дорівнює витратам на їх виробництво, виражених у продуктивних послугах. Дві перші умови належать до рівноваги обміну, третя — до рівноваги виробництва. Умови рівноваги вчений відобразив через складну систему взаємопов'язаних рівнянь, де окремі рівноваги можуть бути досягнуті як певний «ідеал», до якого прагне ринок досконалої конкуренції.

У моделі загальної ринкової рівноваги Л. Вальраса існують теоретичні припущення. Всі суб'єкти господарської діяльності поділені на дві взаємопов'язані групи: фірми і домашні господарства; всю різноманітність ринків відображають два основних види ринків: ринок факторів виробництва (ресурсів) і ринок споживчих товарів; ролі продавців і покупців постійно змінюються. Фірма виступає: на ринку ресурсів у ролі покупців факторів виробництва (праці, капіталу, землі), а на ринку споживчих товарів і послуг — у ролі продавців вироблених товарів і послуг. Домашні господарства виступають на ринку ресурсів у ролі продавців факторів виробництва (праці, капіталу, землі), а на ринку споживчих товарів і послуг — у ролі покупців товарів і послуг, що вироблені фірмами. Всі витрати фірм щодо виробництва товарів і послуг перетворюються у доходи домашніх господарств і, навпаки, всі витрати домашніх господарств — у доходи фірм, які є виробниками товарів і послуг. Усі суб'єкти господарської діяльності прагнуть мінімізувати витрати і максимізувати власну вигоду.

Загальна рівновага в економіці забезпечується функціонуванням ринкового механізму, обміну. У цьому механізмі:

- ціна виступає основним інструментом забезпечення ринкової рівноваги. Врівноваження елементів ринкового механізму (попиту і пропозиції товарів) відбувається через пошук взаємоприйнятних цін, які водночас є цінами рівноваги;
- рівноважна ціна встановлюється у точці рівноваги між корисністю товару і витратами на його виробництво. Виступаючи регулятором пропозицій обміну, рівноважна ціна забезпечує узгодження ступеня корисності споживної цінності з рівнем витрат. Для покупця ціна виступає критерієм оцінки граничної корисності певного товару відносно граничних корисностей інших товарів. Для продавця гранична корисність (ціна) визначається співвідношенням витрату і витрат, необхідних для виробництва товару.

За розрахунками Л. Вальраса, рівновага на ринках факторів виробництва узгоджується з рівновагою на ринках споживчих товарів, якщо ціни на споживчі товари залежать від цін факторів (ренти, процента, заробітної плати), а на фактори виробництва — від цін споживчих товарів (продуктів харчування, промислових товарів). Загальна економічна рівновага має місце тоді, коли на ринку встановлюється одна ціна рівнозначних товарів, яка відповідає витратам, їх граничній корисності.

Розробляючи модель загальної економічної рівноваги, Л. Вальрас сформулював закон, згідно з яким економіка знаходиться у стані ринкової рівноваги, якщо: а) сукупний попит дорівнює сукупній пропозиції, або сукупні доходи дорівнюють сукупним витратам; б) за даних n ринків, $(n - 1)$ ринків перебувають у рівновазі, то останній ринок має бути рівноважним. Часткова рівновага на певному числі ринків не гарантує загальної рівноваги для всієї економіки з даною (більшою) кількістю ринків.

Доводиться, що часткова рівновага, яка визначається рівноважними цінами та обсягами певного виду благ (споживчих товарів чи факторів виробництва) на окремому ізольованому ринку, не гарантує загальної

рівноваги для всієї економіки з певною кількістю ринків. Його вплив на інші ринки незначний або зовсім відсутній.

Теоретична спадщина Л. Вальраса — це серйозний внесок в розвиток економічної науки. Вона стала засадою для переходу до розробки більш глибоких моделей економічної реальності. Розвиток теоретичної економічної системи вченого знайшов відображення у ХХ ст. в працях його послідовників В. Парето, Е. Бароне, Г. Касселя, Д. Хікса, А. Вальда, К. Ерроу, П. Семюелсона та ін.

Вільфредо Парето (1848–1923) — італійський економіст, соціолог, політолог, інженер, один із засновників неокласичного напрямку економічної теорії. Погляди В. Парето формувалися під впливом маржинальних ідей видатних вчених-економістів М. Панталоне, Л. Вальраса, А. Курно, Ф. Еджуорта та ін.

Свої ідеї В. Парето виклав в багатьох працях, основні з яких: «Курс політичної економії» (у 2-х томах, 1896–1898), «Підручник політичної економії» (1906), «Трактат із загальної соціології» (1916). У працях В. Парето з політичної економії знайшли розвиток ідеї математичної школи та теорії загальної економічної рівноваги. В історію світової економічної думки вчений увійшов як автор «оптимуму Парето».

Методологія досліджень В. Парето базується на функціональній (математичній) залежності між рівнозначними економічними процесами і явищами, відмові від використання причинно-наслідкових залежностей.

До основних теоретичних здобутків В. Парето відносять:

- творче розуміння предмета політичної економії, яка повинна вивчати механізм, що встановлює рівновагу між потребами людей і обмеженими ресурсами для їх задоволення;
- дослідження економіки у стані динаміки. Вчений першим серед маржиналістів почав досліджувати економічні величини у стані динамічної рівноваги, коли граничні корисності потреб і постійні коефіцієнти виробництва починають змінюватися, в загальному не відомо про розподіл економічних благ;
- проведення аналізу не тільки економіки вільної конкуренції, але й різних типів монополізованих ринків, що стало самостійним об'єктом дослідження вчених-економістів тільки в середині ХХ ст.;
- розроблення загальної концепції цінності і введення поняття «перевага» (замість поняття цінність), яке має не кількісний, а лише порядковий зміст. Це дало можливість перейти від прямого підрахунку корисності до її непрямого обліку, вибудовувати блага за порядком, або рангом;
- виокремлення корисності індивідів (мікрокорисність) і корисності суспільства (макрокорисність). Вчений сформулював поняття суспільної максимальної корисності, відомої як **«оптимум Парето»**, який визначається як **рівноважний стан економіки, за якого ніхто не може поліпшити свій добробут (збільшити багатство), не погіршуючи становище хоча б одного із інших учасників розподілу (обміну)**. Це поняття використовується як критерій оптимального варіанту розподілу економічних ресурсів та вироблених продуктів, за якого добробут суспільства досягає максимуму, загальної рівноваги. Як тільки економіка досягає цього оптимуму, то в подальшому покращення основних макроекономічних показників стає можливим лише на основі глибоких структурних зрушень;
- формулювання закону розподілу доходу, який отримав назву **закон Парето**: збільшення багатства суспільства стосовно чисельності населення з необхідністю спричиняє зростання мінімального доходу, або зменшення нерівності доходів, або і те й інше разом. Створення багатства — найкращий шлях для розв'язання проблем бідності, інших немає.

Висновки лозаннської школи сприяли виробленню проблем ефективності, теорії споживчого вибору та оптимізації.

3. Втрата Великою Британією світового економічного лідерства. Кембриджська школа неокласики

Роль економіки Великої Британії у світовому господарстві. На початку ХХ ст. Велика Британія втратила промислову і торговельну монополію у міжнародній економіці, зберегла лідерство в кредитно-грошових відносинах. Зайняла третє місце у світовому промисловому виробництві, її частка зменшилася з 32% у 1870 р. до 14% у 1913 р. Країна виробляла лише 21,8% від світового виробництва вугілля, 13,2% — від виплавляння чавуну, 23,2% — від оброблення бавовни.

Зі зростанням світового товарообороту частка Великої Британії в 1900 р. зменшилася до 19,5%, у 1913р. — до 15,5%. За останні два десятиліття експорт промислової продукції збільшився на 8%, у США — на 230%, у Німеччині — на 40%.

Причини втрати Великою Британією промислового та торгового лідерства:

- старіння техніки і технології виробничої бази, сформованої ще під час промислового перевороту. Промислова монополія, що гарантувала високі прибутки, уповільнювала впровадження досягнень НТР;
- обмеження інвестицій: капітали не вкладалися в розвиток національної промисловості, а експортувалися. Загострення проблеми постачання сировини для нових галузей промисловості;
- відставання процесу монополізації виробництва за темпами і масштабами від рівня США і Німеччини;
- гальмування розвитку через орієнтацію на експлуатування колоній, що забезпечувало високі прибутки при застарілій техніці;

- у США, Німеччини, Росії, Японії у процесі інтенсивної індустріалізації виникли нові центри промислового виробництва. Їх товари вищої якості та дешевші потрапляли на внутрішній ринок Великої Британії;

- негативний вплив політики протекціонізму з боку США, Німеччини, Франції, які почали використовувати метод демпінгових цін;

- втрата англійською промисловістю національних джерел сировини, дестабілізуючим чинником була аграрна криза.

У Великій Британії неокласичну економічну теорію розвивали представники кембриджської школи. Найбільший внесок в розвиток неокласичної економічної теорії зробили А. Маршалл, А. Пігу.

Альфред Маршалл (1842–1924) — відомий англійський вчений-економіст, засновник кембриджської школи.

На формування економічних ідей А. Маршалла значний вплив справили представники класичної школи (А. Сміт, Д. Рікардо, Т. Мальтус, Ж. Б. Сей, Дж. Мілля та ін.) і маржиналізму (Й. фон Тьонен, А. Курно, К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Візер, Л. Вальрас та ін.), які вважали основною рушійною силою економіки економічну свободу і досконалу конкуренцію.

Свої економічні ідеї А. Маршалл виклав у 82 працях. Основні роботи — «Економіка промисловості»(1889), «Принципи економікс» (1890), «Учення політичної економії» (1906), «Трактат про соціологію» (1916) «Промисловість і торгівля» (1919), «Гроші, кредит і комерція» (1923). Праця «Принципи економікс» вважається основною (складається із шістьох книжок). Вона в якості підручника замінила на багато років підручник «Основи політичної економії Дж. Мілля. Підручник постійно доповнювався і перероблявся за життя автора.

У теорії попиту А. Маршалл:

- виокремив індивідуальний попит окремого споживача від сумарного (сукупного), тобто ринкового попиту;

- сформулював закон попиту виходячи з двох підходів: на основі зростання ціни та насичення споживчого попиту. Згідно з першим підходом, обсяг попиту на товар зростає при зменшенні ціни, і, навпаки, зменшується при збільшенні ціни. В залежності від зростання або зменшення ціни буде збільшений або зменшений продаж обсяг товару. Згідно з другим – кожен наступний акт купівлі одного й того ж товару несе споживачеві порівняно меншу корисність (задоволення) і вигоду. Використання двох підходів до визначення закону попиту дозволив за суб'єктивною поведінкою покупців побачити об'єктивну економічну логіку. А. Маршалл графічно відобразив дію закону попиту у вигляді спадної кривої;

- розробив концепцію «цінової еластичності попиту». Під «ціновою еластичністю попиту» А. Маршалл розумів функціональну залежність зміни обсягу попиту від зміни ціни. А. Маршалл стверджував, що «ступінь еластичності (або швидкість реакції) попиту на ринку залежить від того, в якій мірі його обсяг зростає за даного зниження ціни або скорочується за даного підвищення ціни»;

- розрізняв еластичний і нееластичний попит. Попит є еластичним, якщо він змінюється більшою мірою, ніж ціна, яка викликала зміну попиту і нееластичним, якщо він змінюється меншою мірою, ніж ціна;

- дав математичне обґрунтування поділу попиту на еластичний і нееластичний. А. Маршалл показав, що за умов нееластичного попиту прибуток може збільшитися за рахунок зростання ціни, а за умов еластичного попиту — за рахунок зменшення ціни;

- виявив різну ступінь еластичності попиту товарів в залежності від структури споживання, рівня доходів та інших факторів. А. Маршалл показав, що найменша еластичність попиту притаманна товарам першої необхідності. Вчений також зазначав, що потреби багатьох людей є нееластичними (попит на них не реагує на зміни цін), середнього класу – еластичні (попит реагує на зміни цін товарів, які вони відносять до предметів розкоші);

- ввів поняття «споживчий надлишок», яке пізніше отримало розвиток в економічній теорії добробуту. За А. Маршаллом, споживчий надлишок — це різниця між ціною, яку покупець готовий був сплатити лише за те, щоб не обійтись без даної речі, і тою ціною, яку він фактично за неї сплачує.

У теорії пропозиції А. Маршалл:

- розрізняв грошові витрати виробництва від фактичних. Грошові витрати — це платежі за ресурси, які підприємство (фірма) купує на відповідних ринках. Фактичні — це витрати на усі ресурси, що використовуються у виробництві, незалежно від того придбані вони за гроші на стороні чи є власністю підприємства;

- звернув увагу на проблему зростання і зменшення віддачі від виробництва за умов розширення його масштабів. А. Маршалл відмічав, що, як правило, великий масштаб виробництва в конкурентній економіці забезпечує фірмі зниження ціни на товари і, відповідно, переваги перед конкурентами (завдяки постійно зростаючій економії від підвищення кваліфікації робітників і застосування спеціалізованих машин, обладнання). Загалом головну вигоду від такої економії отримує все суспільство;

- проаналізував особливості функціонування «представницької (репрезентативної) фірми», тобто фірми (нормальної ефективності) зі середніми галузевими показниками. Розмір такої фірми, на думку А. Маршалла, збільшується із зростанням сукупного обсягу виробництва якого-небудь товару, що вона виробляє. Це

призводить до отримання нею і внутрішньої, і зовнішньої вигоди, обумовленої меншими, ніж раніше, витратами праці та зниженням інших витрат у процесі виробництва;

- обґрунтував наявність дії трьох економічних законів, які характеризують різну поведінку ціни пропозиції у різних галузях економіки. А. Маршалл стверджував, що: в одних галузях діє закон постійної віддачі (постійної продуктивності) згідно якого обсяг виробництва не змінюється незалежно від зміни ціни пропозиції (граничних витрат); у других — закон зростаючої віддачі (зростаючої продуктивності), згідно якому обсяг виробництва збільшується при зменшенні граничних витрат і ціни пропозиції; у третіх — закон спадної віддачі (спадної продуктивності) згідно якому обсяг виробництва збільшується за умов збільшення граничних витрат і ціни пропозиції;

- розмежував постійні, змінні, граничні та загальні витрати виробництва. Під граничними розумів витрати на виробництво останньої одиниці блага у всьому його запасі. А. Маршалл ототожнював граничні витрати з тією мінімальною ціною (ціною пропозиції), за якою підприємець ще згоден продавати дану кількість товару;

- запровадив поняття «періоди часу» й виділив серед них короткий, довгий і тривалий (дуже довгий). Показав, що у тривалому періоді часу постійні витрати стають змінними;

- обґрунтував теоретично і графічно залежність пропозиції від ціни.

У теорії ринкової рівноваги А. Маршалл:

- узагальнив погляди ранніх маржиналістів про функціональну залежність між основними елементами функціонування ринкового механізму: ціною, попитом і пропозицією;

- показав, що у випадку зниження ціни пропозиції попит зростає, а пропозиція зменшується. І, навпаки, у випадку зростання ціни пропозиції попит зменшується, а пропозиція зростає;

- обґрунтував ціни як регулятора ринку, який вчений характеризував як єдиний організм рівноважної економіки, що складається із мобільних і добре поінформованих один про одного суб'єктів господарювання. У цій теорії А. Маршалл звернув увагу на функціональну залежність між ціною, попитом і пропозицією як залежність між рівноправними ринковими силами, яку представив у графічній формі на основі співставлення кривої попиту (DD) і кривої пропозиції (SS). В результаті отримав ринкову ціну, або ціну рівноваги, яка встановлюється у певній точці (E) на основі перетинання цих кривих. Коли попит і пропозиція перебувають у рівновазі, кількість товару, що виробляється за одиницю часу, можна назвати рівноважною кількістю, а ціну, за якою він продається, рівноважною ціною. **Графік, на якому перетинаються криві попиту і пропозиції, прийнято називати «хрестом Маршалла»** (див. рис. 2).

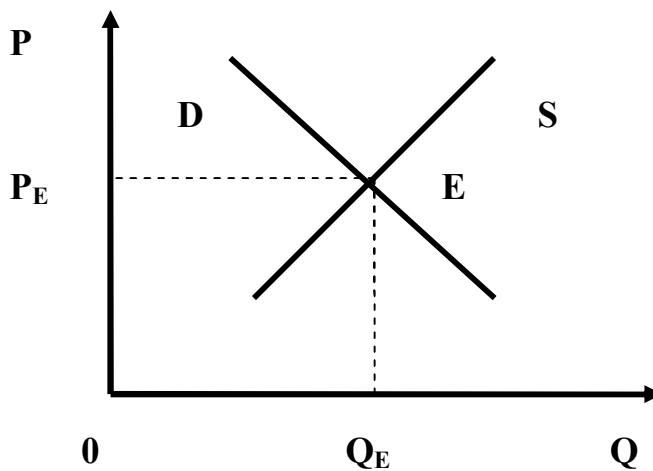

Рис. 2. Хрест Маршалла

Хрест Маршалла свідчить про те, що: 1) тільки при ціні P_E бажання одних і готовність інших збігаються на кількості Q_E ; 2) крива DD виражає закон спадної граничної корисності даного товару для споживачів; 3) крива SS так само виражає закон зростання граничних витрат для виробників; 4) ринкова цінність товару визначається рівновагою граничної корисності і граничних витрат. Обидві величини взаємно регулюють одна одну.

Досліджуючи взаємозалежність ціни, попиту і пропозиції А. Маршалл показав, що за умов вільної конкуренції, якщо ринкова ціна починає перевищувати ціну рівноваги, то пропозиція буде перевищувати попит і ціна почне знижуватися. Якщо ринкова ціна стає нижчою за ціну рівноваги, то попит починає перевищувати пропозицію і ціна почне підвищуватися.

А. Маршалл проаналізував вплив територіального фактору і фактору часу на взаємодію ціни, попиту і пропозиції. На основі цього аналізу вчений:

- відмітив складність врахування і величезну роль фактору часу у цій взаємодії і вказав на необхідність виокремлення довгострокового і короткострокового періодів;
- пояснив, що у короткостроковому періоді головним регулятором ціни є попит, тоді як пропозиція незмінна, вона не встигає за коливанням попиту. Для зміни пропозиції потрібні нові умови виробництва, додаткові виробничі ресурси. У довгостроковому періоді, роль основного ціноутворюючого фактора переходить до пропозиції та пов'язаних з нею витрат виробництва. І чим цей період триваліший, тим більшого значення набуває вплив витрат виробництва на ціну пропозиції.

Наукова спадщина А. Маршалла є великим кроком у розвитку економічної науки, надбанням усього людства; актуальність її не втрачено і донині. Головний твір науковця «Принципи економікс» — видавався вісім разів.

Після смерті А. Маршалла кембриджську економічну школу очолив **Артур Сесіл Пігу (1877–1959)** — відомий англійський економіст, визнаний лідер кембриджської школи.

Методологія досліджень А. Пігу побудована на використанні позаринкових елементів впливу на соціально-економічний розвиток суспільства.

А. Пігу — автор багатьох наукових праць, у яких проповідував ідеї неокласичної системи, вільного підприємництва і досконалої конкуренції. Найбільшу популярність вченому принесла книга «Багатство і добробут» (1912), яка багато разів перевидавалася. У 1932 р. вона вийшла у переробленому і розширеному вигляді під назвою «Економічна теорія добробуту». У книзі досліджується вплив позаринкових елементів на економічний розвиток суспільства, якому властива недосконала конкуренція; аналізуються основні причини, які впливають на добробут у суспільстві; причини глибоких суперечностей між приватними і загальними інтересами; виявляється роль держави у забезпеченні добробуту нації.

Головна ідея книги — розробка концепції економіки добробуту. в якій А. Пігу:

- виокремив соціальний і економічний добробут. *Економічний добробут* вчений розглядав як частину загального добробуту, яка складається із кількості задовольень, що можуть бути оцінені у грошовому еквіваленті. *Соціальний добробут* — це загальний добробут, який включає суму життєвих благ економічного та соціального характеру. До соціальної частини благ А. Пігу включив показники якості життя, умов праці та відпочинку, забезпеченості житлом, умов довкілля, доступності освіти і медичного обслуговування, громадський порядок тощо. Вчений вважав, що основою соціального добробуту є економічний добробут;

- розрізняв добробут окремих осіб, соціальних груп і суспільства в цілому. А. Пігу стверджував, що за рівнем забезпеченості життєвими благами добробут суспільства є набагато більшим, ніж добробут окремої особи або соціальної групи. Вчений розумів економічний добробут суспільства як суму добробуту окремих індивідів, що знаходить відображення у «національному дивіденді» (національному доході). Останній розглядав як показник загального обсягу заробітної плати, рентних платежів, процента і прибутків, отриманих у процесі виробництва;

- проаналізував проблему узгодженості економічних інтересів різних соціальних верств населення. Це дозволило А. Пігу вийти на такі поняття як суспільний і приватний чисті продукти. Під суспільним чистим продуктом вчений розумів «сукупний приріст національного дивіденду». Це національний дохід — величина, яка залишається, якщо із річного потоку товарів і послуг відрахувати усі витрати по відшкодуванню витрачених капітальних благ. Приватний чистий продукт — це «приріст благ, які можна продати, а також приріст доходів того індивіда, який забезпечує капіталовкладення»;

- вважав національний дивіденд показником не тільки ефективності суспільного виробництва, але й мірою суспільного добробуту. Використовуючи розмір національного дивіденду в ролі показника добробуту, А. Пігу виходив з того, що національний дивіденд досягає максимуму лише тоді, коли граничний суспільний продукт або, що те ж саме, граничні суспільні витрати на придбання ресурсів у всіх альтернативних застосуваннях однакові. А. Пігу звернув увагу на недосконалість цього показника як вимірника національного добробуту;

- обґрунтував залежність економічного добробуту від: 1) розміру національного доходу, збільшення якого створює умови для підвищення рівня добробуту «найбільшої кількості людей»; 2) способу розподілу національного доходу між членами суспільства. Досліджуючи різні способи розподілу національного доходу, А. Пігу розвивав принцип «найбільшого блага для найбільшої кількості людей». На думку вченого, максимум добробуту можна досягнути шляхом більш рівномірного розподілу доходів, хоча це може негативно вплинути на нагромадження капіталу і виробничу енергію;

- досліджував відносини розподілу національного доходу між окремими особами, соціальними групами і суспільством в цілому. А. Пігу виходив з того, що національний дохід підпадає під дію принципу спадної корисності. В результаті перерозподілу доходу сума задоволення бідних верств суспільства зростає більше, ніж зменшиться сума задоволення багатих;

- обґрунтував вплив на динамічність економіки реального світу, якому властива недосконала конкуренція, саме неринкові сили. Вони, стверджував А. Пігу, порушують досконалість ринкового механізму і спричиняють розбіжності між приватними і суспільними інтересами. До них науковець відніс: монополії та «зовнішні ефекти». Виникнення монополій, стверджував А. Пігу, викликає зростання цін і зниження інвестицій, що знижує майбутній національний дивіденд (національний дохід). На думку вченого, це виправдовує втручання держави в економічне життя.

Аналізуючи дві форми державного втручання в економіку: пряму і непряму, А. Пігу стверджував, що *пряме втручання* має включати лише державний контроль над цінами і обсягами виробництва. Необхідність прямого втручання держави в економіку науковець тимчасово допускав у зв'язку з надмірним посиленням монополії. Непряме (опосередковане) втручання можливо лише через податки і субсидії. Вчений пропонував установлення прогресивного оподаткування, введення відчутного податку на спадщину. Він висунув ідею касових залишків, яка зараз широко використовується у сучасній неокласичній теорії під назвою «*ефект Пігу*». Цей ефект виникає у випадку, коли рівень доходів людей скорочується повільніше, ніж спадають ціни. У цьому випадку реальні доходи зростають, збільшуючи сукупний попит і пропозицію.

Розглядаючи проблему зайнятості (безробіття). А. Пігу обґрунтував неминучість періодичних змін темпів зростання сукупного доходу і рівня зайнятості. Вчений стверджував, що зайнятість залежить від реальної заробітної плати і від реального попиту на працю;

4. Перетворення США на провідну індустріальну державу світу. Американська школа неокласики

Роль економіки США у світовому господарстві. Обсяг промислової продукції США в 1913 р. дорівнював обсягу сумарного виробництва Великобританії, Франції та Німеччини. Частка країни у світовому промисловому виробництві досягла 36%, у виробництві сталі — 47%, видобутку нафти — 82%, кам'яного вугілля — 45%, бавовни — 60%. На території країни було розташовано майже 50% світових залізниць.

Обсяги зовнішньої торгівлі за 1870–1913 рр. зросли в 5,3 разу. Визначальним було швидке зростання експорту порівняно з імпортом (за 1870–1913 рр. відповідно в 6,5 і 4,1 разу), промисловість США почала безпосередньо працювати на експорт. У світовій торгівлі промисловими товарами частка цієї держави становила 35,8%. Країна зайняла перше місце в світі з вивозу зерна, що стало причиною світової аграрної кризи 1875–1894 рр.

США активно включилися у конкурентну боротьбу за сфери впливу. Наприклад, у 1907 р. між двома найбільшими електричними компаніями світу американською «Дженерал електрик» і німецькою АЕГ укладено договір про поділ ринків: «Дженерал електрик» отримала для збуту своєї продукції ринки США і Канади, АЕГ — ринки Європи і частини Азії.

До початку ХХ ст. вклади іноземного капіталу (переважно англійського) в економіку США досягли 3,4 млрд. дол., що майже в 7 разів перевищувало американські зарубіжні вклади (приблизно 500 млн дол. у 1900 р.). На 1914 р. американські монополії вивезли 2,6 млрд дол. Інвестували будівництво Панамського каналу, залізниці Канади (1913 р. — 1 млрд дол. інвестицій), добування нафти в Мексиці (1 млрд дол.), олов'яну промисловість Болівії, мідну — Чилі й Перу, будівництво найважливіших доріг Південної Америки. Разом з тим, США далі залишалися країною-боржником.

Чинники швидкого розвитку економіки США

- Радикальний характер Громадянської війни (1861–1865 рр.) створив умови для економічного зростання. Конгрес США проводив політику підтримки індустріального розвитку.

- Природно-географічні умови сприяли прискореному економічному розвитку. Країна мала могутню сировинну базу (вугілля, залізну руду, нафту, кольорові метали, ліс, камінь, сірку, глину), величезні площі родючих земель, цінні лісові та водні ресурси, сприятливий клімат. Протяжність морського узбережжя, що досягала 18 тис. миль, створювала переваги для розвитку мореплавства, рибальства, зовнішньої торгівлі. Озера і річки з каналами забезпечували зв'язок між різними штатами як одного економічного цілого.

- Активно використовували досягнення другої науково-технічної революції: найновіший науково-технічний досвід європейських країн, досягнення американської інженерної науки. Лише за 1890–1900 рр. було видано 234956 патентів. Застарілого обладнання практично не застосовували. Це сприяло зростанню продуктивності праці, що була в 4,5 разу вищою, ніж в Англії. Промисловість орієнтувалася на масове виробництво та стандартизацію деталей.

- Розвиток економіки пришвидшували процеси концентрації виробництва і капіталу, акціонування і утворення корпорацій.

- Сформувався місткий внутрішній ринок за рахунок імміграції, що стимулювало розвиток виробництва.

- У США використовували робочу силу всього світу. В 1864 р. було ухвалено закон щодо стимулювання імміграції. До кінця ХІХ ст. іммігрувало майже 14 млн. чол., а за перших 14 р. ХХ ст. — 146 млн. За 1860–1900 рр. населення країни збільшилося з 31,4 до 76 млн, у 1910 р. воно становило 92 млн чол. Серед іммігрантів була велика кількість кваліфікованих робітників та інженерів із Англії і Німеччини — країн з високим рівнем технічного розвитку, що сприяло передачі європейського науково-технічного досвіду і зменшенню витрат на підготовку кадрів. Імміграцію стимулював вищий рівень заробітної плати, ніж в європейських державах. Перед Першою світовою війною почалась нова хвиля імміграції. Це була менш кваліфікована дешева робоча сила із Італії, Австро-Угорщини, Росії та України.

- Держава проводила успішну внутрішню та зовнішньоекономічну політику. Політика протекціонізму впродовж 1861–1890 рр. забезпечила щорічне перевищення доходів над державними витратами на 100 млн. дол. Вкладення іноземних інвестицій сприяло розвитку промисловості. Індустріалізація економіки створила

умови для переходу до фритредерства та політики експансії, що зумовило розширення зовнішнього ринку товарів і капіталу.

Швидке створення інфраструктури забезпечило єдність внутрішнього ринку, міжрайонну та міжгалузеву спеціалізацію. Сформувались сприятливі умови для індустріалізації Півдня і Заходу країни.

Серед багатьох представників американської неокласичної школи, найвідомішим був американський економіст **Джон Бейтс Кларк** (1847–1939). Свої економічні погляди Дж.Б. Кларк виклав у багатьох працях у яких проповідував ідеї неокласичної системи, вільного підприємництва і досконалої конкуренції. Серед них «Філософія багатства» (1886), «Розподіл багатства» (1899), «Проблеми монополій» (1901), «Сутність економічної теорії» (1907), які органічно доповнюють одна одну і розвивають ідеї науковця.

У дослідженнях Дж.Б. Кларка головним завданням було: виявити об'єктивність і універсальність економічного розвитку суспільства; зробити аналіз соціальних проблем, які породжені протиріччями між працею і капіталом; обґрунтувати справедливість розподілу багатства у капіталістичному суспільстві.

Новизна досліджень Дж.Б. Кларка полягає в обґрунтуванні оригінальної структури курсу політичної економії; вічних універсальних (загальних) законів розвитку господарського життя, які встановлюють гармонічні відносини між класами у виробництві і споживанні; вчення про статику і динаміку господарської системи; теорії розподілу доходів.

Дж.Б. Кларк вважав, що структура курсу політичної економії має складатися із трьох розділів: універсальна економіка, соціально-економічна статика, соціально-економічна динаміка.

У розділі «Універсальна економіка» досліджуються вічні «загальні» або «природні» закони багатства. Під багатством вчений розумів кількісно обмежені джерела матеріального людського добробуту. Вічними, природними і універсальними законами багатства Дж.Б. Кларк вважав закон граничної корисності, закон спадної продуктивності, закон граничної продуктивності.

У розділі «Соціально-економічна статика» розглядаються економічні процеси і явища, які забезпечують перебування організованого господарства за умов статичності — у стані рівноваги і спокою, відсутності розвитку. Дж.Б. Кларк вважав, що, уявленому статичному суспільству притаманні певні сили (чинники), які зберігають спосіб виробництва багатства незмінним, не дозволяють ані збільшувати, ані зменшувати його величину, задану виробництвом.

У розділі «Соціально-економічна динаміка» досліджуються зміни в економічних процесах і явищах, які забезпечують динамічний розвиток, створюють дестабілізуючу економіку. На думку вченого, економічна рівновага в стані динаміки неможлива, вона неодмінно порушується. Дж.Б. Кларк виділяє п'ять умов, за яких економіка стає динамічною: збільшення кількості населення; зростання обсягів капіталу; удосконалення методів виробництва; зміна форм організації промислових підприємств; виживання більш продуктивних підприємств натомість усунених менш продуктивних.

Тема 10. Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрямки економічної думки України (кінець XIX – початок XX ст.)

План

1. Утвердження ринкових форм господарства в Україні
2. Основні напрямки економічної думки України. Місце української економічної думки у світовій економічній теорії
3. Вітчизняні класифікації економічної теорії та економічної науки. Питання предмета, методології та кризи політичної економії
4. Розвиток ідей маржиналізму в дослідженнях українських економістів
5. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства

1. Утвердження ринкових форм господарства в Україні

Розвиток зрілої індустріальної регульованої ринкової економіки в Україні почався в останній третині XIX ст. одночасно з країнами Західної Європи та США. Він відбувався в умовах недержавності українських земель як складової економічного простору Російської та Австро-Угорської держав. Економіка України в науковій літературі оцінюється як колоніальна.

Східна Україна залишалася територіально поділеною на 9 губерній. У 1913 р. проживало 32,6 млн осіб, з них у селах мешкало понад 27,6 млн, або 85%, у містах — близько 5 млн. осіб, або 15%. Галичина (разом із Малопольщею)⁴⁶ і Буковина були територіальними автономними краями австрійської частини (всього 17 країв) Австро-Угорської монархії (1867 р.), Закарпаття — Угорщини. На території Галичини було 49 політичних повітів, 19 міст і 3689 сіл. Проживало 5,3 млн населення, українців — 71,4%. Центральну виконавчу владу в Королівстві представляв уряд цісарського королівського намісництва (Ц. К. Намісництва) з губернатором у Львові та повітовим и старостами. Автономне самоврядування виконував Крайовий сейм і, вибраний ним, Крайовий відділ, повітові ради і відділи на чолі з маршалком, ради і уряди з вйтом у громадах. На території Буковини було 11 повітів, населення становило 0,8 млн осіб, Закарпаття — 4 округи і 0,84 млн осіб.

Господарство Східної України в 1913 р. оцінюється як аграрно-індустріальне. У структурі національної економіки зростало значення промисловості. Співвідношення між вартістю валової продукції промисловості та сільського господарства у структурі матеріального виробництва характеризують такі показники:

	1880 р.	1900 р.	1913 р.
Вартість промислового виробництва	33,4%	42,1%	48,2%
Вартість сільськогосподарського виробництва	66,6%	57,9%	51,8%

У Росії в 1913 р. частка промисловості у вартості продукції матеріального виробництва становила 40%.

Характерною ознакою *економічної динаміки* була циклічність. Через загальну соціально-економічну відсталість Російської імперії світові економічні кризи 1890 р., 1900–1903 рр., 1907–1908 рр. і 1913–1914 рр. були тривалішими та глибшими порівняно з країнами Західної Європи.

Західна Україна залишалася аграрно-сировинним і збутовим регіоном Австро-Угорської імперії. Перед першою світовою війною промисловість і банківську систему повністю контролював іноземний, насамперед австро-угорський та німецький капітал.

Господарство Західної України було аграрним. Інформація щодо структури народного господарства відсутня. В 1912 р. у Галичині та Малопольщі частка сільського господарства, за даними офіційної статистики, становила 45,7%. У сільському господарстві було зайнято 93% самодіяльного населення, у промисловості — 4,3%, серед українців — лише 1,4%. У Закарпатській Україні в промисловості працювало не більш ніж 5% населення. Аграрне перенаселення перевищувало потреби сільськогосподарського виробництва в 2–3 рази.

У *структурі промисловості* вартість фабрично-заводської в 1913 р. дорівнювала лише 1/3 вартості всієї продукції. Загальна кількість фабрично-заводських робітників на західноукраїнських землях досягла приблизно 70 тис. Обробна промисловість Західної України на початку XX ст. давала лише 1/6 частину національного доходу краю і близько 1/7 суспільного продукту.

Соціально-економічний розвиток характеризувався активним процесом акціонування та монополізації. В 1910 р. у Галичині було 56 акціонерних товариств, Закарпатті та Буковині — 26. У банківській сфері в 1913 р. 7 банків Галичини та 3 банки Буковини володіли 38% грошових ресурсів усіх банків, без кооперативних. Два банки Галичини (Крайовий і Промисловий) і один банк Буковини (Земельний) контролювали 60% від вкладів усіх банків цих земель.

⁴⁶ У тексті використовуватиметься назва Галичина лише щодо українських земель. Поляки традиційно називають свої землі у складі Австрійської імперії Малопольщею. Галичина і Малопольща належали до Королівства Галіції та Володимирії з Великим князівством Краківським, Освенцівським і Заборським (1774 р.).

Соціальна структура населення відповідала економічній відсталості західноукраїнських земель. Міське населення Західної України в 1880 р. становило 17,1%, у 1910 р. — 19,8%. Повільно формувалася національна промислова буржуазія. Поміщики та торговці вкладали гроші у торгівлю, посередництво та спекуляцію.

Розвиток народного господарства України в науковій літературі характеризується як «наздогоняюча модель» модернізована «згори», якій властиві несистемне використання науково-технічних досягнень, пріоритетність окремих галузей, збереження багатокладності, соціальні проблеми, активне втручання держави в економічний розвиток.

Важливим чинником розвитку народного господарства України була кооперація⁴⁷. У Східній Україні її зародження пов'язано з харківським споживчим кооперативом, статут якого затверджено в 1866 р. Упродовж 1866–1870-х рр. засновано 20 споживчих кооперативів. У 1890-х рр. — на початку XX ст. сформовано систему кооперативів (за російською термінологією — товариществ) та їх союзних організацій. Розвивалися такі види кооперації, як споживча, кредитна, виробнича, сільськогосподарська.

Споживчих кооперативів у 1912 р. в українських губерніях було 2500 (37% від загальноімперських). Вони об'єднувалися у понад 10 повітових і губернських спілок.

Кредитні кооперативи поділялися на ощадно-позикові та кредитні. В 1912 р. їх діяло відповідно 911 і 2479. Ощадно-позикові товариства функціонували на основі паїв і вступних членських внесків, кредитні — державних позик і пожертвуваних сум. Кооперативи були об'єднані в союзні організації, працював Київський кредитний банк — «Союзбанк». Їх діяльність регулював закон 1895 р.

Виробнича кооперація започаткована з сільськогосподарської артілі на Херсонщині, заснованої в 1894 р. У 1896 р. таких кооперативів було понад 100. Надалі організували артілі ремісничі, робітничі, портових вантажників, інженерів тощо. З 1902 р. їх діяльність визначалась за законом про виробничі кооперативи.

Сільськогосподарська кооперація в Україні почала розвиватися в 1912–1914 рр. У Російській імперії її діяльність регулювали статuti 1897 р. і 1908 р. Загальних даних щодо кількості сільськогосподарських кооперативів в Україні немає. Відомо, що в 1913 р. у Подільській губернії їх налічувалось 21, Київській — 15. Кооперативні відділення створювали сільськогосподарські товариства (за російською термінологією — общества), що займалися культурно-просвітницькою діяльністю серед сільських господарів. Це був період обговорення серед науковців і практиків значення кооперації для селянських господарств.

У Західній Україні діяльність кооперативів визначав австрійський Закон про заробітково-господарські спілки (кооперативи) 1873 р. Характерною ознакою кооперації на західноукраїнських землях був національний характер. У 1913 р. в Австро-Угорщині діяло 1525 українських кооперативів, або 8,1% від їхньої загальної кількості. Засновниками та керівниками кооперативів були інтелігенція та сільські священики.

До перших українізованих кооперативів належала кредитна спілка «Віра», яка виникла в 1873 р. у містечку Тисмениця Глумацького повіту. В 1874 р. польські кооператори створили у Львові Союз заробіткових і господарських товариств, до якого належало 51 кредитний і 7 промислово-торгових кооперативів з 17175 членами. Серед них були українці. В 1883 р. у Львові на кошти українських заможних міщан і селян організовано кооперативне торгове підприємство «Народна торгівля», яке вважається першим українським споживчим кооперативом. Напередодні Першої світової війни його членами були 19 філій і понад 831 крамниця. Перед Першою світовою війною в Західній Україні було 38 українських торговельних кооперативів, у т. ч. у Галичині та Малопольщі — 27, Буковині — 7, Закарпатті — 3. Польських кооперативів було 18, німецьких — 3, єврейських — 7. Вони об'єднували 68 тис. дрібних виробників.

Зростання чисельності кредитних спілок зумовило створення в 1898 р. Крайового союзу кредитного (КСК) — першого західноукраїнського кооперативного союзу. В 1913 р. КСК охоплював 427 кооперативів, його загальний обіг досяг майже 106 млн. корон (кор.).

Історія української сільськогосподарської кооперації у Галичині почалася у 1899 р. зі Спілки для господарства і торгівлі у Перемишлі. Пропагандистом і організатором сільськогосподарських кооперативів та їх союзних організацій було сільськогосподарське товариство «Сільський господар» (1898 р.) у Львові. Перший молочарський кооператив засновано в 1904 р. У 1907 р. організовано Крайовий господарсько-молочарський союз у Стрию — технічний і торговельний центр кооперативного молочарства. Він одержував значні дотації від австрійського міністерства сільського господарства і крайових державних установ. До Першої світової війни було близько 100 молочарських кооперативів, які щорічно переробляли 7 млн. літрів молока. В 1911 р. товариство «Сільський господар» заснувало Крайовий союз для вирощування і збуту худоби у Львові, який наприкінці року мав 63 філії та 14 млн. кор. обігу. У цьому ж році торговельний відділ «Сільського господаря» об'єднався з Перемишлянською Спілкою для господарства і торгівлі. В результаті виник Крайовий союз господарсько-торговельних спілок — кооператив з обмеженою відповідальністю, що працював як торговельний синдикат товариства «Сільський господар». У 1912 р. він об'єднував 23 низових кооперативи з капіталом 40,4 тис. кор., торговельний оборот дорівнював 2041,54 тис. кор.

⁴⁷ Кооператив — це первинна громадсько-господарська організація, підприємство на основі колективної (групової) форми власності; кооперація — сукупність первинних кооперативів, їх спілок; кооперативних рух — громадська організаційно-масова, політична, культурно-просвітницька діяльність членів кооперативів.

2. Основні напрями економічної думки України. Місце української економічної думки у світовій економічній теорії

Українську економічну науку кінця XIX – початку XX ст. представляють професора *Київського університету* Н. Х. Бунге, Д. І. Піхно, О. Д. Білімович, Г. К. Воблій, Є. Є. Слуцький *Київського політехнічного інституту* — С. М. Булгаков, *Харківського університету* — О. М. Анциферов, М. М. Косовський, В. Ф. Левицький, М. М. Олексієнко, П. П. Мігулін, І. Н. Міклашевський, Г. М. Цехановецький, М. М. Соболев, П. І. Фомін, Л. М. Яснопольський, *Новоросійського* (Одеського) університету — Р. М. Орженцький, В. А. Косинський.

Вчені-економісти, вихідці з України, працювали в університетах і наукових установах Москви, Санкт-Петербурга та інших міст Росії. Серед них М. І. Туган-Барановський, П. І. Ляшенко, Є. Є. Слуцький, М. В. Птуха, М. М. Ковалевський, І. І. Янжул.

У Львівському університеті працювали відомі науковці, поляки за походженням, професора А. Білінські, В. Охенковські, С. Грабські. У Чернівецькому університеті викладали політичну економію австрійці Ф. Кляйнветхер і Й. Шумпетер (1909–1912).

Розвиток української економічної науки в останній третині XIX – на початку XX ст. визначають такі напрями:

- класифікація економічних теорій та економічної думки, аналіз кризи класичної політичної економії та шляхів виходу з неї, розвиток проблем предмета та методу політичної економії;
- вивчення історії економічної теорії;
- розвиток ідей маржиналізму;
- дослідження становлення та розвитку ринкового господарства ;
- проблеми і перспективи розвитку в Україні підприємницької аграрної економіки.

Сучасний дослідник української економічної думки П. М. Леоненко наголошує, що її розвиток мав свої особливості, зокрема: незавершеність формування окремих шкіл і напрямів, необхідність подолання впливу легального марксизму, народництва, триваліший період виходу з кризи класичної політичної економії⁴⁸. Одночасно сучасні дослідники стверджують, що характерною ознакою української економічної думки було врахування впливу на економіку позаекономічних чинників (політичних, соціальних, морально-етичних). Отже, завдог до виникнення інституціоналізму в США, в українській економічній думці була сформована інституціональна наукова традиція.

3. Вітчизняні класифікації економічної теорії та економічної науки. Питання предмета, методології та кризи політичної економії

Важливе місце у дослідженнях українських вчених займали питання класифікації економічних теорій та економічних наук.

Підсумовуючи теоретико-методологічні досягнення класичної політичної економії науковці зазначали, що її дослідження не відповідають історичним реаліям другої половини XIX ст. Поділ політичної економії на дві частини: *чисту теоретичну (позитивну)* і *практичну прикладну (нормативну)* є правильним, однак при викладанні виникають складності, пов'язані з повторенням одного того ж матеріалу, можливістю спотвореного розуміння студентами функціонування народного господарства поза системою економічних законів. Учені зробили висновок про необхідність зближення різних напрямів теоретичної політичної економії.

На думку **В. Левицького**, політична економія складається з трьох частин: *теоретичних, історичних і прикладних знань*, що вимагає розмежування начал теорії, політики та історії, виявлення різних критеріїв щодо різних частин економічних учень, врахування історичності у поясненні економічних систем, використання різних методів наукового дослідження. Вчений критикував погляди представників історичної школи, які розглядали політичну економію як науку або історичну, або суто прикладну, або ототожнювали із соціологією. Наголошував на розумному поєднанні теорії та історії. Політична економія, на його думку, повинна вивчати історичний розвиток систем економічних відносин, виникнення, формування та функціонування способів господарювання.

В. Левицький поділив економічну науку на *політичну економію* (складається з теоретичної та прикладної) та *статистику*. Теоретична економія вивчає загальні типові риси економічних явищ, статистика — з точки зору їх індивідуальних особливостей залежно від умов часу та місця, прикладна політична економія або економічна політика — фактичні господарські відносини у зв'язку із діяльністю держави, спрямовані на досягнення загального добробуту. Він окремо виділяв *науку про фінанси, історію народного господарства та історію економічних учень*.

М. Туган-Барановський запропонував економістам враховувати такий чинник як загальнолюдська моральність, основний принцип якої — рівноцінність кожної людської особистості. Моральні та етичні начала дозволяють будувати економічну науку не з точки зору тієї чи іншої соціальної групи, а з погляду інтересів людини взагалі. Вчений у праці «*Основи політичної економії*» поділив теоретичну політичну економію на абстрактну і конкретну. *Абстрактна політична економія* досліджує загальні причинно-наслідкові зв'язки

⁴⁸ Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 2 / За ред. В.Б. Базилевича. – 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2006. – С. 14..

народного господарства, його історію та напрями розвитку. *Конкретна політична економія* описує. Класифікує і пояснює конкретні типи народногосподарських явищ, регулюючи роль держави. Аналізуючи кризу економічної теорії, він зазначав її розгалуження на три основні напрями: перший захищає нерегульований товарно-господарський лад (класична політична економія і маржиналізм австрійської та математичної економічних шкіл); другий пропагує соціалістичну ідею як антипод першого (ортодоксальна марксистська політична економія); третій намагається зберегти товарно-господарський лад, для чого пропонує посилити державне втручання в економічне життя (історична і соціально економічні школи). Ці основні напрями розвитку політичної економії та відповідні їм школи, на його думку, виникли як альтернативні й розвиваються у конфронтації одна з одною.

Г. Симоненко зауважував, що діючим чинником економіки є не просто «людина економічна» за А. Смітом, а людина з матеріальними, духовними, егоїстичними, кооперативними та індивідуалістичними початками. Він наголошував, що політична економія має загальне завдання — дослідження сприятливих і несприятливих економічних відносин та умов ефективного досягнення загального народного добробуту. Тому суб'єктом теоретичної частини є переважно окремі особи, а нормативної частини — держава, асоціації, сім'я та інші громадські союзи.

М. Соболев розглядав політичну економію як єдність а) *конкретної економічної науки* (економічна історія та статистика), що вивчає історію господарювання різних народів, б) *теорії соціальної економіки або теоретичної політичної економії*, що вивчає виробництво, розподіл, обмін і споживання, закони їх причинного зв'язку, та в) *економічної політики*, що вивчає заходи досягнення народногосподарського добробуту.

Українські вчені, як і зарубіжні, зверталися до питання кризи класичної політичної економії. Сучасний дослідник економічної думки П. Леоненко констатує, що тлумачення українських вчених були «скоріше емоційними, ніж строго науковими, досить поверховими і односторонніми»⁴⁹ Основними причинами кризи політекономії називали: руйнування представниками нової історичної школи теоретичних побудов класичної політичної економії, що ставило питання про її існування як науки (**Г. Симоненко, О. Миклашевський**); відмову економістів від свідомого економічного матеріалізму та відсутність філософських основ (**С. Булгаков, О. Білімович**). *Пропонувалися такі шляхи виходу з кризи:*

- поєднати положення класичної політичної школи та старої історичної школи. На основі історичної школи, досягненнями якої були історизм та релятивізм у вивченні суспільно-економічних явищ і процесів, обґрунтувати необхідність та межі державного втручання в економічні відносини (**К. Воблій, О. Миклашевський, Г. Симоненко** та ін.);
- виробити «філософію господарства» через поєднання політичної економії з християнською релігією (**С. Булгаков**);
- враховувати здобутки всіх напрямів і шкіл політичної економії: англійської школи теоретиків на чолі з Дж.С. Міллем, історичної школи, школи австрійських теоретиків, представником яких є К. Менгер (**В. Левитський**);
- поширювати та розвивати ідеї маржиналізму та теорії граничної корисності, їх синтез із положеннями класичної політичної економії (М. Туган-Барановський).

Вивчення питання предмета і методології економічної теорії в українській економічній літературі відбувалося у двох напрямках: 1) збагачення вітчизняної науки новими положеннями, 2) критичний аналіз поглядів представників світової та національної економічної науки. *На відміну від англо-французької традиції, яка вважала багатство предметом політичної економії, українські вчені визначали її соціальною наукою про народне господарство, суспільні відносини людей, умови і закони, що діють у процесі господарської діяльності.* Перевага надавалася макроекономічним дослідженням, зокрема господарській кон'юктурі, циклам, кризам, прогнозуванню. **М. Туган-Барановський** зазначав, що політична економія має вивчати відносини господарювання в умовах товарного виробництва і стихійні закони, що управляють народним господарством. Економічні закони слід розглядати як природні, які не залежні від волі та бажань людей, але діють і проявляються у процесі їх господарської діяльності. **М. Соболев** писав про теоретичні та практичні завдання політичної економії. Перші досліджували природу та типи господарських явищ, причинно-наслідковий зв'язок між ними, другі — цілі господарської діяльності та шляхи їх досягнення. Вчений розрізняв загальні закони, які характеризують порядок співіснування та послідовності господарських відносин в історичному розвитку, і закони, що діють лише в межах однієї епохи господарського життя. **М. Вольський** у спеціальній праці «Завдання політичної економії та її співвідношення з іншими науками» (1872) стверджував, що для успішного розвитку економічної науки та набуття нею належної ролі необхідно точно визначити її предмет і окреслити те коло питань, яке входить до її компетенції. На його думку, предметом економічної теорії є *«праця із суспільного погляду»*, яка охоплює всі сфери матеріальної і духовної людської діяльності. Політична економія має бути наукою про людину та її діяльність, спрямовану на задоволення матеріальних і духовних потреб.

Розглядаючи питання про методи політичної економії, українські вчені наголошували, що використання всіх методів законне, використовувати їх необхідно з точки зору доцільності.

⁴⁹ Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 2 / За ред. В.Б. Базилевича. – 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2006. – С. 24..

Марксистська політична економія почала поширюватися в Україні в 70–80-х рр. XIX ст. Її основні положення аналізували С. Подолинський, Г. Цехановецький, М. Косовський, М. Зібер.

Традиційно наукову спадщину професора Київського університету **Миколи Зібера** (1844–1888) визначають як найбільший внесок у поширення марксистського економічного вчення в Україні. Однак М. Зібер використовував марксистську теорію для дослідження широкого кола економічних проблем. У праці *«Нариси первісної економічної культури»* (1883) він з марксистських позицій розкрив закономірності економічного розвитку первісного суспільства, доводив, що через общинну форму власності пройшли усі народи Землі, а на ґрунті общинного землеволодіння виникла приватна власність. Заперечував тезу народників про унікальність економічного шляху Росії на основі общинної власності на землю, заявив про об'єктивність і неминучість капіталізму.

У працях *«Теорія цінності й капіталу Д. Рікардо у зв'язку з пізнішими доповненнями та роз'ясненнями»* (1871), *«Давід Рікардо і Карл Маркс у їхніх суспільно-економічних дослідженнях»* (1985), статтях під загальною назвою *«Економічна теорія Карла Маркса»* (1876–1882) М. Зібер доводив, що теорія вартості і капіталу К. Маркса є прямим продовженням і розвитком теорії Сміта – Рікардо за нових умов. Учений розглядав антагоністичні суперечності капіталістичного виробництва, аналізував теорію трудової цінності та теорію додаткової вартості, процес виникнення грошей, їх функції. Теорію додаткової вартості К. Маркса він називає найвищим досягненням людської економічної думки. Однак, український економіст заперечував революційний шлях переходу до соціалізму, на його думку, цей процес є поступовим еволюційним розвитком капіталізму через соціалізацію виробничих відносин. Висловив тезу, що новий колективістський соціальний устрій виникне на основі міжнародної домовленості урядів провідних капіталістичних країн.

Видатний український учений-енциклопедист **Іван Франко** вважав політичну економію найважливішою з усіх наук. Він не був економістом-теоретиком, в основному популяризував економічну теорію. Певний час викладав її в робітничих гуртках Львова, мріяв підготувати популярний підручник з цього предмета. Його економічний світогляд формувався під впливом учення соціалістів-утопістів, Ф. Лассалля і М. Чернишевського, Дж. С. Мілля. У 1870-х рр. І. Франко став прихильником марксистського економічного вчення і переклав українською 24-й розділ I тому *«Капіталу»* К. Маркса, а також окремі розділи книги Ф. Енгельса *«Анти-Дюрінг»*, розробляв українську політекономічну термінологію (в Україні була поширена російська, німецька та польська термінологія). І. Франко використовував марксистське вчення як засіб роз'яснення робітникам і селянам їх економічного становища та з метою пропаганди ідей соціалізму.

Погляди І. Франка на предмет політичної економії еволюціонували. Під впливом ідей німецької «історичної» школи, він трактував політичну економію як науку про розвиток народного господарства, надалі вважав її наукою про багатство та працю як його джерело; остаточно стверджував, що політична економія — «це наука абстрактна», предметом дослідження якої є не тільки економічні закономірності розвитку суспільства та його історичного характеру, але й «загальні закони праці людської». У праці *«Доповнення до «Основ суспільної економії»* він писав, що економічна наука не визнає незмінності суспільного ладу, а шукає форми, які «після нашого знання були б відповідніші для суспільної праці і суспільного добробуту, ніж нинішні форми».

І. Франко з марксистських позицій розглядав категорії «товар», «гроші», «капітал», «рента» та ін., послідовно дотримувався теорій трудової та додаткової вартостей, використовував їх положення для пояснення механізму капіталістичної експлуатації, приватну власність розглядав як основу поділу суспільства на антагоністичні класи. Водночас під терміном «робітник» він розумів і пролетаря, і сільського наймита, і дрібного підприємця, і демократичну інтелігенцію — усіх, «хто працює і хліб заробляє в поті чола». Проте суть заробітної плати український поет розглядав не з марксистських позицій, а насамперед з погляду так званого «залізного закону заробітної плати» Ф. Лассалля. І. Франко заперечував марксистські висновки про необхідність і неминучість пролетарської революції та наступної диктатури пролетаріату, а соціалізм пов'язував насамперед із громадою як основною господарською одиницею, заперечуючи при цьому роль і необхідність централізованого управління.

У статті *«Соціалізм і соціал-демократизм»*, надрукованої в 1897 р. у часописі *«Житте і Слово»*, І. Франко започаткував критику марксизму як «релігії, що ґрунтується на догмах ненависти і класової боротьби».

Невід'ємним елементом економічного світогляду І. Франка було усвідомлення ним необхідності національного визволення України від колоніального поневолення і возз'єднання українського народу в єдиній соборній державі.

Наприкінці XIX ст. з'явилися перші праці, присвячені історії розвитку української національної економічної думки. В енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона в 1899 р. надруковано статтю М. Туган-Барановського *«Экономическая наука»*. На його думку позитивне значення мала лише перекладацька та видавнича діяльність українських учених. Переклади праць західноєвропейських вчених (на російську мову) були першоджерелами для теоретичних досліджень в Україні та Росії.

Погляди вчених, які працюють в Україні проаналізував російський учений В. Святловский у дослідженнях з історії економічної думки *«К истории политической экономии и статистики в России»* (1906), *«Очерки по истории экономических воззрений на Западе и России»* (1913). Професор Київського університету О. Д. Білімович в 1913 р. заявив про існування *київської школи політичної економії*, представники якої М. Х. Бунге і Д. І. Піхно розвивали ідеї маржиналізму.

4. Розвиток ідей маржиналізму в дослідженнях українських економістів

У 90-х рр. XIX – на початку XX ст. в Україні поширилися ідеї неокласичної теорії, яка розвивалася на ґрунті маржиналізму. Започаткувала суб'єктивно-психологічний напрям політичної економії в Україні київська економічна школа, основоположником якої був М. Бунге, а його наступником на межі двох століть став Дмитро Піхно (1853–1913), професор політичної економії Київського університету.

У працях **Д. Піхна** «Закон попиту і пропозиції: до теорії цінності» (1886), «Основи політичної економії» (1890) та ін. розвивалися уявлення про обмін і споживання як основні сфери економічних досліджень, про корисність речей як джерело і мірило цінності та ціни, основні засади теорії попиту та пропозиції. Він досліджував роль потреб у формуванні попиту, їх конкретні форми, класифікуючи їх за родами та видами.

На початку XX ст. в Україні найвідомішими представниками суб'єктивно-психологічного напрямку в економічних дослідженнях були Р. Орженцький, О. Білімович, М. Туган-Барановський та Є. Слуцький.

Роман Орженцький (1863–1923) у працях «Корисність і ціна: політико-економічний нарис» (1895), «Вчення про цінність у класиків та кантоністів» (1896), «Основні закони цінності та їх практичне значення» (1904), «До питання про природу психологічних явищ і методів їх дослідження» (1914) аналізував:

- теорію граничної корисності фундаторів австрійської економічної школи К. Менгера, Ф. Візера і Е. Бем-Баверка. Дав історико-філософське трактування й обґрунтування психологічного напрямку в дослідженні економічних явищ, оцінив його переваги перед класичною школою політичної економії;

- поділ благ на споживчі та продуктивні, до наукового обігу ввів поняття «*об'єктивна оцінка ціни*», або «*розцінки*», поширив принцип граничної корисності на оцінку витрат виробництва, звернув увагу на взаємозалежність між ціною та витратами на виробництво благ;

- цінність і ціну як продукт суб'єктивної оцінки виробників і споживачів та як результат дії об'єктивних соціальних факторів, у тому числі обмеженості ресурсів. Наголошував, що соціальні фактори створюють значні обмеження поведінки індивіда, в результаті цінність і ціна формуються не на особистих, а на суспільних оцінках корисності благ.

Олександр Білімович (1876–1963) продовжував традиції київської суб'єктивно-психологічної школи в політичній економії, розвиваючи та пропагуючи ідеї австрійської школи граничної корисності. У працях «*До питання про розцінку господарських благ*» (1914), «*Соціальна теорія розподілу*» (1916) вчений оцінював ідеї австрійської школи граничної корисності як аргументоване заперечення висновків марксистського економічного вчення щодо поглядів на трудову вартість, додатковий продукт, двоїстий характер праці, робочу силу як товар, капіталістичну «експлуатацію» та ін. Він пов'язав психологічну теорію цінності з потребами, з яких виводив величину господарської цінності благ, запропонував власну їх класифікацію. Цінність розглядав як продукт суб'єктивних оцінок людей, а її величину визначав інтенсивністю потреби в певному продукті та його запасом. О. Білімович розвивав ординалістський підхід до оцінки граничної корисності. Вчений доповнив теорію граничної корисності положеннями теорії витрат виробництва, а також у власній інтерпретації подав теорію "зумовленої" вартості. Він вважав, що ціна споживчих благ регулюється цінами виробничих факторів, або продуктивних благ, кожне з яких має свою продуктивність і створює відповідні вартість і дохід. Дохід на кожен з факторів виробництва визначає ціну останнього. З позицій австрійської школи український економіст розглядав прибуток, який визначав як різницю між оцінками теперішніх благ — заробітної плати, споживчих та продуктивних благ, і майбутніх благ — праці та капіталу, тобто як результат очікувань капіталу. Рівень заробітної плати та прибутку залежить від граничної продуктивності праці та капіталу.

О. Білімовича вважають зачинателем «математичної» течії українського маржиналізму. Він проаналізував переваги і недоліки застосування математичних методів в економічних дослідженнях, розробив найкращу математичну інтерпретацію "Економічної таблиці" Ф. Кене і ряд математичних моделей динамічної економічної рівноваги.

Економічне вчення М. Туган-Барановського

Всесвітньовизнаним українським економістом-теоретиком є **Михайло Туган-Барановський** (1865–1919). У працях «Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності» (1890), «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини та вплив на народне життя» (магістерська дисертація, 1894), «Російська фабрика в минулому та сьогодні» (докторська дисертація, 1899), «Теоретичні основи марксизму» (1905), «Сучасний соціалізм у своєму історичному розвитку» (1906), «Нариси з новітньої історії політичної економії», «Соціальна теорія розподілу» (1913), «Соціалізм як позитивне вчення» (1917), «Соціальні основи кооперації» (1916) вчений розробив економічні теорії психологічної цінності, економічних циклів, соціальну теорію розподілу, кооперації та ін.

У *психологічній теорії цінності* М. Туган-Барановський стверджував, що теорія граничної корисності австрійської школи є підтвердженням теорії трудової вартості, а протистояння цих теорій ґрунтується на різних підходах до проблеми цінності: об'єктивному Д. Рікардо і К. Маркса та суб'єктивному К. Менгера. Обидва принципи оцінки цінності узгоджуються між собою, оскільки на величину вартості впливають як об'єктивні фактори (затрати праці), так і суб'єктивні (корисності благ). Вчений сформулював *закон, або «теорему цінності»*, згідно якої *граничні корисності господарських благ, що вільно відтворюються, прямо пропорційні їхнім трудовим вартостям*.

В *інвестиційній теорії економічних циклів* М. Туган-Барановський:

- досліджував причини циклічності та економічних криз, їх періодичність і неминучість у ринковій економіці;
- довів некоректність теорії економічних криз французького економіста Ж.Ш. Сімонді, який їх причиною називав «недоспоживання» виробленого продукту, що обмежувало можливості розширеного відтворення. Визнавав справедливість «теорії ринків» Ж.-Б. Сея, згідно якої пропозиція товарів породжує попит на них, автоматично встановлюючи рівновагу ринків, та висновків Д. Рікардо щодо можливостей зростання капіталістичного виробництва;
- наголошував, що ринок керує виробництвом, а не виробництво ринком. За допомогою схем відтворення довів можливість розширення суспільного виробництва за одночасного скорочення суспільного споживання без будь-якого порушення рівноваги між сукупною пропозицією і сукупним попитом. Обґрунтував ідею, що економічні кризи зумовлені періодичною зміною розширення і скорочення виробництва основного капіталу, об'єктивна закономірність розвитку світового господарства. Циклічний розвиток економіки охоплює три фази: піднесення промисловості, власне криза та промисловий застій, оскільки межа між поживанням і піднесенням умовна;
- стверджував, що внутрішнім рушієм економічних коливань та економічної активності є *рух інвестицій*. Існує можливість невикористання частини доходів для закупівлі товарів або інвестування виробництва, тому частина заощаджень не перетворюється в інвестиції. В свою чергу, обсяг інвестицій залежить від обсягу кредиту грошового капіталу. Обмеженість банківських ресурсів, їх непропорційне розміщення між різними сферами економіки звужує інвестиційні можливості, що й породжує економічні кризи. Циклічні коливання, зміна періодів піднесення і спаду відбуваються спочатку в галузях, що виробляють засоби виробництва, потім в обробних і добувних, зрештою, у галузях, які виробляють предмети споживання. Отже, збільшення або зменшення інвестицій у галузі засобів виробництва, викликає мультиплікаційний ефект зростання чи спаду економічної активності в усіх галузях;

Інвестиційна теорія циклів М. Туган-Барановського започаткувала якісно новий етап у дослідженні проблеми циклічності — сучасну *теорію економічної кон'юнктури*. Він передбачив економічні кризи 1901 р. у Німеччині, 1907 р. у США, а також кризу 1914–1915 рр. Ідеї українського економіста використовували такі провідні теоретики, як А. Пігу, Р. Хоутрі, Дж.М. Кейнс, Дж. Хікс та ін., вони були покладені в основу вчення про циклічність економічного розвитку та «довгі хвилі кон'юнктури» російського економіста М. Кондратьєва. Ідею мультиплікації інвестицій використав Дж. М. Кейнс у загальній теорії зайнятості та макроекономічній рівновазі.

Маржинальні відкриття Євгена Слуцького (1880–1948), який є фундатором *математичної теорії споживання*, обґрунтовано у працях «Теорія граничної корисності» (1910), «До теорії балансу бюджету споживача» (1915)⁵⁰.

Посилаючись на поняття корисності В. Парето і застосувавши складний математичний апарат, Є. Слуцький розвинув власне розуміння функції корисності. Наголошував на необхідності взаємозв'язку економічного та психологічного пояснення корисності. На його думку, корисність будь-якого поєднання благ є величиною, що має властивість набувати тим більшого значення, чим більшою мірою це поєднання виявляється кращим для конкретного індивіда. Розглянув *блага насичувальні*, гранична корисність яких знижується зі збільшенням їхньої кількості та *ненасичувальні*, гранична корисність яких у тих самих умовах збільшується. *Вивів закон попиту, згідно якого попит на благо, відносно необхідне, завжди нормальний: збільшується, якщо ціни падають, а попит на благо відносно не необхідне, може бути аномальним: збільшуватися зі зростанням ціни і зменшуватися з її зниженням.*⁵¹

Є. Слуцький ввів поняття компенсованої зміни ціни, коли збільшення цін відбувається із зростанням доходів. На противагу кардиналістській концепції оцінки поведінки споживача, що виходила з можливості суб'єктивної оцінки споживачем абсолютного значення величини граничної корисності блага, вчений у теорії бюджету споживача запропонував дослідження величини функції корисності та функції попиту залежно від динаміки цін і зміни доходів споживача. Ідеї Є. Слуцького стали основоположними в розвитку сучасної *ординалістської версії* споживачької поведінки та сучасної теорії попиту. Український вчений є фундатором основного рівня вартості, що показує вплив зміни ціни товару X на попит індивіда на інший товар, так званих ефекту доходу та відповідно ефекту заміщення («ефекту Слуцького»).

У 20–30-х рр. ХХ ст. Є. Слуцький видрукував працю «Етюд до проблеми будівництва формально-праксеологічних засад економіки» (1926), що започаткувала теоретичні засади праксеології — науки про людську діяльність. Вчений досліджував проблеми циклічного розвитку економіки, опрацював синусоїдальний режим хвилеутворення в економічному житті.

Проведений аналіз свідчить, що українська суб'єктивно-психологічна школа маржиналізму, а особливо її математичний напрям, не тільки популяризувала неокласичні ідеї, але внесла свій внесок в її розвиток.

⁵⁰ Стаття опублікована в італійському часописі, у 1930-х рр. привернула увагу західних економістів Г. Шульца, Р. Ал-лена.

⁵¹ Злупко С. М. Історія економічної теорії: Підручник. – 2-е вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2005. – С. 554–555.

5. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства

Важливими складовими дослідження українських вчених були проблеми ефективного регулювання ринкової економіки, процеси акціонування та монополізації, фінансових відносин, державного регулювання господарського життя.

Ринок як комплексне системне утворення досліджували В. Я. Железнов, М. Туган-Барановський, М. Соболев, С. Булгаков. Так, **В. Железнов** зазначав, що ринок — це необхідний елемент будь-якої господарської системи, на основі функціонування якого реально визначається сукупність суспільних потреб, забезпечується еквівалентність процесів обміну та рівноважний стан економічної системи загалом. Розглядав три варіанти ринкової ситуації: ринок вільної конкуренції, монополізований ринок і регульований ринок (через митні бар'єри і тарифи). **М. Туган-Барановський** зауважував, що ринок є центральною силою, що керує капіталістичним господарством, відіграє вирішальну роль у господарському розвитку. Він висловив думку, що капіталістичне виробництво спроможне створити для себе достатній ринок самостійно, вирішуючи проблему реалізації через пропорційний розподіл між галузями суспільного виробництва.

Українські економісти відійшли від ідеї загальної економічної рівноваги, доводили, що ринкове господарство не має досконалих регуляторів у сфері нагромадження та розподілу. Теоретично ринок прагне до рівноваги як ідеалу, але реальний розвиток відбувається через регулярне чергування економічних піднесень з депресіями і кризами надвиробництва. Як наслідок, рівноважний стан є окремим випадком в еволюції капіталістичного циклу, початковим станом економічної динаміки. Таке бачення економічного розвитку стало основою формування теорії криз і кон'юнктурних коливань економіки.

М. Туган-Барановський розробив *соціальну теорію розподілу*, в якій доводив, що трактування К. Марксом категорій «робоча сила», «заробітна плата» і «капітал», теорія капіталістичного нагромадження та зубожіння пролетаріату не відповідає дійсності. Він визначив два основних чинники, від яких залежить заробітна плата: 1) зростання продуктивної сили праці як економічний, або об'єктивний, фактор; 2) соціальна сила робітничого класу як соціальний, або суб'єктивний, фактор. Зростання продуктивної сили праці, на його думку, є основним, оскільки підвищення продуктивності праці забезпечується науково-технічним прогресом, веде до збільшення національного доходу та частки працівників у ньому. Соціальний фактор — це сила робітничого класу і діяльність профспілок, спрямована на захист його інтересів, визначає конкретний рівень заробітної плати, формує стійку тенденцію до підвищення. Прибуток розглядав як нетрудовий дохід від власності на засоби виробництва, трудовим доходом вважав заробітну плату.

М. Туган-Барановський зробив висновок, що теорія розподілу ґрунтується на боротьбі основних класів капіталістичного суспільства за поділ суспільного продукту. Величина частки кожного із класів залежить як від загального обсягу національного доходу, так і від їх соціальної сили. Водночас у зростанні сукупного продукту і підвищенні продуктивності праці зацікавлені всі класи, оскільки це збільшує загальні доходи. Тому в суспільстві, на думку українського вченого, виникає "гармонія соціальних інтересів".

Актуальності в теоретичному та практичному плані набуло вивчення процесів акціонування та монополізації економіки. Українські вчені **В. Железнов, П. Фомін, І. Янжул, М. Соболев** виділяли такі причини виникнення монопольних об'єднань: зміна співвідношення між обсягами використання обігового та основного капіталу на користь останнього, що посилює процес концентрації; існування високих митних бар'єрів, які штучно обмежують конкуренцію на внутрішньому ринку; несумлінна конкуренція, зниження цін конкурентами, значне підвищення витрат виробництва. П. Фомін визначив три типи монополій: *природна монополія*, що існує на ринку товарів, *юридична монополія*, що запроваджується державою, *договірна монополія*, яка є найменш стійкою.

Важливим науковим аспектом був пошук оптимальної політики держави щодо синдикатів і трестів, як форм монопольних об'єднань. **М. Туган-Барановський** аналізував таку політику як «сукупність заходів, за допомогою яких урядова влада прагне безпосередньо впливати на промислові консолідації»⁵². Він доводив, що в результаті утворення монополій споживачі обкладаються своєрідною даниною, тому завданням держави є усунення шкідливого впливу монополій на економіку, обмеження їх діяльності. В теоретичному плані було розроблено два підходи до регулювання діяльності монополій. Одні вчені виступали за адміністративні заходи, спрямовані на обмеження прибутків монополій та їх можливостей здійснювати поділ ринків і встановлювати монопольно високі ціни. Інша група вчених визнавала об'єктивність процесу монополізації, пропонувала його вивчати та боротися лише з негативними наслідками діяльності монополістичних об'єднань (вплив на процеси ціноутворення з метою підвищення або зниження ціни залежно від цілей). Для цього забезпечити гласність в їх діяльності, створювати монопольні контролорганізації, сприяти конкуренції з боку державних підприємств, вимагати опублікування періодичних звітів.

Дослідження підприємництва відбувалося в руслі класичних підходів. Українські вчені вважали, що підприємець організовує та планує виробництво з метою поширення суспільного виробництва та суспільного багатства. За умов монополізації економіки посилюється процес розмежування власності на капітал-власність і капітал-функцію, власники капіталу втрачали право управляти підприємствами.

Микола Яснопольський (1846–1920) є засновником першої у світі школи територіальної фінансової економетрії. У своїй концепції вчений сформулював положення, що проведення фінансової політики залежить

⁵² Туган-Барановський М. І. Політична економія: Курс популярний / Передмова Л.П. Горкіної / Відп. Ред. Т.І. Дерев'янкін. – К.: Наук. Думка, 1994. – С. 14.

від просторових культурно-економічних умов, економічна наука повинна досліджувати фінансову продуктивність територій, їх доходи і видатки. Зроблено висновок про значення самоуправління територій щодо вирівнювання доходів і витрат. Місцеві фінанси необхідно спрямовувати на розвиток освіти, охорони здоров'я населення, шляхів сполучення.

Аналіз соціально-економічних відносин у працях українських вчених поєднувався з ідеями формування нового суспільного устрою. Так, М. Туган-Барановський до кінця життя залишався соціалістом реформістського спрямування. Майбутнє ideale суспільство він розглядав як «соціалізм у вузькому розумінні» і «комунізм». У першому випадку — це система грошового господарства, в якій виокремлював: соціалізм державний, синдикальний (синдикати — профспілки, тобто йдеться про управління виробництвом профспілками), комунальний (комуна — община на основі самоврядування), анархічний (без політичної влади, з громадським самоврядуванням); у другому — система натурального господарства: комунізм державний, синдикальний, комунальний та анархічний.

Кінцевим соціальним ідеалом Туган-Барановського був *анархічний комунізм* — лад вільних людей без експлуатації найманої праці. Таке суспільство він розглядав як мету, до якої потрібно прагнути та рухатися послідовно, і яка, можливо, ніколи не буде досягнута. Тому для найближчого майбутнього доцільним є досягнення соціалізму з рисами державної або синдикальної системи. Соціалізм, на думку вченого, є примиренням «двох протилежних начал — свободи особи та панування спільноти», господарською системою найвищої продуктивності праці, забезпечення природного права людини на свободу. Він заперечував революційне насильство як засіб досягнення соціалізму. Стосовно конкретних перспектив соціалістичних перетворень у Росії стверджував, що в сучасній Росії, яка до соціалізму ще безумовно не дозріла, соціалізм, який прийде на зміну нерозвиненому капіталізму, приречений на жорстоку диктатуру та злидні.

В останніх працях М. Туган-Барановський обґрунтовував переваги централізованого планового керівництва господарством у поєднанні зі свободою кооперативної форми організації виробництва. За цими уявленнями, держава стає власником і верховним розпорядником усіх суспільних «капітальних благ», передаючи їх частину в тимчасове користування трудових кооперативів. Останні повинні постачати в державні фонди певну кількість виробленого продукту, а решту використовувати для задоволення власних потреб і з метою розвитку. М. Туган-Барановський

З позицій революційного демократа розглядав соціально-економічні проблеми Галичини доктор юриспруденції, економіст, історик, філософ та публіцист **Остан Терлецький** (1850-1902). Головне, на його думку, економічне питання — аграрне він пропонував вирішити революційним шляхом, водночас вважаючи за можливе та доцільне й за умов панівного устрою створювати господарства на ґрунті громадської власності на землю.

Змальовуючи капіталізм як експлуаторський спосіб виробництва, О. Терлецький аналізував такі його категорії, як «приватна власність», «анархія виробництва», «конкуренція», «безробіття», «заробітна плата» та ін. Майбутнє людства він пов'язував із соціалізмом, водночас вважаючи, що Галичина не дозріла до революційного вибуху, оскільки розвиток капіталізму тут ще не загострив до краю антагонізм між багатими і бідними. Однак цей процес у Галичині вже розпочався і відбувається швидко, тому своє завдання О. Терлецький вбачав у роз'ясненні робітникам і селянам їх жалюгідного становища безжально експлуатованих мас.

Михайло Павлик (1853–1915) — письменник, поет і публіцист, за поглядами соціаліст, вважав себе захисником «робітничого народу» Галичини. У своїх працях обґрунтовував необхідність знищення експлуаторського капіталістичного ладу та його заміни соціалістичним, основою якого є соціалістична економіка з колективною власністю громадян і колективним господарюванням. Перехід до соціалізму можливий еволюційним шляхом через розвиток свідомості та розуму людей. Усі розумні люди, наголошував М. Павлик, повинні прагнути до соціалізму, переваги якого надто очевидні.

І. Франко є видатним дослідником економіки Галичини, особливо аграрного розвитку. На статистичному матеріалі він доводив антиселянський характер реформи 1848 р. Наголошував, що селян позбавили значної частини землі, а високі викупні платежі за землю призвели до заборгованості та масового розорення селянства. Першочергове завдання вбачав у заміні приватної власності суспільною власністю на землю та інші засоби виробництва. Здійснити це український гуманіст мислив без насильства, хоча й не виключав застосування радикальних методів.

Тема 11. Ринкові економічні системи країн Європейської цивілізації в першій половині ХХ ст. (1914–1940-і рр.)

План

1. Економічні наслідки Першої світової війни
2. Уповільнення економічного розвитку провідних індустріальних країн Європи та США в 1918–1928 рр
3. Зародження інституціонального напрямку економічної думки як обґрунтування соціального контролю суспільства над економікою
4. Світова економічна криза (1929-1933 рр.). Виникнення кейнсіанства. Теоретична система Дж.М. Кейнса
5. Розвиток неокласичних теорій ринку недосконалої конкуренції
6. Еволюційна теорія Й. Шумпетера. Соціологічна школа інституціоналізму. Ф. Перру
7. Виникнення, сутність, методологічні засади та школи неолібералізму
8. Економічний розвиток європейських країн і США в період Другої світової війни та її вплив на структуру господарства

В історії світової економіки та економічної думки перша половина ХХ ст. (1914 р. – 1940-ві рр.) — період розвитку та утвердження зрілої індустріальної регульованої ринкової світової економіки. Його поділяють на етапи: 1914–1923 рр. — військової економіки та післявоєнної кризи; 1924–1928 рр. — стабілізації; 1929–1933 рр. — світової економічної кризи; 1934–1939 рр. — передвоєнної економічної кон'юнктури; 1939 р. – кінець 1940-х рр. — військової економіки та відбудови. Цей період характеризують такі процеси:

- індустріалізація продовжувалася на основі досягнень другої науково-технічної революції.
- структурна перебудова економіки відбувалася в умовах уповільнення темпів розвитку основних макроекономічних показників. У 1914–1950 рр. середньорічні темпи приросту ВВП становили 1,4% (враховуючи світові війни та кризу 1929–1932 рр.). Темпи промислового виробництва в економічно розвинених країнах у 1920–1937 рр. дорівнювали 3,9%. Цей показник становив відповідно в США 2,5%, Західній Європі — 3,7%, в Японії — 6,2%;
- економічна криза 1929–1933 рр., зростання державного контролю над економічним життям;
- дезінтеграція та розбалансованість світового ринку, автаркічні процеси в національних економіках;
- панування у 1920–1930-х рр. ідей економічного лібералізму, розвиток неокласичної економічної теорії в теоріях ринкових структур недосконалої конкуренції. Виникнення та розвиток неортодоксальних течій економічної думки: *інституціоналізму*, представники якого аналізували господарське життя із врахуванням позаекономічних чинників, та *кейнсіанства* з обґрунтуванням необхідності макроекономічного регулювання. Паралельно сформувався *неолібералізм* із визнанням держави як інституту для створення конкурентного середовища. Їх формуванню сприяла економічна криза 1929–1933 рр., що показала непереконливість неокласичної концепції підтримки економічної рівноваги на основі саморегулювання господарства шляхом ринкової конкуренції.

1. Економічні наслідки Першої світової війни

Перша світова війна (1914–1918 рр.) — це наслідок боротьби індустріальних держав за переділ світових сфер впливу. У ній було задіяно 34 суверенні держави з 56, у військових діях брали участь 74 млн осіб, з яких загинуло 10 млн, було травмовано 20 млн, загинуло від голоду та епідемій 10 млн. За оцінками економістів, видатки на військові потреби воюючих держав збільшилися у 20 разів (208 млрд дол. у цінах відповідних років) і перевищили в 12 разів золотий запас європейських країн. Було знищено третину національного багатства Європи. На війну працювало 40 тис. підприємств і 13 млн зайнятих у країнах Антанти та відповідно 10 тис. і 6 млн у країнах Троїстого союзу. Лише дві країни — США і Японія — у роки війни збільшили національне багатство. США остаточно утвердилися як лідер світового економічного розвитку. Японія встановила монополію на торгівлю у Південно-Східній Азії.

У роки війни було введено жорстку державну регламентацію господарської діяльності. Практично в усіх країнах склалася етатистська система економічних відносин.

США за роки Першої світової війни перетворилися на високорозвинуту індустріальну державу, наймогутнішу країну світової економіки. Національне багатство цієї держави зросло на 40%, тут було сконцентровано 1/2 золотого запасу світу. В ході промислового піднесення вартість продукції збільшили з 23,9 до 62 млрд дол. Пришвидшився процес концентрації промисловості та банківської системи. На початок 1920-х рр. 2/3 промислового виробництва та 50% робітників було сконцентровано у найбільших монополіях. Кількість робітників досягла 60% зайнятих, міське населення становило понад 50%.

Держава провела систему заходів щодо регулювання економіки: надала монополіям державні замовлення, кредити, спрямувала державні інвестиції в галузі, пов'язані з військовим виробництвом, створила управління з контролю над сферами економіки, діяльність яких координувала військово-промислова рада. Державне регулювання мало обмежений характер, поширювалося на галузі, що відчували дефіцит у матеріальних ресурсах.

Змінився міжнародний фінансовий статус США. Країна ліквідувала майже половину заборгованості, стала кредитором багатьох держав на загальну суму 15 млрд дол., у тому числі приватні інвестиції становили 7 млрд

дол. У світовій фінансово-кредитній системі панівне місце зайняв американський долар. США встановили своє економічне панування у Латинській Америці, торгівля з країнами якої впродовж 1913–1920 рр. збільшилася на 40%.

У 1920 р. США, населення яких становило 6% від світового, виробляли понад половину світової промислової продукції, 1/2 вугілля, 2/3 нафти, 3/5 чавуну і сталі, 85% автомобілів.

У **Великій Британії** різко зменшилися основні показники: національного багатства — на половину; промислового виробництва — на 20%; експорту товарів — удвічі. Розвивалися лише галузі, що працювали на військову промисловість (металургійна, хімічна, виробництво зброї). Згідно зі статистичними даними, Велика Британія втратила 743 тис. чол. вбитими, збільшилися видатки на військові потреби з 19% від національного доходу в 1914 р. до 56,3% у 1916 р., загальні витрати становили до 11 млрд ф. ст., внутрішній державний борг збільшився у 12 разів і досяг 7,8 млрд ф. ст., зовнішній борг — 1,15 млрд ф. ст. або 4 млрд дол. — це борг перед США (виплати складала до 40% від держбюджету країни впродовж багатьох років). Світова фінансова столиця з м. Лондона перемістилася в м. Нью-Йорк.

За Версальським мирним договором Велика Британія як країна-переможниця отримала значну частину репарацій з Німеччини для покриття господарських витрат, збільшила за рахунок Німеччини і Туреччини свої колонії, територія яких досягла 35 млн кв. км, а населення — близько 450 млн осіб.

Загалом Велика Британія послабила позиції у світовому господарстві та міжнародних економічних зв'язках.

У **Франції** загальні втрати в ході війни оцінюються в 134 млрд золотих франків. Людські становили убитих 1,4 млн і покалічених 0,7 млн осіб, тобто понад 10% працездатного населення. Німеччина окупувала і зруйнувала господарство 10 найрозвиненіших департаментів Франції. За 1914–1918 рр. промислове виробництво скоротилося на 40%, сільськогосподарське — на третину, експорт — майже на половину. Пришвидчилася індустріалізація економічно відсталих південних департаментів. Нестача палива та сировини змушувала промисловців інтенсифікувати виробництво шляхом упровадження нових техніки і технологій, раціоналізації виробництва. Країна імпортувала значну частину сільськогосподарської продукції.

Величезні витрати на військові потреби підірвали стабільність французької валюти. Країна перестала відігравати роль світового кредитора, особливо після втрати інвестицій (приблизно 4 млрд дол.), вкладених у Російську імперію. Загальний державний борг у 1920 р. становив 300 млрд франків, з них 62 млрд фр. (7 млрд дол.) — це зовнішній (США та іншим країнам).

Версальський договір зміцнив позиції французької економіки. Тільки Лотарингія постачала залізної руди стільки, скільки вся Франція, а окупована німецька Саарська область забезпечувала країну кам'яним вугіллям. Це компенсувало втрати Франції та сприяло піднесенню її економіки.

Для **Німеччини** економічні наслідки Першої світової війни були найважчими. Витрати становили 150 млрд марок, а нагромаджені за роки війни ресурси — лише 35 млрд марок. Державний борг збільшився з 5 до 160 млрд марок. Було вбито і покалічено 7,5 млн чол. У 1918 р. порівняно з 1913 р. обсяги промислового виробництва скоротилися на 43%, сільськогосподарського — на 35–50%, національне багатство зменшилося удвічі. У 1916 р. почався голод. Блоквана країнами Антанти, Німеччина експортувала лише 1/3 необхідних продуктів харчування. Катастрофічно зростав державний борг. Скоротилася реальна заробітна плата, робочий день становив 12–14 годин. Держава взяла під контроль виробництво і розподіл. У 1915 р. уряд сприяв утворенню синдикатів у вугільній, цементній, алюмінієвій, взуттєвій галузях промисловості. У 1916 р. так звана програма Гінденбурга (головнокомандуючого німецької армії) узаконила державне втручання в економіку країни. Було запроваджено загальну трудову повинність, карткову систему, державне кредитування промисловості. Економічне становище держави погіршили умови Версальського договору.

Післявоєнний економічний розвиток країн світу визначався укладенням ряду договорів, що склали Версальсько-Вашингтонську систему, в якій центральне місце становив Версальський договір, підписаний у 1919 р. 27 країнами-переможницями і Німеччиною.

Німеччину зобов'язали сплатити контрибуцію (репараційні виплати) країнам-переможцям у сумі 132 млрд золотих марок, у тому числі в перші два роки — 20 млрд марок (золотом, товарами, природними ресурсами, обладнанням тощо). Франції було повернуто Ельзас і Лотарингію, передано вугільні шахти Саарської області (управляти нею 15 років зобов'язали Лігу Націй). Окрugi Мальмеді, Ейтен і Морене отримала Бельгія, північну частину Шлезвігу — Данія, м. Мемель (Клайпеда) у 1923 р. — Литва, частину Помор'я, м. Познань — Польща, м. Гданськ було оголошено «вільним містом». Німеччина мала визнавати суверенітет Австрії, Чехословаччини, Польщі. У 1923 р. франко-бельгійські війська окупували Рурську область, що дало змогу вивозити з Німеччини вугілля і метали. У зв'язку з демілітаризацією заборонялося виробляти складну військову техніку. Німецькі колонії площею 3 млн кв. км і з населенням 13 млн осіб поділили Великобританія, Франція, Японія та Бельгія. Німеччина позбавлялася військового флоту, авіації, важкого озброєння, армія могла становити лише 100 тис. осіб. Німеччина втратила 1/8 території, на якій проживало 10% населення, 3/4 родовищ залізних руд, 50% національного багатства. Країни Антанти отримали необмежене право займатися в цій державі економічною діяльністю. На певний час Велика Британія та Франція позбулись сильного економічного конкурента.

Оцінюючи рішення Версальського договору, майбутній визначний економіст **Дж. М. Кейнс** (1883–1946), у ті роки радник Британського казначейства та учасник Версальської конференції, різко розкритикував його умови. У статтях «Економічні наслідки Версальського мирного договору» та «Перегляд мирного договору»

(1919) визнав непомірними репараційні вимоги до Німеччини, запорукою стабільності вважав їх зменшення та надання позики США, зняття блокади з Росії, відновлення порядку та влади в Німеччині як протидії російській революції. Англійський уряд усунув вченого з державної служби, але наступні американські програми допомоги Німеччині Ч. Дауеса і К. Юнга використали пропозиції Дж. М. Кейнса.

2. Уповільнення економічного розвитку провідних індустриальних країн Європи та США в 1918–1928 рр.

Післявоєнний етап (1918–1923 рр.) характеризується кризовими явищами в економіці, глибина яких залежала від наслідків війни, політико-соціального та економічного розвитку, національних особливостей. Важливу роль відігравали загальні чинники: диспропорція галузевої структури, зменшення виробничих потужностей, конверсійні процеси, обмеженість інвестицій, гіпертровофана система державного регулювання, економічна експансія США тощо.

На етапі стабілізації (1924 р. – жовтень 1929 рр.) зростали темпи економічного розвитку і валові обсяги промисловості та торгівлі, модернізувалися старі та пришвидшено розвивалися нові галузі, зміцнювалися національні валюти. Економічна політика характеризувалася зменшенням втручання держави в економічне та соціальне життя країни.

У **США** високу господарську кон'юнктуру американської економіки змінила економічна криза, що почалася влітку 1920 і тривала до весни 1921 р. Обсяги промислової продукції скоротилися на 32%, доходи фермерів — на 40%, кількість безробітних досягла 5 млн осіб., було зафіксовано 52 тис. комерційних банкрутств. Але вже в 1923 р. почалося економічне зростання й активізація виробництва.

Етап 1924–1929 рр. у історії американської економіки був часом «проспериті» — економічного піднесення. Відбувся процес оновлення основних засобів виробництва на базі розвитку фундаментальних досліджень, технічно-технологічного переоснащення, стандартизації, впровадження наукової організації праці; розпочалося нове будівництво, пришвидшився розвиток нових галузей (хімічної, електричної, приладобудівної, автомобільної, радіотехнічної); країна перетворилася у світовий фінансовий центр, почалася економічна експансія.

США здобули першість у світовій торгівлі. Вартість товарного експорту збільшилася вдвічі. Наприкінці 1929 р. інвестиції за кордон досягли в 1929 р. 27,7 млрд дол., з них у Західну Європу — 1,35 млрд дол. Американський капітал контролював економіку 14 держав Латинської Америки (з 20 незалежних), 1/3 гірничорудної промисловості Канади, в яку інвестиції перевищували англійські в 4,5 рази. Використовуючи плани Дауеса та Юнга, США контролювали промисловий потенціал Німеччини.

В аграрній економіці почався період машинного сільськогосподарського виробництва. Впродовж 1920–1929 рр. кількість тракторів збільшилась з 246 до 920 тис., зернових комбайнів — із 4 до 61 тис., вантажних автомобілів — з 139 до 900 тис. Однак тракторами, за американською статистикою, у той час були забезпечені лише 13,5%, а комбайнами — 1% господарств. Фермери застосовували техніку, мінеральні добрива, досягнення агрономічної науки.

Пришвидчився процес витіснення дрібних виробників. За 1920–1922 рр. втратили право власності 450 тис. фермерів, за 1924–1929 рр. — ще 547 тис., або 8,7% від загальної кількості.

У **Великій Британії** стан економіки впродовж 1919–1929 рр. оцінюється в економічній літературі як *депресивний*. У 1919–1921 рр. спостерігалася економічна криза. Обсяги валового національного продукту зменшилися на 12%, промислове виробництво — на третину, оптові ціни — на 36%. Політика післявоєнної конверсії пов'язана зі зменшенням ролі держави в економіці. Проте після денационалізації військових заводів у руках уряду залишилося підприємств у 4 рази більше, ніж до війни. У 1921 р. уряд частково відновив контроль за залізницями, зменшив непрямі податки (акцизні збори на чай, цукор та інші продукти), розширив соціальну допомогу. Активізувався процес концентрації капіталу. В 1921 р. 2% власників володіли 64% національного багатства.

Структура промисловості базувалася на «старих» галузях⁵³ (металургійній, вугледобувній, суднобудівній, текстильній), що працювали на застарілому обладнанні, скоротивши виробництво на 18–55%. Зростання в 2–6 разів характеризувало авіаційну, автомобільну, електротехнічну галузі, однак вони становили лише 10% від усього обсягу індустрії, отже, не визначали основні тенденції економічного розвитку. Раціоналізація виробництва (конвеєрна система, масове і стандартне виробництво) відбувалася у нових галузях. Завдяки зростаючим інвестиціям англійських корпорацій розвивалася промисловість у домініонах (Індія, Австралія, Канада, Південна Африка, Нова Зеландія).

Посилилися процеси монополізації, що охопили всі галузі, особливо радіо- й електротехнічну, автомобільну, гумову, металургійну, бавовняну. Виникло понад 40 трестів, що контролювали 80–90% виробництва конкретної продукції. Визначилося лідерство п'яти найкрупніших банків. Але за рівнем монополізації Великобританія продовжувала відставати від США і Німеччини.

Велика Британія продовжувала втрачати позиції у світовій торгівлі. Її частка в 1929 р. зменшилася до 11%, в експорті — до 12,5% (у 1913 р. становила відповідно 14% і 15,3%). Англійські товари на світовому ринку втратили конкурентоспроможність. Японці переважали англійців у торгівлі текстильними виробами, німці та

⁵³ Галузі, що найактивніше розвивалися в період промислового перевороту.

поляки — за експортом кам'яного вугілля, американці — продукцією найновіших галузей промисловості. Велика Британія зберегла ринок високоякісних і дорогих товарів.

Уряд намагався зберегти лідерство у банківській сфері та зміцнити національну валюту. В 1925 р. було відновлено золотий паритет фунта стерлінгів. Його вартість становила 4,86 дол., що відповідало довоєнному співвідношенню англійської та американської валюти. У підсумку доходи банків збільшилися, а промисловців зменшилися через зростання ціни на англійські товари за кордоном.

Негативним чинником післявоєнної економіки була її залежність від імпорту сільськогосподарської продукції та промислової сировини. У країну ввозили понад 60% харчових продуктів, 100% бавовни, 2/3 залізної руди, 9/10 вовни тощо. Дисбаланс між імпортом і експортом негативно впливав на загальний стан господарства держави.

У **Франції** повоєнна економічна криза затягнулася до 1921 р., депресивний стан в економіці тривав до 1924 р. У 1921 р. індекс промислового виробництва становив 55%, сільськогосподарського — 77% від рівня 1913 р., ціни на продовольство та товари народного споживання зросли в 5–7 разів.

Антикризові заходи сприяння розвитку важкої промисловості, державному розподілу сировини, замовлень і робочої сили, продажу державних підприємств приватним особам, давали змогу регулювати взаємовідносини між підприємцями і робітниками, ліквідували карткову систему.

Французька промисловість характеризувалась посиленням концентрації. У 1921 р. на великих підприємствах (понад 100 працюючих) було зайнято 32,5% усіх робітників, на середніх (11–100 працюючих) — 21,9%, на дрібних (1–10 працюючих) — 45,6%.

У *другій половині 1920-х рр. завершився процес перетворення Франції в індустріально-аграрну країну*. У 1924 р. почала стабілізуватись та зростати французька економіка. Щорічні темпи економічного розвитку були одними з найвищих в Європі — 5%. Промислове виробництво за 1920–1929 рр. збільшилося на 77%, у 1930 р. становило 140% від рівня 1913 р. Продовжувалася монополізація промисловості: видобуток вугілля контролювали 3 компанії, хімічну галузь — 5, автомобілебудування — 3, електротехнічну — 1. Але у структурі промисловості переважали дрібні та середні підприємства. В 1931 р. у структурі населення стало переважати міське.

Основні чинники стабілізаційних процесів: воз'єднання Ельзасу та Лотарингії, відбудовні роботи, отримання 8 млрд золотих марок від Німеччини за репараційними платежами (переважно в натуральному вигляді), розвиток нових галузей (автомобілебудування, авіації, радіотехнічної, нафтопереробної, хімічної тощо), будівництво нових і реконструкція старих портів, стабілізація франка у 1926 р., раціоналізація виробничих процесів, збільшення у 2 рази видатків на військові потреби порівняно з довоєнним періодом, зміна колоніальної політики, що полягала у зростанні ролі колоній в експорті промислової продукції до 40%. Однак у харчовій та легкій промисловості, крім виробництва предметів розкоші, спостерігався застій.

Складним було фінансове становище країни. Проте доходи від цінних паперів у 3 рази перевищували доходи від промисловості. У 1926–1929 рр. з метою досягнення бездефіцитного бюджету проведено фінансову реформу, що охопила комплекс таких заходів: підвищення непрямих податків, збільшення тарифів у транспортній мережі, зменшення зарплати державним службовцям і пенсій, девальвації франка до 1/5 довоєнної вартості (один фунт стерлінгів дорівнював 123 франкам). Одночасно соціальна програма включала введення 8-годинного робочого дня, виплату пенсій і допомоги у зв'язку з безробіттям.

У **Німеччині** післявоєнна господарська криза продовжувалася до 1924 р. У Веймарській республіці (1919–1933 рр.) скорочувалося промислове виробництво. Імпорт та експорт становили лише 1/3 довоєнного рівня. Особливо зменшився вивіз промислової продукції — на 50%. Катастрофічне становище в основних галузях економіки було причиною краху кредитно-фінансової системи Німеччини. Інфляція, повне знецінення національної валюти зумовило зниження рівня зарплати робітників і службовців, купівельна здатність населення становила 15–17% від довоєнного рівня. Одночасно під загрозою була сплата Німеччиною контрибуції союзникам (за 1918–1923 рр. у перерахунку на золото — 8 млрд марок).

1924–1929 рр. — це етап часткової стабілізації економіки країни. Відродженню господарства Німеччини сприяла система заходів. Радикальною була грошова реформа 1923–1924 рр., проведена з метою припинення інфляції. У жовтні 1923 р. паралельно з Рейхсбанком засновано Рентний емісійний банк з власною грошовою системою. Його капітал складався не із золота, а з боргових зобов'язань засновників — власників сільськогосподарських земель, промисловців, торговців і власників банків. Забезпеченням цих зобов'язань служили заставні листи й облигації на суму 4% від вартості їхніх фірм. Однак зобов'язання засновників банку, як і банкноти, обчислювалися в золотих марках. Капітал банку склав 3,2 млрд марок, з яких 1,2 млрд кредитували державі для покриття заборгованості Рейхсбанку і збалансування бюджету. Іншу частину (1,2 млрд) передавали Рейхсбанку для кредитування приватного господарського обороту і, на решті, інші 800 млн марок залишалися в резерві. У листопаді 1923 р. почали випускати рентні марки, а незабаром стабілізовані (1 рентна марка прирівнювалася до 1 трильйона паперових марок). При цьому рентні марки визнавали законним забезпеченням нарівні зі золотом. Стабілізація валюти дала змогу відносно швидко упорядкувати бюджет і протягом 1924 р. домогтися перевищення надходжень над витратами.

Стабілізаційну роль відіграв репараційний план Дауеса, розроблений міжнародним комітетом експертів на чолі з Ч. Дауесом (віце-президентом США в 1925–1929 рр.). План ухвалено 16 серпня 1924 р. на Лондонській конференції держав-переможниць. Стурбовані критичним станом німецької економіки, прагнучи відновити баланс сил у Європі, США виступили з ініціативою допомогти Німеччині.

План Дауеса (1924–1929 рр.) включав такі напрями:

- надання американських і англійських позик і кредитів на відбудову промисловості та оздоровлення фінансів Німеччини, контроль за використанням коштів;
- спрямування Німеччиною коштів, отриманих від відновлення промисловості, на виплату репарацій Великобританії та Франції, що репараційними платежами сплачували військові борги США;
- зменшення щорічних репараційних платежів, що встановлювалися у розмірі 1–1,75 млрд золотих марок. Джерела репараційних платежів — надходженням за рахунок непрямих податків на предмети масового споживання, відрахування з доходів німецьких залізних доріг, виплати з доходів підприємств;
- спрямування основної маси промислової продукції з Німеччини в СРСР, щоб, як було раніше, не витіснити англійські та французькі товари з міжнародних ринків. Із планом Дауеса, СРСР повинен за промислові товари постачати сировину в Німеччину.

План Дауеса сприяв вкладенню в економіку Німеччини 21 млрд золотих марок, репараційні виплати становили лише 10,2 млрд марок. З інфляцією було покінчено. Найбільше інвестицій надходило зі США (70%). Довготермінові кредити склали 2/3 основного капіталу німецької промисловості.

У червні 1929 р. план Дауеса замінено на план Юнга (американського банкіра, голови комітету експертів з розгляду репараційної проблеми). Репараційні платежі зменшувалися до 113,9 млрд золотих марок, термін виплат становив 59 років. Їх сплачували лише за рахунок державного бюджету та доходів залізниць, скасовувалися всі форми і види контролю над економікою і фінансами Німеччини. План терміново припинив окупацію Рейнського регіону в 1930 р. Розмір щорічних репараційних платежів із Німеччини зменшували відповідно до плану Дауеса на 20% і встановлювали на найближчих 37 років у сумі 2 млрд марок. Отже, промисловість отримувала додаткові кошти на розвиток. Для здійснення розрахунків щодо міжсоюзницьких боргів створено Банк міжнародних розрахунків, що забезпечив фінансування важкої промисловості та військового виробництва, зміцнив позиції американського капіталу в Німеччині. Економічна криза припинила дію плану Юнга. У 1932 р. його остаточно скасовано на Лозанській конференції.

3. Зародження інституціонального напрямку економічної думки як обґрунтування соціального контролю суспільства над економікою

У першій третині ХХ ст. в умовах панування ідей економічного лібералізму сформувався новий напрям в економічній теорії, що отримав назву *інституціоналізм*. Він був започаткований у США в кінці ХІХ ст. працею Торстейна Веблена (1857–1929) «Теорія бездіяльного класу» (1899). Терміни «інститут», «інституція» у перекладі з латинської означає стійкі традиції, закріплені звичаї, порядки, закріплені правилами, нормами, законами. Термін «інституціональна економічна теорія» вперше використав американський вчений В. Гамільтон, виступаючи на зборах Американської економічної асоціації в 1918 р.

Інституціоналізм сформувався як гетеродоксія (альтернатива) неокласичному напрямку (ортодоксії) досліджень ринкової економіки. Впродовж ХХ ст. перетворився із суто американського вчення на провідний напрям економічної думки. У розвитку інституціональних економічних теорій виділяють два періоди:

➤ *традиційний інституціоналізм*, який поділяють на а) *ранній критичний інституціоналізм*, представниками якого є американські вчені Т. Веблен, Дж. Коммонс, В. Мітчелл та англійський вчений Дж. А. Гобсон (перша третина ХХ ст.); б) *пізній (зрілий, позитивістський) інституціоналізм*, який представляють А. Берлі, Г. Мінз, Дж. М. Кларк, С. Чейз, Й. А. Шумпетер (кінець 1920-х – 1940-і рр.); в) *соціально-інституціональний* (40–60-ті рр. ХХ ст.), основоположником якого вважають Дж. К. Гелбрейта.

➤ *сучасний інституціоналізм*, що охоплює *неоінституціоналізм* та *новий інституціоналізм* із 70-х рр. ХХ ст. (Р. Коуз, О. Вільямсон, Д. Норт, Г. Мюрдаль, Р. Хейлбронер).

Американські корені *раннього інституціоналізму* пояснюються загостренням соціально-економічних проблем у країні, зумовлених по-перше, швидким процесом монополізації економіки, посиленням конкурентної боротьби та проявами економічної нестабільності економіки (циклічності, неповної зайнятості), по-друге, загостренням соціальних протиріч і заворушень, зростанням масової організованості представників найманої праці та фермерів, посиленням впливу робітничих і профспілкових організацій. *Ідейно-теоретичними та методологічними джерелами раннього інституціоналізму* були досягнення німецької історичної школи (історичний та емпіричний методи дослідження, обґрунтування взаємозв'язку економічної науки з іншими суспільними дисциплінами, регулятивної ролі держави та ліберального реформізму в теоріях і концепціях «організованого капіталізму», «державного капіталізму», «соціальної солідарності» тощо); англійського ліберального реформізму Дж. С. Мілля та ідеї реформування капіталістичного суспільства у соціалістичне Фабіанського товариства⁵⁴.

Група американських учених (Т. Веблен, Дж. Коммонс, В. Мітчелл, С. Богарт, В. Гамільтон, К. Паркер, П. Хомен та ін.) доводила, що ідеї економічного лібералізму не можуть пояснити сучасний економічний розвиток. Для його аналізу необхідні нові теорія та державна політика. В традиційному інституціоналізмі простежують два начала: критичний, як негативне відношення до вільного підприємництва та бізнесу, та позитивний, як прагнення до модернізації існуючого ладу.

⁵⁴ Фабіанське товариство (1884–1900) у Великій Британії щодо реформування капіталістичного суспільства у соціалістичне.

Ранній американський інституціоналізм представляють три школи: соціально-психологічна, соціально-правова, кон'юнктурно-статистична.

Соціально-психологічний інституціоналізм Т. Веблена (1857–1929). У працях «Теорія бездіяльного класу» (1899), «Інстинкт майстерності та рівень розвитку технології виробництва» (1914), «Політика реконструкції» (1919), «Абсентейстська власність і підприємництво у новий час» (1924) учений аналізував економічні процеси з точки зору психології колективу, ідей соціального дарвінізму та еволюційного розвитку.

Т. Веблен заперечував положення класичної та неокласичної теорії щодо раціональної економічної людини, яка виступає як суб'єкт максимізації корисності. Він доводив, що людина у своїй діяльності керується підсвідомими природними психологічними та біологічними інстинктами, зокрема інстинктами майстерності, батьківського почуття (самозбереження та збереження роду), пустої цікавості, суперництва і наслідування. Теорія, яка пояснює економічну поведінку людини, повинна охоплювати позаекономічні чинники, використовувати дані соціальної психології. Веблен започаткував *науку економічна соціологія*.

Т. Веблен уперше ввів в економічний лексикон поняття «інститут» — це спільна свідомість, певний спосіб мислення, притаманний великій спільності людей, який обумовлений традиціями, звичаями, що формуються у процесі історичного розвитку. Господарський суб'єкт, який робить, вибір знаходиться у певному суспільному середовищі, отже, на його рішення та дії впливають інститути як реальні внутрішні чинники. Інститути — це результат процесів, що відбувалися у минулому; вони пристосовані до обставин минулого, і тому не перебувають у повній гармонії з вимогами сучасності. Інститути визначають цілі, якими керується людина. Коли цілі та інститути співпадають, складаються задовільні соціальні та економічні умови. Тому необхідно оновлення інститутів відповідно до законів еволюції і «вимог нинішнього часу». Еволюційна наука для Т. Веблена — це дослідження походження і розвитку економічних інститутів, а також погляд на економічну систему як на «кумулятивний процес», а не «саморегульований механізм». Він наголошував, що суспільне життя — це боротьба за виживання, процес відбору та пристосування, зокрема інститутів.

Т. Веблен був основоположником нового *методологічного прийому* — *технологічного детермінізму та технократичної концепції індустріальної системи*. Наголошував на ролі техніки та науково-технічного прогресу у суспільному розвитку. Капіталізм (за визначенням ученого — грошове господарство) проходить дві стадії розвитку: панування підприємця і панування фінансиста. Основними елементами ринкової економіки він вважав індустрію (матеріальне виробництво на машинній техніці) та бізнес (сферу обігу). Між ними існує суперечність (*дихотомія*), оскільки метою представників індустрії (функціонуючих підприємців, інженерів, робітників) є розвиток і вдосконалення виробництва, а представники бізнесу орієнтовані лише на отримання прибутку. Протириччя загострюється з економічним розвитком. Фінансисти не беруть участі у виробництві, їх панування ґрунтується на *абсентейстській власності*⁵⁵ (відсутній, невлвовимій власності, що представлена цінними паперами, облигаціями, так званім фіктивним капіталом, операції з яким забезпечують спекулятивні доходи фінансовій олігархії або бездіяльного класу). Корпорації, засновані на акціонерно-кредитній основі лише максимізують прибуток і обмежують виробництво. Корпоратизація економіки (корпоративна революція) призводить до насилля і таємних змов. Оскільки на промисловій стадії розвитку суспільства домінуючим чинником впливу на інституції є наука, техніка і технологія, то розв'язання суперечностей можливе через перехід влади до *технократії* (інженерно-технічної інтелігенції) на чолі з «Радою техніків». Для цього необхідна *«революція менеджерів»* — страйк технічних спеціалістів, що змусить бізнес відмовитися від влади. Панування технократії буде спрямоване на функціонування виробництва для суспільних потреб. Першим серед західних економістів Веблен обґрунтував *ідею суспільного контролю над економікою* в інтересах суспільства шляхом радикального реформування механізму господарювання або ліквідації власності фінансової олігархії.

Соціально-правовий інституціоналізм Джона Р. Коммонса (1862–1945). — видатного вченого і практика. Він є автором праць «Розподіл багатства» (1893), «Політика реконструкції» (1918), «Правові основи капіталізму» (1924), «Інституціональна економіка, її місце в політичній економії» (1934), «Економічна теорія колективних дій» (1950, після смерті автора).

У Дж. Коммонса розуміння інституціоналізму охоплює колективні дії, персоніфіковані колективними інститутами — сім'єю, профспілками, торговельними об'єднаннями, виробничими корпораціями, державою, політичними партіями, правовими нормами. Серед інститутів колективної дії виключне значення має право. На його думку, суспільство є системою правових норм та інститутів. Недосконалість правових норм призводить до «нечесної конкуренції». Право має примат над економікою, через удосконалення юридичних процедур держава регулює економічні відносини, забезпечує прогресивний розвиток. Інституціональна економіка не досліджує виробництво, це — предмет вивчення «інженерно-політичної економії».

Дж. Коммонс запропонував періодизацію капіталізму на стадії: первісну, підприємницьку, фінансову (банківську), адміністративну. Аналізуючи робітничий рух і трудові відносини, зазначав, що їх змістом є право на робоче місце через заключення колективних договорів, встановлення гармонії інтересів на стадії адміністративного капіталізму.

Він проаналізував «соціальний конфлікт» через «нечесну» монополістичну конкуренцію підприємців і сформулював засади *«теорії соціальних конфліктів»* і *«теорії угод»*. Стверджував, що вирішення конфлікту

⁵⁵ англ. absent – відсутній.

можливе мирним шляхом через співпрацю професійних груп, з яких складається суспільство, на основі угод. *Теорія угод* — це теорія компромісних рішень для досягнення єдності думок і дій. Угоди поділяв на ринкові (акти купівлі-продажу), адміністративні (відносини між керівниками та підлеглими), розподільчі (цінові). Зміст угоди містить такі складові: визначення конфлікту, взаємозалежність учасників конфлікту, процедура вирішення конфлікту. *Угода* — *центральний елемент економічних відносин*. Аналізуючи робітничий рух і трудові відносини, зазначав, що їх змістом є право на робоче місце через заключення колективних договорів, встановлення гармонії інтересів на стадії адміністративного капіталізму.

Кон'юнктурно-статистичний (емпірично-прогностичний) інституціоналізм Веслі Клер Мітчелла (1874–1948). У публікаціях «Історія зелених білетів» (1903), «Ділові цикли» (1913), «Лекції про типи економічної теорії» (1935), «Вимірювання ділових циклів» (1946), «Типи економічної теорії» (1949). В. Мітчелл головну увагу приділяв проблемам промислових криз, зайнятості та грошового обігу.

Інституціональну основу теорій В. Мітчелла становив аналіз мотиваційної (психологічної, соціальної тощо) поведінки людини в її грошових інтересах. Вчений вважав, що грошовий фактор у вигляді обігу грошових знаків, діяльності фінансово-кредитних установ справляє найважливіший вплив на поведінку людини. Головне завдання політичної економії полягає у поясненні грошових відносин через поведінку людини, використовуючи інституціональний аналіз економічних і позаекономічних проблем. Для цього необхідна описова економічна статистика, що дозволяє емпіричним шляхом через збір, узагальнення та систематизацію фактичного матеріалу розкрити причинно-наслідкові зв'язки, кількісні залежності між динамікою окремих показників.

У 1917 р. В. Мітчелл створив Комітет економічних досліджень у Гарвардському університеті, упродовж 1920–1945 рр. очолював Національне бюро економічних досліджень, працю в яких спрямовував на систематизацію статистичного матеріалу з різних сфер господарського життя для прогнозування господарської кон'юнктури. В його основі був аналіз динамічних рядів та спроби його екстраполяції на визначені відрізки часу. На основі аналізу динамічних рядів були зроблені перші прогнози економічного зростання шляхом побудови кривих, що показували середні індекси ряду показників національного господарства. Це був значний вклад у формування *науки економетрії*. Однак, учений не претендував на оцінку економічної політики уряду і розробку для нього практичних рекомендацій, зокрема щодо запобігання економічному спаду.

Особливу увагу В. Мітчелл приділяв аналізу циклічних коливань і конструюванню моделі безкризового розвитку економіки.

Еволюція американського інституціоналізму

Розвиток інституціональних теорій з кінця 20-х – упродовж 30-х рр. ХХ ст. отримав назву *пізнього інституціоналізму*, що характеризувався позитивістською спрямованістю, бажанням реформувати ринкову економіку.

Найпомітніші інституціоналісти нової генерації *Адольф Берлі* (1895–1978), *Гардінер Мінз* (1896–1976), *Джон Морріс Кларк* (1884–1963 (син знаменитого представника неокласичної теорії Дж.Б. Кларка), *Стюарт Чейз* (1888–1970) вважали, що висновки Т. Веблена про «штучне заморожування виробництва корпораціями», про згубні наслідки панування «великого бізнесу» знайшли пряме підтвердження в розвитку економіки, продовжили пропагувати ідею соціального контролю над економікою.

Дж.М. Кларк у працях «Соціальний контроль над бізнесом» (1926), «Стратегічні фактори економічного циклу» (1934) та ін. доводив необхідність встановлення державного (соціального) контролю над монополістичними корпораціями, закликаючи до «революції в економічних функціях держави», яка повинна від позицій спостерігача перейти до виконання функцій організатора національного виробництва. Головне завдання «соціального регулювання і контролю» він вбачав в антициклічному регулюванні, яке полягає у збільшенні сукупного попиту шляхом зростання державних витрат, стимулювання прибутків, зайнятості населення тощо.

А. Берлі і **Г. Мінз** у 1932 р. видали книгу «Сучасна корпорація та приватна власність», в якій на великому фактичному матеріалі з розвитку корпорації у США проаналізували зростання економічного значення великих фірм і зробили наступні висновки: корпоратизація економіки має об'єктивний характер, відбулася «корпоративна революція»; у структурі корпорацій на акціонерній основі відбувається відокремлення власності на активи від безпосереднього управління виробництвом, яке перейшло до менеджерів компаній, що свідчить про формування системи «колективного капіталізму»; корпорації витісняють ринок, переймають на себе функції координації та розподілу, адміністрування цін; функціонування корпоративного сектора повинно мати чільне місце у сфері економічної науки. **С. Чейз** у книзі «Технократія» (1933) заявив про тенденцію зменшення значення найманої праці в економіці та зростання ролі «технократів» у майбутньому суспільстві.

Ідеї американських інституціоналістів знайшли практичне застосування у період так званого нового курсу президента США Ф. Д. Рузвельта. Вчені взяли участь у розробці та реалізації заходів «Нового курсу», спрямованого на оздоровлення ринкової економіки, обмеження влади монополій та стимулювання конкурентних засад в економіці, досягнення безкризового розвитку, зменшення безробіття, зростання національного добробуту. Г. Мінз входив до складу так званого «мозкового центру» президента Ф. Рузвельта, створеного за ідеєю Т. Веблена, який був радником з економічних питань.

Інституціоналізм став теоретичним попередником макроекономічних кейнсіанських і неоліберальних напрямів економічної теорії.

Особливості англійського інституціоналізму

Представник англійського інституціоналізму **Джон Аткинсон Гобсон** (1858–1940) у своїх працях, зокрема «Економіка розподілу» (1900), «Еволюція сучасного капіталізму» (1894), «Імперіалізм» (1902), «Промислова система» (1909) та ін. головну увагу зосередив на питаннях добробуту та заощадження, недоспоживання, економічного надлишку, розподілу та аналізу економіко-політичного змісту суспільного розвитку. Він вважав, що економіка — це мистецтво спрямовувати матеріальні інтереси людей для досягнення матеріального добробуту. Методологічними засади його досліджень були філософські принципи позитивізму, прагматизму та раціоналізму, емпірико-статистичний, етичний і соціологічно-психологічний підходи. Професорські кола Великої Британії погляди Дж.А. Гобсона вважали еретичними, оскільки вони суперечили традиціям класичної та неокласичної теорій.

Теоретичний спадок Дж.А. Гобсона охоплює наступні положення:

- економічна система є справедливою за умови низьких сукупних витрат на виробництво продукту та найвищої сукупної корисності, що забезпечує всім учасникам рівну вигоду від ринкових угод. Проте споживання визначають не раціональні потреби, а мода, традиції, уявні норми респектабельності. Як наслідок, виробляються товари, що не мають корисності для суспільства. Тому необхідно створити систему індивідуальних і суспільних цінностей. Це буде основою суспільства *органічного добробуту*, коли вироблятиметься *економічний надлишок*, необхідний для збагачення та його підтримки;

- динамічну економіку характеризують нагромадження капіталу та економічне зростання, що автоматично забезпечуються за умови одночасного зростання заощаджень і збільшення споживання. Однак, заощадження, збільшуючи сукупний капітал, зменшують споживання товарів, що призводить до надлишкової пропозиції та перевиробництва. Щоб забезпечити ефективний попит на товари, необхідно збільшити кількість реального капіталу в суспільстві. *Через недостатні витрати виникають надлишкові заощадження*. Отже, причиною економічних криз є *надлишкові заощадження* або стан недоспоживання. Ці твердження продовжували розвиток *«теорії недоспоживання»*, яку розробляли С. Сімонді та Т. Мальтус;

- економічний розвиток характеризують концентрація виробництва і капіталу, що приводить до утворення монополій — великих фірм та їх об'єднань, які контролюють значну частину виробництва та продажу продукції. Утворення монополій є ознакою сучасного капіталізму або «нового імперіалізму»;

- *імперіалізм як стадію розвитку капіталізму* характеризують: утворення монополістичних об'єднань, зростаюча роль банків, утворення фінансового капіталу, пов'язане із зростанням експорту капіталу, посилення колоніальної експансії великих держав, поділ світу між ними, пограбування відсталих народів. Причина імперіалізму полягає у недоспоживанні на внутрішньому ринку, що стимулює зовнішню експансію капіталу для прибуткового інвестування;

- необхідне втручання держави в економічні та соціальні процеси: організація прямого суспільного контролю процесу виробництва, контроль за діяльністю монополій, прогресивне оподаткування власності та доходів, встановлення мінімуму заробітної плати тощо.

Ідеї Дж.А. Гобсона реалізувалися в економічній програмі та практичній діяльності лейбористської партії, ліве крило якої він очолював, були засадничими концепції лейборизму (британського варіанта соціал-реформізму). Його макроекономічні дослідження передбачали окремі положення теорії ефективного попиту Дж.М. Кейнса.

4. Світова економічна криза (1929–1933 рр.). Виникнення кейнсіанства. Теоретична система Дж.М. Кейнса

Світова економічна криза 1929–1933 рр. (Велика депресія) почалася з різкого зниження цін на акції на Нью-Йоркській біржі 24 жовтня 1929 р.: їх вартість до березня 1933 р. становила лише 19 млрд дол. (зменшилась у 5 разів), а сума збитків — 15 млрд дол. За змістом це була циклічна криза перевиробництва. Диспропорції між темпами зростання прибутків підприємств і темпами зростання виробництва (прибутки збільшувалися удвічі швидше) не супроводжувалися зниженням цін на товари і зростанням заробітної плати. Ринок не зміг поглинути зростаючу товарну масу. Почалося скорочення виробництва, що зумовило ланцюгову реакцію: зменшились обсяги кредитних операцій, знизився курс акцій, криза поширилася на банківську, фінансову, промислову та аграрну економіку, охопивши Латинську Америку, Західну Європу, країни Азії та Африки, порушивши міжнародні економічні зв'язки. Проявом економічної кризи 1929–1933 рр. стало масове скорочення виробництва та послуг, розорення і банкрутство, зниження рівня зайнятості та заробітної плати, виникнення безробіття.

Дж.М. Кейнс розкривав причини економічної кризи на основі своєї концепції сукупного попиту. Впродовж останніх п'яти років перед кризою відбувалося нагромадження фондів погашення та амортизаційних відрахувань для підприємств, які не мали потреби поновлювати устаткування. Проте збільшити нові інвестиції, щоб поглинути заощадження, які зможе американське суспільство за умов повної зайнятості може заощаджувати, було неможливо.⁵⁶

Найважчими були наслідки світової кризи 1929–1933 рр. У США валовий національний продукт (ВНП) зменшився на 31%, у країнах Західної Європи валовий суспільний продукт (ВСП) — на 9–10%.

⁵⁶ Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег: пер. с англ. / Дж.М. Кейнс; общая ред. и предисл. А.Г. Милейковского, И.М. Осадчий. – М.: Прогрес, 1978. – С. 301 – 302.

Спостерігаються істотні відмінності між країнами. В Австрії спад становив 22,5%, у Великій Британії — 18,2%, Німеччині — 16,1%, Італії — 3,9%, у Данії — 2%. Європейські країни рівня ВСП 1929 р. досягли лише в 1935 р.

У державній економічній політиці основними стали методи макроекономічного регулювання. Їх зміст — поширення одержавлення економіки шляхом державного регулювання і збільшення частки валового національного продукту (ВНП), що розподіляється державою. На визначеному етапі ці заходи сприяли економічному розвитку, підвищенню рівня добробуту народу, збільшення випуску продукції.

Економічна криза 1929–1933 рр. показала, що в умовах монополізації економіки ринковий механізм неспроможний розв'язати внутрішні та зовнішні протиріччя. Одночасно проявилася криза неокласичної економічної теорії, що обґрунтовувала автоматичний характер дії механізму ринкової економіки. Тому виникла необхідність нового підходу до пояснення суті економічних процесів, розробки нової концепції економічної політики держави. Це завдання виконала економічна теорія Джона Мейнарда Кейнса (1883–1946) — видатного англійського вченого-економіста, політичного і громадського діяча.

Головною працею кейнсіанського економічного вчення стала «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936). Крім цієї праці перу Дж. М. Кейнса належать «Трактат про ймовірність» (1921), «Трактат про грошову реформу» (1923), «Економічні наслідки містера Черчілля» (1925), «Кінець вільного підприємництва» (1926), «Трактат про гроші» (1930) та інші.

«Кейнсіанська революція». Економічна теорія Дж. М. Кейнса, здійснила справжній революційний переворот в економічній науці. Вчений :

- відмовився від цілого ряду аксіом, що тривалий час панували в неокласичній теорії;
- розширив предмет економічної теорії дослідженнями на макроекономічному рівні;
- вдосконалив методи економічного дослідження;
- обґрунтував необхідність державного регулювання ринкової економіки, його рекомендації впродовж 1930 рр. були теоретичним підґрунтям економічної політики більшості урядів розвинутих країн;

Предмет і метод економічної теорії Дж. М. Кейнса. Дж. М. Кейнс суттєво розширив і змінив уявлення про предмет економічної теорії. В коло його досліджень увійшли функціональні взаємозв'язки у ринковій економіці в цілому, дослідження залежностей і пропорцій між сукупними народногосподарських величинами: національним доходом, заощадженнями, інвестиціями, сукупним попитом.

Новаторство економічного вчення Дж. М. Кейнса в методологічному плані проявилось в наступному:

- макроекономічний підхід до вивчення економічних процесів. Досліджуючи такі агреговані величини, як сукупний попит, сукупна пропозиція, сукупні споживчі витрати, сукупні заощадження та інвестиції, загальний рівень зайнятості, національний дохід та ін., Дж. М. Кейнс тим самим започаткував самостійний розділ економічної теорії — макроекономіку;

- поділ всіх економічних явищ на три групи: 1) «вихідні, первинні величини», що приймаються в якості постійних (кількість праці, рівень технології, кваліфікації, ступінь конкуренції, соціальна структура суспільства і т.д.); 2) «незалежні змінні», побудовані на основі психологічних чинників (схильність до споживання та заощадження, перевага ліквідності, гранична ефективність капіталу), утворюють функціональну основу моделі Кейнса і є інструментами за допомогою яких забезпечується функціонування ринкової економіки; 3) «залежні змінні», що характеризують стан економіки (рівень зайнятості, національний дохід).

- врахування впливу на економічні процеси позаекономічних чинників — психології людей та їх груп, держави;

- обґрунтування концепції «ефективного сукупного попиту». Якщо неокласики вважали, що головним завданням економіки є ефективне і раціональне використання обмежених економічних ресурсів, тобто проблеми пропозиції, то Дж. М. Кейнс першим звернув увагу на той факт, що рівень національного доходу та загальний рівень зайнятості визначається «ефективним сукупним попитом» і пов'язаний з проблемами реалізації суспільного продукту;

- відмова від принципу оптимальності і автоматичного досягнення рівноваги ринковою економікою;
- відмова від головного принципу неокласичної економічної теорії — економічного лібералізму і обґрунтування необхідності державного регулювання ринкової економіки.

Разом з тим кейнсіанство в деякій мірі є продовженням методології неокласичного напрямку і маржиналізму. Економічна теорія Кейнса ґрунтується на методах граничного та функціонального аналізу, на використанні економіко-математичного моделювання.

Теорія ефективного попиту. В своїй головній праці «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» Дж. М. Кейнс в першу чергу піддає критиці принципи, сформульовані в «законі ринків» Ж. Б. Сея, згідно яких вважалося, що ринкова економіка має здатність автоматично досягати економічну рівновагу, та використовувати всі наявні економічні ресурси — виробничі потужності, робочу силу, заощадження, в повній мірі. Пропозиція товарів, вироблених з використанням наявних ресурсів, сама породжує адекватний попит. Вартість продукту складається з винагороди власникам залучених факторів виробництва. В свою чергу, отримані факторні доходи повністю витрачаються, а відповідність між попитом і пропозицією досягається за допомогою системи гнучких цін. Отже, усі суспільні фактори виробництва розподіляються і використовуються раціонально, а увесь створений суспільний продукт споживається в повному обсязі. Порушення економічної рівноваги може носити лише тимчасовий характер.

В той же час, обговорюючи питання про можливі обсяги виробленого продукту, неокласична теорія розглядала лише чинники пропозиції, а саме — обсяги залучених до виробництва економічних ресурсів та їх граничну продуктивність.

На відміну від представників неокласичної теорії, Дж.М. Кейнс стверджує, що в нових умовах ціни втрачають свою гнучкість, і тому вже не можуть виконувати роль стихійного регулятора. Коли панують монополії та набуває поширення профспілковий рух, ціни легко зростають, проте знижуються вкрай повільно і, як правило, ніколи не досягають попереднього рівня.

Також Дж.М. Кейнс зауважує, що неокласична теорія фактично виходила з наявності простого мінового господарства, де гроші виконують роль звичайного посередника в товарообмінних операціях і не виступають в якості самостійного активу. В умовах розвинутого грошового господарства гроші окрім функції розрахункової одиниці і засобу обміну починають виконувати функцію засобу збереження вартості. З'являється, відповідно, попит на гроші — потреба в ліквідності. А це означає, що завжди в ринковій економіці існує проблема заощаджень та величини доходу, що витрачається. Саме вони визначають величину ефективного суспільного попиту від якого, в свою чергу, залежить величина реалізованого суспільного продукту. **Ефективний попит це такий сукупний попит на блага, який максимально наближається до сукупної пропозиції, що забезпечує повне завантаження виробничих потужностей та повну зайнятість.**

Вихідним пунктом теорії Кейнса є положення про те, що динаміка виробництва національного доходу та рівень зайнятості залежать не стільки від чинників пропозиції (обсяги праці, капіталу, їх ефективність) скільки від чинників попиту, які забезпечують реалізацію продукту і відповідно визначають міру залучення економічних ресурсів у суспільне виробництво та рівень доходів в економіці. Тому Кейнс приділяє значну увагу аналізу чинників, що впливають на величину ефективного попиту.

Кейнс розмежовує поняття отриманого і використаного доходу. Отриманий дохід складається з тих частин, що призначені для споживання та заощаджень. Це положення можна зобразити наступною формулою:

$$Y=C+S, \quad (11.1)$$

де: Y — національний дохід; C — частина доходу, що призначена для споживання; S — частина доходу, що заощаджується.

Дохід, що використовується, витрачається включає в себе витрати на особисте споживання громадян та інвестиційні витрати бізнесу:

$$Y=C+I, \quad (11.2)$$

де: Y — національний дохід; C — споживчі витрати; I — інвестиції.

Величина особистого споживання є функцією приросту доходу. Проте, на думку Кейнса, не все так однозначно. В розвинутій ринковій економіці діє так званий «головний психологічний закон». Суть цього закону полягає в тому, що із збільшенням доходу частка, що йде на споживання, також зростає, але в значно меншій мірі ніж зростає дохід. Тому співвідношення між споживанням і заощадженням змінюються на користь останнього. Зростає гранична схильність до заощаджень, а гранична схильність до споживання зменшується:

$$c = \frac{\Delta C}{\Delta Y}; \quad s = \frac{\Delta S}{\Delta Y}, \quad (12.3)$$

де: c — гранична схильність до споживання; s — гранична схильність до заощаджень; ΔC — приріст споживання; ΔS — приріст заощаджень; ΔY — приріст доходу.

Таким чином, чим краще розвивається економіка і чим вищі доходи населення тим більшими є заощадження. По мірі зростання доходів населення приріст споживання сповільнюється, а це є головною причиною зниження середньої частки споживання та зростання середньої частки заощаджень на протязі підвищувальної фази економічного циклу.

Погляди Дж. М. Кейнса на роль заощаджень в економіці суттєво відрізняються від поглядів його попередників. Якщо спочатку класична а потім і неокласична політична економія говорила про заощадження (ощадливість, утримання від споживання) як головне джерело нагромадження капіталу і, отже, економічного зростання, то Дж.М. Кейнс принципово відкидає це твердження. Він вважає, що надмірна ощадливість навпаки перешкоджає економічному зростанню, оскільки породжує проблему надлишкової пропозиції товарів. Вихід вбачається в тому щоб зростаючі заощадження поглиналися зростанням приватних інвестицій. Ідеальною є ситуація коли загальний обсяг заощаджень в суспільстві дорівнює загальному обсягу інвестицій:

$$S=I \quad (11.4)$$

Саме обсяги інвестицій Кейнс вважає головним чинником ефективного попиту і як наслідок, зростання національного доходу.

Розглядаючи приріст національного доходу як функцію приросту інвестицій, Кейнс застосовує принцип **мультиплікатора**. Суть його полягає в тому, що крім безпосереднього впливу інвестиційного попиту на відповідну частку виробленого продукту, має місце так званий множинний, мультиплікаційний ефект, коли приріст інвестицій викликає значно більший приріст національного доходу.

$$\Delta Y = k * \Delta I, \quad (11.5)$$

де: k — мультиплікатор інвестицій; ΔY — приріст національного доходу; ΔI — приріст інвестицій.
Звідси:

$$k = \frac{\Delta Y}{\Delta I} \quad (11.6)$$

Ефект мультиплікації пояснюється взаємозв'язком окремих галузей і сфер діяльності. Додаткові інвестиції породжують додатковий дохід власників економічних ресурсів, які залучені до виробництва відповідних благ. Додаткові доходи, в свою чергу, є джерелом додаткових витрат і т.д. Якщо б увесь дохід витрачався, такі коливання тривали б до нескінченності, та оскільки частина доходу заощаджується — то вони поступово згасають. Вперше подібний принцип мультиплікації описав англійський економіст Р.Ф. Кан в 1931 р., але він стосувався взаємозв'язку між збільшенням витрат на проведення громадських робіт і зниженням безробіття. У трактуванні ж Дж.М. Кейнса принцип мультиплікації отримав вигляд мультиплікатора інвестицій, що відображає взаємозв'язок між приростом інвестицій і приростом національного доходу.

Величина мультиплікатора інвестицій безпосередньо залежить від рівня граничної схильності до споживання і граничної схильності до заощаджень.

$$k = \frac{1}{1-c}, \text{ або } k = \frac{1}{s} \quad (11.7)$$

Чим більшою буде гранична схильність до споживання і навпаки, чим меншою гранична схильність до заощаджень — тим більшим буде числове значення коефіцієнта мультиплікатора інвестицій. Принцип мультиплікатора дає відповідь на питання, яким чином коливання інвестицій, що складають відносно невелику частку національного доходу, здатні викликати значно більші коливання сукупної зайнятості і доходу.

Джерелом інвестицій є заощадження. Проте, на думку Дж.М. Кейнса, перетворення заощаджень в інвестиції це достатньо складний процес, що суттєво залежить від інвестиційної активності бізнесу. Бажання підприємця інвестувати визначається багатьма чинниками, але в першу чергу — співвідношенням граничної ефективності капіталовкладень та позичкового процента. Гранична ефективність капіталовкладень як відношення очікуваного приросту прибутку до приросту інвестицій є суб'єктивним феноменом і відображає сподівання та очікування підприємців, їх настрої. А вони досить часто є дуже мінливими. Оптимістичні настрої швидко можуть змінитися на песимістичні і бути такими тривалий період часу, особливо в умовах економічної депресії. Яким же чином змінити ситуацію та дати поштовх до інвестиційної активності. Дж.М. Кейнс вважає, що провідна роль в цьому плані належить позичковому проценту. Саме ставка позичкового процента є тією межею, нижче якої не може опускатися гранична ефективність капіталовкладень. І чим вона нижча — тим більше стимулів до інвестиційної діяльності та запозичень. Кейнс приходять до висновку, що суб'єктом, який може і повинен безпосередньо впливати на збільшення приватних інвестицій є держава. Саме вона, збільшуючи пропозицію грошей, проводячи активну, розширювальну монетарну політику може знижувати рівень позичкового процента, стимулюючи тим самим інвестиційну активність бізнесу. Саме це дасть бажаний для економіки початковий поштовх і забезпечить згодом економічне зростання та повну зайнятість.

Проте, не дивлячись на всі переваги, грошово-кредитна політика все ж таки має певні обмеження. Пов'язані вони з так званою пасткою ліквідності — коли подальше збільшення кількості грошей в обігу вже не супроводжується зниженням позичкового процента. В цьому випадку, за умови недостатньої кількості приватних інвестицій держава повинна вдатися до іншого кроку, а саме, компенсувати їх нестачу своїми витратами та державними інвестиціями.

Таким чином, на думку Дж.М. Кейнса, в умовах депресивного стану ринкової економіки державі відводиться дуже важлива роль — стимулювати ефективний сукупний попит та виконувати компенсаторну функцію за умови його недостатнього рівня, або низької ефективності.

Теорія зайнятості і безробіття. Дж.М. Кейнс піддає критиці погляди неокласиків, що стосуються питань про рівень зайнятості і фактори безробіття. В неокласичній теорії зайнятість залежить від граничної важкості праці (чинник, що визначає пропозицію праці), граничної продуктивності праці (чинник, що визначає попит на працю) та рівня заробітної плати. Величина попиту на працю визначається граничним продуктом, що виробляє останній робітник. Ціна цього продукту є справедливою ціною даного економічного ресурсу. Звідси робився висновок, що чим нижчою є реальна заробітна плата, на яку погоджуються робітники — тим вищим в цілому є рівень зайнятості. Отже, рівень зайнятості визначається самими робітниками, а ставка реальної заробітної плати виступає стихійним його регулятором. Зниження останньої впливатиме на бажання підприємців наймати більшу кількість працівників.

Дж.М. Кейнс відхиляє дане положення і стверджує, що величина зайнятості та її динаміка не залежать від поведінки робітників, від їх згоди працювати за вищу чи нижчу заробітну плату. Рівень зайнятості визначається величиною ефективного попиту, обсягом споживчих витрат та інвестицій.

Хоча Дж.М. Кейнс в цілому і був прихильником низького рівня номінальної заробітної плати (грунтуючись на «головному психологічному законі») він все ж таки виступає проти використання зниження заробітної плати як методу підвищення зайнятості в умовах економічного спаду та депресії. На його думку, зниження заробітної плати впливає на економіку не безпосередньо, а опосередковано — через граничну схильність до споживання та заощадження. Воно призводить не до зростання зайнятості, а до перерозподілу

доходів на користь підприємців та власників грошового капіталу. Зменшення споживчого попиту з боку робітників не буде компенсовано збільшенням попиту останніх в силу дії основного психологічного закону, оскільки зростання доходу веде до зростання граничної схильності до заощаджень. Саме тому Дж.М. Кейнс виступає прихильником більш рівномірного розподілу доходів як одного з чинників ефективного попиту.

Не вплине зниження заробітної плати і на зростання інвестицій. Хоча зниження заробітної плати на мікрорівні і впливатиме на зростання граничної ефективності капіталовкладень, проте на макрорівні — призведе до скорочення загального споживчого попиту, що в кінцевому рахунку вплине на скорочення обсягів виробництва і інвестицій.

Неокласична теорія розглядала два види безробіття: природне і добровільне. Природне безробіття пов'язувалось з міграційними або мобільними переміщеннями працівників. Воно складало 4–5% від загальної кількості трудових ресурсів. Добровільне безробіття на відміну від природного породжується соціальними, позаекономічними чинниками, як то профспілки, що штучно завищують рівень номінальної заробітної плати, добровільна відмова працювати за нижчої заробітної плати тощо.

Заслугою Дж.М. Кейнса було те, що він один із перших почав розглядати вимушене безробіття, яке має в своїй основі внутрішні, економічні причини. Вчений вказував, що насправді, на практиці підприємці в умовах економічного спаду і скорочення попиту на свої товари віддають перевагу зменшенню обсягів виробництва за даної ціни та скороченню зайнятості, а не зниженню цін та заробітної плати при збереженні попередніх обсягів виробництва та зайнятості. Саме це породжує вимушене безробіття.

Розгляд вимушеного безробіття заперечував положення неокласичної економічної теорії про здатність ринку праці до саморегулювання. Дж.М. Кейнс вважав, що проблема забезпечення повної зайнятості повинна мати принципово інше вирішення ніж це пропонують представники неокласичної економічної теорії. Лише активна державна політика із стимулювання ефективного сукупного попиту може забезпечити повну зайнятість.

Гроші, позичковий процент, ціна та інфляція в теорії Дж.М. Кейнса. Досліджуючи нову роль і якість грошей, Дж.М. Кейнс відмічає, що гроші перетворюються в самостійний актив тривалого користування і тому починають відігравати свою особливу самостійну роль та впливати на мотиви поведінки економічних суб'єктів.

Попит на гроші, у Дж.М. Кейнса, складається з:

- трансакційного попиту. Гроші використовуються для здійснення угод з купівлі-продажу;
- попиту, пов'язаного з обережністю та прагненням убезпечити себе від непередбаченості майбутньої ситуації;
- попиту, пов'язаного із спекулятивними мотивами. Можливість отримання вигоди від операцій на фондовому і грошовому ринках.

Таким чином, на думку вченого, в суспільстві в умовах розвинутого грошового господарства завжди існує певна схильність до ліквідності. І позичковий процент є платою за відмову від ліквідності.

У відповідності до теорії Дж.М. Кейнса, основою економічного зростання є ефективний попит, стимулювання якого є головним елементом економічної політики. Останнє повинно здійснюватися за рахунок збільшення грошової маси та державних витрат, в тому числі і дефіциту державного бюджету. А це на думку представників неокласичної теорії обов'язкове призведе до інфляційного зростання цін. Проте у Дж.М. Кейнса з цього приводу була своя, дещо відмінна думка. Збільшення пропозиції грошей супроводжується пропорційним зростанням цін лише в умовах повної зайнятості і повного завантаження виробничих потужностей. В умовах же неповної зайнятості приріст грошової маси буде вести до збільшення ступеня використання ресурсів, розподіляючись між підвищенням цін, заробітної плати, зростанням обсягів виробництва і зайнятості. Чим далі до повної зайнятості тим більше приріст грошової маси впливає на зростання виробництва і зайнятості, а не на зростання цін. Бюджетний дефіцит, інфляція є цілком прийнятною ціною, яку суспільство платить за високий рівень зайнятості і національного доходу.

Економічна програма Дж. М. Кейнса. Доводячи, неправомірність суджень неокласиків про здатність ринкової економіки до «самозцілення», вчений обґрунтовує необхідність державного її регулювання. Головне завдання держави вбачає у впливі на рівень зайнятості та національного доходу за допомогою стимулювання ефективного попиту. Важливим елементом сукупного попиту є інвестиції. З метою збільшення обсягів інвестицій в економіці Дж.М. Кейнс пропонує наступні заходи.

- **У грошово-кредитній політиці** збільшити пропозицію грошей і знизити ставку позичкового процента, що забезпечить підвищення ефективності майбутніх інвестицій і зробить їх більш привабливими.
- **Бюджетна політика** має передбачати активне фінансування і кредитування підприємств за допомогою державного бюджету («процес соціалізації інвестицій»), систему організації державної закупівлі товарів і послуг, організацію суспільних робіт — будівництва шляхів, спорудження різноманітних будов і т.д.

Дж.М. Кейнс також був прихильником зменшення майнової нерівності за рахунок перерозподілу частини національного доходу на користь осіб з низькими доходами як найбільш схильних до споживання. Пропонувалося впровадження прогресивної системи оподаткування.

Слід зауважити, що Дж.М. Кейнс завжди залишався прихильником ринкової економіки і основних її засад. Тому, виступаючи за проведення активної державної економічної політики, в той же час, негативно ставився до розширення державної власності та будь яких спроб утиску приватної ініціативи, зменшення

свободи підприємницької діяльності. Теорія Дж.М. Кейнса — це збереження ринкових механізмів саморегулювання на мікрорівні і здійснення суспільного, державного регулювання на макрорівні.

Таким чином, Дж.М. Кейнс приходив до висновку, що сучасна система ринкових відносин не є досконалою і саморегульованою, максимально можливу зайнятість і економічне зростання може забезпечити лише державне регулювання. Воно повинно бути скерованим на стимулювання ефективного сукупного попиту.

Заслугою Дж.М. Кейнса став подальший розвиток економічної теорії, теоретичне обґрунтування державної економічної політики, яка була б спроможною подолати депресивний стан економіки і забезпечити високий рівень зайнятості. Теорія Дж.М. Кейнса стала методологічною основою нового напрямку економічної теорії, що отримала назву кейнсіанства, та мала суттєвий вплив подальший розвиток економічної теорії.

5. Розвиток неокласичних теорій ринку недосконалої конкуренції

У першій третині ХХ ст. більшість неокласичних економічних досліджень присвячувалися статичній рівновазі та проблемам оптимального розподілу ресурсів в умовах досконалої конкуренції. Посилення монополістичних тенденцій в економіці активізувало в 20–30-х рр. дискусії з проблем ціноутворення, конкуренції та монополії, що перебували в руслі абстрактного (теоретичного) аналізу. Їх наслідком стала ревізія низки положень неокласичної ринкової концепції. Найбільш виразно це виявилось упродовж 1920–1930-х рр. у *теоріях ринку недосконалої конкуренції Дж.М. Кларка, П. Сраффи, Дж. Робінсон, Е. Чемберліна*. Дослідження показали, що «досконала» конкуренція перетворилася на «недосконалу», а остання поєднує певні риси вільної конкуренції та монополії. Конкуренція, яка має величезну життєву силу, — чи «досконала», чи «недосконала» — неодмінно потребує створення механізму, який би забезпечував і гарантував її збереження за умов монополізації економіки.

Теорія недосконалої конкуренції

Уперше в 1926 р. П. Сраффа обґрунтував поняття недосконалої конкуренції як закономірний результат діяльності монополістичних об'єднань на ринку.

Представниця кембриджської школи неокласики **Джоан Вайолет Робінсон** (1903–1986) у книзі «Економічна теорія недосконалої конкуренції» (1933) досліджувала ринкові аспекти монополізації, зміни у механізмі ціноутворення за умови, що виробник є монополістичним власником виробленої продукції, а покупець погоджується купувати товар за встановленою продавцем ціною, та реалізації монополістичного прибутку.

Дж. Робінсон опрацювала наступні висновки:

- монополія — це не окрема велика фірма, а один продавець чи покупець на галузевому ринку. Причинами монополізації ринку є *диференціація продукту* — наявність у товарі (послужі) виробника істотних відмінних ознак, які зумовлюють його переваги при купівлі-продажу і не можуть бути компенсовані товарами-субститутами; зростання рівня концентрації виробництва через економію фірми на масштабах, оскільки частка постійних витрат на одиницю продукції зменшується із збільшенням обсягів виробництва;

- ринок досконалої конкуренції трансформується у ринок «недосконалої конкуренції» за умови, що конкуренти-виробники виготовляють диференційований товар і кожен має монополію на свій товар;

- існування недосконалої конкуренції пов'язано з порушенням і втратою рівноважного стану конкурентної господарської системи. Монополія є чинником, дестабілізуючим соціально-економічні відносини ринкової економіки. Недосконала конкуренція є ринковою ситуацією, протилежною досконалій конкуренції;

- характерною ознакою поведінки великих фірм є *маневрування цінами* для регулювання збуту. Виникає «*дискримінація в цінах*», коли монополія сегментує ринок за ціною (маневрує цінами) на основі різної еластичності попиту для різних за доходами груп споживачів і на різних географічних ринках з метою максимізації прибутку. Дискримінація можлива також, коли на внутрішньому ринку ціни встановлюються монополістично високі, а на зовнішніх ринках — демпінгові. Маневрування цінами дає можливість отримувати вищі прибутки за рахунок зростання масштабів виробництва. Загалом великі компанії спроможні встановлювати більш високі ціни, ніж за умов досконалої конкуренції. Монополістична ціна є функцією граничних витрат виробництва та еластичного попиту;

- рівновага за умов монополії визначається рівністю граничного доходу і граничних витрат. З точки зору суспільних інтересів монополізація призводить до вищої ціни та нижчої якості продукту порівняно з досконалою конкуренцією, негативно впливає на розподіл багатства між людьми. Зростання цін вимагає обов'язкового їх регулювання державою через податкову та бюджетну політику. З метою ліквідації експлуатації праці необхідним є організація профспілкового руху.

Серед типів ринкових ситуацій (ринкових структур) Дж. Робінсон виокремлює чисту монополію, олігополію та монополію.

Чиста монополія — це ринкова ситуація, коли фірма є єдиним продавцем продукту, який немає близьких заміників (субститутів). Виникнення чистої монополії пов'язано з утворенням перешкод для входження конкурентів до галузі, монополією виробників сировини, концентрацією виробництва тощо. Фірми-монополісти отримують повний контроль над ціною.

Олігополія (з грец. буквально означає «небагато продавців») — це ринкова ситуація, яку характеризує наявність на галузевому ринку невеликої кількості потужних фірм зі значними обсягами випуску продукту. Особливістю олігополії є взаємозалежність фірм на певному ринку, кожна з яких повинна враховувати

поведінку та реакцію конкурентів. На думку Дж. Робінсон, олігополія є найпоширенішою ринковою ситуацією у сучасній ринковій економіці.

Термін *олігополія* вперше запровадив Т. Мор у 1516 р. в знаменитій «Утопії». Меркантилісти цим терміном називали великі «торгові дома», що конкурували між собою. Теоретичну *концепцію олігополії* почав розробляти *Дж.М. Кларк* у праці «Соціальний контроль над бізнесом» (1926). Під олігополією він розумів панування на товарному галузевому ринку декількох великих корпорацій зі збереженням конкуренції між ними на користь споживачів, вважав її шкідливою для ринкової економіки, виступав за «соціальний контроль» над великими фірмами.

Моносонія означає ринок, монополізований одним продавцем. За умов моносонії виникає проблема порушення еквівалентності обміну в угодах купівлі-продажу. Дж. Робінсон використала вчення про моносонію для аналізу ринку праці. Якщо велика фірма купує неорганізовану працю, заробітна плата може бути нижче граничного продукту праці, вирішити проблему може лише діяльність профспілок і законодавство щодо мінімальної заробітної плати.

Таким чином, теорія недосконалої конкуренції наголошує, що конкуренція та монополія є несумісними явищами. Для збереження конкуренції необхідний механізм її захисту.

На відміну від Дж. Робінсон американський економіст *Е. Чемберлін* у теорії монополістичної конкуренції обґрунтовував єдність і взаємодоповнюваність конкуренції та монополії.

Теорія монополістичної конкуренції.

Едвард Чемберлін (1899–1967) у працях «Теорія монополістичної конкуренції» (1933), «На шляхах до більш загальної теорії вартості» (1957) обґрунтував ідею синтезу конкуренції та монополії, що суперечило домінуючим ідеям неокласичної економічної науки. **Основні положення теорії монополістичної конкуренції наступні:**

- погляди неокласичної економічної теорії на конкуренцію та монополію як взаємовиключні поняття, в межах яких процес ціноутворення є різним, не відповідають рівню економічного розвитку. *Монополія* як ринкова категорія означає контроль одноосібного продавця чи організації над пропозицією певного товару і над ціною. *Чиста конкуренція* передбачає, що подібний контроль просто неможливий завдяки існуванню в галузі великої кількості приблизно однакових фірм. **Існуюча структура ринку є монополістичною конкуренцією**, що поєднує елементи конкуренції та монополії: діє велика кількість незалежних фірм, отже, кількість продавців є великою; доступ на ринок вільний, не обмежений; товар якісно різномірний, тому покупці віддають перевагу певній продукції конкретних продавців, за яку платять вищу ціну; кожна фірма діє на ринку, не враховуючи свого впливу на поведінку конкурентів. *Природним змістом діяльності фірми у конкурентному середовищі* є спроба створити власну монополію, розширити її та захистити від інших підприємств;

- чинником виникнення монополістичної конкуренції є диференціація продукту: якість, фабрична марка, фірмова назва, умови реалізації та послуги, місцезнаходження продавця, його особисті якості тощо. *Там, де продукт диференційований, кожен продавець є водночас і монополістом, і конкурентом.* Диференціація продукту здатна забезпечити певний ступінь відокремленості ринку для фірми і створити передумови для контролю над ціною. Навіть маленька фірма може стати монополістом диференційованого продукту. Однак, можливості монополістів контролювати ринок обмежені, оскільки на ринку завжди є інші фірми з диференційованим продуктом-субститутутом (замінником). Розгортається конкуренція, за якої кожен виробник стає «конкуруючим монополістом». Ця «монополія» закріплюється патентами, ліцензіями, авторськими правами;

- *монополістична конкуренція* — це, як правило, *нецінова конкуренція*. Комерційний успіх фірми залежить від різноманітності продукції та різниці у витратах обігу, формування попиту на певну продукцію. Обсяг та еластичність попиту є не константами як стверджувала неокласика, а параметрами, на які можна впливати шляхом створення нових ринків товарів, цілеспрямованого формування попиту на диференційований продукт фірми. Умовами посилення монополістичної конкуренції є також технічне удосконалення та обслуговування покупців;

- за умов монополістичної конкуренції фірма максимізує прибуток, зменшуючи обсяг і збільшуючи ціни. В масштабах країни це призводить до недозавантаження виробничих можливостей і безробіття. Проте, надмірний «тиск» профспілок на ринку праці є недоцільним.

- *олігополія є різновидом монополістичної конкуренції*, коли пропозицію товару забезпечує невелика група (менше десяти) корпорацій, а фактор диференціації продукту не відіграє помітної ролі. Тому виробляється спільна лінія досягнення *групової ринкової рівноваги*. Типовим стає «*лідерство в цінах*», коли всі галузеві олігополісти орієнтуються на ціни «лідера» — найбільшої фірми галузі. Стихийно формується об'єктивна тенденція до паралелізму цінових дій і до цінового лідерства. Олігополія існує як «*групова монополія*», яка передбачає поділ сфер впливу на ринку між партнерами-конкурентами з метою реалізації неоднорідного (диференційованого) товарного продукту без зниження ціни.

Отже, Е. Чемберлін стверджував, що монополія і конкуренція не є ізольованими явищами господарського життя, вони взаємопов'язані, впливають одна на одну. Теорія монополістичної конкуренції, на його думку, має «революційний характер» і здатна об'єднати мікроекономічний підхід школи А. Маршалла з макроекономічним аналізом ринкової рівноваги Л. Вальраса та В. Парето.

6. Еволюційна теорія Й. Шумпетера. Соціологічна школа інституціоналізму. Ф. Перру

Й. А. Шумпетер (1883–1950) є визначним економістом і соціологом, автором праць «Сутність та основний зміст теоретичної політекономії» (1908), «Теорія економічного розвитку» (1912), «Економічні цикли» (1932), «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942). Його творчість справила істотний вплив на основні напрями сучасної економічної науки. Він намагався створити «синтезовану» теоретичну систему, поєднав найкраще, на його думку, із існуючої економічної думки. В сучасній економічній літературі теорію Й. Шумпетера оцінюють як активний консервативний захист неокласичної теорії, або інституціональну⁵⁷. Його вважають також засновником еволюційної економічної теорії. У праці «Теорія економічного розвитку» вчений писав: «...усередині економічної системи є джерело енергії, що викликає порушення рівноваги. Якщо це так, то має існувати економічна теорія господарського розвитку, яка спирається не тільки на зовнішні фактори, що спричиняють рух економічної системи від одного стану рівноваги до іншого. Якраз таку теорію я спробував розробити»⁵⁸.

Й. Шумпетер розробляв такі проблеми як: методологія та історія економічного аналізу, динамічний розвиток економіки, інноваційний розвиток, підприємництво та людський фактор в економіці, теорія економічних циклів, історія цивілізаційного розвитку.

Теоретико-методологічні засади теорії Й. Шумпетера

Методологія та історія економічного аналізу. Й. Шумпетер писав, що наука загалом є систематизованим у рамках теорії знанням. *Економічна теорія — це певний інструментарій аналізу. Історія економічних учень — це історія економічного аналізу*, еволюція гіпотез і засобів дослідження ринкової економіки з метою пояснення економічної реальності. Вершиною економічної науки вважав неокласичну теорію, недоліком її визначав статистичний підхід до вивчення господарських процесів. На протиположності неокласичній ортодоксії стверджував, що така модель не відповідає дійсності, необхідно аналізувати економічну діяльність як динамічний та еволюційний процес, дослідити внутрішні (ендогенні) фактори, що порушують рівновагу, та логіку змін. Вчений запропонував дослідження двох моделей економіки: статистичної та динамічної. Статистичну (неокласичну) модель розглядав як поведінку економічних одиниць на основі теорій граничної корисності та граничної продуктивності, економічну діяльність — як господарський кругообіг, коли всі фірми знаходяться у стані рівноваги, доходи дорівнюють витратам, відсутній прибуток і процент.

Теорія динамічного розвитку економіки. Основними факторами розвитку (це поняття було нове для неокласики), ринкової економіки Й. Шумпетер вважав інновації та людський фактор. *Інновації — це комерційне впровадження «принципово нових комбінацій» факторів виробництва.* Й. Шумпетер визначає п'ять типів інновацій: виробництво невідомого споживачам нового продукту з якісно новими властивостями; впровадження нових засобів виробництва на основі наукових відкриттів; освоєння нового ринку збуту галуззю промисловості країни; залучення нових джерел сировини та напівфабрикатів, незалежно чи існувало це джерело раніше; введення нових організаційних та інституціональних форм, наприклад, створення чи послаблення монопольного становища підприємства. Він розрізняє поняття «винахід» (ідеї, що є корисні для використання бізнесом, але не обов'язково використовуються), «дослідження» і «розробки» (наукова діяльність у виробничих, державних і громадських організаціях).

Економічний розвиток відбувається у процесі впровадження інновацій у період спокою та рівноваги, що викликає «творче руйнування», зокрема зміну системи цін, витрат, доходів, банкрутство нерентабельних підприємств, а отже стимулює безперервний розвиток. Інноваційна діяльність пов'язана з ризиком, оскільки заперечує старе і утверджує нове.

Й. Шумпетер проаналізував роль *людського фактора* в економічному розвитку, розкрив роль людини у процесі нововведень. Він виділяє новаторів, які впроваджують нововведення у виробництво, і консерваторів, які гальмують або протистоять інноваційному процесу. Стверджує, що людський фактор формується в конкретно-історичному інституціональному середовищі, робить висновок про діалектичність поведінки людини. *Інститути, за Й. Шумпетером, — це система норм і правил людської поведінки.*

Рушійною силою економічного розвитку є підприємець, як особливий соціальний тип, функціями якого на відміну від капіталіста і робочого є створення нової комбінації факторів виробництва, їх якісне вдосконалення і спрямування до нової комбінації, що забезпечує зростання прибутку і розвиток національного господарства загалом. *Підприємець — це новатор, який долає інерцію, здійснює зміни і відкриває нові можливості.* Мотиви діяльності підприємця ірраціональні, характеризуються сподіванням на власні сили, ризиком, власною незалежністю, орієнтацією на власну думку, бажанням успіху, які не залежать від соціального статусу та інтелігентності. *Підприємництво — особливий дар і талант.* Отже, мотиви господарської діяльності за умов економічної динаміки принципово відрізняються від діяльності за умов «статички» — раціональної, спрямованої на максимізацію корисності або вигоди.

Теорія ефективною конкуренції. Й. Шумпетер у праці «Теорія економічного розвитку» (1911) аналізував ринковий механізм як позитивну взаємодію сил конкуренції і монополії на протиположності неокласичному

⁵⁷ Винярчук П. Спасення ідей: Й. Шумпетер і ключеві проблеми протистоящих економічних теорій // Вопросы экономики. — 2003. — № 11. — С. 15–16; Маевский В. О. О взаимоотношении экономической теории и ортодоксии // Вопросы экономики. — 2003. — № 11. — С. 4.

⁵⁸ Шумпетер Й. Теория экономического развития. — М.: Прогресс, 1982. — С. 53.

принципу протиставлення конкуренції і монополії. Сформулював поняття ефективної економіки, ефективної конкуренції та ефективної монополії, пов'язавши їх з процесом нововведень, з функцією підприємницького новаторства.

«Ефективна економіка» може забезпечити задоволення споживчого попиту за рахунок введення інновацій, тобто збільшення ефективності на одиницю ресурсів, що використовуються.

«Ефективна конкуренція» — це динамічна конкуренція, коли за рахунок інновацій зменшуються витрати виробництва і зростає якість продукції, збільшуються обсяги виробництва і продуктивність праці, знижуються ціни. Нововведення — у продукті, технології, організації виробництва та збуту, управлінні фірмою — це стрижень конкуренції нового типу, значно ефективнішої, ніж традиційна цінова конкуренція.

«Ефективна монополія» утворюється як результат нововведень за умов ефективної конкуренції. Традиційна економічна монополія ґрунтується на певній стійкій ринковій перевазі, здобутій у жорсткій конкурентній боротьбі. За умов монополістичних форм підприємництва прибуток стає винагородою за нововведення, але він тимчасовий, нетривкий, зникає під дією того ж механізму конкуренції, тобто внаслідок інновацій конкурентів. Й. Шумпетер зазначає, що прагнення великих корпорацій до монопольного становища та шляхи досягнення цих цілей невіддільні від технологічної та економічної ефективності. Концепція «ефективної монополії» сприяла розробці «теорії великої корпорації» як основного суб'єкта ринкового процесу, який формує свою економічну політику та здійснює довгострокову стратегію зростання.

Теорія циклічності. З новаторською діяльністю Шумпетер пов'язує циклічність розвитку економіки. У праці «Економічні цикли» (1939) встановив залежність між трьома типами циклів — довгими, середніми і короткими, пояснював економічні цикли періодами впровадження інновацій.

Впровадження нововведення приносить підприємцю-новатору значний підприємницький прибуток, який він вкладає у нові інновації, що приводить до *буму* — стрімкого піднесення виробництва. Через певний час потенціал інновацій і прибуток зменшуються, настає *рецесія (застій)*, яка продовжується до появи нових підприємців-новаторів, які будуть впроваджувати винаходи у виробництво. Цей процес відбувається стрибкоподібно, що зумовлюється особливостями віддачі від інвестицій у науково-технічний прогрес, що і пояснює закономірність циклічності економічного розвитку.

Концепція суспільного розвитку. Й. Шумпетер у праці «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942) досліджував рух цивілізації від феодалізму до капіталізму, еволюцію останнього розглядав за схемою: конкурентний капіталізм — трестівський капіталізм — соціалізм.

Конкурентний капіталізм — це приватнопідприємницька система, що ґрунтується на середній і дрібній власності, в якій господарюють підприємці-новатори. За умов *трестівського капіталізму* багатство нагромаджується, відбувається його інституціоналізація, корпоратизація, деперсоналізація інноваційної діяльності. Головною фігурою бізнесу стає менеджер, який увагу приділяє не якісно новому інноваційному розвитку, а обережності, владі та грошам, узгодження рішень на всіх рівнях. Як наслідок, зникають підприємці і можливість економічного розвитку. Руйнується соціальна база капіталізму, формується негативне ставлення до підприємництва у суспільстві. Виникають нова система цінностей, нова цивілізація, нові культура і характер мислення, новий капіталізм, тому вчений робить висновок про саморуйнацію і вмирання капіталізму.

Процес розкладу капіталізму поєднується із зародженням і розвитком соціалістичної цивілізації. На думку Й. Шумпетера, соціалізм — це інституціональна модель, в якій держава контролює найважливіші засоби виробництва та велику промисловість, середнє і дрібне підприємство регулюється ринковим механізмом, динамікою попиту та пропозиції.

Значення ідей Й. Шумпетера полягає у виробленні основних засад теорії еволюційного розвитку, у рамках якої він досліджував роль людського фактора, інноваційний тип економічного розвитку. Й. Шумпетер ґрунтовно розкриває процес накопичення знань і передбачає в майбутньому виникнення і розвиток економіки знань⁵⁹.

Соціологічна школа інституціоналізму

Реакцією на негативний ефект панування монополій, загострення соціальних проблем ринкової економіки стало виникнення *соціологічної школи інституціоналізму*, представники якої надають велике значення соціологічним проблемам, розглядають ринкове суспільство як цілісну систему, що еволюціонує, прагнучи до реформування.

Соціологічна школа тлумачить економіку як частину більш широкої інституціональної системи, еволюційний розвиток якої відбувається під впливом науково-технічного прогресу, політики, соціології та ідеології. Першорядна роль при цьому відводиться науці, технологічному та технічному прогресу.

У формуванні соціологічної школи велике значення мали ідеї французьких економістів. Для французької економічної думки 30–40-х рр. ХХ ст. (**Франсуа Сіміанд, Гаєтан Піру та Бертран Погаре**) були властиві певний еkleктизм і міцні соціологічні традиції, закладені ще видатним мислителем ХІХ ст. О. Контом, а також позитивізм. Французькі економісти стримано ставилися як до неокласичної теорії, так і до вчення Дж.М. Кейнса, вивчали вплив соціальних факторів і циклічності на економічний розвиток, критикували неокласичну теорію, засуджували монополізацію економіки, намагалися поєднати теорії граничної корисності та витрат виробництва. стверджували про необхідність державного регулювання ринкового господарства та його

⁵⁹ Чухно А. А., Юхименко П. І., Леоненко П. М. Сучасні економічні теорії: Підручник / За ред. А.А. Чухна. – К.: Знання, 2007. – С. 30.

переростання у «змішану економіку». Усе це зближало вчення французьких економістів з інституціоналізмом.

Але лише після Другої світової війни сформувалася *соціологічна школа* (французький «квазіінституціоналізм»⁶⁰), становлення якої справедливо пов'язується з іменем **Франсуа Перру**.

Ф. Перру (1903–1979) — французький економіст, автор праць «Капіталізм і соціальний контроль» (1938), «Неомаржиналізм» (1941), «Капіталізм» (1948), «Економіка ХХ ст.» (1961). Його теорія складається з: 1) теорії «домінуючої економіки», 2) теорії «гармонізованого зростання», 3) теорії «загальної економіки».

У теорії «домінуючої економіки» Ф. Перру характеризує сучасне йому капіталістичне господарство. Він вважає його ознакою нерівності, що проявляється у відмінностях щодо розмірів виробництва і капіталу, поінформованості партнерів, належності до різних галузей господарства. Як наслідок, сформувалися підпорядковані та домінуючі економічні одиниці, останні через «ефект притягання» збільшують масштаби і темпи економічної експансії, а це деформує економічний простір.

У теорії «гармонізованого зростання» Ф. Перру визначає шляхи і методи еволюції домінуючої економіки за допомогою економічної політики держави, яка має стати центром ухвалення рішень, проводити антициклічну політику, довготермінове програмування економічного розвитку на основі індикативного планування (політика дирижизму, від фр. *diriger* - керувати). Такі заходи забезпечать «гармонізоване зростання», мета якого — перетворення ринкової економіки на загальну економіку. «Гармонізація» досягається через соціальний діалог між підприємцями і працівниками, виробниками і споживачами (узгодження дій, колективні угоди).

У «загальній економіці» або суспільстві «соціальної гармонії» темпи зростання, структура виробництва, основні принципи організації господарства і суспільства підпорядковані вимогам максимальної економічності. У такій економіці держава виконує роль арбітражного органу, що наглядає за дотриманням загального інтересу. Суспільство буде зацікавлене у створенні такого типу господарства, в якому враховуватимуться передусім інтереси кожної людини, всіх членів суспільства без винятку, а не окремих осіб чи соціальних груп.

Отже, теорія Ф. Перру містить у собі програму вдосконалення ринкового суспільства шляхом реформування.

Економісти соціологічної школи справили значний вплив на політику держави в галузі економічного регулювання і соціального законодавства. Цей вплив був найбільш помітним у 30-х, а потім у післявоєнних 40-50-х рр. ХХ ст. Зокрема, у Франції економісти соціологічного спрямування брали участь у формуванні концепції *економічного дирижизму* та основ *індикативного планування*.

Починаючи з кінця 60-х років стала помітною тенденція до «соціологізації» усієї західної економічної науки під впливом змін у ринковій економіці, переорієнтації економічної політики, формування «соціального ринкового господарства». У формуванні концепції *соціологічної школи* важливу роль відіграли також дослідження сучасних інституціоналістів — американців Дж.К. Гелбрейта та Р. Хайлброннера, шведа Г. Мюрдала, англійця Дж. Коула.

7. Виникнення, сутність, методологічні засади та школи неолібералізму

«Велика депресія» 1929–1933 років, яка продемонструвала уразливість концепції класичного лібералізму, зумовила не лише виникнення кейнсіанства як альтернативної теорії, але й нове переосмислення системи ліберальних поглядів щодо ролі ринкових і неринкових механізмів розвитку економічних систем. Виник **неолібералізм** — один з основних напрямів сучасної економічної теорії та економічної політики, що ґрунтується на визнанні принципів свободи, у т. ч. економічної, максимально можливого використанням ринкових механізмів і вільної конкуренції та необхідності використання опосередкованого державного регулювання економіки.

Теоретична платформа неолібералів опирається на теоретико-методологічні підходи класичної та неокласичної економічної теорії. Неолібералізм дотримується таких *основних ідеалів класичного лібералізму*, як пріоритет приватної власності на засоби виробництва, індивідуальної свободи виробника та особистого інтересу людини; обстоювання природного, конкурентного, порядку розвитку ринкової економіки; вільний характер ціноутворення, руху робочої сили, капіталу і ресурсів; політика фритредерства у зовнішній торгівлі; заперечення прямого державного втручання у господарські процеси. Основні принципи, запозичені неолібералами у *неокласичній теорії*: актуалізація практичної функції економічних досліджень; вивчення спонукальних мотивів економічної поведінки господарюючого суб'єкта; визнання продуктивної ролі здібностей людини як активної господарської одиниці, виробника і споживача, носія функції «людського капіталу»; визнання як виробництва (пропозиції), так і споживання (попиту) рівноцінними ринковими силами, що формують ринкову ціну; аналіз взаємодії попиту і пропозиції з погляду ринкової рівноваги та рівноважної ціни; погляд на ринок як на досконало організований механізм економічної конкуренції; єдність цін, що урівноважують конкуренцію попиту і пропозиції на всіх ринках — факторів виробництва товарів і послуг; застосування мікроекономічного рівня аналізу економічних явищ і процесів.

⁶⁰ Квазі – від лат. *Quasi* – ніби.

Загальні теоретико-методологічні засади неолібералізму були задекларовані в 1938 р. в Парижі на міжнародній конференції, так званому колоквиуму Уолтера Ліпмана⁶¹. Були ухвалені наступні програмні положення:

- приватна власність є правовою основою економіки,
- ринок — найбільш ефективна форма господарювання, умова швидкого економічного зростання, коли взаємодія вільного ринку і вільної конкуренції автоматично забезпечують рівність між попитом і пропозицією,
- пріоритетне значення має свобода учасників економічної діяльності,
- завдання держави полягає в законодавчому забезпеченні особистої ініціативи, розвитку підприємництва і підтримання правил вільної конкуренції.

Методологія неолібералізму збагатилася залученням до теоретичного аналізу нових прийомів: поєднання мікроекономічного аналізу, традиційного для класиків, з макроекономічним, якому надається перевага; зосередження досліджень не на кількісному аналізі, а на якісних характеристиках інституційних чинників розвитку; визнання можливості коригування державою ринкового ладу, проголошення принципу «ліберального інтервенціонізму»⁶² як способу державного втручання для прискорення природного процесу розвитку.

Фундаментальні положення неоліберальної думки сформулювали представники найбільш відомих шкіл неолібералізму: **неоавстрійської (Л. фон Мізес і Ф. фон Хайек), німецької (В. Ойкен, В. Репке, А. Рюстов), англійської (Л. Ч. Роббінс), французької (Ж. Рюеф і М. Алле)**⁶³.

Основоположниками **неоавстрійської школи** Людвіг фон Мізес (1891–1973) та Фрідріх Август фон Хайек (1899–1992) поєднали суб'єктивно-психологічні підходи австрійської школи граничної корисності з англійською неокласичною теорією і започаткували цілісну сучасну систему ліберального способу думок. Їх погляди формувалися під впливом «Великої депресії» та державного втручання в економіку, встановлення нацистського режиму в Німеччині та радянської влади в СРСР. Їх вважають найпопулярнішими спадкоємцями і захисниками економічного лібералізму.

Л. Мізес — засновник **неоавстрійської школи**, автор таких праць, як: «Теорія грошей і засобів обігу», «Соціалізм» (1922), «Соціалізм: економічний і соціологічний аналіз» (1936, 1954), «Людська діяльність: трактат з економічної теорії» (1949), «Основи економічної науки» (1962). Основні проблеми його досліджень — це захист ринкового економічного порядку, радикальна критика соціалізму, методологія досліджень економічної науки.

У 1920–1930-х рр. Л. Мізес вивчав проблеми грошового обігу: роль і функції грошей в ринковому господарстві, проблеми золотого стандарту та інфляції, співвідношення заробітної плати і податків тощо. Важливою сферою його досліджень був захист ідей економічної свободи. Опублікувавши у 1920 р. статтю «Господарський розрахунок у соціалістичній економіці», він започаткував у наукових колах критику соціалізму. Вчений аналізував механізм функціонування трьох економічних систем: чисто ринкового господарства, «зіпсованого ринку» і неринкової (соціалістичної) економіки. Він виділив принципові моменти:

- приватна власність є необхідною умовою цивілізації та матеріального добробуту, раціональної економічної діяльності, що забезпечує оптимальне використання ресурсів і суверенітет споживачів;
- неринкова або соціалістична система логічно і практично неможлива, оскільки не може забезпечити раціональний розвиток економіки;
- планове регулювання економіки виключає ринкові принципи ціноутворення, як наслідок неможливі ефективне використання та цінова характеристика ресурсів. Соціалізм — це система запланованого хаосу;
- соціалізм породжує бюрократію і господарську безініціативність, гальмує технічний прогрес, виховує особу яка відстоює старе і бореться з новим.

Фрідріх Август фон Хайек є учнем і послідовником Л. Мізеса. Його наукову спадщину складають: «Ціни і виробництво» (1931), «Монетарна теорія і торговий цикл» (1933), «Монетарний націоналізм і міжнародна стабільність» (1937), «Прибуток, процент та інвестиції» (1939), «Чиста теорія капіталу» (1941), «Дорога до рабства» (1944), «Використання знання у суспільстві» (1945), «Контрреволюція науки» (1952), «Структура сприйняття» і «Конституція свободи» (1960), «Право, законодавство і свобода» (у трьох томах, 1973–1979), дві збірки лекцій і статей «Дослідження з філософії, політики, економіки та історії ідей» (1967–1978), «Безробіття і грошова політика», «Уряд як генератор ділового циклу» (1979) та багато інших праць.

У працях 1930-х рр. Ф. Хайек доводив ефективність ринкової економіки та ліберальної економічної політики, займався питаннями грошового обігу. Стверджував, що механізм цін є важливою характеристикою ринкової економіки як засіб комунікації (передачі інформації) виробника і споживача лише за умов вільної конкуренції, тому адміністративний контроль за цінами протипоказаний. Він обґрунтував власну теорію

⁶¹ Ідеї конференції цілком співпадають з положеннями книги В. Ліпмана «Вільне місто» (1938 р.), що послужила своєрідним маніфестом неолібералів, ворожих щодо фашизму, комунізму і усіх форм державного втручання в економіку.

⁶² Автором терміну «ліберальний інтервенціонізм» є німецький економіст А. Рюстов, який вжив у 1932 р. це словосполучення, обґрунтовуючи державне «втручання не проти дії законів ринку, не для досягнення якогось нового стану, не для уповільнення, а для пришвидшення природного процесу розвитку».

⁶³ Окрім названих учених і шкіл, плідний внесок у розвиток ідей неолібералізму після Другої світової війни зробили М. Фрідмен, основоположник монетаризму; Л. Ерхард, представник фрайбурзької і А. Мюллер-Армак – кельнської шкіл.

торгівельного циклу. На його думку, існує рівноважна структура утворення капіталу. В період економічного підйому (як це було у другій половині 20-х рр.) під впливом кредитної експансії відбулось надмірне заощадження, яке зумовило збільшення запасів капіталу понад необхідні розміри. Це перенакопичення капіталу порівняно з добровільними заощадженнями призводить до кризового стану економіки. Концепція Ф. Хайєка випередила монетаристське пояснення Великої депресії, зроблене пізніше М. Фрідменом. Ф. Хайєк також заперечував тезу Дж.М. Кейнса, що причиною кризи є недостатній сукупний попит, стверджував, що чинником кризи є перекося у відносних цінах. Ці перекося виникли у зв'язку з непередбаченими змінами пропозиції грошей, що спричинило дисбаланс попиту і пропозиції на ринку робочої сили у масштабах усієї економіки. Виправити цю невідповідність і повернути систему до стану рівноваги може тільки ринковий механізм, експансіоністська й інтервенціоністська політика уряду є непотрібною і непродуктивною.

Стосовно шляхів виходу капіталістичної економіки із руйнівної кризи між Ф. Хайєком і Дж.М. Кейнсом відбулась тривала полеміка, в яку було залучено чимало провідних науковців. Аргументи Дж.М. Кейнса на той час виявилися сильнішими. Проте ідеї Ф. Хайєка зіграли роль орієнтиру для розвитку макроекономічної науки через сорок років.

Важливим внеском Ф. Хайєка в економічну науку є його аналіз впливу тривалості періоду перетворення сировини в готовий продукт на поведінку фірми, зроблений у праці «Чиста теорія капіталу». Він доводив, що зниження рівня процентної ставки (або підвищення продуктивності нових інвестицій) подовжує період виробництва продукції. Підвищення відсоткової ставки примушує фірми зменшувати проміжні стадії виробництва і випускати менш складні продукти. На сьогодні ці висновки є важливою складовою теорії і практики економічного аналізу і фінансового менеджменту.

За основоположні праці 1920-х рр. з теорії грошей і економічних коливань, а також глибокий аналіз взаємозалежності економічних, соціальних та інституціональних явищ у 1974 р. Ф. Хайєк отримав нобелівську премію з економічних наук.

Засновником **лондонської школи** неолібералізму є **Лайонел Чарльз Роббінс** (1898–1984). У 1932 р. він опублікував працю «Трактат про природу і значення економічної науки», в якому дав визначення *економіки як науки про людську поведінку у системі зв'язків між цілями і способами їх досягнення за допомогою обмежених ресурсів, що мають альтернативне застосування*. Як відомо, саме це, неокласичне, трактування предмету економічної науки на сьогодні вважається найбільш вдалим.

Л.Ч. Роббінс сформулював низку фундаментальних постулатів, аксіом, які, на його думку, є настільки очевидними, що не потребують практичної перевірки. До них належать: а) положення про рідкісність благ — настільки важливе, що є предметом економічної науки; б) основним постулатом теорії вартості проголошується теза про необхідність ранжирувати свої переваги; в) головним постулатом теорії виробництва є визнання того, що факторів виробництва існує більше ніж один; г) найважливішим постулатом теорії динаміки є те, що невідомо, які блага стануть рідкісними у майбутньому. Усі інші твердження економічної науки, за Л.Ч. Роббінсом, природним шляхом дедуктивно виводяться з набору названих постулатів. Ця концепція отримала назву **апріоризму** і послужила основою побудови теоретичних концепцій неолібералів.

Фундатором **французької школи** неолібералізму є **Жак-Леон Рюеф** (1896–1979). Основна праця, у якій учений виклав вихідні положення своєї концепції, — «Від природничих до соціальних наук» (1922). Ж.Л. Рюеф виступав прихильником економічної аксіоматики. Предмет економічної теорії учений вбачав у вивченні поведінки суб'єктів господарювання у процесі створення суспільного багатства; вважав, що економічна наука, як і будь-яка природнича, повинна керуватись небагатьма вихідними постулатами — законами, принципами, аксіомами з їх точним формулюванням. У 20–30-х рр. він висловлювався як прихильник ортодоксального класичного лібералізму і будь-яке втручання держави в економіку називав «джерелом усіх мерзот нашого часу». Однак у 1938 р. на Паризькій конференції неолібералів висловився за «допустиму інтервенцію держави в економіку» в інтересах вільного ринкового механізму. Він почав послідовно розвивати свою концепцію оптимального поєднання лібералізму і дирижизму як рівноправної політики підтримки «соціального порядку». Саме синтез цих двох рівноправних начал — лібералізму і дирижизму, характеризує сутнісний напрям подальшого розвитку французької (паризької) школи неолібералізму.

У повоєнний період почав наукову діяльність **Моріс Фелікс Шарль Алле** (р.н. 1911), майбутній нобелівський лауреат 1988 р. за економічні дослідження теорії ринків і ефективного використання ресурсів. Його вважають одним із засновників французької неоліберальної школи. У своїй першій економічній праці «Дослідження економічної науки. Частина перша. Чиста економічна теорія» (1941) М. Алле дав обґрунтування двох фундаментальних положень: 1) у ринковій економіці кожен стан рівноваги є одночасно станом оптимуму (максимальної ефективності), і, навпаки, 2) кожен стан максимальної ефективності є одночасно й станом рівноваги. Продовжуючи традиції Л. Вальраса і В. Парето, вчений зробив більш точне математичне формулювання ринкової рівноваги і соціального оптимуму, визначив загальні умови досягнення ринкової рівноваги.

М. Алле доводить, що ринкова конкурентна організація — найбільш доцільний спосіб забезпечення економічної ефективності, а, отже, суспільного прогресу і успішного вирішення соціальних цілей. Однак для підтримання мирних і стабільних умов життя у суспільстві потрібен пошук соціального компромісу. Він аргументує, що ефективна організація вільного ринку повинна бути забезпечена відповідною інституційною організацією суспільства. Держава в суспільстві, побудованому на ринкових засадах, відіграє активну роль. По-перше, вона є гарантом збереження приватної власності. По-друге, жорстко контролює грошово-кредитну

сферу. По-третє, здійснює антициклічне регулювання через договірне планування. По-четверте, забезпечує розвиток соціальної сфери. Його ідеал — так зване конкурентне планування, яке поєднує державне планування економіки з конкуренцією приватних підприємств.

Чиказька школа об'єднує Френка Найта, і його учнів, найвідомішими серед яких є Джордж Стіглер і Мілтон Фрідмен.

Ф.Х. Найт (1885–1974), професор Чиказького університету, є автором однієї з найвизначніших монографій із підприємництва і досконалої конкуренції «Ризик, невизначеність і прибуток» (1921). На протипагу представникам класичної політекономії, які розглядали економіку як вільну від ризику систему, що автоматично забезпечує оптимальні результати, він аналізував економічний процес спрямований у майбутнє з неминучим чинником «унікальної невизначеності». Зазначав, що в досконалій (конкурентній) системі функціональних доходів, до яких належать заробітна плата, процент і рента, немає місця доходу на капітал. Справжній прибуток пов'язаний з елементом невизначеності. Ця невизначеність, що характеризує майбутні кон'юнктурні коливання, і є фундаментальною властивістю ринкової системи. Досліджуючи особливості недосконалої конкуренції, Ф. Найт акцентував увагу на поведінці господарюючих суб'єктів за умов невизначеності і ризику, обґрунтовував персоніфікацію ролі тих, хто бере на себе ризик прийняття рішень коли існує невизначеність.

Німецька школа неолібералізму, або ордолібералізму (від лат. Ordo і нім. Ordnung — порядок). У Німеччині в 30-х рр. існувало дві школи науковців-неолібералів: **школа В. Репке – О. Рюстова** (соціал-демократична, сформувалася після еміграції її представників із фашистської Німеччини) і **фрайбурзька**⁶⁴. Основу ордолібералізму складають теорії «ідеальних типів економічних систем», «соціального ринкового господарства» і «сформованого суспільства».

Олександр Рюстов (1885–1963) і **Вільгельм Репке** (1899–1966) виступили з критикою тоталітаризму — як капіталістичного, так і соціалістичного; зокрема, засуджували «фіскальний соціалізм» Дж.М. Кейнса, у якому, як вони вважали, громадяни віддалені від доленосних рішень, тобто від держави.

А. Рюстов запровадив поняття «**ліберальний інтервенціонізм**» на протипагу «абсолютній безсистемності» існуючої соціально-економічної практики. Під цим терміном учений розумів державне «втручання: не проти дії законів ринку, не для досягнення якогось нового стану, не для уповільнення, а для пришвидшення природного процесу розвитку». Подібні ідеї висловив у своїй статті «Державний інтервенціонізм» у 1929 р. В. Репке. Ці економісти ообливу увагу вони приділяли питанням теорії економічного ладу й економічної політики, розмежуванню і взаємозв'язку між ними. За визначенням В. Репке, економічна політика держави має гарантувати свободу — суворий порядок в економічній діяльності, що забезпечується через ринок і вільну конкуренцію.

Фрайбурзька школа німецького неолібералізму сформувалася навколо **Вальтера Ойкена** (1891–1950) — з 1927 р. завідувача кафедри політичної економії Фрайбурзького університету, який вивчав проблеми економічної політики. Займаючись науковою і практичною діяльністю, В. Ойкен переконався, що ефективність системи регулювання економіки залежить від здатності суспільства контролювати політичну та економічну владу, обстоював свободу і порядок без впливу кланових і монополістичних інтересів олігархів. У 1937 р. В. Ойкен разом з професорами кафедри Францом Бьомом, Гансом Гросманом-Дьортом і Леонгардом Мікшем розпочав публікацію наукових праць під назвою «Лад економіки». Дослідники фрайбурзької школи розвинули найважливіші положення історичної школи в Німеччині, в межах якої розробляли принципи класифікації національних господарств, критерії визначення стадій історичного та економічного розвитку. Ці розробки лягли в основу теорії **господарського ладу** В. Ойкена, складовою якої стало вчення про «**ідеальні типи економічних систем**», викладене у праці «Основи національної економії» (1940). Щоб пояснити, що складає першопричину відмінності економічних систем, В. Ойкен конструює моделі двох ідеальних або чистих типів господарств: «централізовано керовану», або примусову економіку, та «мінове господарство», або ринкову економіку.

У *централізованокерованому господарстві* усі рішення здійснюються зверху, з єдиного центру. Це суперечить принципу вільного вибору, загрожує відсутністю рівноваги, інфляцією, хронічним дефіцитом і поступовою саморуйнацією економіки. *Ринкове (мінове) господарство*, засноване на принципах індивідуалізму, свободи вибору, конкуренції та приватної власності, є природною основою економічного ладу.

Критеріями розмежування ідеальних типів економічних систем є *механізм координації* взаємодії господарських одиниць — ринковий або адміністративний та *процес ухвалення економічних рішень* — добровільний або примусовий. Важливою ознакою класифікації В. Ойкен називає *особливості генезису економічного ладу*, а саме: «природно зростаючий» чи «законодавчо встановлений». Перший формується еволюційно, у процесі історичного розвитку; другий устрій виникає в результаті свідомих економіко-політичних рішень.

Більшість з відомих історії економічних устроїв суспільства належать до «природно зростаючих». Водночас, тип господарства залежить від вибору самого народу, тому, якщо постає ця проблема вибору, держава повинна зорієнтувати народ, допомогти у створенні соціальних інститутів. Наприклад, створити ринок, якщо його немає. Отже, В. Ойкен проголошує *ідею свідомого створення конкурентного ринкового устрою*. Найважливіше завдання держави при цьому полягає у запобіганні й обмеженні економічної

⁶⁴ За місцем знаходження університету, де працювали її представники.

монопольної влади, одночасно необхідно жорстко регламентувати межі державного втручання в економіку. Табл.11.3. демонструє модель конкурентного ладу В. Ойкена, що охоплює: наріжні принципи теорії, констатуючі принципи політики та регулюючі принципи політики, які регламентують вплив державних інституцій на умови й результати господарських процесів та стимулюють конкуренцію.

8. Економічний розвиток європейських країн і США в період Другої світової війни та її вплив на структуру господарства

Друга світова війна (1939–1945 рр.) — це найбільша економічна катастрофа ХХ ст. У війну було втягнуто понад 60 держав з населенням більш ніж 4/5 жителів планети. Військові дії велися на території 40 держав Європи, Азії, Африки й охоплювали Атлантичний, Тихий, Індійський і Північно-Льодовитий океани. У них брали 110 млн осіб, а загинуло близько 55 млн. Втрати країн-учасниць становили 316 млрд дол., загальні військові витрати — 962 млрд дол., що в 4,5 рази перевищило відповідний показник Першої світової війни.

Економічні наслідки війни:

- руйнування економіки країн-учасниць, особливо країн Західної Європи. Відбулась дезорганізація господарства. Післявоєнна західноєвропейська економіка набула деформованого виду милітаризованої структури виробництва. Розірвано зв'язки між сферами національних економік. Зросла інфляція, дестабілізувались європейські валюти;

- руйнування міждержавних зв'язків. Так, країни Західної Європи за рахунок власного виробництва могли забезпечити потреби в зерні, бавовні, алюмінію і міді на 40%, свинцю і цинку на 30%, солі й олії приблизно на 15%, рідкому пальному та м'ясі тільки на 10%;

- зосередження 2/3 промислового виробництва і золотого запасу світу в США;

- економічне, моральне та фізичне виснаження населення;

- створення світової системи соціалізму, збільшення кількості країн адміністративно-командної системи;

- здобуття незалежності значної кількості економічно слабозвинених колоніальних держав;

- початок інтеграційних процесів.

У післявоєнний етап (1945 р. – кінець 1940-х рр.) стартові умови для стабілізації та розвитку національних господарств були різними. В європейських країнах зменшилося промислове виробництво. Його рівень у 1946 р. становив порівняно з 1937 р. у Великій Британії 95%, Франції — 73%, Японії — 30%, ФРН (у 1948 р.) — 56%. Панувала внутрішня інфляція. Європейські валюти не конвертувались. Скоротився обмін товарами і послугами між європейськими державами. Бартер став переважаючою формою торгівлі. Європейські уряди вживали непопулярних заходів для приватного капіталу: здійснювали контроль цін на основні товари, перерозподіл національного доходу, збільшення грошей в обігу. Через це приватні інвестори переводили свої активи з Європи в США. Для відбудови господарства Європи, стимулювання економічного зростання були потрібні значні фінансові ресурси. Стан господарства Європи негативно впливав на світову економіку.

Занепад економіки європейських країн та Японії сприяв встановленню економічного панування США. Виробничі потужності цієї країни перевищили потужності всіх індустріальних держав разом узятих. Широкого розмаху набула економічна експансія США. Її національна валюта стала основою міжнародної валютно-фінансової системи, всі країни прагнули отримати долар в обмін на свої товари. Одночасно реконверсія господарства в США відповідно до потреб мирного часу зумовила появу таких проблем, як скорочення виробництва та зайнятості, необхідність оновлення цивільних галузей.

Сполучені Штати Америки у власних інтересах з метою стабілізації світової економіки та політичного становища намагалися допомогти європейським країнам у відбудові господарства. Основою економічної стабілізації країн Західної Європи став план Дж. Маршалла (за ім'ям державного секретаря США Дж. Маршалла) — програма відновлення та розвитку економіки Європи.

Економіка США у роки Другої світової війни та відбудова господарства. Це єдина країна, що зміцнила економіку та міжнародне становище. Національний дохід країни збільшився втричі. Після війни США виробляли 60% світової промислової продукції, їх частка становила 2/3 золотого запасу світу і 1/3 експорту економічно розвинених держав. Найменшими були втрати людських ресурсів: 415 тис. чол. загинули і 671 тис. — були пораненими.

Збільшилися обсяги промислового виробництва: за 1939–1944 рр. виплавляння сталі зросло на 70%, електросталі та легованої сталі — більш ніж у 4 рази, прокату — на 56,7%, видобуток кам'яного вугілля — на 60%, а коксівного — в 4 рази, нафти — на 35%. Динамічно розвивалися кольорова, хімічна, електротехнічна, нафтопереробна, автомобільна, літакобудівна і суднобудівна галузі. Було виготовлено 296,1 тис. літаків; 86,5 тис. танків, 233 тис. гармат, 14 263 тис. кулеметів, автоматів, гвинтівок тощо. В усіх галузях застосовували механізацію, автоматизацію, стандартизацію, спеціалізацію. Разом з тим, почався дефіцит споживчих товарів, що призвело у 1942 р. до встановлення карткової системи.

Війна стимулювала розвиток сільськогосподарського виробництва, обсяги якого за 1939–1944 рр. зросли на 36%. Технічний прогрес зумовив підвищення продуктивності праці. Фермери повністю забезпечували населення продовольством (фермер «годував» 11 осіб), а також експортували сільськогосподарську продукцію

в десятки країн світу. Одночасно продовжувалося банкрутство ферм (з 1940 до 1945 р. — 281 тис. господарств), з'явилося 44 тис. нових великих ферм.

США збільшили обсяги вивозу товарів і капіталу. Так, до війни щорічно експортували 3 млрд. дол., у 1944 р. — 14 млрд. Лише поставки за ленд-лізом оцінено в 46,7 млрд. дол. Особливо активно американський капітал проникав у країни Британської співдружності (Канаду, Індію, Австралію тощо). Згідно з ухвалою Бреттон-Вудської конференції (1944 р.), долар використовували як міжнародну резервну валюту та світові гроші.

Важливими стимулюючими чинниками економічного зростання були такі: збільшення інвестицій до 76 млрд. дол., у т. ч. державних до 33 млрд., або близько 44% від загальної суми; зростання державного регулювання економіки, у т. ч. замовлень на 175 млрд. дол. за 1940–1944 рр., встановлення контролю за цінами на стратегічні товари, постачання підприємств сировиною, енергоносіями тощо; технічна модернізація промисловості; концентрація виробництва, зокрема в хімічній, металургійній, газонафтовій, машинобудівній галузях.

Перехід до мирного виробництва спричинив зменшення обсягів промислового виробництва. Скоротився випуск продукції в галузях, пов'язаних з військовими потребами, зокрема у сталеварній, авіаційній, суднобудівній, хімічній. Підвищений попит населення на товари широкого вжитку стимулював розвиток текстильної, харчової, шкіряної, нафтової галузей, розширення житлового будівництва.

Важливе значення для становлення мирної економіки мало державне регулювання суспільного виробництва: було збільшено державні замовлення, у процесі реконверсії розпродано 2800 держпідприємств і надано субсидії приватним фірмам, зменшено податки на 6 млн. дол. Згідно з Актом про зайнятість (1946 р.), держава зобов'язувалася забезпечити максимальну зайнятість, масштаби виробництва і купівельну здатність населення. Передбачалися заходи щодо організації громадських робіт і стимулювання бюджетної політики. Актом про реорганізацію законодавства (1946 р.) запроваджено на початку кожної регулярної сесії Конгресу виступ президента з доповіддю про економічний стан країни і заходи щодо його регулювання. Програма дій уряду охоплювала аналіз наявного рівня зайнятості, виробництва і купівельної спроможності, економічну програму федерального уряду, умови її виконання, рекомендації нового законодавства. Одночасно скасування державного контролю за цінами, ухвалення в 1947 р. закону Тафта-Хартлі про обмеження прав робітників на страйки та посилення впливу держави над профспілками загострили соціальну напругу в країні. Вже восени 1948 р. розпочалася перша в повоєнний період циклічна криза перевиробництва.

Позитивно на економічний розвиток США вплинули соціальна політика президента Трумена (1945–1953 рр.), що забезпечила збільшення погодинної оплати праці до 0,75 дол., страхових виплат і пенсій, будівництва житла; план Маршалла, що зміцнив американські економічні позиції в Європі; війна у Кореї (1950–1953 рр.), що посилила державне втручання в економіку країни і сприяла інвестуванню 30 млрд. дол. у промисловість. У результаті середньорічні темпи промислового виробництва становили 5,85%.

Світове господарство до кінця 1950-х рр. характеризувалося економічною та політичною перевагою США. Американські економісти, взявши за основу кейнсіанську теорію, обґрунтували концепції державного планування та регулювання світового господарства. Серед них — програми створення «світового картеля» під егідою американського капіталу, здатного, на їх думку, регулювати світову економіку; плани створення «всесвітнього альянсу» і «всесвітнього уряду» для міжнародної координації національних економічних систем.

Тема 12. Еволюція ринкових економічних систем провідних країн світу та основні напрями економічної думки в 50–80-х рр. XX ст

План

1. Системоутворюючі фактори розвитку світової системи господарства та їх вплив на національні економіки
2. Економічна політика зростання. Теорії економічного зростання
3. Особливості змішаних економічних систем індустриально розвинених країн світу
4. Економічний розвиток у 1970 – середині 1980-х рр. Актуалізація неокласики

1. Системоутворюючі фактори розвитку світової системи господарства та їх вплив на національні економіки

Трансформація та стабілізація фінансово-торговельної системи.

Основою економічної стабілізації країн Західної Європи став план Дж. Маршалла (за ім'ям державного секретаря США Дж. К. Маршалла) — програма відновлення та розвитку економіки Європи (1948–1951 рр.).

У червні 1947 р. держсекретар США Дж. Маршалл, виступаючи в Гарвардському університеті, запропонував європейським державам американську програму економічної допомоги у повоєнному відновленні. У квітні 1948 р. Конгрес США ухвалив «Закон про допомогу іноземним державам», що визначав умови двобічних угод, завдання розвитку економіки на «принципах індивідуальної свободи, вільних інститутів і справжньої незалежності», стимулювання американських інвестицій і розширення міжнародної торгівлі, зменшення торгового мита для американських товарів, досягнення міжнародної фінансової стабільності, встановлення справедливих обмінних курсів тощо. Європа розглядалася як єдиний економічний простір, пропонувалося ухвалити міжнародно-правовий договір між країнами. Вони мали бути не пасивним об'єктом американської допомоги, а ініціаторами у виробленні та реалізації плану Маршалла. США з цією метою створили Адміністрацію економічного співробітництва, місія якої діяла в кожній державі.

Учасниками плану Маршалла стали 16 європейських країн (Велика Британія, Франція, Італія, Бельгія, Данія, Нідерланди, Норвегія, Ірландія, Іспанія, Швеція, Люксембург, Австрія, Швейцарія, Португалія, Греція, Туреччина), а з грудня 1949 р. — ФРН. З метою координації діяльності в липні 1947 р. вони створили Комітет Європейського Економічного Співробітництва, реорганізований у 1948 р. на *Організацію європейського економічного співробітництва (ОЕСС)*.

План Маршалла діяв з квітня 1948 р. до 30 грудня 1951 р. Обсяг американської допомоги країнам ОЕСС становив 17 млрд дол. (у цінах 1990 р. — 102 млрд дол.). З них 4 млрд дол. асигнували протягом перших 15 місяців. Допомогу надавали: а) безвідсотковими товарними позиками та дотаціями, склад яких визначали США; б) звичайними позиками під низькі відсотки; в) у вигляді доларової «зумовленої допомоги» в обмін на національну валюту за офіційним курсом. Так, дотаціями вважали постачання предметів життєвої необхідності. Постачання промислового обладнання фінансували за рахунок позичок міжнародного банку, а сировини, сільськогосподарських машин, запасних частин тощо — під гарантії американського уряду через експортно-імпортний банк США. Майже 70% допомоги становили продовольство, паливо, добрива.

Допомогу розподіляли між країнами не за потребами в інвестиціях, а відповідно до стану платіжного балансу щодо доларової зони. Товарами розпоряджались уряди держав. Гроші, отримані від продажу, надходили в національний банк країни на спеціальний рахунок (так звані еквівалентні фонди). Країнам-учасницям належало 95% коштів цих фондів. За контролювання Адміністрації економічного співробітництва їх витрачали на зменшення дефіциту бюджету, розвиток торгівлі, виробництво металу, цементу, промислового обладнання, калійних добрив тощо. Частина коштів йшла на оплату сировини, котру США вивозили.

Все-таки значення допомоги згідно з планом Маршалла для різних країн не було однаковим. Німеччина, Велика Британія, Франція та Італія отримали 2/3 усіх коштів. Радянський Союз відмовився від допомоги, оскільки США не прийняли його вимог щодо самостійного визначення кожною країною обсягу допомоги та її форми; розмежування держав на країни-союзники, що зберігали нейтралітет, і колишніх супротивників; вирішення проблеми репарації Німеччини. Історики та економісти неоднозначно оцінюють позицію СРСР щодо плану Маршалла. Безперечно, його реалізація була б конструктивним підходом до розв'язання повоєнних господарських проблем. Однак поширеним є твердження, що американська допомога в умовах боротьби з комунізмом, що вже розпочалася, була спланована так, щоб поставити СРСР в такі умови, коли він змушений буде відмовитися від участі в плані Маршалла.

Програму відбудови Європи було виконано. На початку 1950-х рр. досягнуто довоєнного промислового рівня. Еквівалентні фонди доповнили внутрішні ресурси капіталів країн-учасниць, які отримали додаткових товарів і послуг на 3–4% від свого національного доходу. Посилився державний контроль економіки. Стабілізувалася система міжнародних розрахунків. Створення ОЕСС стало імпульсом до європейської інтеграції. В 1950 р. її члени з метою відновлення конвертованості валют утворили *Європейський платіжний союз*, ухвалили *Кодекс лібералізації торгівлі*, що знизив кількісні обмеження імпорту.

Інтернаціоналізація виробництва та інтеграція господарських систем.

Під інтернаціоналізацією світового господарства розуміють зближення національних економік шляхом посилення промислової співпраці, взаємозалежності міжнародного товарообороту, руху капіталів, робочої сили, взаємного впливу на найважливіші економічні процеси в країнах і регіонах в тому числі на відсотковій ставці, рівні цін, коливання валют тощо. Національні економіки дедалі більше характеризувалися ступенем включення до системи міжнародної спеціалізації та кооперації. Інтернаціоналізація об'єднує структурні елементи і суб'єкти світового господарства в єдине ціле, тому є одним із структуроутворюючих факторів розвитку міжнародної економіки.

У 1950-1980-х рр. процес інтернаціоналізації характеризують такі аспекти.

- Зменшилося значення міжнародної торгівлі як головної форми інтернаціоналізації впродовж багатьох років, Процес інтернаціоналізації почав переміщатися зі сфери обігу у сферу матеріального виробництва.
- Комплексна інтернаціоналізація виробництва поширилася на всі країни світу, галузі матеріального і нематеріального виробництва. Завдяки інтернаціоналізації вирішувалося питання вузькості внутрішніх ринків і нестачі ресурсів. Об'єктивною основою інтернаціоналізації виробництва залишалося поглиблення міжнародного поділу праці. Якщо у першій половині ХХ ст. переважала міжгалузева спеціалізація, то з початком сучасної науково-технічної революції (СНТР) важливого значення набула внутрігалузева спеціалізація: предметна, подетальна, з технічних досліджень. Розвивалися такі форми кооперації як підрядна, спільне виробництво, спільні підприємства.
- збільшилися масштаби транснаціоналізації та роль транснаціональних компаній (ТНК). Обсяг міжнародних внутрішньокорпоративних поставок транснаціональних компаній і міжнародних монополій перевищував 30% товарообороту на світовому ринку;
- Зросло значення міжнародного обміну послугами та руху капіталів, міжнародного науково-технічного співробітництва. Почала формуватися світова інфраструктура — комплекс галузей, що обслуговували світові економічні відносини (транспортна система, мережа інформаційних комунікацій тощо).

Процес інтернаціоналізації сприяв розширенню і формуванню нового змісту форм міжнародних економічних відносин: міжнародної торгівлі, вивозу капіталу, міжнародної міграції робочої сили, міжнародних валютних відносин.

Вплив НТР на розвиток світового господарства та національні економіки. Інституціональні соціально індустріальні технократичні теорії

Розвиток світового господарства відбувався в умовах сучасної науково-технічної революції (СНТР). Її основні ознаки:

- пришвидшення та зростання ефективності науково-технічного прогресу;
- перетворення науки на безпосередню продуктивну силу, зростання значення фундаментальних досліджень. Початок нового етапу суспільного поділу праці, пов'язаного з перетворенням науки в самостійну галузь економіки; створення наукових і проектних інститутів, дослідних центрів;
- охоплення СНТР усіх сфер економіки, розвиток нових галузей на основі наукових досягнень (так званих наукомістких галузей). Якісна зміна всіх елементів продуктивних сил;
- створення нових видів енергії та штучних матеріалів зі заданими властивостями;
- зміна характеру та змісту праці, зростання значення творчих і контролюючих елементів. Підвищення рівня загальної та спеціальної освіти, формування інтелектуального розвитку суспільства як важливої умови економічного зростання;
- зростання соціального та економічного значення інформаційної діяльності;
- значне зростання суспільного прогресу, інтернаціоналізації та інтеграції економіки, виникнення глобальних економічних і соціальних проблем. Формування народногосподарських комплексів.

Основні напрями сучасної науково-технічної революції:

- збільшення частки видатків у національному доході на фінансування наукових досліджень і експериментально-конструкторських розробок (НДЕКР) або науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР);
- комплексна автоматизація (використання верстатів із числовим програмним управлінням, електронно-обчислювальних машин, автоматів і роботів) виробництва, інфраструктурної діяльності, побуту. Розвиток галузей із виробництва засобів автоматизації;
- нові тенденції в галузі машинобудування: виділення трьох підгалузей (загального машинобудування, що охоплює верстатобудування; електротехнічної; транспортної); поява нових галузей, зокрема, електронної, радіоелектронної, космічної тощо;
- швидкий розвиток хімічної промисловості, виробництво штучних матеріалів (хімізація економіки);
- створення на основі фундаментальних відкриттів нових технологій — лазерної, плазмової тощо. Зародження інформаційної революції;

- впровадження досягнень СНТР у сільському господарстві: перехід до масової механізації, хімізації, електрифікації, використання мікробіології та генної інженерії для вдосконалення сільськогосподарських технологій;

- освоєння космічного простору і виникнення космології.

Під впливом сучасної науково-технічної революції (СНТР) завершилася індустріалізація в усіх сферах господарства, в індустріально-розвинених країнах формувалися ознаки нової постіндустріальної економіки.

2. Економічна політика зростання. Теорії економічного зростання

Економічний розвиток у 50–60-х рр. характеризувався швидкими темпами зростання та короткотерміновими проявами рецесії. Підтримка економічного зростання була основним змістом політику урядів індустріально-розвинених країн світу.

Японія продемонструвала найвищі темпи економічного розвитку. В історії японської економіки період другої половини 1950-х – 1960-х рр. отримав назву «японського економічного дива». Обсяги промислового виробництва зросли в 10,4 разів, сільськогосподарського — в 1,57 разу, товарного експорту — в 10,9 рази. Японія в 1970 р. зайняла друге місце в світу за обсягами ВВП після США, четверте — за обсягами експорту, перше — за рівнем нагромадження капіталу. Впродовж 1963–1970 рр. продуктивність праці зростала на 11% щорічно.

В історії *німецької економіки* 1953–1956 рр. були періодом зміцнення економічної системи, а друга половина 1950-х рр. – 1960-і рр. — стабільного економічного зростання, відомого як «німецьке економічне диво».

У *Франції* темпи економічного зростання перевищували середні темпи розвитку економічно розвинених держав. Зростання промислового розвитку становило в 1950-х рр. 10–15%, у 1960-х рр. коливалися від 3,6% у 1963 р. до 12% у 1968–1969 рр. Лише за 1960-і рр. національний дохід збільшився удвічі, продуктивність праці — на 60%.

Велика Британія за основними показниками значно відставала від індустріально розвинених держав, у тому числі західноєвропейських. Так, середньорічні темпи промислового виробництва становили 3,3% у 1950-х рр.

США відстали від європейських країн за темпами економічного зростання. Проте країна займала перше місце за темпами зростання продуктивності праці — 2,9%. Європейські держави не зуміли досягти рівня США і подолати відставання. Негативно на економіку вплинули економічні кризи 1954, 1957–1958, 1960–1961, 1969–1970 рр. У ці періоди ВНД знижувався на 1,6–3,9%, промислове виробництво — на 8–12%, рівень безробіття зростав до 7%.

Генеza моделювання макроекономічної динаміки та політики економічного зростання із довготривалим бумом представниками різних шкіл і течій своїм корінням сягає 40-х рр. ХХ ст. Адже саме із цього періоду економічне зростання стало метою економічної політики урядів більшості розвинених країн. Принциповими відмінностями між моделями економічного зростання кейнсіанців, неокласиків та інституціоналістів є трактування сутності економічного зростання, факторний підхід і ступінь взаємозамінності чинників економічного зростання. Так, кейнсіанці під економічним зростанням розуміють соціально-економічний процес ядром якого здебільшого є фактори попиту (інвестиції, заощадження, споживання, рівень заробітної плати), а чинники виробництва — абсолютно незамінні. В неокласичних концепціях економічне зростання — це техніко-економічний процес, що опирається в основному на фактори пропозиції — кількісні та якісні параметри ресурсного забезпечення (праця, земля, капітал, науково-технічний прогрес тощо) та ефективність їхнього розподілу й використання економічними агентами. За уявленнями неокласиків фактори виробництва є взаємозамінними. Інституціоналісти намагались підсилити взаємодію між факторами попиту і пропозиції за допомогою різних інституцій, а також охопити вплив на економічне зростання типу економічної системи, зовнішньоекономічних зв'язків, війн, інтервенцій тощо.

Кейнсіанська доктрина економічного зростання, що ґрунтується на так званій «капітальній» теорії вартості, представлена моделями таких вчених як: **Рой Форбс Харрод**, **Овсій Домар** і **Джоан Вайолет Робінсон**. Слід зазначити, що негативне ставлення Дж.М. Кейнса до досліджень у довгостроковому періоді — «*In the long run we are all dead*», — не зупинило його послідовників. Позаяк, долаючи обмеження свого вчителя, прихильники кейнсіанства досліджували економіку в довгостроковому періоді.

Рой Форбс Харрод, як лідер післявоєнного кейнсіанства, зосереджував свою увагу на аналізі динамічних процесів, основною умовою яких була рівність заощаджень та інвестицій. Опираючись на цю тотожність, вчений обґрунтував такі поняття як *фактичний, гарантований (рівноважний) і природний (максимально можливий) темпи економічного зростання*. Відтак, зіставляючи їх між собою дійшов висновку — будь-які відхилення між ними порушують рівноважну лінію розвитку, а також провокують короткострокові й довгострокові циклічні коливання. Короткостроковий бум настає у випадку переважання фактичного темпу над гарантованим, а нетривалий спад — навпаки. Довгострокове зростання настає якщо і природний і фактичний темпи більші за гарантований, а довготривала депресія — за будь-якого співвідношення між гарантованим та природним темпами при умові відставання фактичного від гарантованого.

Овсій Домар, дотримуючись вихідних кейнсіанських постулатів макроекономічної рівноваги, встановив, що рівноважне економічне зростання досягається за умови рівності приростів сукупного попиту й сукупної

пропозиції. Де перша величина забезпечується мультиплікативним приростом інвестицій поточного періоду, а друга — обсягом та граничною продуктивністю капіталу, джерелом яких є інвестиції попереднього періоду.

Неокласичні теорії економічного зростання беруть свій початок із праць **Філіпа Генрі Вікстиди, Альфреда Вільяма Флакса і Кнута Вікселля.**

«Другою хвилею» неокласичного синтезу є спроба **Артура Сесіла Пігу, Готфріда фон Габерлера і Дона Патінкіна** та інших подолати «особливі випадки» ортодоксальних кейнсіанців. Використовуючи теоретичну концепцію, що опирається на ефект багатства Пігу або ефект реальних касових залишків Патінкіна, вчені обґрунтовують економічний механізм виходу із «пастки ліквідності» та зі стану нееластичності інвестиційного попиту. Так, наявність безробіття штовхає грошову заробітну плату W , а відтак і витрати й абсолютний рівень цін у бік зниження, що автоматично підвищує реальну вартість фінансового багатства (золото, резерви іноземної валюти, готівка, державні облігації) і його частку в національному доході. Опісля, насиченість схильності до заощадження сприятиме зростанню схильності до споживання й інвестування, розширюючи сукупний попит — $s' \downarrow \rightarrow c' \uparrow; y \uparrow \rightarrow AD \uparrow$ зміщуючи криві IS та LM праворуч доти, доки вони не перетнуться на рівні доходу Yn^* за умов повної зайнятості N^* . Вважалось загальноприйнятим, що причиною неповної зайнятості є негнучкість заробітної плати. Річ у тому, що реалізація ефекту Пігу вимагає абсолютної гнучкості заробітної плати, вільної динаміки цін, відсутності «грошової ілюзії», тощо. Саме тому дана теорія стосується порівняльної статистики й нічого не говорить про динаміку повільного пристосування до поступового зниження цін із її шкідливим впливом на очікування та небажаними наслідками у сфері розподілу, де основна маса ліквідних активів перебуває у розпорядженні окремих осіб. Сам А. Пігу погодився із малою практичною цінністю власного ефекту як лікувального засобу від економічної депресії⁶⁵. Проте неокласична система зберігає свою теоретичну значущість позаяк в економіці є тенденція до рівноваги, а кейнсіанська парадигма, як практична програма, також необхідна в силу дії трьох «особливих випадків».

«Третьою хвилею» є так званий «Великий неокласичний синтез» з метою «примирення мікро- і макроекономіки», автором якого був **П. Семюелсон**, а основною ідеєю — показати як відповідна грошово-кредитна і фіскальна політика може надати економічному середовищу таких рис, які б підтверджували правильність мікроекономічних принципів. А саме — суспільство повинно вибирати між різними альтернативами виробництва на основі високої зайнятості. Відтак, не потрібно дозволяти щоб парадокси заощадження і логічні помилки об'єднання окремих одиниць протиставляли індивідуальну вигоду та індивідуальні втрати суспільним інтересам. Неокласичний синтез зводиться до трьох висновків. По-перше, неокласичні принципи зберегли своє домінуюче становище у площині мікроекономічної теорії, а кейнсіанство одержало прерогативу визначати макроекономічну практичну рецептуру. По-друге, макроекономіка не є чимось окремим та самостійним. Її функціональні зв'язки формуються із множини мікроекономічних явищ та процесів, що описані неокласичною теорією. По-третє, сучасна економічна система може успішно боротися з інфляцією та безробіттям якщо ефективне втручання держави на ринок як на єдине ціле поєднати зі свободою поведінки виробників і споживачів⁶⁶. Незабаром в економічній науці та практиці запанувало введене П. Семюелсоном нове поняття «крива Філіпса», названою іменем свого британського дослідника-кейнсіанця А.В. Філіпса.

«Четверта хвиля» неокласичного синтезу припадає на 1980–1990-ті рр. із виходом праць **Джеймса Тобіна, Франко Модильяні, Артура Оукена, Хаймена Мінські** з метою подолання кризи в економічній теорії, що в однаковій мірі зачепила як мікроекономіку, так і макроекономіку. Першочерговою проблемою для монетаристів та посткейнсіанців стала інфляція, стійкий характер якої пояснювався монополізацією усіх ринків і спіраллю «ціни-зарплата». А «запізніла реакція» цін і зарплати на порушення ринкової рівноваги, яку вони повинні забезпечувати, підсилюють коливання сукупного попиту й зайнятості. Саме тому відбувались пошуки тих вирішальних параметрів економічної системи, які б дозволили реалізувати стабілізаційну політику стійкого рівня зайнятості неінфляційного характеру. Такими параметрами стали грошовий попит, пропозиція грошей і фінансові ринки. На відміну від монетаристів, які джерелом циклічних коливань вважали хитке становище пропозиції грошей, посткейнсіанці «корінь зла» вбачали в особливостях формування попиту на гроші. Обсяг останнього залежить від постійних змін «портфелю активів», суб'єктивні оцінки яких змінюються під впливом різних чинників, починаючи від державної політики й закінчуючи факторами невизначеності та недосконалої інформації. Разом із представниками неокласичного напрямку кейнсіанці визнавали небезпеку некерованого зростання бюджетного дефіциту позаяк на фазі спаду його циклічність (різниця між реально спостережуваним або дефіцитом неповної зайнятості, коли потенційний ВВП менший за фактичний, та структурним або дефіцитом за повної зайнятості, тобто потенційний ВВП дорівнює фактичному) є закономірним явищем зі стимулюючим впливом на економічне зростання. Але в умовах повної зайнятості консервування структурного дефіциту призводить до ефекту витіснення державними позиками інвестиційних вливань, повільних темпів зростання, високого рівня споживання, нарощування державного боргу, стійкого зовнішньоторговельного дефіциту. Саме тому в умовах бюджетних обмежень (скорочення видаткової частини та підвищення рівня оподаткування) посткейнсіанці акцентують увагу на гнучкому грошово-кредитному регулюванні — зниженні відсоткової ставки, стимулюванні інвестиційного попиту,

⁶⁵ Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / Переклав з англійської І.Дзюб. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – С. 608–611

⁶⁶ Майбурд Е.М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. – М.: Дело, Вита-Пресс, 1996. – С. 506-509

вирівнюванні платіжного балансу. Основними елементами антиінфляційних заходів повинні бути регулювання механізму ціноутворення, в основі якого лежить принцип надбавки на витрати, а також політика доходів — добровільна згода між підприємствами, профспілками і державою стосовно темпів збільшення своїх доходів. Тобто пропорцій розподілу результатів економічного піднесення у відповідності до орієнтирів зростання продуктивності праці⁶⁷.

3. Особливості змішаних економічних систем індустріально розвинених країн світу

Економічну систему індустріально розвинених країн Європейської цивілізації 50–80-х рр. XX ст. визначають як «*змішану економічну систему*» (*mixed market economy*), *змістом якої є поєднання та взаємодія ринкових і неринкових відносин, ринкового механізму та державного регулювання*. Перші її ознаки проявлялися ще в роки Першої та Другої світових воєн, Великої депресії 1929–1933 рр., коли виникла необхідність втручання держави в економічне життя. Ринковий механізм доповнювався активною роллю держави, яка організовувала, регулювала та координувала економічні процеси. У 50–80-х рр. XX ст. відбулася пролонгація системи регульованої ринкової економіки у змішану економічну систему.

В економічній літературі основний зміст змішаної ринкової економіки типологізують на основі фундаментальних зрушень у структурі економічних систем національних економік і співвідношення в господарському механізмі ринку та плану.

Склалися різні типи та моделі змішаної економічної системи провідних країн світу. В економічній літературі існують різні підходи до їх ідентифікації у критеріальних аспектах.

Поширеними є такі точки зору:

1) у Західній Європі змішана економіка набула ознак соціально-ринкового спрямування, США — вільноринкового капіталізму, Японії — державно-керованого капіталізму. Тип змішаної соціально-ринкової економіки характеризує поєднання елементів індивідуалізму, корпоративізму⁶⁸ та державної стратегії соціального захисту.

2) виокремлено такі національні моделі ринкової економіки: німецька неоліберальна, французька неоегетична, англійська неоегетична, шведська модель розподільного соціалізму, американська неоліберальна, японська державно-керована корпоративна ринкова економіка, південнокорейська, китайська;

2) існують три варіанти моделей змішаної економіки: консервативний (виступає за обмежене опосередковане втручання держави в макроекономічні процеси з метою створення умов діяльності приватного бізнесу), ліберальний (передбачає проведення інституціональних і соціальних реформ, раціональне поєднання ринкового механізму і державного регулювання), соціал-реформістський (обґрунтовує реформування капіталізму у напрямі «демократичного соціалізму»).

В історичному аспекті ідейні джерела змішаної економічної системи започатковані представниками німецької історичної школи, традиційного інституціоналізму, соціал-реформізму, неолібералізму та у вченні Дж. М. Кейнса.

Представники німецької історичної та соціальної шкіл обґрунтовували необхідність державного регулювання ринкового механізму та зростаючу активність держави в економічному житті, розробили теорії «організованого капіталізму», «державного соціалізму», «ліберального соціалізму» і «соціального плюралізму».

Представники раннього та позитивістського інституціоналізму наголошували на важливості «революції в економічних функціях держави», яка має бути організатором національного виробництва та суспільного контролю щодо механізмів ринкової економіки.

Соціал-реформістський варіант модифікації ринкової економіки вперше почав розробляти Дж. С. Мілль у середині XIX ст. Грунтуючись на твердженні, що закони розподілу є суб'єктивними і формуються суспільством, він пропонував рекомендації щодо реформування суспільних відносин, аналізуючи «розумні межі» діяльності уряду. Один із основоположників лібералізму Дж. Гобсон обґрунтував політику перерозподільного оподаткування, суспільного контролю за бізнесом.

У кінці XIX ст. – у першій половині XX ст. представники соціал-демократичних економічних концепцій (Е. Бернштейн, К. Каутський, Р. Гільфердінг, Е. Турбін, А. Кросленд, Т. Майер та ін.) у руслі *доктрини «демократичного соціалізму»* розробляли програми еволюційних прогресивних суспільних перетворень, економічних реформ, переходу до суспільства майбутнього, яке є багатоваріантним і не має чітких часових меж реалізації. Програми соціал-демократичних партій пропонували утвердження суспільної власності, державне планування, справедливий розподіл, забезпечення політичних і соціальних прав людей. У 1940 р.

⁶⁷ История экономических учений: (современный этап): Учебник / Под общ. ред. А.Г.Худокормова. – М.: ИНФРА-М, 2007. – С. 253–258

⁶⁸ Корпоративізм визначають як «набір інституцій і відносин, які дають можливість громадянам мати у приватній власності засоби виробництва, прагнути корисності та прибутку на ринку за умови контролю з боку колективу та виконання своїх обов'язків перед ним. Термін «корпоративізм» вживається для опису поведінки груп, є умовним позначенням економічного суверенітету еліти». Змішана економічна система формує інституціональні елементи: професійні асоціації, картелі, індикативне планування, корпорації зі змішаною приватно-державною формою власності, етатистські програми соціального забезпечення, регулювання, адміністрування тощо.

англійський лейборист Е. Турбін у праці «Політика демократичного соціалізму» наголошував на посиленні ролі держави в економічних і соціальних процесах.

Питання механізму активного втручання держави у макроекономічні процеси із використанням ринкових важелів розробляв Дж.М. Кейнс.

У 1950–1980-х рр. проблеми модифікації ринкових систем у змішану економічну систему, синтезу ринкового механізму і державного регулювання економіки розглядалися представниками різних напрямів економічного думки: неокейнсіанства та неокласичного синтезу, інституціоналізму, неокласики.

У середині ХХ ст. інституціоналізм перетворився на один з провідних напрямів світової економічної думки. В 1950–1970-х рр. домінувала *соціально-індустріальна течія*, що досліджувала еволюційну системну трансформацію капіталістичного суспільства, фактори соціально-економічних зрушень, зокрема визначальну роль науково-технічного прогресу та науково-технічних революцій. В українській економічній літературі традиційно в межах соціально-індустріальної течії виокремлюють теорії системної трансформації капіталізму та соціально-інституціональні технократичні концепції. Ознакою всіх досліджень є поєднання економічної теорії та соціології.

Основою теорій системної трансформації ринкового суспільства є твердження про еволюційний розвиток під впливом різноманітних факторів, насамперед науково-технічного прогресу та державного регулювання. Необхідність втручання держави в економічні відносини, перетворення її на центр оптимізації економічного та суспільного розвитку загалом було зумовлено:

- зниженням функціональної спроможності ринку, що проявлялося у недостатньому реагуванні ринку на соціальні проблеми (соціальне забезпечення, соціальний захист, справедливий розподіл доходів), неспроможності вирішення довгострокових перспектив розвитку суспільства, розв'язання глобальних загальносвітових проблем;

- необхідністю стимулювання та впорядкування конкуренції як умови відтворення економічної системи, упередження її негативних результатів.

Теорія «народного капіталізму», розроблена економістами та соціологами, об'єднує концепції: «демократичного капіталізму» або «дифузії власності», «управлінської революції» та «революції в доходах». Їх основою є аналіз змін у структурі акціонерного капіталу та власності.

Концепція «демократичного капіталізму» або «дифузії власності» (А. Берлі, Т. Карвер, Е. Джонстон) стверджує, що з розвитком ринкової економіки відбувається перехід від індивідуально-приватної власності до плюралізму форм власності за провідної ролі акціонерної. Як результат, відбувається розпорощення власності (дифузія), що свідчить про демократизацію суспільного устрою.

Концепція «управлінської революції» (революції менеджерів) (П. Друкер, Дж. Бернхем, Т. Ніколс) доводить перехід влади у корпорації від власників до управлінців-менеджерів, які керуються суспільними інтересами, а не мотивами прибутку.

Згідно концепції «революції в доходах» (С. Кузнец, Дж.К. Гелбрейт, К. Боулдінг, Е. Хансен та ін.) у розвинених країнах ринкової економіки відбулося вирівнювання доходів різних соціальних груп і сформувався кількісно переважаючий так званий середній (за доходами) клас. Саймон Кузнец — нобелівський лауреат 1971 р., у праці «Частка вищих доходів груп у національному доході та заощадженнях» (1953) на основі аналізу динаміки розподілу національного доходу США за 1919–1948 рр. показав систематичне зменшення доходів вищих груп населення. Доцільно зауважити, що вчені В. Перло і Р. Міллс довели необґрунтованість висновків С. Кузнеца, який тенденційно скористався статистичним матеріалом.

Автори **теорії «колективного капіталізму»** Г. Мінз і А. Берлі розрізняли капіталізм приватний вільної конкуренції та колективний, що уособлювався в діяльності корпорацій. Зростання кількості акціонерних компаній, на їх думку, сприяє збільшенню чисельності акціонерів, серед яких також тисячі найманих робітників.

Теорія «держави загального добробуту» (А. Пігу, К. Боулдінг, Е. Хансен, Дж.Д. Коул, Дж. Стрейчі) визнає позитивну силу держави, спрямовану на досягнення соціальної гармонії та загального високого рівня добробуту.

Теорія «суспільства достатку» Дж.К. Гелбрейта обґрунтовує виключну роль держави у забезпеченні рівноваги між приватним споживанням і задоволення суспільних потреб, таких як освіта, охорона здоров'я, боротьба з бідністю, голодом тощо.

Теорія «соціального партнерства» (С. Чейз, Ф. Перру, Дж.М. Кларк, П. Дракер, П. Семюелсон та ін) ґрунтується на ідеї «класового миру» між працею і капіталом, політиці «соціального діалогу», що спроможні забезпечити економічне зростання через укладення колективних трудових договорів і гуманізацію трудових відносин.

Теорію «змішаної економіки» продовжували розвивати соціально-демократичні концепції. «Демократичний соціалізм» став офіційною доктриною Соціалістичного Інтернаціоналу (1951). Визначалися пріоритетні напрями побудови соціалізму: політична демократія (парламентська форма правління, сильні профспілки, демократизація господарського законодавства та економічної політики); економічна демократія як шлях побудови змішаної економіки, заснованої на плюралізмі форм власності, співіснуванні різних форм управління виробництвом, демократизації державного управління; соціальна демократія, змістом якої є реформування соціальної сфери, активна соціальна політика. Соціальний захист широких верств населення. Доктрина соціал-демократії визнавала різноманітність національних моделей соціалістичного суспільства,

серед яких виокремлюють скандинавський «розподільчий соціалізм», лейбористський «корпоративний соціалізм», французький «самокерований соціалізм».

4. Економічний розвиток у 1970 - середині 1980-х рр. Актуалізація неокласики

Світовий економічний розвиток упродовж 1970-х – першої половини 1980-х рр. визначали дві світові кризи 1973–1975 рр. і 1979–1981 рр. Їх особливість — певна синхронізація циклічних коливань в економічно розвинених країнах. Ознакою динаміки економічного розвитку було зниження темпів порівняно з 1950–1970 рр. Так, середньорічні темпи зростання ВВП в економічно розвинених державах у 1971–1980 рр. становили 3,1%, а в 1981–1990 рр. — 2,6% (у 1961–1970 рр. — 5%). Знизилися інвестиції в економіку. Скоротився обсяг торгового обороту. Зросло безробіття.

- Циклічні кризи поєднувалися зі світовими структурними, сировинними, енергетичними, валютними, кредитно-грошовими кризами.

Існує точка зор, що світові циклічні економічні кризи 1973–1975 рр. і 1979–1981 рр. стали вихідним моментом становлення постіндустріальної структури суспільства.

Кейнсіанська модель державного регулювання економіки, спрямована на стабілізацію і стимулювання економічного зростання, підтримання високого рівня зайнятості та цінової стабільності за рахунок державного регулювання, була вичерпана. Відбулася дискредитація політики регулювання попиту бюджетно-податковими засобами. Так, боротьба з інфляцією передбачала стримування попиту, а подолання спаду вимагало навпаки його стимулювання. Збільшення бюджетних витрат лише сприяло зростанню інфляції. Внаслідок цього посилилась критика кейнсіанства, а разом з ним і неокласичного синтезу. Посилилися позиції монетаристів, які вважали, що державі слід надавати перевагу грошово-кредитним методам регулювання, зокрема обмежити контроль за обсягом грошової маси.

Відбулася пролонгація сучасної науково-технічної революції (СНТР) у сучасну науково-технічну і технологічну революцію (СНТТР), що характеризується впровадженням ресурсозберігаючих технологій, електронної автоматики, біотехнології, інформатики, інтернаціоналізацією структури відтворення. Пришвидчилася структурна перебудова суспільного виробництва на базі наукомістких ресурсозберігаючих технологій, електронної автоматики, інформатизації.

У США в 1980-х рр. модель державного регулювання економіки отримала назву «рейганоміка»¹, будучи варіантом неоконсервативної політики. Теоретична основа «рейганоміки» — концепція пропозиції, що бере за основу не витрати (приватні та державні), як це було прийнято в кейнсіанстві, а заощадження, отже, декларує необхідність збільшення заощаджень і відносно зменшення споживчого попиту, при цьому податки виконують роль головного інструмента фіскальної політики. *Економічна програма передбачала:*

- ◆ скорочення податків на корпорації та фізичні особи;
- ◆ зменшення державних видатків на соціальні програми;
- ◆ жорстку кредитно-грошову політику як засіб подолання інфляції, дерегулювання підприємницької діяльності.

Основні заходи «рейганоміки»:

- У 1981 р. ухвалено Закон про оподаткування, що передбачав поетапне скорочення індивідуального прибуткового податку загалом на 23%, максимальної податкової ставки на доходи від капіталу — з 70% до 50%, термінів амортизаційних списань, збільшення інвестиційної податкової знижки. За п'ять років податкова реформа зменшила надходження у федеральний бюджет майже на 750 млрд дол. Разом з тим, передбачалося, що зростуть стимули до праці, обсяги заощаджень та інвестицій, темпи економічного зростання та продуктивність праці, зменшиться рівень безробіття. У 1983 р. почалось циклічне поліпшення кон'юнктури, пришвидшене фіскальною і кредитно-грошовою політикою. Однак середні темпи зростання реального ВВП у 1981–1985 рр. склали 2,4%, менш, ніж визначила адміністрація (3,8%), продуктивності праці — лише 0,9% (у 1973–1981 рр. — 0,6%, у післявоєнний період — 1,9%).

Згідно із Законом про податкову реформу (1986 р.) знижено граничні ставки на особистий прибутковий податок з 50% до 28%, на податок із прибутку корпорації з 46% до 34%, одночасно скасовано значну частину податкових пільг.

- Реалізовано програму «нового федералізму», що передбачала скорочення обсягів діяльності федерального уряду в соціальній сфері та передачу штатам 44 із 46 соціальних програм.

- Проведено політику зменшення впливу такої корпоративної структури, як профспілки. Їх звинувачували в захисті егоїстичних, корпоративних інтересів своїх членів, що обмежувало зростання продуктивності праці та ефективності виробництва. Фактично створено нові форми трипартизму — соціального партнерства держави, бізнесу та робітників в особі профспілок.

- Розпочато процес перерозподілу функцій держави, здійснено приватизацію. Уряд відмовився від директивних методів державного втручання (скасовано третину нормативів, що регулюють комерційну діяльність), обмежено його повноваження, традиційну бюрократію, її монопольне керування, демонтовано різні регулюючі інститути. Діяльність держави охоплює ринкові елементи.

¹ «Рейганоміка» – програма і політика адміністрації президента США р. Рейгана в 1981–1989 рр.

- У зовнішньоекономічній діяльності запанувала політика «фритредерства». Ослаблення торгово-політичних бар'єрів дало змогу американському капіталу використати технологічну та фінансову переваги перед конкурентами, проникнути на ринки інших країн, що одночасно сприяло інтенсифікації технічного прогресу, структурній перебудові економіки, подоланню інфляції в країні.

Результатом «рейганоміки» стало економічне піднесення США впродовж 1983–1989 рр. і зміцнення міжнародних економічних позицій. Рівень ВВП у 1989 р. перевищив показники 1979 р. на 25%, особисте споживання зросло на 1/3, рівень безробіття зменшився до 5%, інфляції — до 4%.

Велика Британія у 1970-і рр. за динамікою економічного розвитку займала одне з останніх місць серед країн ОЕСР. Середньорічні темпи зростання ВВП становили 1,9% (загалом у державах Західної Європи — 2,7%). Уповільнилося, а в певні періоди було на нульовому рівні зростання продуктивності праці. Темпи інфляції до кінця 1970-х рр. досягли 15%.

Змістом державного регулювання була неоліберальна економічна політика, запроваджена урядом консерваторів, котрий очолювала М. Тетчер (1979–1997 рр.). Вона опиралася на монетаристську концепцію американського економіста М. Фрідмана, котра відстоювала скорочення регулятивних функцій держави та принцип саморегулювання економіки, у сфері грошового обігу, фінансів і банківської справи пропагувала тверде обмеження грошової маси в обігу через послаблення податкового контролю за функціонуванням ринку, підвищення ролі кредитно-грошових інститутів, радикальної зміни структури бюджетного механізму, зокрема відхід від прямого і прогресивного оподаткування приватних осіб і підприємців.

Зміст, результати та наслідки реформ «тетчеризму»

- *Провідним напрямом діяльності була боротьба з інфляцією.* Важливі інструменти боротьби з інфляцією — державний бюджет і фіскальна політика. Більш ніж 90% доходів англійського бюджету наприкінці 1970-х – початку 1980-х рр. склали податки, у т. ч. прибутковий — близько 34% від усіх доходів бюджету. З метою стимулювання інвестицій уряд надав податкові пільги приватному бізнесу. Ставку податку з прибутку найбільших корпорацій було послідовно знижено спочатку до 50%, а потім до 35%. Це зменшило на 3,5 млрд фунтів стерлінгів прямі податки на великі доходи. Одночасно зросло значення непрямих податків, що в 1979 р. становили 34% від усіх надходжень у бюджет, а в 1981 р. — 39%. Було підвищено ставки податку на додану вартість з 8% до 15% (обкладали товари першої необхідності, побутові та медичні послуги). Держава скоротила державні позички приватному сектору, контролювала темпи збільшення грошової маси в обігу, відмінила контроль над цінами і заробітною платою. Зросла сума кредитів, наданих банками промисловим компаніям. Було скасовано внески підприємців у фонди соціального страхування за зайняту робочу силу. Крім цього, до 17% підвищено дисконтні ставки Банку Англії. З метою обмеження державних витрат на 4 млрд ф. ст. зменшено видатки на промисловість, комунальне і дорожнє господарство, розвиток культури й освіти. Проводилася політика скорочення внутрішнього споживання.

- *Інший важливий напрям реформ — скорочення державного підприємництва, приватизація та збільшення кількості акціонерів.* Приватизацію здійснювали шляхом денационалізації (прямого продажу підприємств) і лібералізації державних монополій для розширення сфери конкуренції за принципом платності та торгів як відкритих, так і закритих. Характерно, що продавали тільки прибуткові підприємства. На початку 1980-х рр. скоротили фінансування державних підприємств і фірм: у 1983–1984 рр. виділено 6,1 млрд ф. ст., у 1984–1985 рр. — 5,6 млрд. Було продано багаті родовища нафти в Північному морі, заводи з виробництва радіоактивних ізотопів, національну компанію з перевезення вантажів, вугільні шахти, підприємства нафтової, сталеливарної, авіакосмічної промисловості, повітряного транспорту. Лише впродовж 1984–1987 рр. приватизовано 1/3 державної власності в промисловості. Прибутковість приватизованих підприємств зросла в 3–7 разів. Наприклад, приватизували Британську аерокосмічну компанію, «Роллс-Ройс», «Брітиш телеком» тощо. Поширився викуп акцій робітниками. Наприкінці 1990-х рр. у Великій Британії було 11 млн акціонерів проти 7 млн у 1979 р. Уряд активно підтримував транснаціональні компанії, що переважали в провідних галузях промисловості.

Особливу увагу приділяли приватизації житла. Спеціальний закон зобов'язав місцеву владу продати орендарям будинки за пільговими тарифами.

- *Уряд здійснював послідовне розширення господарської самостійності підприємств.* Відносини з державними підприємствами визначались за контрактами, ціни на їх товари і послуги — відповідно до умов ринку. Підприємства інвестувалися за рахунок державного бюджету, власних доходів і комерційних кредитів. Уряд відмовився від прямого субсидювання підприємств, але розширив фінансування заходів щодо впровадження нової техніки та технологій. Наприклад, уже на початку 1980-х рр. інвестиції у виробництво машин й обладнання склали більш ніж 76% усіх інвестицій, спрямованих в обробну промисловість країни. Рационалізацію виробництва здійснювали за рахунок звільнення від зайвої робочої сили на підприємствах. Було скасовано внески підприємців у фонди соціального страхування на зайняту робочу силу.

- *Важливий напрям економічної програми — сприяння розвитку малого і середнього бізнесу.* У структурі англійської економіки це була нова сила, адаптована до змін господарської кон'юнктури. З'явився значний прошарок власників сімейних фірм.

- *Адміністративні заходи* були спрямовані на скорочення видатків на утримання державного апарату. Зменшено кількість центральних міністерств, серед них не було галузевих. У 1982 р. було скасовано положення, введене лейбористами, про прийняття на роботу насамперед членів профспілки. На окремих

підприємствах було значно обмежено права профспілок, оголошено незаконними всі види страйків солідарності.

- У зовнішньоекономічній діяльності в жовтні 1980 р. скасовано обмеження на експорт капіталу, що діяли в країні 40 років. Щоб забезпечити необхідний рівень конкурентоспроможності англійських товарів на світових ринках, уряд консерваторів розробив заходи, спрямовані на інтенсифікацію виробництва, стимулювання зростання продуктивності праці, а також зниження витрат на заробітну плату.

- Уряд М. Тетчер відмовився від концепції соціальних гарантій «для всіх» і замінив її індивідуалістською політикою — «кожен за себе». Видатки на соціальні потреби зменшилися, заробітна плата залежала від прибутку підприємства. Англійці вчилися жити «за коштами».

Результати реформаторської діяльності уряду М. Тетчер були значними. Вже в 1982–1983 рр. темпи інфляції знизилися з 16% у 1980 р. до 4% у 1983 р., наприкінці 1980-х рр. — до 3%, або до величини, рекомендованої монетаристською школою. У 1982 р. почалося зростання виробництва, 1985 р. — період піднесення, важливим чинником якого було особисте споживання (зросло на 6,5%). ВВП збільшився в 1970–1990 рр. у 1,5 разу, промислове виробництво — в 1,2 разу. Поліпшилися показники торгівлі, зв'язку, транспорту, фінансово-банківської сфери. Рівень зайнятості зріс на 1,2%, а безробіття знизився до 6,8% у 1989 р. проти 9,8% у 1987 р. Наприкінці 1980-х рр. 64% англійців мали власні будинки, понад 70% — автомобілі, 46% — відеомагнітофони, більше половини могли забезпечити платну освіту дітей.

На початку 1980-х рр. експорт країни перевищував імпорт. У 1980–1983 рр. Велика Британія була однією з країн, що звела торговий баланс зі значним (1,1 млрд ф. ст.) перевищенням експорту над імпортом. Проте вже в 1985 р. темпи зростання обсягів імпорту в 3 рази випереджали зростання експорту, що призвело до дефіциту платіжного балансу.

Причини посилення впливу та модернізація неокласичної доктрини у другій половині ХХ ст.

Наприкінці 70-х – на початку 80-х років ХХ століття кейнсіанство втрачає позиції провідної економічної теорії Заходу, зменшується його популярність в урядових, академічних колах, серед широкої громадськості. Натомість набирають впливу економічні школи, які обстоюють класичні і неокласичні ідеї невтручання держави в господарське життя суспільства.

Розглянемо причини повернення до теоретичних шкіл і поглядів, що обстоюють механізми ринкового саморегулювання економіки.

Інструментарій некейнсіанства (теорії економічного зростання, концепції циклу та антициклічного регулювання), насамперед, був спрямований на забезпечення стійкої динамічної рівноваги та пом'якшення циклічних коливань. З позицій кейнсіанської доктрини не можна було пояснити циклічні спади 1970-х рр., які супроводжувались структурними та валютно-фінансовою кризами. Перші не можна було пояснити з позицій кейнсіанської доктрини, адже вона апелювала до сукупного попиту, а не пропозиції. Припинення у 1971 р. обміну доларів на золото фактично означало крах Бреттон-Вудської валютної системи, після чого посилювалась критика кейнсіанців, як її ініціаторів.

Ще однією причиною кризи кейнсіанства стало посилення в середині 70-х рр. інфляційних процесів, що дало підстави опонентам звинуватити прихильників кейнсіанських рецептів регулювання економіки в ігноруванні інфляційної небезпеки та монетарних факторів розвитку.

Крім того, кейнсіанці, як прихильники кривої Філіпса, виявились неспроможними пояснити явище стагфляції (поєднання безробіття і інфляції). Як відомо, кейнсіанська доктрина передбачала, що зростання інфляції є ціною або платою суспільства за невисоке безробіття. Проте, циклічна криза 1973–1975 рр. стала першою стагфляційною кризою, коли поєднувались безробіття і скорочення виробництва та неконтрольована хронічна інфляція.

До причин дискредитації кейнсіанства можна віднести також збільшення чисельності державного управлінського апарату та його бюрократизацію; зменшення стимулів для приватного бізнесу внаслідок прогресивного оподаткування; посилення споживацьких настроїв через високий рівень соціальних виплат; девальвацію особистого успіху та приватної ініціативи — традиційних цінностей системи вільного підприємництва. Усі ці негаразди критики приписували саме використанню кейнсіанських методів регулювання економіки, які передбачали значне посилення ролі держави.

Розглянуті вище причини зумовили те, що період кінця 70-х - початку 80-х рр. ХХ ст. став періодом експансії неокласики. Проте, це вже була не та мінувша, «стара» неокласика, яку свого часу потіснили кейнсіанці після «великої депресії». Вона значно модернізувала свій аналітичний апарат відповідно до вимог практики. Її представники, з одного боку, повертаються до класичних і неокласичних ідей ринкового саморегулювання, а з іншого — **на відміну від традиційної неокласики, основну увагу зосереджують не на оптимізації поведінки фірми, а на переважно макроекономічних проблемах:** причинах циклічних коливань і умовах досягнення та механізмах відновлення довгострокової економічної рівноваги, аналізі факторів сталого економічного зростання, шляхах подолання інфляційних процесів і т. ін. При цьому зазначені макроекономічні процеси вони намагаються пояснити виходячи із класичних та неокласичних положень як мікроекономічної теорії, насамперед — щодо раціональності поведінки господарюючих суб'єктів, яка передбачає оптимальне використання ресурсів та інформації — так і загальних положень класиків та неокласиків — досконалість конкуренції, гнучкість цін і заробітної плати, пріоритет пропозиції, а не попиту і т. п. Фактично, мова йде про створення органічної, цілісної макро- та мікротеорії на єдиних теоретико-методологічних засадах.

Основними теоретичними засадами неокласики даного періоду є:

- визнання ринкової системи господарювання найкращою з огляду забезпечення економічної ефективності та створення умов для економічного зростання;
- головна цінність суспільства – не соціальна справедливість, а свобода, у тому числі — економічна, яка гарантується приватною власністю;
- обмеження державного втручання в економіку та скорочення державного сектору через програми реприватизації; вивільнення приватної ініціативи шляхом дерегулювання, послаблення регламентації господарської діяльності, лібералізації антимонопольного законодавства;
- визнання пріоритетності не попиту, а пропозиції, для стимулювання якої рекомендується зменшення податкового навантаження;
- забезпечення збалансованості державного бюджету шляхом скорочення соціальних програм та зниження рівня соціальних виплат;
- визнання пріоритетності грошово-кредитного регулювання економіки як основного інструменту забезпечення неінфляційного зростання;
- обґрунтування впливу очікувань економічних суб'єктів на реальний перебіг економічних процесів.

Неокласичні ідеї кінця 70-х – початку 80-х рр. XX ст. репрезентують три основні школи (течі):

- 1) **монетаризм**, який визнає виняткову важливість грошей в економіці, вважає грошову масу і темпи її зміни головним фактором економічної кон'юнктури та вказує на пріоритет особливого типу грошово-кредитної політики — прямого регулювання темпів зростання грошової маси;
- 2) **теорія економіки пропозиції**, яка обґрунтовує переорієнтацію економічної політики із стимулювання сукупного попиту на стимулювання сукупної пропозиції за допомогою, насамперед, податкової політики (шляхом зменшення податкових ставок);
- 3) **теорія раціональних очікувань (або нова класична макроекономіка)**, за якою економічні суб'єкти здатні діяти раціонально, передбачувати наслідки економічної політики уряду й нейтралізувати її своїми діями.

Теорія монетаризму

Монетаризм є однією із найвпливовіших течій неокласики другої половини XX століття, представники якої надають грошам та грошово-кредитній політиці першочергового значення.

Якщо концепція Дж.М. Кейнса сформувалась на тлі критики класичної та неокласичної теорій (так звана «кейнсіанська революція»), то монетаризм часто називають контрреволюцією, що вказує, насамперед, на його опозиційність до кейнсіанства. Порівняльна характеристика даних теорій наведена у таблиці 12.7.

Безумовним лідером монетаризму, який рішуче виступив у 60-х рр. XX століття проти теорії і практики кейнсіанського регулювання економіки, є **Мілтон Фрідмен** (1912–2006) — професор Чиказького університету, представник Чиказької економічної школи, лауреат Нобелівської премії з економіки (1976). Його науковий доробок знайшов відображення у таких головних працях: «Теорія споживчої функції» (1957), «Монетарна історія Сполучених Штатів, 1867–1960» (1963, разом із Г.Дж. Шварц), «Роль монетарної політики» (1968), «Оптимальна кількість грошей і інші нариси» (1969), «Теоретичні основи монетарного аналізу» (1972). Крім Мілтона Фрідмена, представниками монетаризму, які здійснили вагомий внесок у розвиток даної концепції є Г. Шварц, К. Бруннер, А. Мелцер, Р. Кейган, Д. Фенд, Р. Селден, Д. Лейдлер.

Термін «монетаризм» вперше використав американський економіст К. Бруннер у 1968 р. для визначення підходу, що виокремлює грошову масу в якості головного фактору економічної кон'юнктури.

Варто відзначити, що монетаризм пропагує себе і є відомим насамперед як теорія і політика грошового обігу та ідеологічна доктрина ліберал-консерватизму, а не як загальноекономічна теорія. Монетаристи надають перевагу особливому типу грошово-кредитної політики — прямому регулюванню темпів зростання грошової маси на противагу іншим методам впливу, насамперед, фіскальній політиці та грошово-кредитному регулюванню, орієнтованому на вплив через відсоткові ставки.

Основними концептуальними засадами теорії економіки пропозиції є: орієнтованість економічної політики на пропозицію, виробництво, а не на попит; повномасштабне зниження податків як головний засіб стимулювання трудової діяльності, заощаджень, інвестицій і на цій основі — забезпечення економічного зростання, а також як основний інструмент боротьби із інфляцією; крива А. Лаффера і оптимальний рівень податкових ставок; обмеження державного регулювання економіки, скорочення державного сектору і державних витрат, насамперед — у соціальній сфері; обґрунтування інфляції витрат.

Головними бар'єрами на шляху розширення пропозиції і ефективного використання факторів виробництва вважаються надмірний рівень оподаткування, що зменшує стимули до праці, заощаджень й інвестицій, а також інституційні обмеження (діяльність профспілок, законодавчий мінімум зарплати і допомога по безробіттю, обмеження свободи підприємництва через встановлення жорстких умов ліцензування, антитрестівського законодавства, екологічних норм; розширення масштабів бюрократичного контролю у зв'язку із збільшенням частки державного сектору).

Розглянемо більш детально аргументацію прихильників теорії економіки пропозиції.

Фактори пропозиції праці. Відомо, що зростання податків на заробітну плату означає її фактичне зменшення й призводить до скорочення пропозиції праці. Пояснюється це просто: оскільки віддача від кожного додаткового часу роботи зменшується зі збільшенням податків, домашні господарства працюватимуть менше, надаючи перевагу дозвіллю. В цьому виявляє себе так званий «*ефект заміщення*».

Проте, варто відзначити, що існує і протилежний ефект — «ефект доходу» — домашні господарства працюватимуть більше, адже стають біднішими через зростання податків.

Крім того, на думку прихильників ЕП, система державної соціальної допомоги, зокрема, великий розмір виплат у зв'язку із безробіттям, також скорочує чисельність бажаючих працювати. Таким чином, система державного соціального забезпечення та високі податки стають головними факторами зростання безробіття. Тому зменшення оподаткування трудових доходів та зняття інституційних перешкод сприяє розширенню пропозиції праці й забезпечує економічне зростання.

Однак, доцільно зауважити, що результати емпіричних досліджень не підтвердили високого ступеня залежності між податками на заробітну плату та пропозицією робочої сили, а також значного впливу системи соціального страхування від безробіття на пропозиції праці. Як показали розрахунки М. Еванса, М. Боскіна та Фуллертона еластичність пропозиції праці за чистим доходом є вельми невеликою і становить в середньому 0,15. Дослідження 80-х рр. щодо впливу допомоги по безробіттю на його тривалість і величину довели, що цей вплив не є значним. Так, збільшення розміру допомоги по безробіттю на 10% додає до середнього періоду безробіття від трьох до шести днів, а в цілому система страхування від безробіття додає до рівня безробіття за одними розрахунками 0,2–0,3%, за іншими — 0,75 та 0,5–1%.

Фактори пропозиції капіталу. Високі податки й активна державна соціальна політика є також важливими чинниками зменшення заощаджень і інвестицій. Пояснюють це прихильники теорії ЕП наступним чином.

По-перше, державні витрати на соціальні потреби змінюють співвідношення між поточним споживанням і заощадженнями на користь першого, адже зайняті розраховують на фінансову та іншу допомогу держави (наприклад, у вигляді пенсій, допомоги по безробіттю). Як наслідок — відбувається зменшення заощаджень, кредитних ресурсів (джерелом яких виступають саме заощадження), що викликає уповільнення економічного зростання та негативно впливає на зайнятість.

По-друге, високі податкові ставки на прибуток призводять до зменшення граничної ефективності витрат капіталу, що також гальмує нарощування інвестицій і економічне зростання. Крім того, надмірне оподаткування доходів від цінних паперів у поєднанні із інфляцією спричинює зменшення дивідендів та рендитів (відсотків) по акціях і облигаціях, що спонукає акціонерів утриматись від капіталовкладень.

По-третє, зменшення прибутковості інвестицій через високі податкові ставки та постійну інфляцію призводить до зростання частки морально застарілого обладнання та гальмування впровадження досягнень НТП.

Для стимулювання заощаджень і інвестицій та на цій основі — забезпечення нарощування виробництва і зайнятості — представники ЕП пропонують:

1) зменшити граничні ставки податків на прибутки підприємств (оптимальний рівень за А. Лаффером — 30–35%) і доходи фізичних осіб;

2) проводити політику прискореної амортизації, що збільшує внутрішні джерела інвестицій;

3) запровадити податкові пільги щодо реінвестування капіталу;

4) зменшити оподаткування доходів від власності (рендитів і дивідендів). Це, з одного боку, підвищує схильність населення до заощаджень, збільшує пропозицію позичкового капіталу і зменшує рівень позичкового відсотка. А з іншого — забезпечує зростання зовнішніх інвестиційних ресурсів корпорацій шляхом збільшення ринкової вартості їх активів. Збільшення останньої виникає внаслідок більшої привабливості корпоративних цінних паперів через зростання виплачуваних дивідендів і рендитів.

Яскравою ілюстрацією теорії та практичних рекомендацій прихильників теорії ЕП є так звана «крива Лаффера». Вона отримала свою назву за прізвищем економіста Артура Б. Лаффера (1940 р.н.), який пропагував її на початку 1980-х рр. у США (за його словами, в перший раз він накреслив її на серветці у одній із Вашингтонських рестораций). Крива Лаффера набула особливої популярності завдяки групі економістів-прихильників теорії ЕП, які мали великий вплив в адміністрації Р. Рейгана.

Як бачимо із рис. 1, починаючи з нульової ставки податку (t), її збільшення призводить до зростання податкових надходжень, Проте, за певної величини податкової ставки (за Лаффером це 30–35%) подальше її нарощування призводить не до збільшення, а до зменшення податкових надходжень внаслідок негативного стимулюючого впливу.

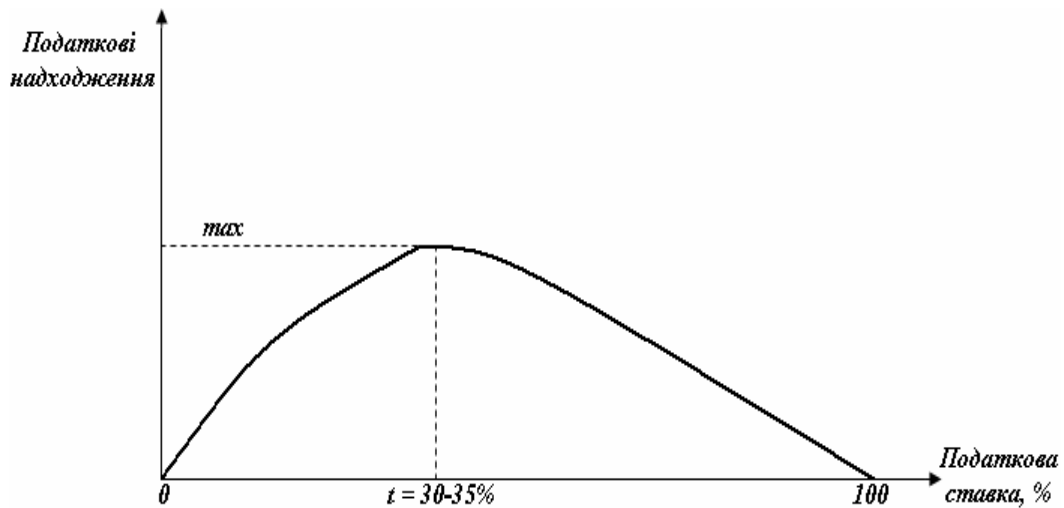

Рис. 1. Крива А. Лаффера

Причинами скорочення податкових надходжень за умов перевищення оптимального рівня оподаткування виступають:

1) зменшення стимулів до трудової діяльності, заощаджень та інвестицій і як наслідок — скорочення ділової активності;

2) платники податків, за умов високих податкових ставок, намагатимуться ухилитись від сплати податків, що призводить до тінізації економіки.

Тому, повномасштабне зниження податків, на думку а Лаффера, призведе до збільшення виробництва і зростання доходів, суттєво розширить базу оподаткування і як наслідок — доходи бюджету не скоротяться.

Доцільно відзначити, що з часом представники теорії **ЕП** вимушені були визнати, що довгострокову інфляцію можна подолати тільки за допомогою обмеження пропозиції грошей, що перевищує потреби зростаючої економіки, а податкові засоби здійснюють лише дуже помірний внесок в послаблення інфляційних процесів.

Представники теорії **ЕП**, на відміну від монетаристів, *жорстко виступали проти дефіциту державного бюджету*. Монетаристи в цьому питанні займали не зовсім послідовну позицію. З одного боку, вони виступали в цілому проти бюджетних дефіцитів, тому що вважали їх фактором непередбачуваної інфляції (в разі емісійного покриття). Проте, з іншого — робили із цього правила певне виключення, а саме — вважали, що дефіцит бюджету не становить серйозної загрози для економіки в тому випадку, коли його розміри та способи фінансування не суперечать монетарному правилу, орієнтованому на стабілізацію темпів зростання грошової маси.

Причина різко негативного ставлення прихильників теорії **ЕП** до бюджетних дефіцитів — *ефект витіснення (crowd-out effect)* приватного попиту на кредитні ресурси державним. Теоретичний і економетричний аналіз даного явища започаткував американський економіст Р. Барроу. Суть ефекту витіснення полягає в тому, що якщо дефіцит державного бюджету покривається шляхом державних запозичень (через емісію та продаж державних цінних паперів), то держава стає загрозливим конкурентом приватного бізнесу на ринку кредитних ресурсів. Ці ресурси перекачуються у сферу державного споживання, головним чином — непродуктивного, що є важливою причиною уповільнення економічного зростання та зниження ефективності національної економіки. М. Фелдстайн зазначає, що федеральні дефіцити у США прямо конкурують з приватними інвестиціями щодо ресурсів, які представлені приватними заощадженнями.

Для повного збалансування державного бюджету представники теорії **ЕП** вважали за необхідне, як й монетаристи, скоротити кількість і вартість «неефективних» соціальних програм.

Теорія раціональних очікувань

Однією із течій неокласики другої половини ХХ ст. (кінець 70-х — початок 80-х рр.) є «**теорія раціональних очікувань**» (за **Ф. Модільяні**) або як її ще називають «**нова класична макроекономіка**» (за **Дж. Тобіном**), «**нова класика**». Деякі економісти, зокрема М. Блауг, вважають нову класику не самостійною школою економічної думки, а лише особливою версією, «правим крилом» монетаризму. «Революцію раціональних очікувань» інколи прирівнюють за значенням до кейнсіанської революції, хоча й зворотнім знаком в плані ставлення її творців до ідеї державного регулювання економіки.

Засновником та ідейним лідером теорії раціональних очікувань є професор Чиказького університету **Р. Лукас** (1937 р.н.), лауреат Нобелівської премії з економіки (1995). Його теоретичні дослідження знайшли відображення у таких головних працях: «Рівноважна модель економічного циклу» (1975), «Очікування і нейтральність грошей» (1972), «Нариси з теорії економічного циклу» (1981), «Нова класична макроекономіка» (1984). Суттєвий внесок в розвиток даної концепції здійснили також **Т. Сарджент**, **Н. Уоллес**, **Дж. Лонг**, **Ч. Плоссер** та **Е. Прескотт**, **Р. Барроу**.

Як впливає із назви даного напрямку (нова класична макроекономіка), її представники головну увагу приділили побудові макроекономічної концепції на засадах і у відповідності до класичної та неокласичної мікроекономічної теорії. Річ у тім, що більшість економістів інтерпретували макроекономічні проблеми (інфляцію та безробіття) як явища, пов'язані із порушенням рівноваги, що спричинюється невизначеністю та пов'язаною із нею нестачею (недосконалістю) інформації («грошова ілюзія» чи адаптивні очікування) і, як наслідок, нерациональністю поведінки. В той же час на мікрорівні вони переважно дотримувались рівноважних класичних та неокласичних моделей оптимальної (раціональної) поведінки економічних суб'єктів. По суті це означало, що із мікроекономічної рівноваги, раціональності та цілковитої визначеності виводилась макроекономічна нерівновага, нерациональність і невизначеність.

Дану суперечність й намагались подолати «нові класики», аналізуючи макроекономічні явища як рівноважні процеси та поширюючи принцип раціональності поведінки господарюючих суб'єктів на сферу формування очікувань та використання інформації.

Головними теоретичними здобутками нових класиків є: положення про раціональний характер очікувань економічних суб'єктів; визнання абсолютної нейтральності грошей щодо реальних величин як в коротко- так й в довгостроковому періодах; обґрунтування неефективності активного державного регулювання економіки з огляду на раціональний характер очікувань економічних агентів; визнання лише вертикальної (довгострокової) кривої Філіпса; визнання ринкової економіки рівноважною, саморегульованою системою; причина циклічних коливань — зовнішні шоки, пов'язані або із обмеженістю і недосконалістю інформації, яку надають цінові сигнали або із технічними та технологічними зрушеннями.

Тема 13. Господарство України та його трактування в економічній думці (1914–1991 рр.)

План

1. Господарство України у міжвоєнний період в умовах ринкової економіки (1914–1939 рр.)
2. Особливості радянської соціалістичної економіки України
3. Спроби реформування соціалістичної економіки в 1985–1991 рр
4. Україна в народногосподарському комплексі СРСР

1. Господарство України у міжвоєнний період в умовах ринкової економіки (1914 – 1939 рр.)

Перша світова війна (1 серпня 1914 р. – 11 листопада 1918 р.) призупинила еволюційний процес індустріалізації господарства України, негативно вплинула на її економічний потенціал.

У Російській імперії видатки на війну впродовж 1914–1916 рр. становили понад 30 млрд. руб. Тимчасовий уряд, що прийшов до влади після Лютневої революції 1917 р., продовжував війну, видатки на яку з лютого по жовтень 1917 р. дорівнювали 20 млрд. руб., що призвело до збільшення зовнішніх боргів.

Порушилися сталі господарські відносини. Підприємства перейшли на випуск військової продукції. За 1914–1916 рр. виробництво машинобудівної, металообробної, хімічної галузей збільшилося на 200–300%, проте в інших галузях почався спад. У 1917 р. криза охопила всі галузі промисловості. Лише за травень–липень 1917 р. припинили діяльність 339 підприємств. У сільському господарстві зменшилися посівні площі та врожайність. Сільське господарство натуралізувалося. У 1916 р. почалася продовольча криза. Розірвалися зв'язки з ринком. Збут сільськогосподарської продукції набув змісту поставок армії.

Фінансова система була зруйнована. Війна посилила регулятивну роль держави в економіці Росії. В 1915 р. були створені чотири державні Особливі наради з оборони, палива, перевезень і продовольства, які вирішували питання держзамовлень, введення твердих цін, обмеження свободи торгівлі адміністративно-примусовими методами.

Тимчасовий уряд зберіг Особливу раду з оборони, а також створив Економічну раду, що мала розробити загальнодержавний економічний план, і Головний економічний комітет, завданням якого було практичне впровадження економічних заходів. Тимчасовий уряд намагався контролювати приватні монополії, встановивши державний контроль за цінами, щоб акумулювати в Державному бюджеті переважну частину підприємницького прибутку.

Лютнева буржуазно-демократична революція започаткувала добу національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. В її історії виокремлюють такі етапи:

- березень 1917 р. – 29 квітня 1918 р. — доба Центральної ради та Української Народної Республіки (УНР);
- 29 квітня 1918 р. – грудень 1918 р. — доба Української держави (Гетьманату);
- листопад 1918 р. – листопад 1920 р. — доба Української Народної Республіки на чолі з Директорією.
- листопад 1918 р. – липень 1919 р. — доба Західноукраїнської Народної Республіки.

Економічна криза поглиблювалася. Центральна рада не змогла створити місцеву адміністрацію, організувати відбудову господарства. У контексті Брестського договору 1918 р. підписано нерівноправний економічний договір (23 квітня 1918 р.) щодо поставок продовольства та сировини Німеччині, Австро-Угорщині. Ці держави зобов'язувалися поставити в Україну сільськогосподарські машини, нафтопродукти, хімічні, фармацевтичні товари, посуд тощо.

У квітні 1918 р. за підтримки німецької держави, війська якої окупували Україну після Брестського мирного договору (лютий 1918 р.), до влади прийшов Павло Скоропадський, проголошений гетьманом України.

Економічну політику Української держави (Гетьманату) визначали Закон «Про тимчасовий державний устрій України» та «Грамота до всього Українського народу».

Було створено систему та налагоджено діяльність адміністративних органів: Ради міністрів Української держави, губернських і повітових старост, промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства. Проголошено відновлення приватної власності та свободи підприємництва як підґрунтя культури і цивілізації. Націоналізовані земля і підприємства були повернуті власникам. У червні 1919 р. відновлено право купівлі-продажу землі. На виробництві обмежувалась свобода профспілкової діяльності, рівень зарплати визначав власник підприємства.

Було створено власну банківську систему. Згідно із законом від 9 травня 1918 р. введено національну грошову одиницю — карбованець. В обігу були російські рублі, «керенки», німецькі марки та австро-угорські корони.

Важливою для розвитку української державності була реалізація політичних і культурних заходів. Створено сенат, суд на нових засадах, укладені нові закони. Визнано автокефалію Української православної церкви. Проведено українізацію шкіл усіх ступенів, засновано два університети, Українську академію наук, Національну бібліотеку, Національний архів та інші заклади культури. Розвивалася українська видавнича справа.

Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР) проголошено 13 листопада 1918 р. Її законодавчим органом була Українська національна рада, виконавчим — Державний секретаріат. «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії» від 13 листопада 1918 р. містив конституційні основи ЗУНР, визначивши її територію в межах українських етнічних земель Галичини, Буковини і Закарпаття. В результаті проголошення возз'єднання УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. ЗУНР перемейновано в Західну область Української Народної Республіки (ЗОУНР).

Економічний розвиток західноукраїнських земель в 1920–1930-х рр.

Розвиток західноукраїнських земель у міжвоєнний період відбувався в умовах недержавності, монополії неукраїнського та обмеження владою українського населення в політичному та економічному житті. Українські землі були захоплені Польською, Румунською та Чехо-Словацькою державами.

Упродовж 1919–1938 рр. у Польській державі проводили земельну реформу, змістом якої були парцеляція великого землеволодіння та продаж селянам ділянок землі. На першому етапі (1919–1925 рр.) реформа на українських землях мала колоніальний характер. Право на придбання розпарцельованої землі обмежувалося обов'язковим дозволом державних органів земельної реформи, отримати який українським селянам було складно. Вони платили за землю готівкою, польські колоністи — довгостроковими банківськими кредитами. Таємний розпорядок визначав найвищий 5% доступ малоземельного українського селянства для надбання землі. Закон 1925 р. дозволив вторинний продаж розпарцельованої землі, що збільшило доступ українських селян на земельний ринок. Однак за законом 1937 р. продаж землі, отриманої під час парцеляції, відбувався лише за дозволом державних органів. Земельні реформи проводили в Румунії та Чехо-Словаччині. В Закарпатті селянам було продано лише 15% землі, яка підлягала парцеляції. В Буковині перевага надавалася румунським селянам.

2. Особливості радянської соціалістичної економіки в Україні

Радянську соціалістичну економіку (радянську економічну модель) характеризують: панування державної власності, тотальне одержавлення народного господарства, вилучення з відносин власності широких прошарків трудящих і заміна їх партійно-радянською номенклатурою, що діяла за дорученням і від імені держави; командно-адміністративна система управління народним господарством, централізоване директивне планування, владно-наказові господарські зв'язки, жорстка ієрархія суб'єктів господарювання та економічних інтересів (реалізація державного інтересу забезпечує відтворення системи); відсутність конкуренції; дефіцитність; надмірний рівень монополізації; заміна внутрішніх джерел і стимулів розвитку зовнішніми спонукальними мотивами.

Радянська наука розробила концепцію розвитку ступенів зрілості соціалістичної економіки. Згідно з нею перехідний період від ринкової до соціалістичної економіки продовжувався протягом 1917–1937 рр., у кінці 1950-х рр. було побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, 1960–1980-ті рр. визначали, як період його вдосконалення і побудови матеріально-технічної бази комунізму. Кожен з цих періодів мав певний зміст, цілі та завдання економічного та соціального розвитку. *Історію радянської економіки в Україні традиційно поділяють на такі періоди.*

➤ Перехідний період від ринкової до соціалістичної економіки (1917–1937 рр.)

- ◆ Становлення радянської системи господарювання (1917–1921 рр.). Політика воєнного комунізму в Україні (1919–1921 рр.).
- ◆ Нова економічна політика в Україні (1921–1928 рр.). Початок соціалістичної індустріалізації (1925–1928 рр.).
- ◆ Соціалістична індустріалізація народного господарства (1928–1937 рр.) в умовах становлення командно-адміністративної системи. Побудова соціалістичної економіки.

➤ Розвиток радянської соціалістичної економіки в умовах командно-адміністративної системи (1938–1985 рр.).

- ◆ Господарство України в період третьої п'ятирічки (1938–1941 рр.)
- ◆ Господарство України у період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) та післявоєнної відбудови і розвитку (1945–1953 рр.).
- ◆ Економічний розвиток у 1950–1960-х рр.
- ◆ Економічний розвиток у 1971–1985 рр.

➤ Реформування радянської економічної системи (1985–1991 рр.).

Основними етапами економічного розвитку Радянської України були п'ятирічні плани — основна форма централізованого планування економічного та соціального розвитку. Директивне планування було основою економічного розвитку Радянської України.

3. Спроби реформування соціалістичної економіки в 1985–1991 рр

На квітневому (1985 р.) Пленумі КПРС під впливом політичних, соціально-економічних, екологічних чинників було визначено економічну політику *привидишення соціально-економічного розвитку країни* на основі науково-технічного прогресу. Її основні положення передбачали інтенсифікацію суспільного

виробництва на основі НТП, подолання падіння темпів економічного розвитку, докорінну реконструкцію машинобудування, вироблення нового господарського механізму, вдосконалення структури управління господарства. Ця програма була основою плану дванадцятої п'ятирічки (1986–1990 рр.).

Реформування господарського механізму було пов'язано з мікроекономічними чинниками — активізацією господарської діяльності підприємств і фізичних осіб. Ухвалено закони про індивідуальну трудову діяльність (1986 р.), про трудові колективи (1986 р.), однак вони лише загострили проблеми. Трудові колективи здобули право обирати керівників підприємств та організацій, визначати ціну на виготовлені товари та надані послуги. Це призвело до негативних наслідків у керівництві підприємствами, цінових диспропорцій.

Національною трагедією став вибух 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській АЕС. Жертвою радіоактивного зараження стали понад 1000 міст і сіл. Було вилучено з господарського обігу до 190 тис. га землі. Десятки тисяч людей виселили в радіусі 30 км від реактора. Безпосередні збитки оцінюються в 8 млрд. руб. (близько 1,5% від національного доходу). Щороку Україна витратила на ліквідацію наслідків аварії понад 800–900 млрд. дол. США, а непрямі видатки за період 1986–1989 рр. становили 25 млрд. дол. Здоров'я мільйонів українців зазнало впливу негативних чинників.

У січні 1987 р. піддано критиці адміністративно-командну систему, зроблено висновок про необхідність комплексної реформи всієї економічної системи. *В червні 1987 р. на Пленумі ЦК КПРС проголошено програму радикальної реформи управління економікою*, що передбачала перехід від адміністративних до економічних методів управління. Економічна політика отримала назву *перебудови*. Було запропоновано модель демократичного або ринкового соціалізму з одночасним формуванням нового політичного мислення та демократизацією політичної системи. Економічне реформування передбачало розширення прав підприємств, запровадження акціонерних, орендних і кооперативних форм господарювання, сімейного підряду в сільському господарстві, розвиток малих і спільних підприємств, реформу фінансово-кредитної системи. Законодавчо це забезпечували Закони «Про державне підприємство (об'єднання)» (1987 р.), «Про кооперацію» (1988 р.).

У процесі реалізації програми скасовано 103 республіканські органи управління. Республіканську ланку управління зменшено наполовину, обласну — на третину. Ліквідовано 14 міністерств і відомств, 83 організації середньої ланки, укрупнено 1500 підприємств, цехів, дільниць. Загалом управлінський апарат зменшено на 80 тис. осіб.

У *промисловості* введено господарський (комерційний) розрахунок, складовими якого проголосили самофінансування, самоокупність, самоуправління. Підприємства могли реалізовувати продукцію понад державне замовлення, отримали право на самостійне планування діяльності на основі рекомендованих, а не директивних показників, контрактів з постачальниками та споживачами, державних замовлень. Скасовували дотації збитковим підприємствам, яких уже налічували 30%, ввели статтю про банкрутство підприємств. У 1989 р. зареєстровано 75 спільних підприємств, у 1990 р. — 156.

Поширювалися орендні відносини та кооперативні форми господарювання. Кількість кооперативів навесні 1989 р. перевищила 99,3 тис. У них було зайнято до 2 млн осіб. У 1991 р. цей показник дорівнював більш ніж 7 млн осіб, що становило приблизно 15% активного населення. Розвивалося дрібне приватне підприємництво. В 1988 р. індивідуальною трудовою діяльністю, переважно кустарно-ремісничою, було зайнято 734 тис. осіб. У 1990 р. ухвалено закони «Про акціонерні комерційні товариства», «Про цінні папери», «Про власність», які свідчили про становлення ринкової економіки в СРСР. Наприкінці 1980-х рр. почалася «комп'ютерна революція» — масове розповсюдження імпортованих персональних комп'ютерів.

Перебудова у *сільському господарстві* передбачала створення «соціалістичного» фермерства без приватної власності на землю, реформування системи управління, розширення самостійної діяльності колгоспів і радгоспів, запровадження орендних відносин на тривалий термін і розпорядження виробленою продукцією. До літа 1991 р. господарства орендаторів охоплювали лише 2% землі і 3% поголів'я худоби. Виникли нові форми підприємств: агрокомбінати, агрофірми, агрооб'єднання. Розвивались колективний та сімейний підряди, на які наприкінці 1989 р. перейшли 529 колгоспів і радгоспів.

Наприкінці 1989 р. дійшли висновку, що реалізувати програму не вдалося.

Сформувалася тіньова економіка, за оцінками експертів, до 70–90 млрд руб. щорічно. Організована злочинність створила тотальну систему рекету приватного бізнесу. Нажиті приватними підприємствами насамперед у торгово-посередницькій сфері та «тіньовиками» гроші започаткували первісне нагромадження капіталу.

Грошові доходи населення збільшилися, життєвий рівень знизився. На кожний карбованець в обігу на початку 1990 р. припадало товарів на 18 коп. Із 989 основних товарів лише 106 регулярно надходили на продаж. Якість товарів погіршилася. Кількість побутової техніки в гарантійних майстернях становила п'яту частину її щорічного виробництва. Розбалансувався споживчий ринок. Зруйнувалася система розподілу продукції через загальносоюзні фонди. Республіка в 1990 р. виконала союзні поставки на м'ясо лише на 69%, а внутрішньореспубліканські — на 92%.

Жовтень 1990 р. – серпень 1991 р. — це новий етап перебудови. Економічну програму представляли представники радикально-економічних реформ, які обстоювали ліберально-демократичні погляди. Було запропоновано «програму рішучих заходів» і проголошено гасло «ринок у всьому правий». За змістом це була спроба переходу до регульованої державою ринкової економіки. Пропонували запозичити досвід «рейганоміки» та «тетчеризму», взяти на озброєння монетаристську модель регулювання економіки країн

Заходу. У 1991 р. Раду міністрів реорганізовано в Кабінет міністрів, Держагропром України — на Міністерство сільського господарства.

З ухваленням законів «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» (грудень 1990 р.), «Про власність» (лютий 1991 р.) розпочато формування правових основ комунальної власності. Постанова Верховної Ради «Про земельну реформу» (грудень 1990 р.) оголосила всі землі об'єктом земельної реформи, що мала передати їх у приватну та колективну власність, створити умови для рівноправного розвитку різних форм господарювання, формування багатокладної економіки, раціонального використання та охорони земель.

Утверджувалися бартерна економіка та «економіка казино», коли зростання не виробничого, а торговельного було змістом господарського розвитку. В 1990 р. інфляція дорівнювала 25%. У листопаді 1990 р. запроваджено продаж продовольчих і непродовольчих товарів з використанням картки споживача з купонами. В січні 1991 р. розпочато реформу цін. Нові закупівельні та оптові ціни перевищували діючі роздрібні, що призвело до спорожнення полиць у крамницях. Це призвело до зростання інфляції до 9,6% в місяць. У квітні 1991 р. введено нові державні фіксовані, регульовані та вільні роздрібні ціни. До січня 1992 р. ціни збільшилися в 8 разів, це в 1,5 разу перевищувало зростання доходів. За рівнем оплати праці СРСР посідав 157 місце в світі.

Далі погіршувалася екологічна ситуація. Щорічні втрати України становили 15–20% від валового національного прибутку. Зона екологічного лиха охопила понад 15% її території. За кількістю технологічного бруду республіка посідала перше місце в Європі.

Загострилося *фінансове становище*. Дефіцит державного бюджету був найгострішою проблемою макроекономічної політики. Основними причинами були такі: антиалкогольна компанія, що зумовила зменшення щорічних надходжень до бюджету на 10 млрд. руб.; зростання заробітної плати (за 1988–1989 рр. удвічі порівняно з 1987 р.), випереджаюче матеріальне виробництво; збільшення на 1/4 соціальних виплат; зменшення ціни на нафту (до 44% від рівня 1985 р.) і газ, що зумовило за 1985–1990 рр. зменшення доходів від продажу енергоносіїв удвічі; збільшення імпорту машин та устаткування замість товарів народного споживання, а отже, втрати частини податку з обігу, непередбачені витрати на ліквідацію наслідків чорнобильської катастрофи. Дефіцит консолідованого бюджету збільшився з 18 млрд руб. (1,8% ВВП) до 90 млрд руб. у 1988 р. (9,2% ВВП). Видатки бюджету України склали 25,7% від ВВП. Державний борг становив 45% від ВВП у 1990 р. Високими темпами збільшувалася грошова маса. Надлишок грошової маси становив 165 млрд руб.

У 1987 р. почалася перебудова банківської системи СРСР. Створено п'ять спеціалізованих банків: «Зовнішекономбанк», «Промбудбанк», «Агропромбанк», «Житлосоцбанк», «Ощадбанк». Однак монополія центру в банківській системі залишалася. Зменшили надання позик, у 1990 р. їх кількість дорівнювала 70% від рівня 1985 р., переважали довгострокові. Важливим джерелом платіжних кредитів були грошові вклади населення, що в 1986 р. становили 220 млрд руб.

У період перебудови керівництво СРСР намагалося «вмонтувати» ринкові відносини в соціалістичну економіку. Проте адміністративно-командна система не здатна на будь-яке реформування. Необхідні були докорінні радикальні зміни. Масова атака на командно-адміністративну систему призвела до економічного безвладдя. Незадоволення населення швидко зростало. Водночас перебудова сприяла процесу суверенізації республік та утворенню суверенних держав. Розпочався розпад єдиного економічного та політичного простору СРСР. У 1988–1990 рр. він набув форми «параду суверенітетів», тобто розширення повноважень союзних республік, проголошення верховенства власних пріоритетів і законів над союзними, ігнорування розпоряджень центру, в тому числі про перерахування податків і самостійного пошуку шляхів виходу із кризи.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила «Декларацію про державний суверенітет України», що є базовим нормативно-правовим актом проголошення економічної самостійності України. Закон «Про економічну самостійність України» (серпень 1990 р.) і програма переходу до ринкової економіки (листопад 1990 р.) визначили засади економічного суверенітету України: власність народу республіки на національне багатство і національний дохід, різноманітність і рівноправність різних форм власності, господарська самостійність і свобода підприємництва, введення національної грошової одиниці, організація фінансово-бюджетної та грошово-кредитної систем, захищеність внутрішнього ринку, створення національної митниці. У червні 1991 р. вирішено встановити республіканську юрисдикцію над усіма підприємствами України. **24 серпня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Акт проголошення незалежності України, що був підтверджений референдумом 1 грудня 1991 р.** 7–8 грудня 1991 р. лідери Росії, України і Білорусі (країн-засновників СРСР) оголосили про призупинення дії Союзного договору 1922 р. і створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). СРСР перестав існувати.

Перебудова послабила основи командно-адміністративної системи, створила базу для подальшого розвитку ринкової економіки. Країни Центральної та Східної Європи отримали змогу здійснити економічні реформи.

4. Україна в народногосподарському комплексі СРСР

Розвиток економіки колишнього СРСР передбачав максимальну інтеграцію господарств союзних республік у загальносоюзному народногосподарському комплексі, сформованому в 1950–1960-х рр. Його розвиток базувався на таких засадах: інтернаціоналізація господарського життя СРСР, підвищення рівня

спеціалізації та кооперації виробництва; вирівнювання рівнів економічного розвитку радянських республік; централізація планування та управління економікою, розвиток територіально-виробничих комплексів загальносоюзного значення; створення єдиних економічних систем у межах СРСР (Єдиної енергетичної системи, загальнодержавної системи нафто- і газопостачання, єдиної мережі видів транспорту, єдиної автоматизованої системи зв'язку); розподіл між союзними республіками, економічними регіонами і галузями фінансових, трудових, матеріально-технічних та інших ресурсів.

Україна посідала третє місце (2,7%) в СРСР за територією після РРФСР і Казахської РСР, друге — за чисельністю населення (18,5%).

За темпами економічного зростання Україна перебувала на останніх місцях серед республік СРСР. Так, за темпами зростання національного доходу Українська РСР у VIII п'ятиріччі була на дев'ятому місці, в X — на передостанньому. В СРСР національний дохід на особу населення в 1980 р. дорівнював 1740 руб., а в Україні — 1550 руб., або 89% від загальносоюзного рівня.

Економіка України в межах СРСР була відкритою. На підприємствах союзного підпорядкування вироблялося 95% продукції. Існувало понад 2 тис. великих підприємств, підпорядкованих загальносоюзним міністерствам і відомствам. За оцінками економістів, 70–80% від загальної кількості промислових виробництв не мали на території України замкнених технологічних циклів. Вони не могли існувати без виробничої кооперації з підприємствами інших республік СРСР. За рахунок поставок зі союзних республік Україна забезпечувала 25% потреби республіканської промисловості, в тому числі лісової та деревообробної — наполовину, машинобудування та легкої промисловості — на 40%. В Україні не розвивалися такі енергомісткі галузі промисловості, як електронна, електротехнічна, комп'ютерна, точне машинобудування. Сировинні ресурси працювали на загальносоюзні потреби, що призвело до їхнього виснаження.

Україна постачала республікам кам'яне вугілля, кокс, залізну руду, природний газ, чавун, сталь, прокат чорних металів, металургійне та гірничо-шахтне обладнання, турбіни, дизелі, електродвигуни, трактори, екскаватори, тепловози, автобуси, автомобілі, цемент, мінеральні добрива, природне каміння, зерно, цукор, кондитерські вироби, консерви, олію та багато іншої продукції. В Україну постачали нафту та нафтопродукти, руди, прокат кольорових металів, верстати, нафтове обладнання, засоби автоматизації, легкові та вантажні автомобілі, вагони, силові трансформатори, електронно-обчислювані машини, кабель, автомобільні шини, пластмаси, вироби радіопромисловості тощо.

Економічна система СРСР щодо світогосподарських зв'язків була закритою. На СРСР припадало 4% світового експорту, хоча він виробляв 14% чистого світового матеріального продукту. Частка України у зовнішньоекономічних відносинах СРСР становила 20%. Експортну продукцію спрямовували в 123 країни світу, за цінами світового ринку вона оцінювалась у 30 млрд. руб. У 1989 р. у структурі експорту на сировину, матеріали і товари народного споживання припадало 72%, на машини й устаткування — 22%. Суб'єктами міжнародних економічних зв'язків були понад 1400 українських підприємств.

Україна співробітничала з економічно розвиненими країнами світу. Більш ніж 20 країн (Австрія, Нідерланди, Італія, Норвегія, Франція, Фінляндія, Німеччина, Швейцарія, Швеція, США, Канада, Великобританія, Японія) одержували з України промислову продукцію і промислову сировину: залізну і марганцеву руду, кокс, прокат чорних металів, графіт, скло, металургійне та гірничошахтне устаткування, штучні алмази, алмазний інструмент, а також цукор, олію, льоноволокно тощо. В Україну Велика Британія постачала різні машини, промислове устаткування, хімічні продукти, вовняні тканини тощо. У ФРН Україна експортувала феросплави, чорні метали, автотранспортні засоби, віконне скло, олію тощо, а звідти імпортували різні машини і промислове устаткування, прокат чорних металів, хімічну продукцію.

Україна вивозила товари більш ніж у 50 країн, що розвиваються. У структурі експорту головне місце посідали машини і промислове устаткування. Машини, устаткування, прилади для африканських, азійських і латиноамериканських країн виготовлялися, враховуючи природно-кліматичні умови роботи.

Тема 14. Функціонування національних господарств у системі глобальної економіки (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.)

План

1. Глобалізація та інформаційне суспільство
2. Еволюція моделей економічного зростання у 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст
3. Сучасний інституціоналізм та зростання його значення під впливом змін у господарській практиці

1. Глобалізація та інформаційне суспільство

Вже близько трьох останніх десятиліть поспіль панівною тенденцією розвитку економіки та суспільства вважається глобалізація. Застосування даного терміну стало необхідним для позначення процесу поширення бізнесу та діяльності провідних компаній в межах усього світу. Аналогічно, виникнення ринків, на яких відбувається купівля-продаж відносно стандартизованої у світових масштабах продукції, також пов'язується із необхідністю виокремлення в окреме явище. На позначення вказаних процесів у середині 1980-х рр. американським дослідником **Теодором Левіттом** було запропоновано використання терміну «глобалізація»⁶⁹, яке дуже швидко здобуло популярності як наукова категорія при описі значного ширшого кола явищ, аніж передбачав Левітт. Зокрема, разом із поширенням інформаційних технологій, інтенсифікацією культурних та господарських зв'язків, а також туристичних потоків, за глобалізацією бізнесу, ринків та економіки почала розвиватися глобалізація суспільного життя.

Виникнення даного терміну в середині 1980-х рр. пояснюється розгортання процесів, які є фундаментальними передумовами для розвитку глобалізації:

- **лібералізація міжнародної фінансової діяльності та дерегуляція у фінансово-банківському секторі.** Відхід від кейнсіанської макроекономічної парадигми в сукупності із виходом з системи фіксованих валютних курсів Бреттон-Вудського періоду ознаменувались масштабними реформами фінансового сектору. Жорстке регулювання потоків капіталу було зайвим в умовах плаваючих курсів та посилення монетаристського ухилу в монетарній політиці. Регулюючу роль у сфері спрямування масштабних кредитів та інвестицій замість держави почав виконувати фінансовий сектор, що функціонує на ринкових засадах. Невипадково, що дерегуляція фінансово-банківської діяльності здійснювалась разом із лібералізацією міжнародних операцій з капіталом. Реформи розпочали США наприкінці 1970-х рр., у 1982 р. про масштабні реформи фінансового сектору оголосила Велика Британія. Пізніше це стало загальним напрямом розвитку розвинутих країн. Упродовж 1990-х рр. цей процес практично завершився у розвинутих країнах і продовжився в країнах з ринками, що виникають;

- **лібералізація міжнародної торгівлі.** Процес лібералізації торгівлі у світі відновився в 1944 р. з часу підписання Генеральної угоди про тарифи і торгівлю (ГАТТ), що пізніше сприяло заснуванню Світової організації торгівлі (СОТ). *Процес торгівельної інтеграції*, який був перерваний світовими війнами та автаркічними ухилами у міжнародній політиці 1930-х рр., *знову почав розглядатись як локомотив економічного зростання та розвитку.* Відбувались колективні раундові переговори про зниження імпорتنих мит, обмеження застосування кількісних обмежень (квот) та нетарифних бар'єрів для потоків товарів. Це слід пояснювати як загальною тенденцією до лібералізації підприємницької діяльності в рамках неоліберального напрямку в політиці провідних країн світу, так і стартом програм структурної адаптації економіки, які почали реалізовуватись багатьма країнами, що розвиваються, разом з МВФ. Лібералізація торгівлі (загальне зниження імпорتنих та експортних мит в сукупності із мінімізацією варіації граничних митних ставок) була важливим блоком в загальній архітектоніці даних програм. Невипадково, що в сукупності зовнішньоторговельна лібералізація в розвинутих країнах та багатьох країнах, що розвиваються, сприяла формуванню глобально інтегрованих ринків. Фінансова лібералізація виявилась як ніколи доречною, оскільки забезпечила підтримку розвитку світової системи торгівлі, чим також сприяла інтенсифікації глобальних торговельних взаємин;

- **зміна ставлення до залучення капіталу ззовні в країнах третього світу.** У 1960–1970-х рр. багато країн, що розвиваються, поклались на стратегії імпортозаміщення, зовнішньоторговельного протекціонізму та масштабного залучення капіталу закордоном для реалізації програм з розвитку національних економік. Більшість з них досягли вагомих успіхів у підвищенні рівня індустріалізації, однак загалом така політика виявилась не настільки продуктивною, як того очікували економісти, що сповідували кейнсіанську ідеологію, або ж представляли лівий політичний спектр. Макроекономічний вимір таких стратегій демонструє глибокі проблеми у сфері інфляції, бюджетних дефіцитів, зростання зовнішніх боргів. Нафтові шоки у 1973–1974 і 1979–1980-х рр., підвищення світових відсоткових ставок за кредити (до 6%) в результаті переходу провідних центральних банків світу до антиінфляційної політики, призвели до боргової кризи країн, що розвиваються, та масштабної світової боргової кризи. 1982 р. був особливий для міжнародної економіки, оскільки на нього припав пік загострення кризи міжнародної ліквідності. Відбулася переорієнтація з політики імпортозаміщення та експортоорієнтованої конкурентної економіки до залучення прямих іноземних інвестицій (ПІІ). Якщо до кризи міжнародної ліквідності в структурі припливу капіталів в країни з ринками, що виникають, домінували офіційні потоки та банківське кредитування, то після структурних реформ 1980-х, лібералізації доступу

⁶⁹ Levitt T. Globalization of Markets // Harvard Business Review. – 1983. – P. 92–102.

іноземних інвесторів на внутрішні ринки, ситуація почала змінюватись. Приплив ПІІ якісно оновив структуру економіки багатьох країн, що розвиваються, інтегруючи їх у глобальні торговельні потоки та виробничі мережі, закладаючи основи для майбутнього глобальної інтеграції ринків товарів, капіталів та робочої сили;

- **поширення інформаційних технологій.** Якщо на середину 1970-х рр. припадає науковий прорив у сфері комп'ютерних та загалом інформаційних технологій (зокрема, перший персональний комп'ютер було створено у 1975 р. фірмою Apple), то у 1980-х розпочалось їх масове впровадження в господарську діяльність. Інформаційний фактор (комп'ютери, комп'ютерні технології, телекомунікації) виступив важливим елементом глобальної інтеграції, підсилюючи процеси фінансової та торговельної лібералізації. Інформаційні технології створили передумови для виникнення нових ринків для нових товарів, а також нові форми господарських зв'язків. Вони забезпечили загальне підвищення управління складними процесами, що породжувались тенденціями до інтеграції ринків товарів та капіталів, а також вимагали розширення ринків й забезпечення позитивного ефекту масштабу, завдяки чому здешевлювались і ставали ще більш доступними;

- **зростає значення закордонної діяльності транснаціональних корпорацій,** обороти яких мають світове значення. Розширення ринків та неоднорідність у факторному забезпеченні країн в сукупності із відмінностями у технологічному розвитку сприяли трансформації моделей бізнес-поведінки. Внаслідок цього, внутрішньо-фірмова торгівля, інвестиції та виробнича кооперація почали витісняти прості схеми експортно-імпортної діяльності. Почало зростати значення внутрішньо секторної торгівлі як відображення складних схем поглиблення диференціації виробництва та споживання, що, природно, сприяло транскордонним операціям корпорацій та появи їхньої орієнтації на ринок по всьому світу, замість конкретно локалізованого ринку.

Розвиткові глобалізації сприяли зміни у міжнародній політиці. Позитивний досвід Європи щодо регіональної інтеграції підвищив інтерес до цього процесу в Північній та Латинській Америці, Азії та Близькому Сході, і торкнувся Африки. Невід'ємним елементом регіональної інтеграції виступило зниження торговельних обмежень та лібералізації операцій з капіталом. Регіональна інтеграція виступила процесом, що підсилює загальні тенденції у сфері розвитку глобалізації, або ж виступив її найбільш концентрованим виразом тільки у більш обмежених просторових масштабах. Відхід Китаю, Індії та ряду інших країн, що розвиваються, в Азії, Латинській Америці та Африці від ідей автаркії та державного керівництва економікою створив передумови для розширення зони актуальності принципів ринкової економіки. З падінням Берлінської стіни, крахом комуністичних режимів у Східній Європі, розвалом СРСР та ринкової трансформації країн Центрально-Східної Європи і Нових Незалежних Держав поширення ринкової моделі економіки здобуло завершених глобальних форм. Завдяки цьому, створились передумови формування справжнього світового поля ринкових відносин, які, в сукупності із лібералізацією торгівлі та поступовою дерегуляцією у фінансовому секторі, забезпечили втягнення всіх регіонів світу в глобальні торговельні та фінансові потоки, міграцію робочої сили та трансфер технологій.

Змістова складова поняття глобалізації охоплює сукупність явищ, які разом демонструють складність процесу глобалізації і неможливість зведення його до певного однобокого висвітлення.

По-перше, глобалізація передбачає інтенсифікацію транскордонних господарських операцій, які переростають у стійкі економічні взаємини між різними країнами чи територіями. Більше того, в силу трансформації глобального бізнесу та появи глобальних компаній, ланцюг створення вартості яких не прив'язаний до локалізованого простору, транскордонні операції можуть мати характер реалізації внутрішніх бізнесових рішень глобальних корпорацій. *Це означає, що поряд із інтенсифікацією економічних зв'язків між країнами, зростає значення і внутрішньо фірмових операцій в глобальних масштабах.*

По-друге, глобалізація супроводжується наростаючою відкритістю економік світу потокам товарів та капіталів. Лібералізація торгівлі та потоків капіталу призводить до того, що внаслідок дії ринкового механізму розміщення ресурсів в масштабах всього світу співвідношення між часткою експортно-імпортної діяльності та операцій з капіталом у ВВП зростає. Більш відкриті економіки стають як передумовою посилення глобалізації, так і базовою формою функціонування глобального ринку як цілісної макро- та мікроекономічної структури. Продовженням феномену відкритості економік є зростання мобільності виробничих факторів. Без мобільності капіталів глобалізація була би неможлива, а без мобільності праці глобалізація була би неповна.

По-третє, зростання транскордонних операцій та відкритості економік призводить до посилення процесу інтеграції ринків та формування єдиного глобального ринку, який не має чітких кордонів і не може бути окреслений з допомогою мапи. Звичайно, елементи політичного поділу світу та культурні відмінності ще тривалий час зберігатимуть свою актуальність щодо окреслення специфічних рис окремих ринків. Однак, поява глобально інтегрованих ринків є якісною структурною трансформацією, яка вимагає інших підходів у сфері макроекономічної політики та реалізації конкурентних стратегій. Формування єдиного глобального ринку товарів та капіталів посилює інтеграційні зв'язки між країнами. Дуже часто, як у випадку з інституціоналізованими та політично формалізованими інтеграційними об'єднаннями, за інтеграцією між країнами слідує інтеграція ринків. Втім, виникнення глобального ринку як континууму передбачає, що окремі локальні подібності не мають домінуючого значення для загального процесу інтеграції.

Разом із інтеграцією ринків та зростанням відкритості економік підвищується значення конкуренції. *Конкуренція в глобальних умовах здобуває особливі можливості, долаючи обмеження національних кордонів та переростаючи у надекономічну силу, яка визначає не тільки конкуренцію фірм, а також конкуренцію форм господарювання, моделей управління і політики, соціальних ієрархій, політичних та суспільних інститутів тощо.* В умовах глобалізації конкуренція — це не змагання між виробниками за кращий збут

свого товару, а конкуренція систем, які віддзеркалюють сукупність соціально-економічних процесів, оптимізованих та адаптованих для виживання в умовах глобальної орієнтації.

По-четверте, з інтеграцією ринків пов'язується поява глибокої тенденції до посилення взаємозалежності між різними країнами. Зростає значення ефектів переливу, які передбачають відчутність наслідків подій в одній з країн для іншої чи ряду інших. Взаємозалежність демонструє неминучі наслідки формування відносно цілісного світу. Однак, мірою експансії глобалізації на заміну взаємозалежності приходить поява феномену глобально-центризму. *Глобально-центризм означає формування певних глобальних тенденцій розвитку чи поведінки окремих економічних змінних, які не залежать від подій в окремій країні, а репрезентують розвиток глобальної економіки як системи.* Глобально-центризм є більш високим ступенем розвитку глобалізації, порівняно з глобальною взаємозалежністю, однак його досягнення неминуче передбачало проходження фази посилення взаємозалежності у світі.

По-п'яте, глобалізацію характеризує тенденція до конвергенції, тобто зближення ознак багатоманітних форм та стереотипів економічного та соціального життя. Конвергенція виступає наслідком інтенсивного торговельного обміну та мобільності населення світу, виникнення глобально інтегрованих ринків та конкуренції між фірмами, країнами чи взагалі соціально-економічними структурами та інститутами. Конвергенція не передбачає остаточної асиміляції; вона скоріше підкреслює необхідність зближення функціональних складових бізнесової діяльності і суспільних комунікацій, цілей та інструментів політики й стереотипів соціального реагування для формування ефективних моделей поведінки у глобальному просторі, в якому домінують ринкові сили та конкуренція.

Кількісну оцінку процесів глобалізації характеризують показники відкритості економіки та закордонної діяльності:

- торговельна відкритість (співвідношення між показником експорту до ВВП країни, або сумарним показником експорту й імпорту, поділим на 2, до ВВП країни);
- фінансова відкритість (рівень лібералізації транскордонних операцій з капіталом та співвідношення між валовими потоками приватного капіталу до ВВП країни);
- експансія валових вимог та зобов'язань (співвідношення між валовими зовнішніми вимогами та зобов'язаннями країни до ВВП країни).

Швидке поширення інформаційних технологій спонукає багатьох економістів до перегляду уявлень про базові засади функціонування економіки. На сьогодні чітко простежується намагання розмежувати ознаки старої економіки (економіки індустріальної та постіндустріальної цивілізації) та ***нової економіки як економіки інформаційної ери.*** *Необхідність запровадження даного терміну пов'язується з потребою теоретичного та світоглядного відображення масштабних змін, спричинених:*

- ◆ технологічними зрушеннями, які уможливають переведення значної кількості ручної праці не просто у машинний режим, а у режим загальної керованості технологічними процесами завдяки програмному забезпеченню;
- ◆ посиленням залежності ефективності та факторної віддачі від ступеня інформатизації практично усіх операційних та комунікативних процесів в суспільстві та бізнесі;
- ◆ швидким поширенням нових винаходів та радикальним зростанням фактора доступу до нових знань у сфері конкуренції;
- ◆ перманентною потребою у інноваціях, яка внутрішньо підіграє інвестиції у нові технологічні сфери та дослідження природи матерії;
- ◆ формуванням складних мереж, які охоплюють практично усі аспекти суспільно-економічного життя;
- ◆ глобалізацією мереж та глобальною інформатизацією. Глобалізація стає плацдармом для охоплення мережами усього світу. У свою чергу поширення мереж по світу стає двигуном розвитку самої глобалізації в інших сферах економіки та життя суспільства;
- ◆ зміною структури зайнятості та зміною структури виробництва і споживання тощо. Сектор послуг не просто стає домінуючим у новій економіці, він передбачає що послуги мають безпосередній інформаційний характер.

2. Еволюція моделей економічного зростання у 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст

Одним із магістральних напрямків розвитку теорії економічного зростання у 90-х рр. XX ст. стало уточнення моделі Р.М. Солоу шляхом розгляду її змінних s' , δ' , n' , g як ендогенних та врахування нових факторів, зокрема людського капіталу. Саме цим шляхом у поясненні економічного зростання йшли **Роберт Лукас, Грегорі Менк'ю, Девід Ромер, Девід Н. Вейл, Гін Гроссмен, Елханан Хелпмен, Пол М. Ромер, Філіп Аггійон і Пітер Ховітт.**

Кожна із новостворених чи модифікованих моделей має свої особливості, але в основному їхня логіка зводиться до декількох аспектів. По-перше, визначальним чинником економічного зростання є ендогенний технологічний прогрес. По-друге, економіка країни досліджується у розрізі взаємодії не тільки між вищевказаними секторами, але й у площині активної співпраці між самими країнами. По-друге, існує лінійна залежність між фінансуванням розвитку людського капіталу й рівнем інвестування інноваційної діяльності, якістю нових технологій, продуктивністю праці, розширенням асортименту продукції та максимізацією граничної корисності нововведень і споживчих товарів. По-третє, існує взаємозв'язок між нормою

оподаткування, рівнем інноваційної діяльності та економічним зростанням — перш за все податкові важелі слід застосовувати у секторі виробництва споживчих товарів, потім для фізичних осіб, і в останню чергу для сфери НДДКР та виробників нових технологій.

3. Сучасний інституціоналізм та зростання його значення під впливом змін у господарській практиці

У кінці ХХ -на початку ХХІ ст. інституціоналізм перетворився на один з провідних напрямів світової економічної думки. Предметом дослідження інституціоналізму є інститути, які мають місце в економіці, політиці, соціально-правовій і духовній сферах. Під інститутами в сучасній економічній теорії розуміються «правила гри» в суспільстві або «створені людиною» обмежувальні рамки, які організують взаємовідносини між людьми, а також система механізмів, що забезпечує їх виконання. Вони вибудовують структуру спонукальних мотивів людської взаємодії, зменшують непевність, організуючи повсякденне життя.

Інститути поділяються на⁷⁰:

- формальні — правила, які закріплені в законодавчих (на основі Конституції) та інших нормативних актах, обов'язковість дотримання яких забезпечується спеціально уповноваженими особами (державними чиновниками), за рівнем дії вони є макро- і мікроструктурні;
- неформальні — загальноприйняті умовності й етичні кодекси поведінки людей (звичаї, традиції, неписані правила, що є результатом тісного сумісного існування людей, зокрема — телефонне право).

З розвитком суспільства можлива зміна як формальних, так і неформальних правил, а також способів та ефективності примусу до виконання правил і обмежень (рис. 1). Зміни у формальних правилах вимагають значних витрат ресурсів, але вони відбуваються достатньо швидко. Зміни ж неформальних правил здійснюються поступово (еволюційно).

В економічній літературі існують різні тлумачення інституціоналізму, єдиної класифікації інституціональних теорій не склалося. Насамперед, зберігається поділ інституціоналізму на традиційний та сучасний, останній представлений двома напрямками — неоінституціоналізмом (neoinstitutional economics) і новим інституціоналізмом (new institutional economics).

Рис. 1. Виникнення нових інститутів як результат зіткнення нових і старих правил

Термін неоінституціоналізм вперше в 1953 р. використав М. Тул у дослідженні, присвяченому ідеям Т. Веблена та його послідовників. Упродовж 1850–1980-х рр. неоінституціональними вважали праці інституціоналістів так званої нової хвилі Дж.К. Гелбрейта, Д. Белла, Е. Тофлера, Г. Мюрдаля, Р. Хейлбронера, Дж. Ходжсона та ін., які створили теорії постіндустріальної цивілізаційної трансформації. Одночасно сформувався новий теоретичний напрям — «нова інституціональна економіка» (НІЕ) як варіант міждисциплінарних досліджень (enterprise), які поєднували економіку, право, політичні науки, соціологію тощо⁷¹. У 1990-х рр. під впливом праць Т. Еггертсона термін «неоінституціоналізм» поширився власне на праці НІЕ⁷². Це зумовило плуганину у поняттях «неоінституціоналізм» і новий інституціоналізм», у т.ч. в українській і російській економічній літературі.

Українська економічна література традиційно тлумачить неоінституціоналізм і новий інституціоналізм як два напрями інституціональної теорії (рис.2), що за умови спільного предмета пізнання (аналіз інститутів) мають принципові теоретико-методологічні відмінності. Український вчений А. Чухно визначає неоінституціоналізм як сучасний інституціоналізм неklasичного напрямку, новий інституціоналізм — сучасний інституціоналізм класичного напрямку⁷³.

Відповідно до іншого погляду новий інституціоналізм є лише однією із складових неоінституціональної економіки. Це твердження авторитетної економічної енциклопедії «New Palgrave: Dictionary Economics»⁷⁴, яка до складу «нової політичної економії» включає шість основних напрямів неоінституціоналізму: 1) теорію суспільного вибору (public choice economics); 2) теорію прав власності (economics property right); 3) нову

⁷⁰ Нуреев Р. Теория общественного выбора: Курс лекций. – М.: ГУ ВШЭ, 2005. .

⁷¹ Висновок Міжнародного товариства нової інституціональної економіки (ISNTE), офіційний сайт – <http://www.isnie.org>.

⁷² Эггертсон Т. Экономическое поведение и институты. – М.: Дело, 2001.

⁷³ А. Чухно. Институціоналізм: теорія, методологія, значення // Економіка України. – 2008. - № 6. – С.7.

⁷⁴ The New Palgrave: A Dictionary of Economics. – Vol. I. – London, 1987.

інституційну економіку (new institutional economics); 4) теорію права і злочинності (economics law, economics crime); 5) політичну економію регулювання (political economy regulation); 6) нову економічну історію (new economic history).

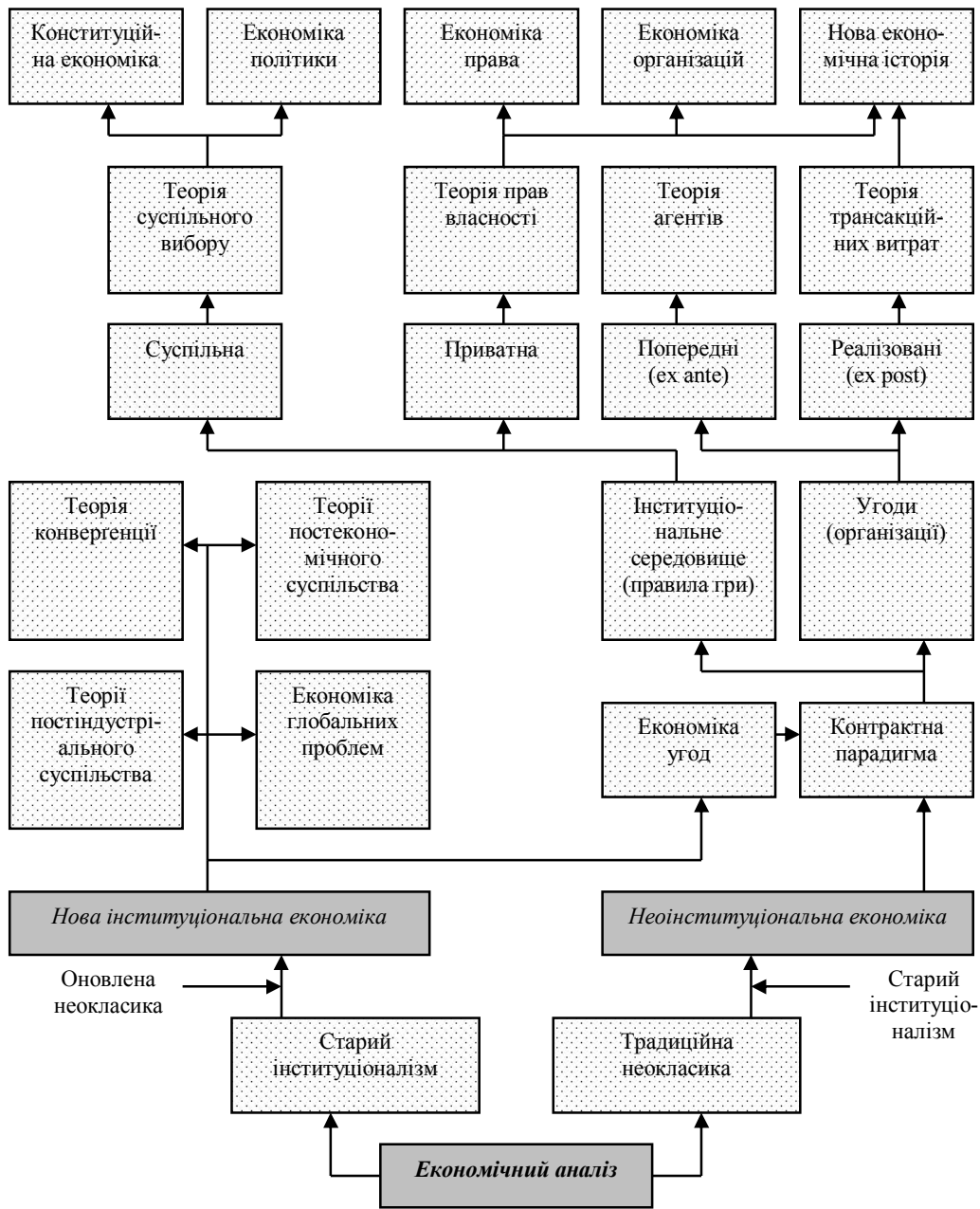

Рис. 2. Класифікація інституціональних концепцій⁷⁵

⁷⁵ Нуреев Р. Теория общественного выбора: Курс лекций. – М.: ГУ ВШЭ, 2005. – С. 22.

Засновником неoinституціоналізму вважають американського економіста Рональда Коуза, який в 1937 р. у статті «Природа фірми» ввів поняття трансакційних витрат — витрат на укладання угод (контрактів), а в 1991 р. отримав Нобелівську премію за роботи в галузі дослідження трансакційних витрат і прав власності, їх вплив на інституціональну структуру фірми. Розвиток неoinституціоналізму пов'язаний із іменами видатних вчених: К. Ерроу, Дж. Стіглер, А. Алчіан, Г. Демет, О Вільямсон, Дж. Б'юкенен, Г. Беккер, Д. Норт, А. Оноре, Р. Фогель та ін. Економічна теорія неoinституціоналізму охоплює наступні основні теорії: трансакційних витрат, прав власності, контрактів (економіку регулювання), суспільного вибору, права і злочинності, домогосподарства, нову економічну історію.

Базовими для неoinституціоналізму є твердження, що утворюють «жорстке ядро» неокласики і без яких не може існувати жодна неокласична модель:

1) рівновага на ринку існує завжди, вона збігається з оптимумом за Парето (модель Вальраса-Ерроу-Дебре). Модель Вальраса-Ерроу-Дебре, розроблена вченими **К. Ерроу** і **Дж. Дебре** у 50-х рр. ХХ ст. на базі теорії загальної рівноваги Л. Вальраса, включає в себе моделі поведінки споживача та поведінки фірми. Виробники і споживачі розглядаються в ній не ізольовано, а як взаємодіючі елементи однієї системи. Модель належить до такого класу моделей рівноваги, в якому співвідношення цін, обсяги попиту і пропозиції визначаються одночасно.

У процесі формування своїх ідей вчені використали теорему Неша про гру з n -учасниками і показали еквівалентність понять конкурентної рівноваги та рівноваги гри з n -учасниками. Історія проблеми існування рівноваги досягла своєї кульмінації, коли Дж. Дебре опублікував підсумкову працю «Теорія вартості: аксіоматичний аналіз економічної рівноваги»⁷⁶. В ній не тільки викладена аксіоматика системи загальної економічної рівноваги і був представлений доказ існування рівноваги, але й подані доведені обома вченими теореми добробуту, що встановлюють (однозначну) відповідність між конкурентною рівновагою і оптимумом за Парето.

Дж. Дебре присвятив свою працю розгляду двох основних проблем: поясненню цін на товари «як результату взаємодії мікроекономічних агентів приватної власності через посередництво ринків» та обґрунтуванню ролі цін в «оптимальному стані економіки». Вчений спробував вказати на ті критерії, за якими підприємці отримували можливість визначати найкраще використання ресурсів, способи виробництва більшої кількості товарів за

найменших витрат. Кожен виробник повинен знати свої виробничі можливості, а кожен споживач — власні потреби, і обидва учасники ринкової гри повинні уявляти обсяг ресурсів, яким володіють. У своїй «Теорії вартості» вчений подав повну аксіоматичну систему, яка описує поведінку споживача і поведінку фірми. Він показав, що конкретна рівновага забезпечує оптимальний розподіл товарів і послуг. Будь-який інший розподіл призвів би до погіршення позицій, як мінімум, одного учасника господарського процесу. Дж. Дебре зумів довести, що зроблені ним висновки повністю зберігають силу й за невизначеності перспектив. Теорія рівноваги, таким чином, фактично почала перетворюватися в науку про раціональну господарську діяльність, здобувши необхідний науковий апарат для аналізу проблем оптимального використання ресурсів;

2) індивіди здійснюють вибір раціонально (модель раціонального вибору);

3) переваги індивідів стабільні й мають ендогенний характер, тобто на них не впливають зовнішні чинники.

Неoinституціоналізм суттєво відрізняється від неокласики:

- по-перше, розглядається значно ширший спектр форм власності та контрактних форм, на основі яких здійснюється обмін (поряд із приватною власністю, на якій роблять акцент неокласики, аналізуються також колективна, державна, акціонерна форми та порівнюється їх ефективність щодо забезпечення угод на ринку).

- по-друге, неoinституціоналісти неокласичні моделі доповнили поняттям інформаційних витрат — витрат, пов'язаних із пошуком і отриманням інформації щодо угод та ситуації на ринку в цілому;

- по-третє, поряд із виробничими (трансформаційними) витратами неoinституціоналісти припускають існування трансакційних витрат. Безліч adeptів неoinституціоналізму вважають, що неокласична теорія звужує можливості свого економічного аналізу через те, що враховує лише витрати взаємодії людей із природою (трансформаційні витрати), в той час як сьогодні необхідно також приймати до уваги витрати взаємодії між людьми — трансакційні, які за сучасних умов зростаючого ускладнення соціально-економічних відносин набувають усе більшого значення. Їх можна визначити як витрати ресурсів (грошей, часу, праці тощо) для планування, адаптації та контролю за виконанням узятих індивідами зобов'язань у процесі відчуження та привласнення прав власності та свобод, прийнятого в суспільстві;

- по-четверте, завдяки використанню принципу «методологічного індивідуалізму» в центрі уваги неoinституціональної теорії перебувають відносини, що виникають всередині економічних організацій, тоді як у неокласичній традиції організація розглядалася як «чорна скринька», до якої дослідники «не намагались зазірати». У зв'язку з цим позицію неoinституціональної теорії можна охарактеризувати як мікроекономічну;

- по-п'яте, якщо неокласична теорія передбачала лише два види обмежень (фізичні, породжені рідкісністю ресурсів, та технологічні, що відображають рівень знань і практичної майстерності економічних агентів), то неoinституціональна теорія вводить ще одну групу обмежень, що зумовлені інституційною

⁷⁶ Debreu G. Theory of Value: An Axiomatic Analysis of Economic Equilibrium. – New Haven, 1959.

структурою суспільства і виконують свою роль після економічного вибору. Неоінституціональна економічна теорія відмовляється від будь-яких передумов і наголошує, що економічні агенти діють у світі великих трансакційних витрат, недостатньо структурованих прав власності та жорстких інституційних реальностей, сповнених ризику і невизначеності⁷⁷.

по-шосте, якщо неокласика показує людину як істоту гіперраціональну, а опортуністичну поведінку не розглядає, то неоінституціональна теорія характеризує людину більш реалістично, що знаходить своє відображення у двох найважливіших поведінкових передумовах — обмеженій раціональності та опортуністичній поведінці. Опортуністична поведінка представляє собою «слідування власному інтересу, що доходить до віроломства», тут йдеться про будь-які форми порушення взятих на себе зобов'язань⁷⁸. Опортуністична поведінка — це прагнення до особистої вигоди з використанням підступності, включаючи прораховані зусилля щодо обману, приховування інформації та інші дії, що заважають реалізації інтересів організації. Індивіди, які максимізують корисність, поводитимуться опортуністично (наприклад, надаватимуть послуги гіршої якості й меншого обсягу), коли інша сторона не в змозі цього виявити. Значна частина соціальних інституцій, як формальних, так і неформальних, покликана мінімізувати негативні наслідки обмеженої раціональності та опортуністичної поведінки. За відсутності проблем обмеженої раціональності та опортуністичної поведінки потреба у багатьох інституціях просто би зникла.

Новий інституціоналізм робить спробу створити нову теорію інститутів, адекватно оцінити вплив інституціонального середовища на формування моделі та стратегії соціально-економічного розвитку. Методологічні основи нової інституціональної теорії ґрунтуються на засадах традиційного інституціоналізму:

- дослідження проблеми економічної теорії за допомогою неекономічних наук — права, історії, соціології та інших суспільних наук, використання міждисциплінарного підходу до аналізу економічних процесів;
- застосування індуктивного методу (рух думки від одиничних випадків до узагальнень), принципів історизму та еволюціонізму, розгляд економіки не в статичі, а в динаміці;
- використання принципу методологічного холізму, за яким увага акцентується на системі інститутів, на діях колективів (профспілок та уряду) із захисту прав індивідів, тоді як методологічний індивідуалізм неоінституціоналізму аналізує поведінку індивіда, який із власної волі та у відповідності до своїх інтересів вирішує, членом яких колективів йому вигідно бути;
- визнання необхідності соціального контролю над економікою, активної економічної та соціальної політики держави.

Сучасний інституціоналізм поєднує в собі відмінні підходи, серед яких можна виокремити шість основних:

- 1) **нормативний інституціоналізм**. Його засновниками є Джеймс Марч та Йохан Олсен, які значну увагу приділяли вивченню ролі норм у формуванні та функціонуванні інститутів і у визначенні індивідуальної поведінки;
- 2) **інституціоналізм раціонального вибору**, який наголошує, що поведінка є функцією правил та стимулів більше ніж норм та цінностей. Інститути виступають для цих груп системою правил та стимулів, дотримуючись яких, особи намагаються максимізувати власну корисність;
- 3) **історичний інституціоналізм**, який наголошує, що для розуміння логіки розвитку політики необхідно визначити початкові рішення, які визначають наступний політичний курс;
- 4) **емпіричний інституціоналізм**, який найбільшою мірою виступає спадкоємцем «старого» інституціоналізму й наголошує, що структура/система управління детермінує відмінності в способі реалізації політики та виборі, який здійснює влада;
- 5) **інтернаціональний інституціоналізм**, який стосується інститутів, що функціонують поза національними державними інститутами;
- 6) **соціальний інституціоналізм**, що охоплює систему взаємовідносин між державою та суспільством, зокрема, інститути неокорпоративізму.

Безумовно, жодна з означених версій сучасного інституціоналізму не забезпечує повного й вичерпного розуміння інституційної поведінки, але кожна з них відкриває свій, особливий ракурс цього широкомасштабного явища. Всі вони сукупно сприяють його кращому розумінню.

Основні теорії сучасного інституціоналізму

Теорія суспільного вибору (public choice theory) є найяскравішим напрямком економічного імперіалізму, пов'язаним із застосуванням методології неокласичної економічної теорії задля вивчення феномену політичного процесу. Представники цієї течії, критикуючи кейнсіанців, поставили під сумнів ефективність державного втручання в економіку. Розвиваючи принципи класичного лібералізму і використовуючи методи макроекономічного аналізу, вони «втрутились» у сферу, що традиційно вважалась полем діяльності політологів, юристів і соціологів. Критикуючи державне регулювання, представники теорії суспільного вибору зробили об'єктом аналізу не вплив кредитно-грошових і фінансових заходів на економіку, а сам

⁷⁷ Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. – М.: Логос, 2000.

⁷⁸ Литвинцева Г.П. Введение в институциональную экономическую теорию: Учебное пособие. – Новосибирск, 1999.

процес прийняття урядових рішень. На етапі свого зародження (60-ті рр. ХХ ст.) теорія суспільного вибору, здебільшого, розглядала проблеми оподаткування та бюджетної політики в контексті фінансування суспільних благ, проте згодом її застосування поширилось і на інші сфери соціально-економічного життя, отже, сьогодні вона може розглядатись в якості окремої дисципліни («економічна теорія політики»).

Теорія суспільного вибору є окремим випадком теорії раціонального вибору, а раціональним в неокласичній теорії є максимізація корисності індивідів в межах ресурсів, які є в їх розпорядженні, та очікувань по відношенню до дій інших партнерів. Раціональні індивіди не лише здатні співвідносити вигоди та втрати від своїх дій, але й зрозуміти наслідки власної діяльності.

Теорія раціонального вибору сформувалась під впливом: шотландської моральної філософії (Ф. Хатчесон, А. Фергюссон, Д. Юм, А. Сміт), яка сформулювала індивідуалістичну концепцію раціональної поведінки в суспільстві; утилітаризму (І. Бенгем), який підкреслював значення моральних суджень і оцінок; неокласичної теорії (А. Маршалл), що аналізувала роль взаємного обміну між людьми.

Теорія раціонального вибору бере на озброєння новітньої інструментарії економічної науки, розроблений Р. Коузом (транзакційні витрати), Г. Сайманом (обмежена раціональність), Дж. Стіглером (неповнота інформації), Г. Беккером (принцип невизначеності), Р. Хардіном (зіткнення інтересів груп), Б. Манделвілем, К. Менгером (методологічний індивідуалізм), А. Сеном (моральні зобов'язання) тощо⁷⁹. В межах теорії раціонального вибору склались два напрями: суспільний (чиказька та вірджинська школи) та соціальний вибір (табл. 1).

Таблиця 1. Школи теорії раціонального вибору⁸⁰

Школи	Теорія раціонального вибору		
	Теорія суспільного вибору		Теорія соціального вибору
	Чиказька школа (1930 р.)	Вірджинська школа (1950 р.)	
Основні постулати	Саморегулюючий ринок і оптимальний вибір в межах заданих обмежень	Оптимальний вибір обмежень (правил гри)	Побудова функції суспільного добробуту з метою об'єднання послідовностей індивідуальних переваг
Акцент	Ринковий успіх	Неспроможність політики	Політичний успіх або неспроможність ринку
Представники	М. Фрідмен, Р. Коуз, Дж. Стіглер, Г. Беккер, С. Пельцман, Р. Познер, Г. Льюїс	Дж. Б'юкенен, У. Наггер, Р. Вайнінг, Л. Ігер, Дж. Бреннан, У. Буш, Р. Вагнер, Г. Таллок, Д. Мюллер, Р. Толлісон	А. Бергсон, К. Ерроу, А. Сен, Дж. Рьомер, Дж. Елстер, К. Моєн

Теорія прав власності. Революційною з точки зору наукового підходу щодо виявлення прав власності стала теорія, розроблена професором Чиказького університету **Р. Коузом**. Заснований ним напрям економічної науки отримав назву «проблеми соціальної вартості». Праця «Проблема соціальних витрат» (1960) Р. Коуза була спрямована проти пануючої в економічній теорії тенденції шукати так звані «провали ринку» та закликати до державного втручання з метою їх подолання. У ній він дав також новий напрямок дискусії про значення прямої взаємодії між фірмами та домашніми господарствами. Вчений розглядав витрати досягнення та підтримки угод між економічними агентами, запропонував положення про майнові права. Результати проведеного ним аналізу доводять, що велика кількість законів не має реального значення за нульових витрат із діловодства. Р. Коуз дійшов висновку, що витрати з діловодства ніколи не дорівнюють нулю, що пояснює інституціональну структуру економіки, включаючи зміни у формах і різних видах правових норм. Саме висновок про наслідки передбачення витрат із діловодства отримав назву «теорема Коуза», яка проголошує: «Якщо права власності чітко визначені і транзакційні витрати дорівнюють нулю, то розміщення ресурсів (структура виробництва) залишатиметься незмінним і ефективним незалежно від змін у розподілі прав власності»⁸¹. Таким чином, вченим висунуто парадоксальна теза: за відсутності витрат на укладання угод структура виробництва залишається тією самою незалежно від того, хто яким ресурсом володіє. Свою теорему Р. Коуз доводив на багатьох прикладах, частково умовних, частково взятих із реального життя. Сам вираз «теорема Коуза», як і перше її формулювання, був уведений в обіг відомим економістом Дж. Стіглером.

Теоретик права власності **С. Пейович** запропонував наступне: «Право власності на майно складається з наступних повноважень: 1) права користування майном (usus); 2) права отримувати користь (usus fructus); 3)

⁷⁹ Hardin R. Collective Action. – Cambridge: The Johns Hopkins University Press, 1991; Природа фірми: походження, еволюція і розвиток / За ред. О.Е.Вільямсона, С.Дж.Вінтера / Пер. з англ. – К.: А.С.К., 2002; Сен А. Об етике и экономике. – М., 1996.

⁸⁰ Швери Р. Теория рационального выбора: универсальные средства или экономический империализм? // Вопросы экономики. – 1997. – №7. – С. 35-51.

⁸¹ Коуз Р. Фирма, рынок, право / Пер. с англ. – М.: Дело ЛТД, 1993.

права змінювати його форму та субстанцію (abusus); 4) права передавати його іншим особам за узгодженою ціною»⁸².

У зв'язку з розвитком нової інституціональної економіки відбулися зміни у «жорсткому ядрі» неокласики. Так, *теорія ігор*, яка ґрунтується на припущенні, що може існувати кілька точок рівноваги, які не обов'язково збігаються з точками оптимуму за В. Парето, або ж що рівновага може не існувати взагалі, завдала удару по моделі загальної рівноваги Вальраса-Ерроу-Дебре.

Теорія агентів концентрує увагу на попередніх передумовах контрактів (ex ante), а теорія трансакційних витрат — на вже реалізованих угодах (ex post), що породжують різноманітні управлінські структури. Теорія агентів розглядає різноманітні механізми стимулювання діяльності підлеглих, а також організаційні схеми, які забезпечують оптимальний розподіл ризиків між принципалом і агентом. Ці проблеми виникають у зв'язку з відокремленням капіталу-власності від капіталу-функції (власності від контролю). Такі дослідники, як **У. Меклінг, М. Дженсон, Ю. Фама** вивчали заходи, необхідні для того, щоб поведінка агентів в найменшій мірі відхилялась від інтересів принципалів. Причому, якщо вони намагались передбачити ці проблеми наперед, ще при укладанні угод, то **С. Чен, Й. Барцельф** акцентували увагу на поведінці економічних агентів вже після укладання контракту⁸³.

⁸² Pejovich S. The Capitalist Corporation and the Socialist Firm: a Study of Comparative Efficiency // Schweizerische Zeitschrift für Volkswirtschaft und Statistik. – 1976. – №112. – P. 3; Pejovich S. Towards an Economic Theory of Creation and Specification of Property Rights // Readings in the economics of law and regulations / Ed. by Ogus A.I., Veljanovsky C.C. – Oxford, 1984. – P. 56.

⁸³ Постсоветский институционализм: Монография / Под ред. Р.М.Нуреева, В.В.Дементьева. – Донецк: Каштан, 2005. – С. 24-25.

Тема 15. Економіка незалежної України

План

1. Державна економічна політика, її роль у становленні ринкової економіки в Україні
2. Ринкова трансформація економіки України, її результативність

1. Державна економічна політика, її роль у становленні ринкової економіки в Україні

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради України ухвалила «Акт проголошення незалежності України». На підтвердження Акта проголошення незалежності 1 грудня 1991 року було проведено всеукраїнський референдум, який був потрібен для того, щоб нейтралізувати політичні спекуляції противників української незалежності, які заявляли, що народ буцімто не підтримує Акт про незалежність. Результати референдуму були більш, ніж переконливі – 90,92% населення підтримали незалежність України. Утворилася нова незалежна держава Україна. Першим Президентом відродженої держави став Л. М. Кравчук. Проте, відродження політичної незалежності стало лише точкою історичного відліку на шляху до створення справді незалежної і економічно самостійної держави.

Після розпаду СРСР Україна отримала у спадок 603,7 тис. кв. км території. За площею вона посідає друге місце в Європі після Росії і 40 — у світі. На її частку припадає 5,7% площі Європи, 0,44% від загальної площі світової поверхні суші. На 1 жовтня 2009 року в Україні проживало 46011,3 тис. осіб. В Україні є близько 20000 родовищ і 113 видів корисних копалин, з яких 9143 родовища і 97 видів корисних копалин мають промислове значення. Промислово освоєно 3310 родовищ. Земельний фонд України становить 60534,8 тис. га. Частка сільськогосподарських угідь дорівнює 72%, орних земель — 56%, що є одним з найвищих показників в Європі. Чорноземні ґрунти в Україні займають 44% відсотки її території⁸⁴. За оцінками фахівців, на території України зосереджено чверть світових чорноземів. Низькими є показники лісистості території — 14,3% та забезпеченості прісною водою — 1 тис. куб. м на одного жителя. З ресурсної точки зору наша країна є однією з найбагатших країн Європи⁸⁵.

Політичне відродження України як самостійного суб'єкта міжнародного права та високий рівень власного ресурсного забезпечення зовсім не означало, що в економічній сфері країна зможе так само швидко здійснити ефективні реформи, налагодити систему дієвих взаємовигідних відносин між усіма її суб'єктами. Перед урядом країни виникла низка системних, складних та взаємопов'язаних завдань і проблем економічного характеру. Держава стала на шлях відновлення утрачених через відомі історичні події, інститутів ринку, котрий вона обрала в якості головного пріоритету державного менеджменту в економічній сфері. Україні знову треба було відвойовувати собі місце «під сонцем» в нових економічних реаліях.

Особливість економіки України у перші роки її незалежності проявлялася в тому, що вона фактично являла собою «уламок» командно-адміністративної системи, де домінував тотальний монополізм: власності, форм господарювання, централізовано-директивного прийняття рішень, розподілу ресурсів та готової продукції. На території України працювало чимало підприємств, які виробляли 60-100 відсотків певного виду продукції. Такий рівень монополізму дуже погано кореспондував з ринковими принципами. Адже монополія за своєю суттю не передбачає конкуренції, ринкових відносин, робить господарюючим суб'єктом систему державних установ, а підприємства виконують лише виробничо-виконавчі функції.

Слід відзначити, що негативний вплив на процес формування ринкових відносин в Україні мало і те, що наша економіка була великомасштабною, містила велику кількість виробництв з незавершеним циклом виробництва, спеціалізувалася в межах колишнього Радянського Союзу на важкій промисловості, військово-промислового виробництва та сировинно-видобувних галузях. Саме ця обставина до сьогодення значною мірою спричиняє в Україні нестачу певних груп товарів народного споживання власного виробництва, з одного боку, та техніко-технологічну відсталість нашого виробництва – з іншого. Ресурсонасичені та енерговитратні технології залишаються основою нашого низько конкурентного виробництва, зумовлюють величезну потребу в придбанні нафти та газу на світовому ринку, а отже, проблеми з торговельним балансом, перекосять у цінах на внутрішньому ринку.

В новітній історії національної економіки виділяють такі два періоди її відродження:

- **серпень 1991–1999 рр.** — реалізація економічної політики на основі неоліберальної концепції та теорії монетаризму. Стан економіки визначають як кризовий, що було загальнонаціональною загрозою;
- **2000 р. – сучасність** — період макроекономічної стабілізації та економічного зростання, переходу до інституціональної концепції економічного розвитку.

В свою чергу, кожен з означених вище періодів складається з окремих хронологічних сходинок реформування національної економіки — етапів. **На першому етапі реформування (серпень 1991 р. – жовтень 1992 р.)** засади економічної політики були сформульовані відповідно до ухвалених Верховною Радою «Основних напрямів економічної політики в умовах незалежності» (жовтень 1991 р.) і «Основах національної економічної політики України» (березень 1992 р.). Вони визначили два стратегічних завдання:

⁸⁴ Частка чорноземних ґрунтів у світовому масштабі складає лише 6%!

⁸⁵ За винятком забезпеченості нафтою та природним газом.

утвердження економіки України як суверенної держави та перехід до ринкової економіки. Вони ґрунтувалися на неоліберальній монетаристській моделі, запропонованій Міжнародним валютним фондом. Базувалися на принципах так званого Вашингтонського консенсусу. Ці принципи були сформовані на початку 1980-х рр. для латиноамериканських країн, у подальшому були екстрапольовані для країн з перехідною економікою, у тому числі пострадянських. Базові положення передбачають усунення державного регулювання економіки та використання монетаристських методів регулювання економіки, пришвидшену приватизацію, відкритість економіки, пріоритетність макроекономічної стабілізації, форсоване стиснення грошової маси як основи гальмування інфляції, ліберальне ціноутворення, орієнтацію на зовнішні позики як рушійну силу економічного зростання. Реалізація цих заходів планувалася за формулою «швидкі реформи — основа успіху». Така політика отримала назву «шокової терапії».

В Україні система запропонованих заходів охоплювала роздержавлення через приватизацію, структурну перебудову господарства, конверсію військової промисловості, перехід до взаєморозрахунків з країнами СНД за ринковими цінами, вихід з «рублевої» зони, переорієнтацію на ринки країн Заходу, лібералізацію ринкової торгівлі та свободу ринкових цін, за винятком деяких товарів. За два роки реформування Україна мала досягти сталого піднесення на основі високих темпів економічного розвитку.

Реформування відносин власності передбачало передусім роздержавлення та приватизацію. Впродовж 1992 р. комплекс законів та Державна програма приватизації майна державних підприємств (липень 1992 р.) визначили правові, організаційні та економічні засади реформи. Проголошувалася рівноправність державної, колективної та приватної власності. Програма приватизації під гаслом «народної» передбачала перетворення громадян України на реальних власників, будувалася на безоплатній основі, визначала об'єкти приватизації, конкретні терміни та обсяги реалізації в усіх галузях української економіки. Планувалося до 1994 р. повністю приватизувати торгівлю, громадське харчування і побутове обслуговування, на 95% — основні фонди легкої та харчової промисловості, на 90% — автотранспорт, фонди радгоспів, підприємств обслуговування аграрного сектора, на 85% — промисловість будівельних матеріалів, на 80% — будівництво, лісову, деревообробну, целюлозно-паперову промисловість, на 20% — житлово-комунальне господарство, а решту галузей — у середньому на 30%.

Розроблення розширеної програму ринкових перетворень забезпечило вступ України до Міжнародного валютного фонду в квітні 1992 р.

На другому етапі реформування (жовтень 1992 р. – 1994 р.) економічна політика також базувалася на монетаристській моделі. *Програма надзвичайних заходів* спрямувалася на стабілізацію народного господарства: введення національної валюти, оздоровлення фінансової системи і формування бездефіцитного бюджету, зупинення падіння виробництва, державний контроль за цінами, реформу оподаткування, встановлення споживчого бюджету для бідних. Ця політика зберігала адміністративну систему управління економікою.

В аграрній політиці система законодавчих і концептуальних документів сформувала основи земельної та організаційної реформи. Юридично закріплювалися державна, колективна та приватна форми власності на землю. Основними завданнями були безоплатна передача землі колективним господарствам, реорганізація колгоспів і радгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), визначення частки кожного колгоспника у вартості колективного майна, створення необхідних умов для розвитку фермерства.

На третьому етапі реформування (кінець 1994–1999 рр.) економічна політика, проголошена новим президентом Л. Кучмою у жовтні 1994 р., отримала назву *«Шляхом радикальних економічних реформ»*. У 1997 р. вона була доповнена програмою антикризових дій. Починаючи з 1997 р., згідно із ст. 106 Конституції України (1996 р.) Президент щорічно звертається з Посланням до Верховної Ради «Про внутрішнє і зовнішнє становище України», де визначаються стратегічні та тактичні завдання соціально-економічного розвитку держави. Кожний Кабінет Міністрів, що здобував владу, розробляв власний план і програму дій Уряду щодо реалізації національної економічної політики, які ухвалювали сесії Верховної Ради. Позитивне значення для економічної кон'юнктури мали розпорядження Президента щодо заходів соціально-економічної стабілізації (грудень 1998 р.) і стимулювання виробництва (травень 1999 р.).

Економічна політика визначала курс на пришвидшення ринкової трансформації економіки, введення механізмів подолання глибокої кризи української економіки та стабілізації макроекономічної ситуації, формування відкритої конкурентної економіки. *Концептуальні моменти цієї програми такі:*

- стабілізація фінансово-грошової системи шляхом переходу від фіскальної податкової політики до стимулюючої, реалізація принципу стабільності та рівності оподаткування, збільшення доходної частини бюджету, утвердження реальної дворівневої банківської системи з автономним Національним банком і системою комерційних банків;
- здійснення радикальних інституціональних змін. Визначено два завдання: а) пришвидшення приватизаційного процесу, утвердження приватної власності, сучасного фондового ринку, б) реформування державного управління. Галузеві управління мали виконувати координаційні та інноваційні функції. Частина повноважень передавалася регіонам. В організаційній структурі виробництва мало зрости значення фінансово-промислових груп і холдингів;
- структурна політика визначала високотехнологічний потенціал галузей економіки, упорядкування енергетичного сектора, випереджаючий розвиток галузей соціальної орієнтації, агропромислового комплексу,

сфери побуту та торгівлі. Передбачалися конкретні заходи щодо підвищення ефективності інвестиційної політики;

- пришвидшення роздержавлення та приватизації землі, поділ земель, переданих у колективну власність, на земельні паї без виокремлення на місцевості, надання сертифіката на право приватної власності на пай, запровадження права розпорядження земельною часткою, становлення та розвиток сільськогосподарської кооперації, гарантування та захист прав селян на майно та землю;

- легалізація тіньової економіки, активізація інвестиційного процесу, «економізація» зовнішньої політики України;

- проведення активної соціальної політики, виведення її на пріоритетний рівень економічного життя, поживлення житлового будівництва.

1999 р. був переломним у розвитку української економіки. Чітко виявились ознаки стабілізації економіки, започатковано зростання макроекономічних показників. Розроблено програму стратегічного розвитку «Україна – 2010», основою якої вперше стали індекси цивілізаційного людського розвитку, запропоновані ООН у 1990 р., — добробут, здоров'я, освіта, всебічний розвиток особистості. Визначено три етапи соціально-економічного розвитку: перший (1999–2000 рр.) — досягнення стабілізації економіки та перехід до економічного зростання, другий (2000–2005 рр.) — структурні зміни в економіці, підвищення її ефективності, темпів приросту ВВП до 7% на рік, третій (2006–2010 рр.) — продовження структурної перебудови економіки та забезпечення високих (до 8%) темпів зростання.

У 2000 р. нова економічна стратегія була визначена у Посланні Президента «Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 рр.». На її основі розроблена урядова програма за назвою «Реформи заради добробуту». Розпочався другий період економічного розвитку України.

Стратегія розвитку передбачала виведення української економіки на траєкторію сталого розвитку, поєднання політики структурних змін та економічного зростання з активною соціальною політикою держави. Пріоритетами були: утвердження механізмів остаточної стабілізації та пришвидшеного зростання економіки, інноваційний шлях розвитку, грошова приватизація, реформування паливно-енергетичного комплексу, подолання кризових явищ в АПК і утвердження в перспективі високоефективного експортоспроможного сільського господарства, перебудова соціальної сфери. Економічна політика визначалася як спокійний лібералізм і виважене державництво («лібералізму скільки можливо, держави — скільки необхідно»). Почався перехід до інституціональної моделі ринкових перетворень. Трансформація економіки України обґрунтовувалася на основі ендогенної моделі розвитку, орієнтованої на реалізацію інноваційної стратегії.

На четвертому етапі реформування (2000–2004 рр.) виокремились дві фази реалізації зазначеної політики: за 2000–2001 рр. забезпечити зростання ВВП на 1–4%, сформувати критичну масу ринкових відносин, завершити переважно перехідний етап трансформації української економіки; впродовж 2003–2004 рр. щорічне зростання ВВП мало становити в середньому 6,5%, економічне зростання відбуватися на власній відтворювальній (інвестиційній) базі та достатній ринковій основі. Політика економічного зростання забезпечувалася посиленням дієздатності держави та проведенням адміністративної реформи.

У 2002 р. стратегічні пріоритети економічного розвитку України були науково поглиблені в документі «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 рр.». Найважливіші завдання передбачали створення передумов набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі, забезпечення сталого економічного зростання, утвердження інноваційної моделі розвитку, соціальну переорієнтацію економічної політики. Впродовж 2002–2004 рр. необхідно зміцнити конкурентоспроможність вітчизняної економіки, створити умови для нагромадження інвестиційних ресурсів, розширити внутрішній попит і на цій основі досягти стабілізації та сталого зростання. На другому етапі (2005–2011 рр.) передбачалися комплексна модернізація підприємств, утвердження структурно-інноваційної моделі розвитку та формування базових засад соціально орієнтованого ринкового господарства, переосмислення ролі держави в напрямі активізації її регулюючої функції, ухвалення концепції розвитку сфер і галузей національної економіки.

У сфері приватизації планували забезпечити стабільність процесу та привабливість для інвесторів, продаж за гроші контрольних пакетів стратегічних підприємств, отримання коштів від приватизації в сумі 1 млрд. дол. США щорічно, публічність та прозорість продажу, не допускаючи тінізації процесу.

Визначальним документом для розвитку аграрної економіки був Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» (грудень 1999 р.). Передбачалося до квітня 2000 р. реорганізувати КСП на приватні структури, розширити значення оренди в землекористуванні, надати можливість вилучення земельних ділянок на місцевості, в тому числі їх приєднання до особистих селянських господарств, одночасно зберегти цілісність земельних і майнових комплексів агропідприємств.

У жовтні 2001 р. ухвалено новий Земельний кодекс України, що остаточно закріпив право приватної власності громадян на землю, формування ринку землі. Вводився перехідний період для формування нормативно-правової бази, забороняли до 2005 р. продаж сільськогосподарських угідь, що використовують для товарного господарювання (це положення зберігає своє значення), до 2010 р. — їх концентрацію у власності громадян більше 100 га.

Аграрна політика, спрямована на підтримку сільськогосподарського виробництва за рахунок бюджетних коштів, була переорієнтована на створення сприятливих економічних умов для функціонування та розвитку шляхом оподаткування, встановлення дотацій до цін, фінансування державних програм, часткової компенсації ставки за кредити комерційних банків, фінансової підтримки покупців техніки.

У 2005 р. розпочався п'ятий етап економічного реформування. Його змістом є реалізація президентської програми «Десять кроків назустріч людям». Програма діяльності уряду Ю. Тимошенко (7 місяців 2005р.) та Ю. Єханурова (11 місяців 2005–2006 рр.) передбачала проведення політики подолання бідності, реформування системи соціального захисту через посилення цільової спрямованості соціальних програм і пенсійної системи, створення нових і збереження діючих ефективних робочих місць, перетворення бюджету в інструмент обслуговування інтересів усього суспільства, проведення регуляторної політики, яка б мала встановити єдині «правила гри» підприємницької діяльності, забезпечення ефективного використання державного майна, розв'язання проблем депресивних територій, формування конкурентного на внутрішньому та зовнішньому ринку виробничого потенціалу, проведення інвестиційно-інноваційної політики та інформаційного суспільства, забезпечення енергетичної національної безпеки, утвердження конкурентоспроможного сільського господарства та продовольчої безпеки, прозорої податкової системи. Уряд визначався як політичний орган, що несе політичну відповідальність за вироблення та реалізацію державної економічної політики.

У серпні 2006 р. прем'єр-міністром України став В. Ф. Янукович. Кабінет міністрів представляє антикризову коаліцію Верховної ради. Проголошено необхідність напрацювання стратегічних основ нової економічної політики, переходу від політики стабілізації до політики зростання. Уряд працює над пакетом стратегічних документів: стратегією економічного та соціального розвитку України на 2007–2011 рр., Державною програмою економічного і соціального розвитку України на 2007 р., Законом «Про основні засади внутрішньої та зовнішньої політики», державним бюджетом України на 2007 р.

Стратегічна мета уряду — системна модернізація як економіки, так і країни загалом, забезпечення високих темпів економічного зростання та соціальної спрямованості розвитку країни. Пріоритети розвитку держави на наступні 5 років — це демократична держава, громадянське суспільство і соціально орієнтована економіка. Обґрунтовані такі основні завдання: формування розвинутої та ефективної фінансової системи, створення механізмів надійного захисту власності усіх форм, забезпечення гарантій її недоторканості, утвердження ефективних та прозорих механізмів корпоративних відносин, боротьба з корупцією та тіньовою економікою, реалізація ефективної промислової політики, динамічний та збалансований розвиток територій, усунення основних регіональних диспропорцій, розробка Стратегії соціального розвитку України. Перша і головна передумова виконання зазначених завдань — це забезпечення загальнонаціонального консенсусу з ключових питань розвитку країни.

Шостий етап розпочався на початку 2008 року і триває до сьогоднішнього дня. Початок цього етапу майже календарно співпадає з другим періодом прем'єрства Ю.В. Тимошенко. 18 грудня 2007 року Верховна Рада України вдруге призначила її на цей державний пост. Цей період ще можна назвати **кризовим періодом** у розвитку та трансформації національної економіки. Десятирічна тенденція економічного зростання що тривала безперервно, хоч і з різною динамікою, починаючи з 1998 року в номінальних та з 2000 року в реальних (дефльованих) макроекономічних показниках раптово закінчилася. Перед урядом постала знов проблема стабілізації економіки та виведення її з кризи, що охопила практично усі її галузі. Складність державного менеджменту цього періоду полягає в тому, що економічна криза, яка почала динамічно проявляти себе в економіці країни ще на початку 2008 року, з одного боку, мала зовнішнє походження — вона була частиною всезагального глобального шоку, що охопив світ, а з іншого, посилювалася внутрішніми, переважно політичними причинами — політична еліта країни виявилася неспроможною виробити єдину і цілісну стратегію економічної політики.

Економічна програма уряду («Український прорив: для людей, а не політиків») почасти повторює загальні передвиборні політичні лозунги БЮТ. Незважаючи на те, що проект програми був схвалений не лише президентом НАН України, а й у ході обговорення 15 січня 2008 р. представниками всеукраїнських та регіональних громадських організацій, він не знаходить підтримки серед більшості парламентарів. Програмі, як вважають парламентарі, бракує конкретності та хронологічної визначності, вона має абстрактний хаарктер. За таких обставин Кабінет Міністрів України встановлює по п'ять пріоритетів для кожного міністерства та виносить їх на всенародне обговорення про що власне і повідомляє офіційний єдиний ВЕБ-портал органів виконавчої влади України. На початку 2008 року знову робляться урядові спроби повернутися до питань приватизації та реприватизації майна крупних підприємств, питань виконання новими власниками своїх інвестиційних та соціальних зобов'язань. 11 січня 2008 р., не зважаючи на появу вельми очевидних симптомів економічної кризи, «Ощадбанк» почав виплачувати вкладникам «Ощадбанку СРСР» компенсацію знецінених грошових вкладів в розмірі до 1000 грн.

Динамічні інфляційні процеси та загроза колапсу банківської системи країни призвели до того, що 11 жовтня 2008 р. НБУ «з метою нейтралізації впливу зовнішньої фінансової кризи» постановою № 319 частково обмежив активні операції банків, заборонив дострокове виконання договорів по внесках і ввів 5-процентний коридор коливань курсу на готівковому ринку. Постановою № 319 зокрема вводилася заборона на дострокове розірвання договорів про депозити. Крім того в першій половині червня 2009 р. урядом було націоналізовано

три «проблемні» банки: «Укргазбанк», «Родовід Банк» та банк «Київ». Загалом на ці цілі було витрачено 9,57 млрд. гривень.

Спроба врегулювати газові проблеми між Росією та Україною виявили ряд принципових суперечностей між прем'єр-міністром та Президентом України, що ускладнило і без того непростий процес формування ефективної державної антикризової політики. Більшість економічних ініціатив безрезультатно губилися у владному трикутнику: «Президент – Верховна Рада – прем'єр-міністр». Ще одним «каменем спотикання» у стосунках різних гілок влади в країні став російсько-грузинський військовий конфлікт (серпень 2008 року) – різні політичні лідери часто з діаметрально протилежних позицій давали його оцінку. Економічна політика ставала ще більш розбалансованою, посилюючи кризові тенденції в економіці країни.

2. Ринкова трансформація економіки України, її результативність

Економічні реформи в Україні протягом усього періоду її незалежності проходили непросто, супроводжувалися цілим комплексом системних проблем як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Суб'єктивна складова проявляється в тому, що політична еліта країни, що є носієм основних економічних змін не зуміла консолідувати свої зусилля, подолати внутрішні суперечності і визначити чітку лінію розвитку національної економіки. Крім того, в знаки дається відсутність продуктивного досвіду державного менеджменту в умовах конкуренції і ринкового середовища.

Об'єктивні причини виникнення проблем відновлення інституту ринку в Україні пов'язані почасти з природою самого ринку, адже він живе і розвивається за законом циклу і фаза макроекономічного зростання змінюється спадом і депресією. Крім того, на економічне становище країни впливають інші чинники, які за механікою їхнього впливу є екзогенними і такими, що фактично не піддаються впливу на національному рівні. До таких зовнішніх чинників, що негативно впливали на економічну ситуацію в Україні і дестабілізували процес її поступального розвитку можна віднести різкі зміни цін та попиту на енергоносії (нафту, газ, вугілля), метал, золото; стрімке коливання курсів та купівельної сили світових валют.

Крім того, за майже 20 років своєї політичної незалежності Україна поступово і дедалі сильніше глобалізувала свою національну економіку, стала частиною «економіки світу». Остання обставина справляла на національну економіку як позитивний вплив, так і мала для нас негативні наслідки. Позитивні аспекти глобалізації національної економіки полягають в тому, що вона відкрила перед національним виробником безмежні можливості для просування на світовий ринок вітчизняних товарів, руху технологій, ноу-хау, робочої сили, інформації і, зрештою, досвіду життя в умовах ринку. Особливо інтенсивним цей процес став після того, як Україна 16 травня 2008 року стала повноправним членом СОТ. Негатив глобалізації національної економіки у світовий економічний простір можна охарактеризувати своєрідним «ефектом доміно»: через систему щільних та інтенсивних товарно-грошових, валютних та фінансових зв'язків наша економіка виявилася практично беззахисною перед глобальною економічною кризою, що уразила світ у 2008 році і триває фактично по сьогоднішній день.

Процес кардинальної перебудови національної економіки, повернення її в «лоно» ринку в Україні є якісно та змістовно неоднорідним. У зв'язку з цим в новітній історії нашої держави можна виділити кілька окремих її періодів, що характеризують результативність та ефективність реформування економічної системи.

Період 1991–1994 рр. в історії української економіки характеризується кризовим спадом національного господарства, виникненням загрози загальнонаціональної катастрофи. Це був «період прогресуючого пришвидшення темпів економічного падіння». Україна була лідером за темпами падіння серед постсоціалістичних держав. Упродовж 1991–1994 рр. вироблений національний продукт зменшився на 39%, ВВП — на 40,4%, продукція промисловості — на 40,4%, сільського господарства — на 32,5%. Зовнішній економічний борг дорівнював понад 7 млрд. дол. США. Найбільшим за період незалежності падіння було в 1994 р.: ВВП — на 22,9%, промислове виробництво — на 27,3%, продуктивність праці в промисловості — на 21%, сільськогосподарське виробництво — на 16,5%. Інвестиції в основний капітал зменшилися на 23%. Загалом за 1991–1994 рр. інвестиції у сільське господарство, машинобудування зменшилися в 5 разів, будівництво, торгівлю — в 4 рази. Руйнувався науковий та інтелектуальний потенціал суспільства. Відбувалося інтенсивне згортання відтворювального процесу. Національне багатство проїдали.

1995–1999 рр. — етап активізації протидії кризовим процесам в економіці, уповільнення темпів падіння. В 1999 р. уперше чітко окреслилися ознаки економічної стабілізації. Було створено законодавчу базу ринкових реформ.

Почалося сповільнення темпів падіння основних макроекономічних показників, хоча негативне значення мала фінансова азійська криза 1997 р. та її відлуння у Росії в 1998 р. Так, у 1996 р. темпи зменшення ВВП дорівнювали 10,6%, у 1997 р. — 3,2%, у 1999 р. падіння ВВП було подолано. У 1998 р. уперше зросли інвестиції на 6,1%, в основні фонди — на 2,9%, обсяги житлового будівництва — на 7,5%. Прямі іноземні інвестиції за 1995–1998 рр. збільшилися в 5,8 разу, кількість підприємств з іноземними інвестиціями — в 3,3 разу. В 1999 р. промислове виробництво збільшилося на 4,3%, у тому числі виробництво товарів народного споживання — на 7,2%. Дефіцит Державного бюджету зменшився до 1,5% ВВП. Щорічний рівень інфляції стабілізувався на рівні 19,2%.

Відбулися зміни в галузевій структурі валової доданої вартості (ВДВ) на користь галузей, що надають послуги, щодо галузей, які виробляють товари (відповідно 28,3% і 73,7% у 1991 р. та 48,3% і 52,8% в 1999 р.). Однак причинами цього був глибокий спад виробництва порівняно з наданням послуг. У 1999 р. у галузевій

структурі промисловості частка так званих базових галузей (металургії, хімічної, електроенергетичної, паливної) збільшилася до 59,8% проти 26% у 1990 р., частка легкої та харчової зменшилася до 16,7% щодо 21,5% у 1994 р. Отже, випуск продукції 3-го технологічного укладу становив 58%, 4-го технологічного укладу – 38%, 5-го – лише 23%. Це свідчить про значне інноваційне відставання України, перетворення на сировинний придаток розвинених країн.

Зміцнювали позиції корпоративний та малого бізнесу сектори економіки. В 1999 р. налічувалось 7524 акціонерних товариства, 191,7 тис. малих підприємств із 1677,5 тис. працюючих, суб'єктами підприємницької діяльності були 1007,8 тис. фізичних осіб. У 1998 р. запроваджені спрощена система оподаткування суб'єктів малого бізнесу: єдиний податок, спеціальний торговий патент та фіксований сільськогосподарський податок.

Проте приватизація за майнові сертифікати не утворила прошарку власників, «середнього класу». ПМС концентрувалися в руках окремих юридичних і фізичних осіб, масово скуповувалися за готівку, їх ціна була монополюю низькою. Сформувався «тіньовий сектор» капіталу, порушилися господарські зв'язки, руйнувалася державна власність, більшість населення була відчужена від власності. Приватизація оцінюється як кланово-номенклатурна і деструктивна, що призвела до розпорошення власності, сприяла первісному нагромадженню капіталу. В 1998 р. почалася грошова приватизація на конкурсах і відкритих торгах.

Змінилися відносини власності на землю. *Держава втратила монопольне право власності на землю, сформувалися нові форми власності – приватна та колективна*⁸⁶. За станом на 1 січня 2000 р. у державній власності залишалася 53,4% земельного фонду України та 37,6% сільськогосподарських угідь.

Промисловий комплекс зберігав провідну роль у господарстві країни: в 2000 р. на частку промислової продукції припадало 47,7% валової продукції всіх галузей національного господарства, валової доданої вартості — 33,9%, промислово-виробничих фондів — 31,9%, зайнятих — 25%. Порівняно з 1990 р. ці показники зменшилися на 3–5 пунктів, а рентабельність — з 16,8% до 4,8%.

В аграрній економіці в 1995 р. почалось роздержавлення сільськогосподарських угідь. 90% КСП розпаювали майно між своїми членами, 70% радгоспів було приватизовано. Організовували КСП, акціонерні товариства, фермерські господарства. Останні фактично були єдиними приватними агропідприємствами, в їх користуванні перебувало 1,16 тис. га землі, або 2,87% від сільгоспугідь. У приватній власності громадян було 3 млн. га сільгоспугідь, або 7,42% від загальної кількості.

Упродовж 1996–1999 рр. практично завершена передача земель у колективну власність, пришвидшився процес паювання земель колективної власності без виокремлення на місцевості та надання сертифікатів на право на земельний пай. Його середній розмір коливався в межах від 1,1 до 8,9 га залежно від області. За станом на 31 грудня 1999 р. у власності недержавних підприємств було 71,5% сільськогосподарських угідь, у господарствах населення — 14,6%. Майже 6 млн. селян стали власниками земельних сертифікатів, 11 млн. громадян — власниками присадибних ділянок, 112 тис. отримали державні акти на право власності. Функціонували 10771 КСП, 921 спілка селян, 678 ТОВ, 330 приватно-орендних і приватних підприємств, 192 сільськогосподарських кооперативи, 306 агрофірм.

Сформовано економічну інфраструктуру: грошову, фінансову, платіжну, податкову, митну, банківську системи. В 1995 р. створено Державне казначейство України, що започаткувало казначейське обслуговування виконання Державного бюджету України. Дефіцит зведеного бюджету України у відсотках до ВВП упродовж 1994–1999 рр. зменшився з 8,9% до 1,5%. У 1996 р. введено національну валюту — гривню та копійку (соту частину гривні). Із 2 по 16 березня вилучили з обігу українські карбованці та обміняли на гривні за курсом 100 тис. карбованців за 1 гривню. Фінансово стабілізувалася банківська система. Мінімальний розмір статутного капіталу було підвищено зі 100 тис. до 1 млн. екю. Однак банки недостатньо виконували функції фінансового посередництва. На кінець 1998 р. відношення капіталу банків до ВВП складало лише 4,7%, активів до ВВП — 19,9%. На кінець 1999 р. в Україні зареєстровано 202 комерційні банки, 1330 інвестиційних компаній та фондів, 2250 аудиторських фірм, 262 страхові компанії, 340 бірж, 390 кредитних спілок. Відбулося становлення фондового, товарного та валютного ринків.

Здійснено відчутні заходи щодо лібералізації господарських зв'язків. Утвердився ринковий механізм ціноутворення, здійснено перехід до світових цін, запроваджено ліберальний режим зовнішньої торгівлі, забезпечено товарну насиченість ринку.

Відбувався інтенсивний процес формування соціальної верстви бізнесменів і підприємців. Утверджувалися економічна свобода, можливість вільного вибору напряму господарської діяльності, змінювалася суспільна психологія.

Загалом програму соціально-економічного розвитку не виконано. Не було нагромаджено необхідного потенціалу економічного зростання. Залишилися негативні ознаки трансформаційних процесів, економічна криза не була подолана. Економічний потенціал країни продовжував знижуватися. В 1999 р. ВВП України становив 41% від рівня 1990 р., промислове виробництво — 51,1%, сільськогосподарське — 48,5%. За даними Світового банку, в 1990 р. в Україні середній прибуток на особу (ВВП на особу) становив 2760 дол. США, у 1999 р. зменшився до 652 дол., для порівняння в економічно розвинених країнах дорівнював від 25 до 42 тис. дол. Дефіцит державного бюджету, спричинений ухваленням завищеної дохідної частини та надмірними державними видатками, наближався до 2 млрд. грн. Валютні резерви Національного банку зменшилися до 0,8 млрд. дол. Руйнувався інтелектуальний потенціал суспільства. Науковці виїжджали з України, йшли у бізнес.

⁸⁶ Конституція України (1996 р.) немає положення про колективну форму власності.

Процеси роздержавлення та приватизації не привели до глибокої ринкової трансформації. В 1997 р. частка приватних підприємств у їх загальній кількості становила 28,2%, колективної — 53,3%. Повільно розвивався малий бізнес, його частка у ВВП становила 11%.

Продовжувався процес структурної деформації промислового комплексу. В 1999 р. частка галузей групи «А» збільшилася до 72,8% щодо 56,5% в 1991 р., хоча машинобудування зменшилася відповідно з 26,3% до 14,1%. Частка легкої промисловості зменшилася до 1,6%, харчової — до 15,1%. Українська промисловість продовжувала орієнтуватися на виробництво проміжних продуктів з низьким рівнем переробки сировини, а не на продукцію кінцевого споживання. Збиткових підприємств у 1990 р. було 2%, у 1995 р. — 12%, у 1999 р. — 52%. Заборгованість підприємств перед бюджетом досягла 16 млрд. грн. Витрати на науково-дослідницькі та дослідно-конструкторські роботи (НДДКР) за 1991–1999 рр. становили 0,6% у співвідношенні до валового випуску в обробній промисловості (в економічно розвинених країнах — 2,5%).

Залишався високий рівень бартеризації економіки. В 1999 р. грішми оплачували третину всієї продукції.

Загостилася проблема інвестицій, зокрема закордонних. Упродовж 1991–2000 рр. Україна отримала 3,9 млрд. дол., тоді як Росія — 21 млрд., Польща — 40 млрд., — Румунія — 8 млрд. Обсяг інвестицій на особу населення в Україні становив 79 дол. Національні гроші вивозили з України.

У 1990 р. роздрібний товарообіг на 80% формувався за рахунок внутрішнього виробництва. В 1998 р. експансія імпорتنих товарів досягла 60%, непродовольчих — 80%. Валюту використовували для імпорту товарів широкого вжитку, а не для реконструкції виробництва. Українські товари були неконкурентоспроможними, переважала інтервенція іноземних.

Зберігався диспаритет цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, в 1999 р. коефіцієнт становив 5,96. Упродовж 1991–1999 рр. індекс цін на сільськогосподарську продукцію дорівнював 96,3 тис., а на споживання матеріально-технічних ресурсів промислового походження — 591 тис.

Соціальне становище характеризували заборгованість із заробітної плати, пенсій та інших видів соціальної допомоги, зменшення доходів населення, поглиблення соціального та майнового розшарування. В 1999 р. 80% населення перебувало за межею бідності. Чисельність трудових ресурсів за 1991–1997 рр. досягла найвищого рівня — 30,1 млн. осіб. Однак чисельність зайнятих у всіх сферах економічної діяльності зменшилася. За офіційними даними, рівень безробіття населення (за методологією Міжнародної організації праці) становив до 11%, хоча кількість зареєстрованих безробітних коливалася в межах 0,4–4,2%. Чисельність безробітних у 1999 р. оцінюється в понад 2 млн. осіб, ще 7 млн. працювали закордоном. Заробітна плата становила менш ніж 50 дол. За індексом людського розвитку Україна перемістилася з 54 місця у світі в 1994 р. на 102 у 1999 р.

Загрозу для господарства України становила тіньова економіка. Втрати Державного бюджету від «тінізації» економіки дорівнювали щороку 12–15 млрд. грн. За іншими даними, обсяги сягали 60% ВВП. Її причинами були: а) самозбереження за умов тотального податкового пресингу, б) криміналізація економіки, незаконне виготовлення та реалізація товарів, розкрадання матеріальних цінностей, рекет, наркобізнес тощо.

Негативним чинником був великий зовнішній борг. Упродовж 1994–1999 рр. він збільшився втричі, дорівнюючи 12,5 млрд. дол. У 1998 р. на погашення державного боргу було витрачено майже 10 млрд. грн., або 95% видатків Держбюджету.

Змінювався склад Кабінету Міністрів. У червні 1995 р. головою уряду призначено Є. Марчука, в травні 1996 р. його замінив П. Лазаренко, впродовж червня 1997 р. – 1999 р. очолював В. Пустовойтенко. Економічна політика парламенту була автономною від політики уряду, відособлену політику проводив НБУ, орієнтуючись на вимоги МВФ. Отже, була різновекторність економічних поглядів і політики.

Економіка отримала назву «бюрократичний капіталізм», коли бюрократія визначає темпи, пропорції, якість створення і відтворення приватного капіталу. Стало зрозуміло, що неоліберальна модель не забезпечить вихід з кризи та економічне зростання. Неперспективною виявилися політика так званої наздоганяючої модернізації. Залишалася загроза, що Україна опиниться за межами економічного та соціального прогресу. Було проголошено перехід до спокійного лібералізму, вираженого державництвом. Лозунг «Лібералізму скільки можливо, держави скільки необхідно» був основою стабілізації економічного розвитку.

2000–2004 рр. — це етап стабілізації та економічного зростання. Почала утверджуватися якісно нова економічна ситуація в результаті поєднання політики системних реформ і економічного зростання з активною соціальною політикою. Системності набула діяльність урядів В. Ющенка (грудень 1999 р. – квітень 2001 р.), А. Кінаха (квітень 2001 р. – листопад 2002 р.), В. Януковича (листопад 2002 р. – січень 2005 р.).

2000 р. був переломним у макроекономічній динаміці: обсяги ВВП збільшилися на 5,9%, промислового виробництва — на 13,2%, сільського господарства — 9,8%, інвестицій в основний капітал — 14,4%, експорт товарів і послуг — на 18,8%, імпорт — 16,6%. Залучено 750 млн. дол. США прямих інвестицій. Однак темпи зростання ВВП були нижчими серед країн СНД. У Росії вони становили 8%, Таджикистані — 8,3%, Казахстані — 10,5%, Азербайджані — 11,4%.

Поліпшилося фінансове становище підприємств. Бартеризація зменшилася, питома вага розрахунків у грошовій формі зросла до 60%. Частка збиткових підприємств зменшилася до 48%. Приріст роздрібного товарообігу становив 6,9%. Частка вітчизняних товарів у загальному обсязі реалізації споживчих товарів — 75%. Однак інноваційно активні підприємства становили лише до 8% від загальної кількості, у той час, як у розвинених країнах нормою вважається 60–80%. Внутрішні витрати на НДДКР в Україні коливалися в межах 1,19–1,37% від ВВП або 9,6 дол. на особу. Це в понад 50 раз менше, ніж у розвинених країнах.

Поліпшився стан державних фінансів. Реальні надходження до Державного бюджету збільшилися на 38,9%. Профіцит дорівнював 0,969 млрд грн. Країна виконала зобов'язання з обслуговування і погашення зовнішнього боргу без залучення зовнішнього фінансування. Банківська система почала орієнтуватися на обслуговування реального сектора. Кредити комерційних банків збільшилися на 62%.

Слід зауважити, що темпи економічного розвитку були вищими ніж у країнах Європейського Союзу, але не достатні для подолання економічної кризи. Більшість промислових підприємств працювали на експорт. У середньому в 2001–2004 рр. частка експорту товарів і послуг у ВВП складала понад 50% (для порівняння: у Франції, Польщі — 20%, у США і Японії — 10%).

Зберігалася позитивна інвестиційна динаміка. В 2004 р. фактично було перевершено рівень 1991 р. (20,8%). Переважали власні кошти підприємств, на які припадало понад 60%. Темпи зростання інвестицій перевищували темпи зростання ВВП. У технологічній структурі інвестицій збільшилися кошти в основний капітал (обладнання, устаткування), втричі на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи. Іноземних інвестицій залучалося більше. Загалом за період 1992–2002 рр. було залучено 5,3 млрд дол. Найбільш інвестиційно привабливими були харчова промисловість, оптова торгівля, машинобудування, фінансова діяльність. Починаючи з 1998 р., в інвестиційному процесі підвищилося значення спеціальних економічних зон (СЕЗ) і територій пріоритетного розвитку (ТРП).

Реалізація третьої державної програми приватизації зумовила зміни у структурі суб'єктів господарювання за організаційно-правовими нормами. Впродовж 2000–2004 рр. форму власності змінили понад 26 тис. об'єктів державної та комунальної власності, їх частка в єдиному державному реєстрі підприємств і організацій зменшилася до 11%. Проте вони створювали близько 30% ВВП. Організовано понад 30 державних акціонерних і холдингових компаній, у статутні фонди яких передано 297 державних пакетів акцій та майно на суму 9 млрд грн. Загалом у власності держави в 2004 р. було 1590 пакетів акцій ВАТ і 193 частки у статутних фондах ТОВ і ЗАТ. *Розвивався корпоративний сектор національної економіки:* зареєстровано 33,3 тис. акціонерних товариств і 261 тис. товариств з обмеженою відповідальністю (ТОВ). *Сформувався як самостійний і самодостатній сектор малий бізнес.* Він охоплював понад 254 тис. малих підприємств, майже 1,5 млн підприємців, 43 тис. фермерських господарств. У сфері малого бізнесу на початок 2005 р. було зайнято 4,4 млн осіб (без фермерів), або понад 15% населення у працездатному віці. Частка малих підприємств у економіці загалом залишалася на рівні 7–8%.

Розширилася система інститутів підтримки підприємництва. Розвивалася мережа бізнес-центрів, бізнес-інкубаторів, інформаційно-консультативних установ, інвестиційні та інноваційні фонди, кредитні спілки, громадські об'єднання суб'єктів підприємництва.

Державна програма приватизації виконана не була. Динаміка надходжень коштів від приватизації щодо завдань зменшувалася — 37,7–10,3%. Частка малих підприємств у загальних обсягах виробництва становила лише 7%. У промисловості частка малих підприємств залишалася незмінною — 3,3%. Капітал спрямовувався переважно в торгово-посередницьку сферу. Четверть підприємств працювала «на папері».

Галузева структура промисловості залишалася деструктивною. Добувні галузі зберігали досягнуті показники, хоча темпи виробництва у галузях обробної промисловості майже у 6 разів їх перевищували. Частка машинобудування зменшилася на 2 відсоткових пункти, легкої галузі — на 0,3 пункти, харчової збільшилася на 2. В обробній промисловості домінували енергомісткі виробництва сировинного характеру, частка високотехнологічних виробництв становила лише 3,9% в 2004 р. Позитивним моментом було збільшення випуску продукції кінцевого виробництва. В 2004 р. налічувалося 53497 підприємств, з них в обробній промисловості — 49548. Продукція та послуги цих підприємств відносяться до більш ніж 70 промислових підгалузей.

В *аграрній економіці* відновлено кількісне економічне зростання, відбулися якісні зрушення. Впродовж 1999 р. — квітня 2000 р. зроблено рішучі кроки у формуванні підприємницьких структур. На базі 10771 КСП створено 13279 нових підприємницьких структур, серед яких ТОВ — 46%, виробничі кооперативи — 25%, приватні підприємства — 21%, фермерські — 7%, інші — 1%. За станом на 1 січня 2005 р. організаційно-правову структуру сільськогосподарського виробництва представляли фермерські господарства — 72,6%, господарські товариства — 14%, приватні підприємства — 6,9%, виробничі кооперативи — 2,9%, державні — 0,7%, інші — 2,9%. Проте у валовій продукції сільського господарства в 2004 р. частка фермерських господарств дорівнювала лише 3,9%, підприємств — майже 36% (хоча вони користувалися 5,17% сільгоспугідь), господарств населення, які володіли 11,2% сільгоспугідь, — 60,2%. Майже 60% селян не змогли організувати приватне підприємництво, здавали землю в оренду.

Важливою складовою аграрної реформи було формування аграрного ринку. Його інфраструктура охопила біржі, оптові ринки, агроторгові доми, брокерські контори, обслуговуючі кооперативи. Лише в 2002 р. іноземні інвестиції збільшилися на 40%. Бартерні операції зменшилися до 4%. Зросла купівля сільськогосподарської техніки. Питома вага вітчизняних продуктів на ринку збільшилася з 50% у 1996 р. до 95% у 2002 р.

Виробництво сільськогосподарської продукції збільшувалося повільно, відповідно до рівня 1990 р. становило 53,5% у 2000 р. і 63,4% у 2004 р. Зменшення частки сільського господарства у виробництві ВДВ відбувалося в умовах зростання його питомої ваги у структурі зайнятості (з 20,1% у 1990 р. до 26,5% у 2000 р.), що свідчило про зниження ефективності. Лише впродовж 2003–2004 рр. відбулося зменшення чисельності зайнятих до 19,7% від усіх зайнятих у національному господарстві. Аграрна політика оцінюється як

обтяжлива для національної економіки, що не балансує інтересів споживачів і виробників. Вона посідає 102 місце у світі в рейтингу країн за якістю аграрної політики.

Продовжувався процес формування бюджетної системи на основі Бюджетного кодексу (2002 р.). У 2004 р. доходи зведеного бюджету України становили 90592,9 млрд. грн. У їх структурі податкові надходження домінували — 69,7%, у тому числі на прибуток підприємств — 17,8%, з доходів фізичних осіб — 14,58%. Лише в 2000 р. і 2002 р. зведений бюджет зводився з профіцитом. Упродовж 2003–2004 рр. дефіцит збільшився з 0,2% до 3,4% щодо ВВП. Структура видаткової частини набула соціальної спрямованості. Видатки на соціально-культурні заходи в 2004 р. становили 57,2%. Видатки на соціальний захист і соціальне забезпечення збільшилися з 11,9% у 2000 р. до 18,8% у 2004 р., на освіту коливалися в межах 20,3–17,9%. Одночасно видатки на розвиток промисловості зменшилися до 4,7%, сільського господарства — до 2,89%. Проте на адміністративні функції держави та оборону спрямовували 28,4% в 2002 р. і 25,7% у 2004 р. видатків.

Проводилася виважена валютно-курсова та грошово-кредитна політика. Стабілізувалася національна валюта, зросла до неї довіра населення та підприємців. Рівень доларизації ВВП зменшився до 19%. Підвищилася фінансова стабільність, конкурентоспроможність банківської системи. Середня відсоткова ставка в національній валюті зменшилася з 27,4% до 14%. Обсяги довгострокового кредитування збільшилися на 88%, кредити в інвестиційну діяльність — на 84%, інвестиції в капітал банків — на 40%. Зросли національні заощадження в 1,5 разу, грошові заощадження в банківській системі подвоїлися.

Важливим підсумком стало суттєве підвищення соціальної спрямованості економічного зростання. Приріст реальних доходів у 2002 році досяг 19%, реальна зарплата збільшилася на 19%, частка оплати праці у ВВП досягла 43,7%. Роздрібний товарооборот зріс на 17%. Реальні доходи та реальна зарплати зростали щороку відповідно до 9% і 19%. Заборгованість у виплаті зарплати зменшилася на 30%. Збільшилася кількість зайнятих, рівень безробіття населення зменшився до 8,6% у 2004 р., зареєстрованого безробіття — до 3,5% (за методологію МОП зменшився до 4,2%). На 46,5% збільшився середній рівень пенсій, частка оплати праці у ВВП — на 43%.

Аналіз соціально-економічного розвитку України в 2005 р. і січні-жовтні 2006 р. дозволяє зробити такі основні висновки:

- темпи економічної динаміки в 2005 р. уповільнилися. ВВП збільшився лише на 2,2%, зростання відбувалось переважно за рахунок збільшення валової доданої вартості (ВДВ) на транспорті та зв'язку (7,9%), добувній промисловості (4,1%), обробній промисловості (2,7%). Відбувалося зменшення ВДВ у торгівлі та будівництві. В 2006 р. приріст реального ВВП становив 6,5% порівняно з відповідним періодом попереднього року. Найбільший приріст –ВДВ спостерігався у торгівлі — на 15%, транспорті — на 9,5%, будівництві — на 8,4%.

- промислове виробництво у 2005 р. збільшилося на 3,1% щодо 12,5% у 2004 р. (спад становив -9,4%). Приріст одержано за всіма видами діяльності крім виробництва коксу, нафтопереробки та обробки металу. Зменшилися темпи приросту машинобудування — лише 7,1% (проти 28% у 2004 р.), у тому числі в залізничному машинобудуванні, обладнання для перероблення сільгосппродукції. Зростання обсягів відбувалось у виробництві металургійного обладнання, автомобільного транспорту, побутових приладів, електронно-обчислюваних машин. Негативним чинником залишався низький рівень виробництва товарів широкого використання — 18,5% та тривалого користування — 1,3%. За десять місяців 2006 р. обсяги виробництва зросли на 5,3%;

- загальний обсяг сільськогосподарського виробництва в 2005 р. залишився на рівні 2004 р., у тому числі в агропідприємствах збільшився на 1,5%, у господарствах населення — зменшився на 1%. Обсяг валової продукції рослинництва зменшився на 2,5% щодо 2004 р., а обсяг продукції тваринництва збільшився на 4,4%. В 2006 р. загальний обсяг аграрного виробництва зменшився на 1,1% проти відповідного періоду 2005 р. Зберігалася тенденція його зростання у сільгосппідприємствах (на 0,4%) і зменшення у господарствах населення (на 2,1%). На 1 листопада 2006 р. у наявності було менше зерна щодо 2005 р. на 25%.

- зменшилася інноваційна активність промислових підприємств. Кількість найменувань освоєних інноваційних видів продукції зменшилася до 17,2%, придбаних нових технологій — на 19,6%. Обсяг інноваційної продукції складав лише 6,3% від реалізованої продукції;

- у 2005 р. уповільнилася інвестиційна активність, приріст становив лише 3,4% щодо 2004 р. Інвестиції збільшилися в основний капітал у металургійній, хімічній галузях і сільському господарстві. В січні-жовтні 2006 р. держава спрямувала на розвиток економіки 79,7 млрд. грн. капітальних інвестицій, у тому числі 85,6% — в основний капітал. Суб'єкти господарювання освоїли 68,2 млрд. грн., що на 16,1% більше, ніж у 2005 р. У розвиток промисловості було спрямовано 38,4% усіх інвестицій;

- за даними Державного казначейства, доходи Зведеного бюджету в 2005 р. становили 119,2 млрд. грн. (32,8% від ВВП) з профіцитом у 3,2 млрд. грн. Державний бюджет виконано у сумі 94 млрд. грн. (25,9% від ВВП) з дефіцитом 0,1 млрд. грн. В основному доходи були сформовані за рахунок податкових надходжень. У структурі державного бюджету вони дорівнювали 70,7%, у тому числі податок на додану вартість становив 46%, податок на прибуток підприємств — 30,3%. У структурі видатків переважало фінансування соціально-культурних заходів (42% від загальних коштів). За січень-вересень 2006 р. доходи Зведеного бюджету становили 120,1 млрд. грн. (34,2% від ВВП). Профіцит дорівнював 2,6 млрд. грн. Дефіцит державного

бюджету зберігався — 1,4 млрд. грн. (0,4% від ВВП). Податкові надходження на 70–72% формували бюджет країни.

- розміри прожиткового мінімуму збільшилися з 362 до 423 грн. у 2005 р. і 496 грн. у 2006 р. Заробітна плата збільшилася на понад 60% порівняно з 2004 р., мінімальний розмір пенсії — до 332 грн., допомога при народженні дитини — в 11,7 разу, дітям-сиротам — в 5,2 разу, депозити фізичних осіб у банках — на 62%. Зберігається заборгованість з виплати заробітної плати, соціальної допомоги. Із виплат стипендій та грошового забезпечення студентів;

- ціни на споживчому ринку в 2005 р. збільшилися від 15% до 27%. Вартість поштових послуг підвищилася на 55,6%, житлово-комунальних — до 39,8%.

Період відносної економічної стабілізації і навіть зростання національної економіки у 2006–2007 рр. несподівано закінчився. Осінь 2008 року започаткувала новий етап світового ділового циклу. Глобалізована економіка світу вступила в свою кризову фазу. Цей процес охопив більшість розвинутих країн світу. Жодна країна не застрахована від кризи – і досвід сьогоденної світової кризи це лише підтверджує (постраждали навіть ті країни, фінансові моделі яких вважалися еталоном досконалості). Розпочавшись з банкрутства великих фінансових установ в США, вона швидко розрослась у глобальну кризу, що призвела до банкрутства декількох європейських банків, падіння біржових індексів, значного зниження курсу акцій більшості корпорацій.

Не минула кризу і Україну. Восени того ж 2008 року фінансово-економічна криза в Україні заявила про себе шляхом погіршення певних макроекономічних показників, повідомленнями про погіршення фінансового стану кількох крупних комерційних банків. У засобах масової інформації появилися повідомлення про те, що попит на вітчизняні сталь та залізо на світовому ринку скоротилися приблизно вдвічі. Це призвело одразу до скорочення обсягів вітчизняного експорту і, як наслідок – до зменшення валютних надходжень.

Протягом осені 2008 – весни 2009 років було призупинено, за оцінками фахівців, біля 80% будівельних проєктів, а ціни на нерухомість впали на 25%. У жовтні 2008 року валовий зовнішній борг України порівняно з аналогічним показником чотирирічної давності збільшився майже в чотири рази – з 23,8 до 105,4 млрд дол. США. Починаючи уже з 2006 року Україна мала від’ємне сальдо зовнішнього торговельного балансу. За перші дев’ять місяців 2008 року воно сягнуло позначки 10 млрд. дол. США. На фініші 2008 р. тінювий сектор економіки, за оцінками фахівців, давав 31% ВВП, що стало найвищим показником за період з 2001 року.

Обсяг ВВП в країні почав динамічно падати. Уряд вдався до безпрецедентного кроку. Поточне оприлюднення інформації про макроекономічні показники в Україні було призупинено. Лише за перший квартал ВВП країни знизився на 20,3 % (в постійних цінах 2007 р.). ВВП України за III квартал 2009 р. (в постійних цінах 2007 р.), у порівнянні з аналогічним періодом 2008 року, за попередніми даними знизився ще на 15,9%. У тому ж таки III кварталі 2009 р. Держкомстат України зафіксував фактично двократне (до \$432 млн) прискорення відтоку прямих іноземних інвестицій з України. Валютний ринок та всю банківську систему почало буквально лихоманити. Ажіотажний попит на тверду валюту навіть на міжбанку різко зріс. Національна валюта почала стрімко девальвувати. Якщо у вересні 2008 року за один долар США давали 4,85 грн., то вже в листопаді курс становив 6,00, а в грудні в обмінниках сягнув ажіотажної позначки 10 гривень за долар. Лише в перші місяці 2009 року курс вдалося стабілізувати на рівні 7,7 грн. за 1 долар США.

Інфляційні очікування населення стали джерелом ажіотажного попиту на іноземну валюту, що на фоні і без того стрімкої девальвації національної валюти поставило банківську систему України на грань повного колапсу. З банківської системи почався практично неконтрольований, панічний відтік депозитів. За оцінками вітчизняних фахівців за п’ять кризових місяців (від листопада 2008 року по квітень 2009) сумарний відтік депозитів на запити корпоративних та фізичних осіб склав аж 90 млрд. грн. Цей процес припинився лише в березні 2009 року.

На фоні динамічних інфляційних процесів, в країні помітно впав рівень реальної заробітної плати, платоспроможність населення зменшилася, що зумовило ланцюгове скорочення сукупного попиту в економіці загалом. Розрахунки показують, що за період з травня 2008 р. по травень 2009 р., середня номінальна заробітна плата в Україні зросла з 1735 до 1845 грн., або на 6,34%. Проте місячна зарплата у розмірі 1735 грн. у середині минулого року за курсу 5,05 UAH/USD становила \$343, а 1845 грн. влітку 2009-го навіть за офіційним курсом – менш, ніж \$240. Таким чином, за рік зарплати в доларовому еквіваленті знизилися щонайменше на 30%. Таким чином глобальна економічна криза, що потрясла весь світ, стала частиною і нашої економічної реальності.